GÜNCEL YAYINCILIK

GÜNCEL ANI

Roland Barellies

Osmanlı'nın Alacakaranlığı

1875-1933

Son büyük Sultanlık'ta bir Fransız

Osmanlı'nın Alacakaranlığı ROLAND BAREILLES

GÜNCEL YAYINCILIK

OSMANLI'NIN ALACAKARANLIĞI

GÜNCEL YAYINCILIK: *168*
Güncel Anı: 5

ISBN 975-8621-45-9
Osmanlı'nın Alacakaranlığı
Roland Bareilles

Orijinal Adı: Le crépuscule ottoman

Kapak uygulama: Talip Aktaş

•

Birinci Basım: Haziran- 2003

Ofset Hazırlık
Güncel Yayıncılık Ltd.

Baskı ve Cilt: Kayhan Matbaacılık

© Güncel Yayıncılık Ltd.Şti.
© 2002, Éditions Privat
Tanıtım için yapılacak kısa alıntılar dışında
yayıncının yazılı izni olmaksızın hiçbir yolla çoğaltılamaz.

GÜNCEL YAYINCILIK LTD. ŞTİ.
Çatalçeşme Sok. No:19 Kat, 3
Cağaloğlu - İstanbul
Tel: 0 212 511 22 37, Fax: 0 212 522 86 68
e- mail: kontiki@turk.net

Ronald Bareilles

OSMANLI'NIN ALACAKARANLIĞI

Son Büyük Sultanlıkta Bir Fransız 1875-1933

Türkçesi: Yeşim Türkmenoğlu

GÜNCEL YAYINCILIK

TEŞEKKÜR

Araştırmalarımı kolaylaştıran çeşitli enstitülerin sorumlularına teşekkür ederim, özellikle:

- Dışişleri Bakanlığı diplomatik arşiv hizmetleri
- Paris Çağdaş Ermeni Tarihi Merkezi
- Paris CRDA
- İstanbul Fransız Enstitüsü Anadolu Çalışmaları
- Paris Kürt Enstitüsü
- Paris Ulusal Doğu dilleri ve Uygarlıkları Enstitüsü
- Paris Arap Dünyası Enstitüsü

Ayrıca anılarını derleyen, araştırmalarıma katılan, orijinal belgeleri bana teslim ederek desteklerini esirgemeyen aileme ve arkadaşlarıma da çok teşekkür ederim. Özellikle de: Kız kardeşlerim: Marie-Therese Baudrillard, Monique Charie ve Anny Lancelot; kuzenlerim: Ivonne Miroglio, Lucien Bares ve bana çok yardımları olan Jean-Louis Bareilles, Cristiane Larradet, Cristian Bareilles ve özellikle önemli katkıları olan Geo Vougny. Yeğenlerime; arkadaşlarıma: birçok araştırması ve Türkçe çevirileri için Franck Ferwerda'ya, metinleri düzenleyip düzelten Madam Monique Debievre'e, Bağdat'tan Dr. Madam Salem al-Haydari'ye, Ermenice'den yararlı çevirileri için *Haratch* Gazetesi'nden Madam Missakyan'a, Atina'dan Madam Nelly Sfetsiou ve Marie-Noelle Balazuc'a, İstanbul'dan Dr. Simavi İyice'ye, ikonografisi için M. Pierre De Gigord'a, Laure Rocca ve İstanbul ve Paris'ten saygıdeğer Marcel ve Eugene Rocca ve tüm ailesine.

OKUYUCULARIN DİKKATİNE

Fransız büyükelçilikleri ve konsolosluklarından ödünç alınmış mektuplar, yazışmalar ve beyanatlar ile kaynağı gösterilmeyenler, Fransa Dışişleri Bakanlığı'nın diplomatik arşivinden çıkarılmış olup cilt, seri ve yılları bibliyografide gösterilmiştir.

Kaynakları ismen gösterilmemiş olan Bertrand Bareilles'in yazı ve röportajları bibliyografide söz edilen yapıtlarından, Fransız basınında yayınlanmış birçok makalesinden *(La Depeche de Toulouse, Le Figaro, Le Journal des debats, Le Mercure de France, La Patriote, La Revue des Pyrenees, vb.)* ya da kişisel notları ve yazışmalarından alınmıştır.

Jacqueline'e
Bertrand ve Philippe'e
Solenna ve Thalie'ya

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ		11
BAŞLARKEN		13
BİRİNCİ BÖLÜM		15
PİRENELERDEN DARDANELLERE: STAMBOULINE DÜNYASI (1880-1903)		
1.	Abdülhamid'in maiyeti	17
2.	Asya'nın sakin sularında	43
3.	Karışık Konstantinopol	59
4.	Irak hayali	73
5.	Stambouline mücadele ediyor	107
6.	Çok yönlü bir Türkiye	133
7.	Mezopotamya petrol yatakları	155
8.	Yaşasın Fransa Büyükelçisi	179
İKİNCİ BÖLÜM		
BABIÂLİ'NİN ÇATLAKLARI (1903-1933)		199
9.	Abdülhamid paradoksu	201
10.	Galip Sultanın azledilmesi	229
11.	Önemli değişimler	247
12.	Yine vefasız İngiltere	267
13.	Drouot Otel ve Quai d'Orsay	285
14.	Büyük savaş	303
15.	Bertrand Bareilles'in pesimizmi	319
16.	Siyasi epiloglar	339
17.	Gizli görev	361
18.	"Alla turca"	371
SONUÇ		391
EKLER		393
BİBLİYOGRAFİ		398

Önsöz

Sevgili Roland,

Ergenliğinden bu yana bir sır saklıyordun. Onca yıldan sonra kanıtı ele geçirdim. Biz Janson-de-Sailly Lisesi'nde okul arkadaşıyken bana, sıra dışı büyükbaban Bertrand Bareilles hakkında tek kelime bile etmedin. Bahse girerim ki, M. Pierre Salzy'nin (ikimizin de hayran olduğu) felsefe sınıfından kimsenin böyle bir büyükbabadan haberi yoktu. Böyle bir durumda bu ketumluğa saygı göstermeyecek kişiler aklıma geliyor!

Kütüphanede onun yapıtlarını ve makalelerini incelemesi gereken Yakındoğu uzmanları dışında Bertrand Bareilles'i kim tanıyacaktı? Oysa biz, babasız ve büyük bir yoksulluk içinde doğmuş bir Oryantalist, ünlü "Kırmızı Sultan" Abdülhamid tarafından şehzade ve diğer oğullarının eğitimi için görevlendirilmiş genç bir Fransız keşfediyoruz.

Bu çivili ayakkabalı küçük Gaskonya'lının Osmanlı maiyetine girişi aynı Doğu masallarındaki gibidir. Ve maiyettedir! Sultanın itibar ve armağanları ile bir arkadaş gibi davrandığı büyükbabanın iki tutkusu vardı: dilimizin bölgede yayılması ve de Gaulle'ü bile ürkütecek kadar karmaşık olan Doğu'da, Fransız varlığını sağlamlaştırmak (ne kadar da doğru görmüş!). O dönemde, Yakındoğu'da, Mezopotamya'nın efsanevi petrol yataklarını, ele geçirme yarışı kızışmıştı; gelecek için temel kazanımlardan biri karşısında Fransa'nın içinde bulunduğu aldırmazlığın -ne yazık ki- onu çok üzdüğünü bugün görebiliyoruz. Büyükbabanın, kendini saçma görünen bir maceranın içine attığını ve ülkesinin hiç önemsemeyeceği imtiyazları elde etmek için sayısız engeli aştığı-

nı görüyoruz! Kimse bizi bu, yasal olarak yarı Fransız, şahsiyet kadar şaşırtamazdı.

Gerçekten de, Bertrand Bareilles'in Türk gücünün sahiplerine şiddetle saldırmaya hazırlanan ve büyüyen muhalefeti ile birlikte, Osmanlı Sarayı'nı kavrayışındaki derin ve açık bakışı görülecektir. 20. yüzyılın başında bir Fransız'ın bugün gözlerimizin önünde gerçekleşen tüm olayları -tüm diyorum, bilerek- öngördüğü fark edilecektir. Sevgili Roland, kimse bu muhteşem aile arşivine ve bu büyükbabaya, kahramana sahip olma şansını senin kadar iyi kullanamazdı.

– Alain Decaux
Fransız Akademisi (Académie Française)

Başlarken

Çocukluğumda babamın çalışma masasının çekmecesinin derinlerinde bulduğum, eski ve biraz da gizemli kartpostalı unutamamıştım. Elimdeki kartta basitçe çizilmiş iki ya da üç ırmak, yabancı kent isimleri ve renkli kurşun kalemlerle yapılmış güzel desenler vardı. Bağdat'ta yaşamaya başladıktan yirmi yıl sonra, kısa bir süre için Paris'e, ailemin yanına gittiğimde rastlantı ile aynı kartpostalı buldum. Onu açmış ve Kerkük, Kayra, Babagurgur, Tuz Hurmatu... isimlerini okuyunca şaşkınlıktan donakalmıştım. Petrol sorunlarıyla ilgili olarak neredeyse hiçbir şey bilmiyordum; ama efsanevi Irak petrol mirasının önemli kentleri arasında sayılan bu yerleri tanıyordum. Kartı tekrar inceleyince "güzel desenler"in çukurları, yükseklikleri ve coğrafik oluşumları gösterdiği anladım. Merakla babamı sorguya çektim. "Hım! önemli değil... eski bir hikâye... büyükbaban Irak petrol imtiyazı almıştı... ama sonuç olarak iş gerçekleşmedi." Babam daha fazla bir şey söylemedi ve merakımı gidermedi. Daha da çok kafamı karıştırdı. Büyükbabam nasıl bir adamdı? İşte bunu öğrenmeye karar verdim.

On yıl süren titiz bir araştırma sonunda, şaşırtıcı bir şahsiyet keşfettim. Sevilen bir öğretmen, yumuşak bir Helenist, Bizans bilimci, Türkolog, tarih ve arkeoloji âşığı kişiliğin arkasında, kendini maceralara atmaya hazır; tutkulu bir savaşçı vardı. Gerçekten de Abdülhamid'in saltanatının son yirmi beş yılı boyunca büyükbabam, İmparatorluğa damgasını vuran çekişme, entrika ve trajedilere kimi zaman tanık kimi zaman da aktör olarak karışır. Jön Türklerin yeraltındaki

şefleriyle görüşmekten, gözden düşen şehzadelerle yakın dost olmakta, Mekke emirlerinin çekişmelerine, Mısır Hidivliği'nin sorunlarına karışmaktan, yıkıma uğramış Ermenileri ve isyandaki Kürtleri savunmaktan çekinmemiş; bununla da yetinmeyip, Almanya ve Büyük Britanya'dan Irak petrolleri imtiyazını da almak istemişti!

1912 yılında Fransa'ya döndüğünde beş kitap yazmış ve birçok makaleye imza atmıştı; bundan sonra siyasi bir yazar ve mücadeleci bir gazeteci olmuştu. Doğu sorunundaki problemler adil biçimde düzene konulmadan Batı'nın asla sürekli bir barışa kavuşamayacağına inanmıştı. Fransa'nın bölgedeki siyasi hatalarını açıklamıştı. *Les Journal des desbats, Le Mercure de France* ve Barış Konferansı muhabiri olarak çalıştığı *La Dépeche* Gazetelerinde öfkesini haykırmıştı. Bu metinlerin okuyucusu, geçen yüzyılda yaşanan ve yenisinde de yaşanmaya devam eden tüm kanlı çatışmaları inanılamaz bir önsezi ile haber verdiğini görünce şaşıracaktır: Bertrand Bareilles'in küçük hikâyesi, büyük tarihi aydınlatır: bu nedenle bu sayfalarda iç içe girmişlerdir.

BİRİNCİ BÖLÜM

PİRENELERDEN DARDANELLERE STAMBOULINE DÜNYASI (1880-1903)

1

Abdülhamid'in Maiyeti

Konstantinopol'un çıkışında, Boğaz kıyısı boyunca, genç bir adam yalnız başına yürüyordu. Ufak tefek görünüşlü, ama güçlüydü. Yavaş ve düzenli dağcı adımlarıyla ilerliyordu. Comminges ülkesinin Pirenelerinden olan bu Fransız iyi bir dağcıydı. Dolmabahçe'yi(1), Beşiktaş'ı geçti, Çırağan'a geldi; yolunu Ortaköy ve deniz kenarında sıralanan diğer köylere doğru çevirdi, tereddüt etmeden Sultanın ikametgâhı Yıldız'a doğru yöneldi. Yavaşlamadan tepeye doğru yürümeye devam etti ve aynı sakin adımlarla parka, Abdülhamid'in sarayının bahçesine girdi. 19. yüzyılda bir yabancının saraya en azından arabasız, yürüyerek ve tek başına gelmesi alışılmış bir durum değildi. Seçkin konuklara ayrılmış büyük kapıya yöneldiğine göre, ne sarayda yaşıyor ne de çalışıyordu. Bu kapıdan giren az sayıdaki ayrıcalıklı kişi Abdülhamid'in çevresine yaklaşabiliyor ve kimi zaman da, büyük bir lütufla, "Majesteleri Büyük Beyin", "Sultan-halifenin", "Padişah"ın(2), Osmanlı İmparatoru'nun", "Allahın dünyadaki gölgesinin", Abdülhamid Han'ın huzuruna kabul ediliyordu. Ama genç adam, dalgalı saçları, pek düzgün olmayan redingotu ve çivili ayakkabılarıyla tam olarak seçkin konuklara benzemiyordu.

Buna rağmen Arnavut Muhafız Alayı, onun geçmesine izin verdi ve biraz ilerideki Afrika Taburu da buna uydu. O halde bekleniyordu. Aynı adımlarla ilk köşke ulaştı. İçeri girdi. Dumanlı havasında sıcak kahve ve sarı tütün kokusu dalgalanan salonda, İmparatorluğun dört

bir yanından gelmiş her çeşit görevli ve istekçiler kalabalığı, gürültülü bir kakofoni içinde gidip geliyorlardı.

Genç konuk, Mareşal Derviş Paşa'nın yanına götürülmesini isteyince şüphe ile karşılandı. İmparatorluğun bu Mareşali, Kafkas Kahramanı, Rus Fatihi, sarayın yaver generali bu genç yabancının ulaşamayacağı bir kişiydi. İsteğini birçok görevliye tekrar etmek zorunda kaldı. Birinden diğerine giderken, dikkatli bakışlara ve dostça olmayan sorularına maruz kaldı. Bu kadar önemli bir kişi tarafından kabul edileceğini düşündüğüne göre bu genç Frenk(3) çok naif olmalıydı. Geçerken Türkçe, Yunanca, Ermenice, Farsça hatta Arapça bazı şakalar da duyuyordu. Bu dillerin çoğunu iyi biliyordu; ama bunu belli etmedi. Köşklerden ikincisine, sonra üçüncüsüne, en sonunda da maiyete götürüldü.

1876 yılında tahta çıkan Abdülhamid, üç selefi tarafından, Büyükbabası Mahmud, Babası Abdülmecid ve Amcası Abdülaziz tarafından boğaz kıyısında çok büyük paralar harcayarak yaptırılan görkemli ve ışıl ışıl Dolmabahçe, Çırağan ve Beylerbeyi saraylarından birinde oturmak istemişti(4). Son üç hükümdara göre, daha alçakgönüllü, daha içine kapalı ve özellikle de güvenliğine daha fazla düşkündü. Daha sade biçimde, Sultan Mahmud'un en sevdiği yerlerden biri olan Yıldız Tepesi'nde yaptırdığı köşkte oturmayı tercih etmişti. Abdülhamid, maiyetin ihtiyaçları ve güvenlik sorunları nedeniyle ilk köşk dışında başka binalar da yaptırmak zorunda kaldı. Sonunda Yıldız, köşkleri ve değişik boyuttaki diğer binalarıyla büyük bir saray haline geldi; göçmen dedelerinin kamp yeri görünümündeki eski saray Topkapı gibi.

Genç konuk, bir köşkten diğerine ilerlerken, her odanın bir öncekinden daha zengin döşenmiş olduğunu fark ediyordu. Çevre dekorlarıyla uyum içindeki görevlilerin de, giderek daha önemli bir havaya sahip olduklarını seziyordu. Her zamanki gibi sabırlı ve kibardı, çevresi onu eğlendiriyordu. Yüzünde zaman zaman dışa vurduğu alaycı bir gülümseme gizliyordu. Sonuncu odalara gelmişti; yer muhteşem

bir halıyla kaplıydı ve alçak sesle konuşuluyordu. Tapınağa yaklaşıldığı hissediliyordu. Sonunda üst düzey bir görevli, Majesteleri Sultanın özel sekreteri Süreyya Paşa, tarafından karşılandı. Bu zeki adam, yıllardır bu önemli ve tehlikeli görevi ustalıkla yerine getiriyordu. Genç adamı sevecen bir gülümsemeyle karşıladı; kötü redingotunu ve çivili ayakkabılarını görmezden gelerek, oturmasını ve biraz beklemesini rica etti. Ardından birkaç emir verdi. Genç konuğun önemli bir şahsiyet olduğunun anlaşıldığını gösteren fısıldaşmalar ve belli belirsiz bir hareketlenme oldu. Daha sonra da Mareşal Derviş Paşa'nın olduğu bölüme geçildi. Genç adamı fark eden Mareşal, kocaman bir gülümseme ile karşıladı: "Aa! merhaba Monsieur Bertrand Bareilles," dedi ve ekledi: "Gelin, sevgili dostum, Majestelerinin huzuruna çıkıyoruz."

Mareşal farklı bir kişiydi. "Batum'daki etkili savunması ve Kafkaslardaki zaferleriyle askeri hiyerarşinin doruklarına çıkmayı başarmış ve tüm nişanları kazanmıştı. Ayrıca İmparatorluğun değişik yerlerinde birçok idari görevi başarılı bir biçimde yürütmüştü: Kilis, Pire, Selanik ve Diyarbakır'da. Kuşkusuz İmparatorlukta onun kadar başarılı başka askerler de vardı; ama Derviş Paşa diğer paşalara benzemiyordu. "Balkanlarda hükümet komiseriyken, görevi için tahsis edilen 1.5 milyon frankı inatla reddetti. Çıkar gözetmeden çalışıp, oralardan yoksul döndü." Alışılmadık bir davranıştı. Bu gariplik Sultanın dikkatinden kaçmamıştı. Onu 70 yaşına yaklaşırken, Sultanın en çok güvenini gerektiren göreve getirmiş, yaver general olarak maiyetine almıştı.

Sultan büyük oğlu için Fransızca öğretmeni bulmasını istediğinde, Derviş Paşa, Pera ve Galata(5) salonlarında konuşmaya başladığı genç Bertrand Bareilles'in kişiliğinden etkilenmiş ve bu görevi ona vermişti.

Birkaç yıl önce parasız ve tek dayanağı Doğu dilleri diploması ile Konstantinopol'e gelen Bertrand Bareilles, hayatını özellikle şehirdeki varlıklı ailelerin birkaç genç çocuğuna ders vererek kazanıyordu. Bu öğretmen kesinlikle diğerlerine benzemiyordu. Eski öğrencilerinden olan ve daha sonra İstanbul Üniversitesi Rektörü olmuş Tevfik

Sağlam anılarında "Çok sevdiğimiz bir öğretmendi; neşeli, canlı, alaycı ve sempatikti," diye yazdı. Gerçekten de, Bertrand Bareilles, ne dindarların soğuk ciddiyetine ne de laiklerin bilgiç ukalalığına sahipti. Yeni tip bir öğretmendi. "Gerçek bir Gaskon gibi genç ve coşkuluydu"(6). Doyumsuz merakının yönlendirmesiyle, tutku ve heyecanla yorulmak bilmeden kenti katediyordu. Nerede olursa olsun düşüncelerini içten bir açık yüreklilikle, duraksamadan söylüyordu; ama asla espri eksik olmuyordu. Özellikle bu genç adamın toplumun seçkin kesimine ait kuralları ve diğer diplomatik önlemleri kibarca göz ardı etmesi, Derviş Paşa'nın hoşuna gidiyordu. Derviş Paşa bu özgür ruhu seviyordu. Maiyetteki diğer görevlilerin saygısızlık kabul ettikleri ve rahatsız oldukları bu davranış tarzı onu eğlendiriyordu.

Kısacası Mareşal memnundu ve Majesteleri Sultanın büyük oğlu Mehmed Selim Efendi için bir Fransızca öğretmeni istediğini öğrendiğinde, Bertrand Bareilles aklına gelmişti.

Bu ilginç adamı saraya sokmak delilik değil miydi? Belki de kötü bir şaka? Bertrand Bareilles'in maiyetin karmaşık ve sert yapısına uyamayacağını, yalnızca denemeyi kabul ettiğini düşünüyordu. Sultan, yakınları ve tüm maiyet görevlileri, bu farklı tarza sahip yabancıyı nasıl karşılayacaklardı? Kuşkusuz Sultan Abdülhamid, maiyette özel hayatı ile ilgili törenleri çok basitleştirmişti; ama ne resmi hayatla ilgili kurallarda ne de temel görgü ve inceliklerde titizlik göstermeden yapamıyordu. Sonuçta maiyet her zaman nasılsa öyleydi. Yalnızca en becerikli, en çevik ve en kurnaz maiyet görevlilerinin ayakta ya da hayatta kalmayı başarabildiği kapalı bir rekabet, kavga ve entrika kampıydı. Bu repertuarda genç öğretmen için bir rol yoktu. Gerçekten de burası onun ayak basmaması gereken tek yerdi. Derviş Paşa, bu genç adam ve kendi için risk aldığının farkındaydı. Ama bu yaşlı Mareşal, sıradan bir maiyet görevlisi değildi ve bu nedenle de bu sabah genç Bertrand'ı Sultan Halifenin, Büyük Beyin, Majesteleri Abdülhamid Kaan'ın huzuruna çıkarıyordu.

ÖĞRETMEN VE SULTANIN AİLE GEÇMİŞLERİ

Sultanın huzuruna çıkan insanlar için bu, genellikle tehlikeli ve dolambaçlı uzun manevralar sonrası olup -yaşam boyu önemli bir hedeftir ve bazen başarılır- bir görev almak üzere huzura çıkılır. Bu Bertrand için geçerli değildi. Ayrıca da .bunu o istememişti. Onun için bir sonuç değil, aksine tüm maceralarının başlangıcıydı. En azından bizim bildiğimiz maceralarının, çünkü Konstantinopol'e gelmeden önceki yaşamına ait çok az şey biliyoruz. Geçmişi bugün de gizemini koruyor.

Bertrand dünyaya geldiğinde, annesi genç Françoise Ribet evli değildi. Françoise'ın anne babası, Marie ve Laurent Ribet, Haute-Garonne'nun bir köyü olan Milhas'ta çiftçiydiler. Françoise'ın ağabeyi Blaise Ribet komşu köy Estadens'dan kumaş satan, seyyar satıcı bir aileden Jeanne Bareilles ile evlenmişti. Ama Françoise, Bertrand'ın babası François Bareilles ile evlenmedi. Bertrand'ın doğumundan bir süre sonra Konstantinopol'de bulunduğu ve 20 Haziran 1859'da Sauveterre-Comminges Köyü'nden bir Pireneli Jean Dufour ile evlendiği biliniyor. Françoise, Konstantinopolis'te iki ağabeyini ve işportacı olarak çalışan Pireneli hemşehrilerinin kolonisini bulmuştu. Hayat, Boğaz kıyılarında dağ köylerindekinden daha eğlenceliydi. Çoğu Pera ve Galata'da zanaatçı olarak hayatlarını kazanıyordu. Ama Françoise bunlar arasında yer almadı. Zaten evlilik cüzdanında "elçi" yazıyordu. Yolu Paris'e, Atina'ya, İskenderiye'ye düşer ve daha sonra Milhas'a tekrar gider ve Konstantinopol'e geri döner; 6 Kasım 1891'de burada ölür.

Bu yolculuklar sırasında Bertrand'ı ne yapıyordu? Öncelikle nerede doğum yapmıştı? Bazıları Bertrand'ın Atina'da doğduğunu çocukluğunu, ilk ve orta öğrenimini burada tamamladığını söylemiştir. Diğerleri, annesinin o dönmelerde bulunduğu Konstantinopol'de doğduğunu doğrulamaktadır. Son olarak da, Milhas'ta annesinin doğduğu köyde ya da komşu köylerden birinde doğduğunu düşünenler vardır. Gerçekte doğruyu kimse bilmiyor; burada kuşkusuz yalnızca

Françoise'ın aydınlatabileceği bir giz var.

Comminges ülkesinin bu dağ köylerinde hayat zor, toprak yoksuldu. İki yüzyıldır burada yaşayanlar, yaşamlarını dışarıda kazanma alışkanlığı edinmişlerdi. Çerçi olarak yollara dökülüyorlardı. Bazıları yılda beş, altı ay İspanya'da çalışıyordu; bazıları ise daha uzaklara gidiyordu: Amerika'ya özellikle de Arjantin, Uruguay ve Küba'ya göçüyorlardı (Jacques Ducos, Aspet ve kantonu, Aspet,1933). Kuşkusuz bu durumda çocukları, düzenli olarak okula gidemiyordu. O halde Françoise Ribet oğlunu, uzun edebiyat eğitimine yönlendirmeyi nasıl başarabildi? Bu masrafı nasıl göze alabildi? Ya da bu eğitimi kim karşıladı? Ve neden Atina'da?

Bertrand'ın doğumu, Atina'daki pahalı eğitimi ve (neden olmasın) gerçek babasının kimliğine ait sorular, yanıtsız kalıyordu. Zaten bu sorular ona asla sorulamıyordu. O da asla bunlardan söz etmiyordu. Sırrı neydi? Kuşkusuz kendisi de daha fazlasını bilmiyordu. Bu annesinin sırrıydı: durmaksızın Avrupa ve Doğu arasında yolculuk yapan gizemli Françoise'ın.

Ayrıca annesine duyduğu büyük saygı bize Bertrand'ın bu soruları araştırmaya asla izin vermediğini düşündürüyor. Annesi ile Konstantinopol'de buluşmadan önce 1879'da bulunduğu Simirna'dan annesine birkaç mektup gönderdi. Bu mektuplardan bize kalan bir tanesi, geçici değilse, yaşadıkları zor durumu bize açıklıyor. Bu yılın ocak ayında annesine, "Lion kentinin simgesi Franque Sokağı'nda şapka imal etmek üzere bir mağaza açan Marseille'li tüccarlarla" ortak olduğunu bildiriyordu. Bunun için "Borç alma yeteneğini kullanarak" iki yüz elli frank bulması gerekiyordu. "Hep düşündüğü gibi" ona "borcunu kapatacaktı ve giderlerini karşılayacak bir şeyler göndermesini umuyor" ve ekliyordu: "Ben çalışmaya başlayınca sizin dinlenmenizi istiyorum, işler iyi giderse sizi Simirna'ya bekliyorum. Her ne kadar sıkıcı bir kent olsada, biz birlikte olunca nasılsa mutlu oluruz."

Annesinin, gençlik yılları çok zor geçen büyük oğluna karşı eşsiz

bir güven duyduğu bilinir. 19. yüzyılın ilk yarısında babasız bir çocuğun yaşamının nasıl olduğu düşünülebilir. Çocukluk anıları? İkisi yalnız başlarına düşman bir çevrede yaşarken geçen kaygı dolu yıllar. Zamanla bu görüntüler belirsizleşse de, kötü sekeller gibi acı vermeye devam edeceklerdi.

Ama bu öykünün başladığı dönemde, Bertrand için her şey daha iyiye doğru gider. Konstantinopol'de, annesinin erkek kardeşleri, dayıları Blaise ve Bertrand yanı sıra, sıcak ve konuksever küçük Pirene kolonisi ile hiç sahip olmadığı büyük bir aile buldu. Şimdi, Majesteleri Sultan Halife Abdülhamid'in huzuruna çıkması için Mareşal Derviş Paşa'nın eşlik ettiği gönlü rahat adam, böyle biriydi.

Abdülhamid'in Osmanlı tahtına çıkmasından bu yana, on yıldan daha az bir zaman geçmişti ve Sultan hakkında çeşitli yargılar oluşmuştu. "Büyük güçler çağı" diye adlandırılan bu dönemde başlıca Avrupa ülkelerinin başkentlerinde, yeni Sultan Halife sevilmiyordu ve herkes onu kötülemek için bahane arıyordu. Gerçekten pek de eğlenceli bir adam değildi. Üç selefini tanımış olanlar için, Abdülhamid ne ağabeyi Murad gibi çekici, ne amcası dev Abdülaziz gibi haşmetli ne de babası Abdülmecid gibi güler yüzlüydü.

Onunla ilk kez 24 Nisan 1877 tarihinde karşılaşan Britanya Büyükelçisi Henry Layard, "Solgun, melankolik ve mutsuzluğa varan gerginliğini ele veren sesiyle küçük genç bir adam,"(7) diye anlatır. On altı yıl sonra ona güven mektuplarını sunan Fransa Büyükelçisi Paul Cambon "Sinirli, duyarlı, tacı ve hayatı için çok endişeli [...] fanatik ve sonuç olarak ulaşılmaz ve mantıksız,"(8) diye yazar. Notu verilmişti. Bundan sonra tüm Avrupa basını bu klişeleri bıktırana dek kullanacaktı. Yıllar boyu politikacı, devlet adamı ve özellikle de onu hiç tanımamış olanların oluşturduğu koro, aynı nakaratı tekrarlayıp durdu.

Oysa Abdülhamid korkak değildi. Yaşadığı birçok dramatik durumda soğukkanlılığını ve cesaretini kanıtladı. Buna karşın çok kuşkucuydu ve bu nedensiz değildi. Düşmanlarının ateş, bıçak, zehir ya

da bomba ile suikast girişimlerinin asla sonu gelmedi. İki selefi amcası Abdülaziz ve kardeşi Murad, ardı ardına Şûrayı Devlet reisi Midhat Paşa ve birkaç suç ortağı tarafından akıl hastalığı nedeniyle tahtan indirilmediler mi? Midhat Paşa, kendi döneminde de onu tahtan indirmek için, başka suç ortakları tarafından kışkırtılamaz mıydı? Öyle ki, amcası Abdülaziz'in ölümünün gerçek nedeni bilinmiyordu; intihar mı etmişti, yoksa öldürülmüş müydü? Kardeşi Murad ise, Çırağan'ın yaldızlı hapishanesinde yaşamını sürdürüyordu. Ailesi ve yandaşları onun iyileştiğini, gerçek varis olduğunu ve tahta geri dönmesi gerektiğini ileri sürüyorlardı. Daha sonraları Abdülhamid, Bertrand ve birçok Batılı büyükelçiyi sarayda güvenebileceği kimse olmadığına ikna etti.

Ama onun da çocukluğuna dönmek gerekir. 1840 yılı sonlarıydı. Karadeniz kıyısında Komene İmparatorluğu'nun eski başkenti Trabzon'da, bölgenin en önemli köle pazarında, genç bir Çerkez tüm bakışları üzerinde topluyor ve istek uyandırıyordu. Bu narin, kıvrak, küçük bir dansözdü. Yeşil gözleri, bembeyaz bir teni ve uzun kestane rengi saçları vardı. Güzelliği heyecan yaratıyordu. İsmi Tirimüjgan'dı; "ok gibi kirpikler" anlamına geliyordu.

Bir Konstantinopol Paşası onu satın almış ve Boğaz kıyısında Arnavutköy'deki sarayına getirmişti. Burada çok kalması gerekmeyecekti. Bu Paşa, Sultan Abdülmecid'in 14 yaşındaki kız kardeşi ile evlenmişti. Bayram eğlenceleri nedeniyle genç çift Abdülmecid'i evlerine davet etmişlerdi. Eğlence sırasında Tirimüjgan dans etti. Henüz yirmi yaşına bile basmamış olan Sultan, öyle hayran oldu ki, küçük dansöz ağabeye bayram hediyesi olarak sunuldu(9).

Kafkaslarda doğduğu dağ köyünden Trabzon köle pazarına, sonra Arnavutköy Paşa'sının sarayından Sultanın Çırağan'daki sarayına... Tirimüjgan, belki de başarıdan başarıya koştuğunu düşünüyordu. Ama yakında alttan alması gerekecekti. Sultanın sarayının bu kapalı dünyasında harem, daha kapalı ve daha gizli başka bir dünya oluştu-

ruyordu. Buraya giren her kadın gibi Tirimüjgan da, bu yeni ve garip dünyaya uyum sağlamak zorundaydı. Bir kalfanın (deneyimli eski bir köle) ellerinde her şeyi öğrenmesi gerekiyordu: kökü Bizans'a uzanan karmaşık törenler, âdetler ve hareme özgü dil ile birlikte sert bir kimlik. Burada yüzyıllardır kullanılmayan ifade biçimlerinden oluşan ve korunmakta olan bir aksan vardı. Birkaç sözcüğü söyleyiş biçiminden bir kadının haremden olduğu anlaşılabilirdi. Tirimüjgan kendini yetiştirmeyi, beğendirmeyi ve özellikle de kendini savunmayı öğrendi. Çünkü yüzlerce kadın arasında geçen mücadele çetindi; herkes rakipti ve bu unutulmuşlar topluluğundan çıkmak için uğraşıyordu.

Bu hileler, hurafeler ve tabular dünyasında herkes, şansını biraz arttırmak ve "gözde" olarak, belki de bir gece odasına götürülme lütfuna erişmek umuduyla, Büyük Bey'e giden yolda yer almasına yardımcı olacak suç ortağı ve müttefikler arıyordu. Bu yalnızca ilk değil, aynı zamanda da temel basamaktı; kalabalıktan çıkılıyor "gözde" olunuyordu. Bundan böyle hizmetkârları ve mücevherleriyle ayrıcalıklı bir konuma erişiliyordu. Tüm gözdeler bir gün ikbal, yani favorilerden biri olmayı; her ikbal de bir kadın olmayı hayal ederdi. En fazla dört kadın olabilirdi ve hiyerarşi sınıflamasında yer alan Sultanlar olurlardı. Ve biri "ana kadın" olmayı hayal ederdi! Sonunda tüm kadınlar aynı rüyayı görürlerdi: Sultana bir oğlan vermek.

Bu hiyerarşi basamaklarını çıkabilmek için Tirimüjgan, tuzaklardan korunmayı, kimseye güvenmemeyi, güç ilişkilerini doğru algılamayı öğrenmek zorundaydı. Haremin kadınlarının çoğu gibi, bu zorlu ihtiyat ve şüphe çıraklığı döneminde hep temkinliydi. Tehlike her zaman ve her yerdeydi. Belki de genç kadının gebe kaldığı anda bile vardı. Öyle ki gebeliği anlaşılıncaya kadar bunu saklamak zorunda kalmıştı.

Güzeller güzeli Tirimüjgan gözde oldu; kıskanıldı ve korkutuldu. Sonunda 22 Eylül 1842 tarihi onun şanslı günü olacaktı: Sultan Abdülhamid olacak oğlunu o gün dünyaya getirdi. Ama mutluluğu kısa sürdü. Doğum haberini aldıktan sonra Abdülmecid garip bir tavır göster-

di. Sevincini göstermesi, her yere haber salması, geleneğe göre top atışlarıyla eğlenceleri başlatması ve çevredekilere altın dağıtması gerekirken, canı sıkkındı ve sessizce oturuyordu. Üç uzun gün boyunca harem, nefesini tutup bekledi. Tirimüjgan, daha da uzun süre korkudan taş kesildi. Joan Haslip, "O dönemde, [Sultan Abdülmecid] Tirimüjgan'ı hiçbir kadını sevmediği kadar büyük bir tutkuyla seviyordu; ama birkaç ay önce onu bırakmaya karar vermişti. Şiddetli bir öksürük nöbeti ardından Sultanın yastığına kan damlası bırakınca sinirli, kırılgan ve sağlığı konusunda çok titiz olan Abdülmecid, belki de bir hastalığa yakalanmış bu kadından vazgeçiyordu. Ve şimdi, haremin onca çekici güzeli içinden bu küçük veremli dansözün ona bir oğlan verdiğini öğreniyordu!" diye yazar.

Tirimüjgan 26 yaşındaydı. On bir yıl sonra tüberkülozdan öldü. Bu on bir yıl boyunca(10) oğlunu korkularıyla besledi. Uzun çetin bir süreçte kazandığı ihtiyat ve şüphe hazinesini ona sabırla aktardı. Bunun için ne yapacağını bilmese de, küçük dansözün hayal gücüne ihtiyacı yoktu. Sadece kendi deneyimleri değil, tarih de ona önemli açıklamalar sunuyordu. Biliyordu ki Sultanın babası Sultan Mahmud, ağabeyleri olan iki selefini, III. Selim ve IV. Mustafa'yı öldürerek tahta geçmişti. Yine biliyordu ki, yüzyıllar boyunca her Sultanın tahta çıkışını, iktidar tehditlerini ortadan kaldırmak için, erkek kardeşlerin alenen ortadan kaldırılması izliyordu(11). Annesinin derslerinin yetmediği yerlerde ona hizmet eden odalık ve harem ağalarının ardı arkası kesilmez gevezelikleri vardı. Böylece Abdülhamid, düşman bir çevrede annesiyle paylaştığı kaygı dolu çocukluk anılarına sahipti. Ve bunların izlerini ömrü boyunca taşıdı.

Babası Sultan Abdülmecid 1861'de öldüğünde Abdülhamid, 19 yaşındaydı. Kurala göre kendisinden 12 yaş büyük amcası Abdülaziz tahta çıktı. Abdülhamid tahta çıkmak için ağabeyi Murad'ın ardından ikinci sırada bekliyordu.

Yeni Sultan bir güç ve otorite deviydi. Tahta çıkış yasasını kendi

çocukları lehine değiştirmeye niyetlendi. Bunu başarmadı, ama Abdülhamid'in bu durumda tehdit hissetmemesi mümkün müydü? Korku ve şüpheleri arttı. 1876 yılında Abdülaziz'in şüpheli ölümü ve Sultan Murad'ın akıl hastalığı nedeniyle üç ayda tahtan indirilmesinin ardından Abdülhamid, Osmanlı tahtına çıktı. Tahta çıkar çıkmaz, düşmanlarının göründüğünden çok daha fazla olduğunu keşfetmekte gecikmedi: Bundan sonra tüm rejim düşmanları listesinin başında yer alıyordu. Bu isimler yok edilmesi gereken adamlardı. Mevcut en iyi savunma araçlarından yararlanmalıydı; niye onlardan yoksun kalacaktı ki? O dönemde etrafına muhbirleri topladı, Yıldız'da güvenlik önlemlerini arttırdı ve kesin sonuçlarını hesaplamadan hiçbir karar almadı. Doğaldır ki Abdülhamid, bu sürekli güvensizlik ortamında güler yüzlü görünmüyordu. Buna şaşırmamak gerekiyordu. Korktuğunu düşündürebilecek sürekli kaçak ve gergin bir bakışı olduğu da doğruydu.

BERTRAND BAREILLES'İN ÖĞRENCİLERİ

Mareşal Derviş Paşa ve korumasındaki genç, sonunda ziyaretçilerle dolu görüşme salonuna geçti. Bu Doğu'ya ait bir gelenekti. Bir ziyaretçinin, diğeri içerde olduğu için, sofada bekletilmesi yakışıksız ve aşağılayıcı bir durumdu. Büyükelçiler ve diğer yabancılarla önemli görüşmeler dışında Sultanın kendisi de bu kurala aykırı davranmıyordu. Topkapı Sarayı'nda görüşme salonunda, istenince açılabilen, duvara yerleştirilmiş bir çeşme vardı ve sesi bastırmaya yetecek bir rezonansla bakır bir havuza dökülüyordu. Burası "Sırlar Çeşmesi" diye adlandırılıyordu. Ne yazık ki kimseyi incitmeden gizliliği koruyan bu yöntem, Yıldız'da da kullanılmıyordu.

Yeni gelenler kapının eşiğini geçip, saygıyla Sultanı selamlıyorlar ve art arda içeri girip, çepeçevre oturan insanlara yöneliyorlardı. Sırayla boşalan yerlere oturuyor ve her seferinde çevreyi selamlıyorlar-

dı. Bu selamlaşmalardaki bakışın miktarı, az çok kişilerin niteliğine bağlıydı. Bu durum özellikle Sultan Mahmud'un İmparatorluktaki herkesin türbanların rengi, şekli, kemerlerin ve diğer tüm aksesuarların işlevini ve hiyerarşideki yerini açıkça gösteren geleneksel giysileri kaldırmasından sonra böyle olmuştu.

Ziyaretçiler, merakla Derviş Paşa'nın yanındaki bu genç yabancıya bakıyorlardı. Bu konuk şaşırtıcıydı. Ne etkilenmiş ne de ürkmüş bir hali vardı. Aksine çok rahattı ve yalnızca dikkatle Sultana bakıyordu. Küçük gülen gözleri, rahat bir ifadeyle Abdülhamid'in bakışlarına karşılık veriyordu. Sultana sempatik ve dostça bir gülümsemeyle bakıyordu. Konuklar şaşırdılar: Kimdi bu kendinden emin genç yabancı? Sultan Abdülhamid de, konuğun gözlerine uzun uzun baktı. Belki de Derviş Paşa'nın ve polis raporlarının bu genç öğretmen hakkında verdikleri bilgileri anımsamaya çalışıyordu. Belki de genç adamın sadece eğitimi ile ilgili değil, çocukluğu ve kökeni hakkında da çok şey biliyordu. Gerçekten de Bertrand, Konstantinopol'e gelmeden önce Atina'da eğitimini sürdürürken, Abdülhamid'in ajanları tarafından "fişlendiğini" doğruladı.

İki adam arasındaki bu uzun bakışma ne kadar sürdü? Bilinçsizce ortak noktalara sahip olduklarını mı hissettiler? Ziyaretçiler arasından kimsenin algılayamayacağı bazı şeyler? Bakışma, Sultanın genç adama yarım bir gülümsemeyle karşılık vermesiyle son buldu. Herkes gülümsemenin yabancının hükümdarın güvenini kazandığını gösteren işaret olduğunu biliyordu. Henüz tek bir söz söylememiş, kendini göstermek için hiçbir çaba harcamamıştı; elinde dilekçesi yoktu ve bir şey istemek için de gelmiş görünmüyordu! Her şey çok şaşırtıcıydı ve bundan sonra olaylar çok hızlı gelişti. Mareşal, Sultan ile birkaç kelime konuştu ve bir süre sonra Bertrand Bareilles, İmparatorluğun üç efendisinin öğretmeni oldu. Sultan Abdülhamid'in iki oğlu Mehmed Selim Efendi ile Abdülkadir Efendi ve eski Sultan, Abdülaziz'in oğlu Mecid Efendi. Alışkanlıklarının aksine Abdülhamid çabuk karar vermişti; ne başka birini dü-

şünmüş ne de başka bir araştırma istemişti.

Bertrand evine döndüğünde, haber tüm Galata ve Pera'ya yayılmıştı. Pireneli yurttaşları, bu beklenmedik olayı kutlamak için eğlence düzenledi. Şaşkınlık günler ve aylarca sürecekti: Betrand, ünlü bir Fransızca öğretmeni, Mekteb-i Tıbbiye-i Askeriye-i Şahane Kurul Sekreteri ve daha sonra da Heybeli Mekteb-i Bahriye-i Şahane'de Fransızca öğretmeni olana dek. O günden sonra ünü giderek arttı ve İmparatorluğun diğer efendileri için de arandı. Sultanın kayınbiraderi ve Seniha Sultan'ın kocası Damat(12) Mahmud Celaleddin Paşa, oğulları Prens Sabahaddin Efendi ve Lütfullah Efendi'ye Fransızca öğretmesini istedi. Kısa bir süre sonra başka biri tarafından çağrıldı. Bu, Sultan Abdülhamid'in kızı Zekiye Sultan'ın kocası, Gazi Osman Paşa'nın büyük oğlu Nurettin Paşa'ydı. Mevkisini koruma konusunda endişeleri olan ve halası Seniha Sultan'ı kıskanan karısı tarafından zorlanan Nurettin Paşa, Bertrand Bareilles'in kendi çocuklarının da öğretmeni olmasını istiyordu. Bundan bir süre sonra Abdülhamid'in küçük kardeşi Süleyman Selim Efendi, Bertrand'ı oğlu Abdülhalim Efendi'nin eğitimi için çağırttı.

Bertrand, büyük bir şaşkınlıkla, bu kararların Sultanın kendisi tarafından verildiğini öğrendi. Bu efendilerin çoğu Abdülhamid tarafından yönlendiriliyordu; diğerleri de onun onayını almak zorundaydı.

Böylece İmparatorluğun dokuz efendisinin öğretmeni ve Konstantinopol'ün en aranan eğitimcisi oldu. Daha sonra reayalar sıraya girdi. Hepsi çalışıp, Babıâli'de önemli görevlere yükseliyorlardı. "Müslüman olmayan Osmanlılar" olarak adlandırılıyorlardı. En kalabalık grup Ortodoks Yunanlılar ve Ermenilerdi. Kentte olduğu kadar, maiyette de en gözde görevlerde bulunuyorlardı. Özellikle Selanik'te Yahudiler olmak üzere Katolikler, Protestanlar, Nasturiler ve Keldaniler vardı.

Herşeye rağmen genç öğretmen, eski öğrencilerini hiç ihmal etmiyordu. Özellikle de, Galata'ya büyükannesi ile birlikte yaşamak

üzere gelmiş, Saint-Maur-des-Fossés'li küçük yetim Fransızı.

On beş yıl önce Kırım Savaşı olmuştu. Çok kanlı bir savaştı. Büyük Britanya ve Fransa'nın yoğun desteğine rağmen savaş, Türklerin Rusları yenmesiyle sonuçlanmıştı. On binlerce kişi ölmüştü. Yalnızca Fransız Ordusu'nun bulunduğu Sebastopol'un alınması, 10.000 ölüye mal olmuştu. Yaralı sayısı 100.000'den fazlaydı ve çoğu bacaklarından yaralanmıştı; ilk kez yoğun biçimde otomatik silahlar kullanılmıştı. Konstantonopol'ün uzman personel ve gerekli materyalden yoksun hastanelerinde, yıllarca çok sayıda topal hasta kalmıştı. Avrupa'dan, özellikle de Fransa'dan uzmanlar getirtildi. Bunlardan biri olan, Saint-Maur-des-Fossés'den ortopedist Eugene Toussaint, Konstantinopol'e yerleşmiş ve protezlerini satarak burada zengin olmuştu. Hakkında çok az şey biliniyordu. Annesi Victorine Toussaint, onun yanına gelmiş ve Konstantinopol'e yerleşmişti. Daha sonra yetim kalacak torununa bakacaktı. Genç kızın adı Léontine-Emilie idi; on beş yaşındaydı. On altı yaşlarında çekilmiş bir fotoğrafında, İtalyan Rönesansının saf ve narin virjinleri gibi, çok güzeldi. Pinturicchio'nun, masum bir bakışın içinde alaycı bir gülümseme saklayan kadınlarının dingin güzelliğine sahipti. Büyükannesi Victorine Toussaint'in de bir fotoğrafı vardı: güzel, görkemli güleç ve kendinden emin bir kadın. Torununa büyük bir özenle bakıyordu. Léontine'ni "Dames de Sion" gibi bir okula göndermek söz konusu değildi. Arkadaşı Mme Valette onun eğitimi ile ilgilenmeyi üstlendi. Fransızca ve "Yunan dili ve Edebiyatı" eğitimi alması için yurttaşı genç ve ünlü öğretmen Bertrand Bareilles'i önerdi.

Madam Toussaint bu öneriyi sıcak karşıladı. Pera ve Galata arasındaki ev çok güzel görünüyordu. Bu bir konaktı; geniş ve ağaçlıklı bir bahçe ile çevriliydi. Tamamen taş olan yapı yeni inşa edilmişti ve o dönemdeki konakların çoğu gibi ağaç işlemeleri vardı. Güzel bir merdivenle Boğaz manzaralı ikinci kata çıkılıyordu.

Bunların hiçbiri genç öğretmeni, öğrencisinin güzel gözleri kadar

etkilemedi. Dersler hemen başladı. Öğretmen coşkulu ve çekici bir gençti; öğrencisi de tapılası yüzü, kimsenin gözünü ayıramayacağı yumuşak ve hayranlık dolu bakışlarıyla çok hoş bir genç kızdı. Bu durumda öğretmen ve öğrencisi, aralarındaki mesafeyi ne kadar süre koruyabilirlerdi ki? Kuskusuz çok uzun süre değil. Şükür ki, Léontine'nin ince ve kalın Sergent-Major tüy kalemleriyle yazdığı imla, kompozisyon ve diğer gramer çalışmalarını titizlikle uyguladığı defteri bulundu. Aynı defterde öğretmenin verdiği notlar da vardı; hatta bazen birkaç kelime ekliyordu. Léontine de onu yanıtlıyordu. Bu yöntem giderek hoş bir hal alan bir diyaloga dönüştü.

"Madam Valette mitoloji öğrenmenizi istiyor. Tamamen katılıyorum. Böylelikle siz daha yokken var olan Tanrıları öğrenebileceksiniz. Selamlar. Öğretmeniniz."

Ama ilk mitoloji dersleri öğretmeni tatmin etmiyordu ve bunu hemen bildirdi:

"Flora, Pomona ve Zephyrit'den böyle mi söz ediyorsunuz? Gerçekten sizin elinizde rahat değiller. Genellikle çok güzel yazarsınız. Kaleminiz dizginlerinden boşalmış koşarken, aklınız başka yerdeydi sanırım. Eğer bunu yazan kişiyi düşünüyorsanız, sizi affetmeye hazırım. Size iyi akşamlar diliyorum. Yarın görüşmek üzere."

Léontine'nin yanıtı:

"Sevgili öğretmenim, sizi memnun etmek için elimden geleni yapacağım. Bana haftanın geri kalan günlerini tatil edecek kadar iyi biri olduğunuzu biliyorum. Nedenini pazar günü anlatacağım. İyi akşamlar diliyorum. Léontine."

Ve bu diyalog küçük defter üzerinde sürüp gitti:

"Sevgili öğrencim, istediğiniz tatil konusunda anlaştık; ama sizi göremeyeceği için üzülen öğretmeninizi düşünmekten muaf değilsiniz... Uygun olduğunuzda Yunanca diyalog çalışmanızı rica ediyorum. İyi akşamlar, tatlı öğrencim... Öğretmenin."

"Sevgili öğretmenim, Yunanca diyalog hariç önerilerinizin hiçbiri

unutulmadı. Size iyi günler diliyorum. Léontine."

Ama arada bazı kırgınlıklar yaşanmadan olmayacaktı; neyse ki ciddi şeyler değildi:

"Sevgili ve tatlı matmazel, bu yaşadığımız dargınlığın hiç zamanı değildi. Bunun sürmesinden çok korkuyorum ve kendime 'ne cesaretle onu görmeye gideceğim,' diyorum. Emin olun ki büyük bir şaşkınlık içindeyim. Hiçbir şey matmazel, sizden gelen hiçbir şey, beni kızdıramaz ve sizi üzen her şey beni çok üzer. Siz sandığınız gibi bu duyguları taşıyamayacak kadar hoşsunuz. 212. sayfaya bakın, işaret ve ilgi zamirleri. İyi akşamlar matmazel, öğretmeniniz."

Léontine koca bir sayfayı sıfat ve fiillerle doldurup ekledi:

"Sevgili öğretmenim, bağışlayın ve yaptıklarıma bakıp, mantık analizim hakkında düşündüklerinizi söyleyin. Ayrıca Yunanca öğrenmemin gerekli olup olmadığını söyleyin. Léontine'nin iyi günler dileklerini kabul edin."

Öğretmenin yanıtı ilginç öneriler içeriyordu:

"Sevgili arkadaşım. Okuma parçasının arkasındaki ödevi yapmanızı rica ediyorum. Gördüğünüz gibi, dilbilgisi ödeviniz çok güzel ve bu başarı cesaretinizi artıracak. Konuya hâkim olup, özetlemek için öncelikle konunun kavranması gerekir. Bu benim taktiğim, bunu zaten biliyorsunuz. Notunuzda bunu söylediğiniz için teşekkür ederim. Mükemmelden anlıyoruz. Karşılıklı memnuniyet, eşsiz mutluluk. Öğretmeniniz memnun."

O ne yaptıysa, sayfalar ilerledikçe Léontine'nin güven kazandığı görülür:

"Sevgili öğretmenim. Bu hafta çok çalışmam olduğundan, ben tatil yapamayacağım. Ama pazartesi günü evde olacağım. İyi eğlenceler. Görüşmek üzere ve iyi günler, Léontine."

Bertrand, ne olursa olsun deftere birkaç kelime yazmak için Léontine'ne uğruyordu:

"Matmazel. Alışverişe giderken size iyi akşamlar deme fırsatı bul-

dum. Benim Türkler, bana pazartesi gününe dek tatil verdiler. Bu, Paskalya düşünülerek yapılmış bir iyilik. İnançsızlardan daha az Ortodoks görünmek istemediğimi anlıyorsunuz. Size ve büyükannenize iyi akşamlar diliyorum. Öğretmen."

Bertrand ve Léontine, 17 Kasım 1883'de, Konstantinopol'deki Fransız Konsolosu Alfonse Gazay önünde ve sadık Pireneli klan tarafından düzenlenen eğlence ile evlendiler. Arkadaşı Pierre Daffos Bertrand'ın, Pierre Vallette de Léontine'nin şahidiydi. İlginçtir, evlilik belgesi için Françoise Ribet'nin, o zaman 27 yaşında olan kocanın evlenmesi için annesinin izni gerekirken, 16 yaşındaki Léontine'nin tek ebeveyni olan büyükanne bayan Toussaint'ın adı geçmez. O dönemin bir özelliği miydi? Bilinmez. Ama düğün, koro halinde ülke şarkıları söyleme fırsatıydı: *"Se canto, que canto, canto pas per iou, canto per ma mia qu'ei au pres de iou."*

Kısa bir sakinlik döneminden sonra, Osmanlı İmparatorluğu'nun tümünde "yeni" önemini yitiriyordu. Mısır'daki halk ayaklanmasını fırsat bilen ve uzun zamandır bu ülkede gözü olan Britanya, Alexandrie'yi bombalıyordu. Ve oraya ordu gönderiyordu. Abdülhamid hemen Derviş Paşa'yı Mısır'a gönderdi. Balkanlarda bir kez daha sorunlar patlak verdiğinde, henüz bu iş çözülmemişti. Konstantinopol'de sakinlik hüküm sürüyordu ve güvenlik arttırılıyordu. Ama korkuluyordu. Mahmud döneminin olayları Abdülhamid'ten mi sorulacaktı? Ve Abdülmecid'in dönemindekiler? Avrupa basını hemen patladı. Ama sorunun karmaşıklığını göz ardı ediyor ve son derece basitleştiriyordu. Basına ve gazetecilere göre tüm bu canavarlıkların kışkırtıcısı değilse bile, tek sorumlusu Abdülhamid idi. Paris'ten Moskova'ya, Londra'dan Berlin'e kadar gazeteciler ve politikacılar, Abdülhamid'i lanetleme yarışına girmişlerdi. Artık Osmanlı Sultanı'ndan değil, "Kırmızı Sultan", "Yıldız Canavarı", Büyük Katil", "Abdül İblisi" ya da "Vahşi" den söz edilecekti.

Çevresi için böyle olmasa da Bertrand, bu ürkütücü seslerden

kaygılanmış görünmüyordu. Her sabah Yıldız Sarayı'na gittiğinden yakınları sormadan duramıyordu: "Vahşinin bulunduğu yere gitmekten korkmuyor musun?" Hayır, gerçekten de korkmak için bir neden göremiyordu. Aksine Yıldız'da olmaktan, kimi zaman orada burada bir kahve içmekten, parkta yüksek rütbeli bir görevli ya da bir bahçıvanla gevezelik etmekten, tüm gününü orada geçirmekten mutlu oluyordu. Zaten her yerde iyi vakit geçiriyordu. Saraya giderken ya da evine dönerken, bir antik yazıyı çözmekten ya da bir Bizans kilisesinin temellerini bulmaya uğraşmaktan geri kalmıyordu. Merakının ve dalgınlığının kurbanı olup, İstanbul'un bu eski mahallelerini baştan sona gezerek günü bitirdiği oluyordu. Artık onu bekleyen birisi kalmadığı bir zamanda Yıldız'a varıyordu. Sultan Abdülhamid'in Prens ve Prenseslerin eğitimi için özel olarak inşa ettirdiği ve "okul" diye adlandırılan binanın kapısında yalnızca bir saray hizmetlisi, saygıyla genç efendilerinin uzun bir bekleyişten sonra diğer öğretmenleri ile buluştuklarını ya da hareme döndüklerini bildirmek için bekliyordu. Her seferinde öğretmen üzgün ve kaygılı bir biçimde evine dönüyordu. Sultanın haberi olacak mıydı? Nasıl tepki gösterecekti? Fakat, hiç tepki almadı.

Bertrand, Yıldız'ın görünüşündeki huzurlu atmosferi seviyordu; dışarıda burası için konuşulanlardan çok farklıydı. İstanbul'un yüksek tepelerinden birinde, hem şehre yakın hem de şehrin gürültüsünden uzak, elli hektarlık bu devasa parkta sessizlik, yalnızca kuşların şarkıları ya da bir binanın penceresinden çevreye yayılan birkaç nota sesiyle bozuluyordu. Bina ve bahçelerin arasındaki çiçekli yollardan yürünüyordu. Çınar ağaçlarının gölgesinde, küçük göller ve dereler bulunuyordu. Ve zaman zaman ağaçların arasından aniden, muhteşem bir Boğaz manzarası çıkıyordu. Hayranlık uyandıran bir görüntüydü.

Genç Prens ve Prensesler genel olarak iyi öğrencilerdi. Uysal ve gayretkeştiler. Bertrand, bazen öğrencisi Mehmed Selim Efendi'nin kız kardeşi genç Ayşe Sultan ile karşılaşıyordu. Zekice bakan, parlak

siyah gözlü bu esmer genç kız, Abdülhamid'in yedinci kızıydı. Annesinin adı Müşfika'ydı. Onun doğumu sırasında ilk ikbaldi. Daha sonra dördüncü kadın olmuştu. Müzik ve resimde inanılmaz yetenekli olan Ayşe Sultan, yaşamının sonlarına doğru yazmaya da merak salmış ve babasının bir biyografisini yazmıştı. Yazılanlar içinde en iyilerinden biriydi bıraktığı biyografi. Çocukluk anılarında, annesinin çocukları ilk kez okula yollarken onlara, "öğretmenlerini dinlemeleri, onlara itaat etmeleri ve öğretmenlerine ebeveynlerine gösterdikleri saygıdan daha fazlasını göstermeleri gerektiğini nasıl açıkladığını" anlatır. (Ayşe Osmanoğlu, "Babam Sultan Abdülhamid İle," Paris, 1991.) İlginçtir, genç Prenslerin uzun süre haremde kapalı kalmaları, eğitimleri açısından düşünüldüğünde çok da kötü değildi. Orada onlara anneleri bakıyordu; özellikle de sultan adayı kadınlar. Başlangıçta güzellik ve çekicilikleri sayesinde haremin yüzlerce kadını arasından seçilmiş kadınlar, bu seçilmişler içinden seçilenler, ayrıca akıl güzelliğine de sahip oluyordu. Böylece kadınların ve ikballerin neredeyse tümü farklılıkları, kültürleri ve incelikleriyle dikkat çekiyordu.

Gerçekten de, Batı'da yalnızca zevk ve lüks imajları ile hatırlanan, haremde kapalı bu kadınlar, zamanlarının çoğunu süslenmek, kendilerini yetiştirmek ve kültürlerini artırmakla geçiriyorlardı. Bütün gün yapacakları bir şey olmadığından birbirlerine komplo kurmadıkları zamanlarda kendilerini resme, şiire, müziğe ve diğer güzel sanatlara adıyorlardı. Böylece geçen yıllara rağmen, gençliklerinin çekiciliği ile sağladıkları etkiyi, kültürün çekiciliği ile koruyarak, Sultanın gözdesi olarak kalmayı umuyorlardı. Çoğunlukla bu durum, Sultanın kız kardeşleri, halaları ya da kuzenleri için de geçerliydi. Bu kadınların tümü hiyerarşinin üst basamaklarına çıkıyorlardı ve artık kendileri için bir şey istemeden, sadece çocuklarını yetiştiriyorlardı. Bu konuda da ciddi bir yarışa giriyorlardı: Sultana en yetenekli, en bilgili ve en uygar çocuğu sunma yarışına.

Geleneğe göre Sultanlar da kendilerini bir sanata adıyorlardı. Ab-

dülhamid için bu sanat dalı marangozluktu. Ama babası Sultan Abdülmecid'in, İmparatorluk Prensleri için Avrupa'dan ilk piyanoları ve diğer enstrümanları getirtmesiyle birlikte müzik önem kazanmıştı. Sarayda daima Avrupalı müzik öğretmenleri bulunuyordu. Bertrand Bareilles sarayda bunlardan bazılarıyla tanıştı: Alexandre isimli bir Fransız, yine başarılı bir diğer Fransız Lombardini ve İspanyol Aranda. Bu öğretmenler sayesinde Prens ve Prenseslerin birçoğu müzisyen oldu. Enstrümanların tümünü ya da çoğunu çalıyorlardı. Bazıları da beste yapıyordu. Genç Ayşe Sultan, piyanoyu son derece güzel çalıyordu ve bize Mehmed Abdülkadir Efendi'nin mükemmel bir viyolonist, erkek kardeşi Mehmed Burhanettin Efendi'nin müzisyen ve yetenekli bir tasarımcı, Abdurahim Hayri'nin de enstrüman çalan ve kendi kurduğu küçük bir orkestrayı yöneten bir müzisyen olduğunu anlatır.

Ama en yeteneklileri kuşkusuz ünlü bir ressam olan kuzenleri Mecid Efendi'ydi (eski Sultan Abdülaziz'in oğlu). Birçok enstrüman çalmasına ve bazı besteleri de olmasına rağmen, ressam olarak ün kazandı. Bugün yapıtları Avrupa ve Türkiye müzelerinde bulunuyor. Altı yıl boyunca öğretmenliğini yapan Bertrand, onu birçok sanat dergisine abone yapmış, 3.000 kitaptan oluşan kütüphanesini oluşturmasında destek olmuş; entelektüel ve sanatsal formasyonunu yönlendirmişti. Bertrand'ın Fransızca öğrettiği sekiz ya da dokuz İmparatorluk Prensi içinde en uzun süre öğretmenlik yaptığı ve en yakın ilişki kurduğu Prensti. Bu sakin ve ağırbaşlı genç adam, mavi gözlerindeki açık ve duru bir şaşkınlıkla, ortalamanın üzerinde bir zekâ gösteriyordu. Abdülhamid tahta çıktığında kendi oğullarını, özellikle de tercihi olan Burhanettin'i, izleyecek olan bu yeğenini hiç sevmiyordu. Bu nedenle dışlanan Prens Mecid çok kırıldı. Monoton bir yaşam sürdü ve 1891 yılına kadar öğretmeni dışında hiç arkadaşı olmadı. Dersleri dışında vaktini sadece satranç oynayarak geçiriyordu. "Beraber Asya tepelerindeki Alemdağ Ormanı'nda atla Bağdat tazısı kovalıyor ve av bitince protokol olmaksızın otların üzerinde yemeğimizi yiyorduk(14)."

Sanat formasyonu genç Prensin öğreniminde önemli bir yer tutuyordu. Doğuştan var olan resim yeteneği ve bu alandaki büyük becerisi günden güne belirginleşiyordu. İlk kez bir Osmanlı Prensi, bu kadar kapsamlı bir Batı eğitimi alıyor ve bu Avrupa'da yükselen yıkıcı düşüncelerden giderek daha çok korkan Sultan Halifenin hoşuna gitmiyordu. Bertrand Sultanın, bundan kuşkulanacağını ve onu izleyeceğini biliyordu. Ama fazla kaygılanmıyordu. Gözde öğrencisi Sultan Mecid ona çok bağlıydı.

Bayram tatili geldi. Müslümanların büyük bayramı. Bayram için birçok hediye hazırlanıyor ve gün boyu yapılan ziyaretlere karşılık veriliyordu. Kimseyi unutmamak gerekiyordu. Çoğu önemli kişilerdi. Olabildiğince çok kişi hatırlanıyordu. O gün neler oldu bilinmez, ama ertesi gün Bertrand, genç Prensten bir mektup aldı.

"Bayramın ikinci günü. Sevgili Bertrand Bareilles. Beni ziyarete gelip kutlamak yerine iki gündür ortada yoksunuz. Yokluğunuz kaygı verici. İçten dileklerimle... Mecid."

Yanlışlar! Yazım hataları! Öğretmen önce kaşlarını çattı. Sonra hayranlıkla sessiz kaldı. Kuşkusuz gramer başarısız ve yazım acemiceydi; ama yine de genç Prens, öğretmenine duyduğu sevgiyi ve göstermesi gereken saygıyı ustalıkla ifade etmeyi bilmişti. Kuşkusuz o, Bertrand Bareilles'in ne kadar dalgın ve "orijinal" biri olduğunu biliyordu; bu nedenle ona kızmadı. İyi kalpli Prens bu saygısını daima korudu ve bir süre sonra bunu harika bir hediye ile de kanıtladı: portresini yaparak Bertrand Bareilles'e sundu. Seyrek olarak portre yapardı ve ailesi dışında yaptığı tek portreydi(15).

Bertrand, öğrencisinden ve ona Fransızca eğitimi vermekten gurur duyuyordu. İlişkileri derslerin bitmesiyle sona ermedi. Aksine karşılıklı güvenleri saygıları geçen yıllar ve olaylarla güçlendi.

Genel olarak Osmanlı'nın tüm genç Prens ve Prenseslerinin damı-

tılmış bir incelikleri vardı ve tümü belli bir yalınlığı korurdu. Abdülhamid'in çocuklarının babalarına gösterdikleri hayranlık dolu saygı ile öğretmenlerine göstermeleri istenen saygı, Yıldız'ın okulunda olduğu gibi, sarayda sevgi dolu bir ortam yaratıyordu.

Bazen bu dinginlik Bertrand'ı rahatsız edecek düzeye varıyordu. Dalgın, heyecanlı ve içten davranışlı Bertrand, temkinli diplomatlığın tam tersi bir kişiliğe sahipti. Yıldız "Okul"unda bir gün genç Prenslerin ufak tefek hatasından rahatsız olunca aniden patladı ve büyük bir küfrü yüksek sesle söyleyecek kadar kendini kaybetti: "Pezevenk" (daha büyük ve daha kaba bir hareket göstermedi). Şaşkınlıktan donup kalan genç Prens(16) kıpkırmızı olmuş, ama öfke ve gözyaşlarını tutmayı başarmıştı. Bertrand bunalmış ve bu kez, Sultanın tepki göstereceğinden son derece emin evine dönmüştü... Ama nasıl bir tepki? Yakınları arasında kendini yatıştıracak kimse bulamadı. Herkes, "Yıldız Canavarı","Vahşi"nin sert tepki göstereceğinden emindi. "Bundan daha hafiflerini yapanları bile ya kovdu ya da ortadan kaldırdı," diyorlardı. Günler geçti ve "Vahşi"den hiçbir tepki gelmedi. "İyi bir Vahşi" miydi? Diğer taraftan Sultan, her zamankinden fazla bir merakla, değerli Hereke'lerine, İmparatorluk kanından Prenslere kendi evlerinde neşe ile eziyet eden ve hareket etmekten çekinmeyen bu dağınık saçlı ve garip redingotlu genç öğretmeni düşünüyordu! Bertrand da, "iyi vahşi" ile görüşmesi gerekeceğini düşünüyordu.

HEDİYE ALMA VE SUNMA SANATI

2 Ekim 1884'de Karadeniz'den inen dondurucu rüzgârlar eşliğinde Bertrand, büyük adımlarla Yıldız'a doğru yürüyordu. Ama ne soğuğu ne de yüzüne çarpan yağmuru hissediyordu. Gönlü bayram ediyordu. Bugün sabah 10'da Léontine ona ilk çocuğunu, oğlunu vermişti. Adını Lucien koydular. Bertrand yürümüyor, adeta sevinçten uçuyordu. Ona bu mutluluk ve gurur verici haberi duyurmak için sabırsızlanıyordu.

Sarayda bu Gaskon'un taşkınlığına biraz şaşırılsa da, genç ana babaya zengin hediyeler gönderildi. Bu cömertlik karşısında şaşırma sırası onlardaydı. Ama Bertrand buna çabuk alıştı. Ayrıca sık sık başka yerlerden de hediyeler geliyordu. Konstantinopol'de hediye verme bahaneleri sonsuzdu. Dini bayramlar başka yerlere göre daha sıktı; tüm Hıristiyan ve Müslüman ritüelleri memnuniyeti arttırmayı hedefliyordu. Burada Müslümanlar, sadece Peygamber'in doğum gününü değil, ana rahmine düşüş gününü de kutluyorlardı. Daha ilerisi yoktu! Yıldız'da genç efendiler, birkaç okul sınavında başarılı olduklarında baba ya da annelerinden hediye alırlardı ve aynı şekilde öğretmen de ödüllendirilirdi. Bir ayrılık ya da yolculuk dönüşü arkadaşlara ve çevredekilere mutlaka hediye getirilirdi; ayrılık ne kadar uzun sürdüyse, ne kadar uzağa gidildiyse, hediyenin değeri de o kadar fazla oluyordu. Böylece Doğu'da hediye sunma sanatı da, küçüklerin büyüklere göre daha fazla uydukları, sosyal hiyerarşiye saygı içinde yürütülen titiz kuralları olduğunu hemen keşfetti. Büyük bir titizlikle yoksul insanlara basit hediyeler vererek onları aşağılamaktan, zengin insanlara da aşırı değerli hediyeler vererek onurlarını kırmaktan kaçınılacaktı. Ayrıca hediyenin değeri yalnızca verilecek kişiye göre değil, verecek kişiye göre de ölçülür.

Bertrand, böylece hediye alma sanatının sunma sanatından daha basit olmadığını keşfetti. Çalışanınıza ya da hizmetlinize bir hediye mi verdiniz? Sıcak teşekkürler beklemeyin. Bu hediyeyi beklediklerini düşünmemeniz için size içtenliksiz bir teşekkür edeceklerdir. Aşırı teşekkür gösterilerinden kaçınırlar. Çünkü bunun sizin gelecekteki bonkörlüğünüzü azaltma riski vardır. Ayrıca yıl boyunca tekrarlanan bu hediyelerin toplamının genellikle çok düşük olan maaşlarından daha fazla olduğu bilindiğinde, onları suçlayamazsınız. Ustalık, ölçülü bir beceriksizlik numarası ile gizlemeye çalışılarak, belli bir hayal kırıklığının anlaşılmasına izi vermek olacaktır.

Sonuç olarak çevreni elinde tutmak için uygun hediyeler sunma-

yı ve cimrilikle teşekkür etmeyi bilmek gerekir. Bertrand daha sonra her şeyi spontan olarak sunma biçimindeki güzel geleneği keşfetti. Bu verilen kişide açıkça görülebilen bir hayranlık yaratıyordu. İşte onurlu davranan biri! Ah ne güzel bir davranış! Ne soyluluk! Bertrand hemen bu geleneğe uydu. "Saatiniz çok güzel," diyorlardı. "Beğendiniz mi?" "Buyurun sizin olsun," diye yanıtlıyordu Bertrand, saati karşısındakine sunarken. Hediyeyi reddediyor gibi görünmek yararsızdı. Bertrand, güçlü biçimde ısrar ediyor ve karşısındaki reddetmekte ısrarcı davranırsa, sesini yükselterek kırıldığını söylüyordu

Léontine'nin birçok küçük hazinesi bu biçimde yok oldu. Bunlara şaşırdı; bazen de biraz kızdı. Saint-Maur-des-Fossés'deki gibi davranılmıyordu. Ama olumlu kişiliği ile evini birçok eski anısı olan güzel eşyaların geçiş yeri haline getiren bu duruma, ne kadar kötü de olsa uyum sağlıyordu. Ama Bertrand çalışmalarını geliştirdikçe çok sayıda hediye de gelmeye devam ediyordu.

NOTLAR

1. Yer isimleri için Bkz. Ek :1
2. Kralların kralı.
3. Frenk ismi, "özellikle Osmanlı İmparatorluğu'nun doruklarda olduğu ve Fransa ile siyasi, ticari ve kültürel ilişkilerin başladığı 16. yüzyıl başından bu yana" Avrupalıları tanımlıyordu. *Laura Rocca Interférence turques et helléniques dans la variante "levantine" du français.* doktora tezi, Sorbonnne Üniversitesi, Paris-III, 1987.
4. Bkz. Ek:3, "Osmanlı Sultanları"
5. Konstantinopol'de Avrupalı mahalleler.
6. *Haratch.* Ermeni Gazetesi, Paris, 2 Ekim 1933.
7. Joan Haslip, "Sultan Abdülhamid'in Yaşamı", Londra, 1958.
8. Paul Cambon, Yazışmalar, 1. cilt, 1870-1924, Paris,1940.
9. Joan Haslip, a.g.e.
10. Erkek çocuklar, 11-12 yaşında sünnet olana dek haremde annelerinin yanında kalıyorlardı.

11. "Murad'ın ölümü ile tahtı kardeşi Yakup'u öldürmek için ilk yasayı çıkaran Beyazıd'a geçti(1389). Bu örnek, halefleri tarafından da izlendi ve İmparatorluk yasasında yer alan bu gelenek aynen uygulandı," Hammer (1. cilt sayfa 94). Bunun yalnızca devlet yasası değil Kuran buyruğu ile de doğrulandığı kabul edilir." (Albay L. Lamouche, "Türkiye Tarihi," Paris, 1934). Böylelikle 1595 yılında gücü eline geçiren III. Mehmed, 19 erkek kardeşini öldürtmüştür.

12. Damat, İmparatorluk kanından gelen Prenseslerin eşlerine verilen unvandır. Sonuç olarak Damatlar duruma göre tahttaki Sultanın kayınbiraderi ya da damadı olabilirler. Damat Mahmud Celaleddin Paşa, Abdülhamid'in kız kardeşi Seniha Sultan'ın eşi, dolayısıyla da Sultanın kayınbiraderiydi.

13. 19. yüzyılın en ünlü Osmanlı Mareşallerinden biri olan Osman Paşa, 1877 yılında altı ay boyunca Rus Ordusu tarafından kuşatılan ve bir Bulgaristan kenti olan Plevne'de toplama kampındaki kahramanca direnişi nedeniyle Gazi unvanına layık görülmüştü.

14. Bertrand Bareilles'in Paul Dubié ile görüşmesi, "Türkiye'de Yeni Bir Sultan, Özel Abdülmecid", Pau-Pyrénées ve Le Figaro, Paris, 19 Ocak 1923.

15. Bu büyük yağlıboya güzel tablo: "Arkadaşım Bertrand Bareilles'e. P. Mecid. 1886."

16. Mehmed Abdülkadir'in muhtemelen (Sultan Abdülhamid'in üçüncü oğlu) inanılmaz yetenekli, ama çok duyarlı, kimi zamanda çabuk kızan bir çocuk olması söz konusudur. Babasının, gözdesi olan kardeşi Mehmed Burhaneddin'i ölçüsüzce tercih etmesi onu kırmıştı.

2

Asya'nın Sakin Sularında

1884'de, yakın arkadaşlarından biri olan yayıncı ve sanat koruyucusu, Paris basın kralı, ünlü *le Matin* Gazetesi sahibi Alfred Edwards ile birlikte haftalık bir siyaset ve edebiyat dergisi kurdu. Adı *Bosphore* olan bu derginin genel sekreterliğini üstlendi. "Onun yönetiminde dergi, parlak bir dönem yaşar ve entelektüeller onu en fazla Konstantinopol açısından destekler." Bertrand, gazeteciliğe ilk adımlarını burada attı. On beş yıl sonra gazeteciliğe geri dönecekti. M. Régis Delbeuf, günlük Fransızca basılan gazete *Stamboul* için çalışmasını önerdi ve ona haftalık makale sayfası verdi. Çok başarılı oldu ve bu işbirliği hiç bozulmadı. Bir süre sonra bu gazetenin baş rakibi Fransızca ve İngilizce basılan *Levant Herald* Gazetesi de aynı öneride bulundu. Böylece Bertrand, uzun yıllar bu iki gazetede her hafta salı ve cumartesi günleri olmak üzere, birer makale yazdı. İki gazetede de yazılarını Stambouline takma ismiyle imzalıyordu. Bu sözcük, 1839'da Tanzimat adı verilen reform döneminde Sultan Mahmud tarafından, eskiden kalma ve kullanışsız tunikler yerine getirilen, boğaza dek düğmeli kısa redingot anlamına geliyordu.

STAMBOULINE'NİN İLK KEŞİFLERİ

Konuşma üslubuyla yazdığı makaleler, doğaçlamanın tüm sıcaklığını taşıyordu. Bu makalelerin konuları çok çeşitliydi. Çevresindeki

ve Konstantinopol'deki uzun gezileri sırasında yaptığı ilginç keşiflerden garip karşılaşmalara, beklenmedik olaylara, ölümlere ve çeşitli toplulukların geleneklerine kadar değişik konuları içeriyordu. Bunları mizah, yetkinlik ve yalınlıkla ele alıyordu.

Bir gün yazısına İstanbul'un eski mahallelerinde keşfettiği "7. yüzyılda yapılmış İmparator Heraklius'un antik duvarının tamamen sağlam kalmış bir parçası" ile başlar ve sonra da bunun V. yüzyılda Théodose tarafından yapılmış olanları ve 12 . yüzyılda yapılmış olanları ile karşılaştırmayla sürdürürdü. Yazıyı, 17 Temmuz 1203'de Konstantinopol'ün Fransız ve Venedikliler tarafından Andrieux de Dureboise'nın kahramanlıkları sayesinde almalarının tutkulu ve heyecanlı öyküsüyle bitirirdi.

Başka bir gün, ilginç tulumbacılar kurumunu ele alır; yaptıkları işler de yangınların kendisi kadar korkunç olan ve tümü gönüllü olarak çalışan bu Türk pompacılarını anlatırdı. Yüzyıl boyunca, tüm kenti çok sağlam binalarında yaşayanlarıyla birlikte yok eden, büyük yangınların trajik anılarını gözler. Bekçinin tüm gücüyle ve son heceye vurgu yaparak attığı felaket çığlığı "Yangın var!" daima çaresiz felaketlerin içli hüznünü taşır. Stambouline burada çok duygulanır; ama bu onun zavallı tulumbacıların geçmişi hakkında konuşmasını engellemez.

Bu kurum ve bu ritüelin esasının "Roma Dönemi" diye adlandırılan 5. yüzyılda ortaya çıktığını doğruluyordu. "Yangın anonsu yapılır yapılmaz Sultan, kırmızı elbise giymiş bir harem ağasının aniden ortaya çıkmasıyla haberdar edilir ve her seferinde yangının yayılma tehlikesi olduğundan, çalışanların çabalarına destek olmak için onlara katılmaktan geri kalmazdı. Aynı zamanda tulumbacı ekibi her mahallenin ileri gelenleri tarafından reis diye adlandırılan şefleriyle toplantı yaparlardı. Dizlerine kadar inen bir iç don ve pamuklu iç yelek giyerlerdi. Bazıları bu iç donu giymekle yetinirken, diğerleri geleneğe bağlılıklarını göstermeyi, çıplak ayakla gitmeye kadar vardırırdı. En önde atın üstünde elinde kırbacı ile reis gider, ardında akordeon biçimin-

deki kandili ile fenerci ve en sonda da sırtında kıvrık deriden yapılmış boruyu taşıyan adamı izleyen eli mızraklı adam. Sonunda bakır bir tepsinin üzerinde bulunan değerli küçük pompa, tulumba parlatılır ve iki kola takılır ve dört kişi tarafından kaldırılır.

Tulumbacılar koşarak gider ve diğer mahallenin ekibini hem iş hem de ahlak açısından kendi alanlarında çalıştırmamaya uğraşırlardı. Marifet tamamen bacaklardadır; uzun olmasından korkulan yollarda koşarlar. Gittikleri yerde de hareketten ziyade dinlenmeye uğraşırlar. Zaten işe yarar ciddi hiçbir aletleri yoktur. Tulumba yalnızca birkaç litre su içerir ve Konstantinopol'ün çeşmeleri, yazın neredeyse tamamen kurudur. Evlerin ağacı da az değildir. Ayrıca ateşe neredeyse çıplak koşarlar. Bu nedenle ateşe yaklaşmaları ve kurtarma girişiminde bulunmaları zordur; ama bu noktayı dikkate almazlar. Yangın yağma fırsatı olarak da görülür ve kimse ateşten kurtarılanları almakta tereddüt etmez. Ve asla elleri boş dönmezler."

Stambouline'nin okuyucuları, daima günlük hayat üzerine beklenmedik anektodlarla süslenmiş bu arkeolojik ve tarihsel gezi yazılarına bayılır.

Bu gezilerde Stambouline, özellikle sessizliği ve gölgelerinin tatlı serinliği nedeniyle hoşlandığı mezarlıklara ayrı bir değer verir. Ne kadar önemli bilgi kaynağı! Uzun süre mezarlıklarda dolaşır, bir mezardan diğerine gezinir ve sabırla antik yazıları çözmeye uğraşır. Çoğunlukla birçok keşiflerini yaptığı yer de burasıdır.

Bir gün, Fener Mahallesi yakınlarında olan bu mezarlıklardan birinde gezerken, merakı onu deniz yüksekliğinde bir teras üzerine yapılmış küçük bir kiliseye yöneltir. "Bu basit ve sade yapı, bir çarmıhla kubbe benzeri kule gibi bir yapının üzerinde bulunmaktadır. Kısaca alçak pencereleri, mavi badanası ile herhangi bir köy kilisesinden farkı olmayan basit bir kilise," diye yazar. Diğer yandan Stambouline, bu yapıyı dikkatle inceler ve her yerini ince ince araştırır. Merakı bu küçük kilisenin 13. yüzyılda yapılmış olduğunu keşfedene dek sürer. Ay-

rıca kilisenin bir adı olduğunu da keşfeder: Panaghia Mouliotissa, Moğolların Virjini anlamına gelir! Aynı zamanda Despina diye adlandırıldığını da öğrenir. Despina, Bizans İmparatoru Michel Paléologue'nin kızlarından birinin adıdır ve tarihte "Moğolların Despinası" ismiyle bilinmektdir. Ama Konstantinopol'de İmparatorluğu canlandıran bu ünlü İmparatorun öz kızı ile, İmparatorluğun sınırlarında birkaç haftalık kamp kurarak yaşayan bu yarı vahşi, göçebe Moğollar arasında nasıl bir ilişki olabilirdi? Stambouline bize devamını anlatır. Çünkü bir ipucu arar ve devamını bulur.

"Latinler tarafından Konstantinopol'den sürüldükleri zamanlarda(1) Bizans İmparatorları, Nicée'ye (bugünkü İznik) çekilmişlerdi. Herkes taraftan tehdit ediliyorlardı: Batıda Latinler, güneyde Araplar, kuzeyde Slavlar ve doğuda da Türkler ve Moğollar. Yunanlılar da müttefik arıyor ve başlangıçta en güçlü olan Moğollara yöneliyorlardı. Böylece küçük Despina, Pers Moğollarının Kağanı Hulagu ile evlenmek üzere sözlendi. Bu aşkla ilgisi olmayan, siyasi bir anlaşmaydı. Despina yola çıktı ve uzun bir yolculuk sonrası varacağı yere ulaştığında nişanlısının bir süre önce öldüğünü öğrendi. Hemen onun oğlu Akaba ile sözlenip evlendi."

Stambouline, devlet işlerine adanmış ve çok uzaklara gönderilmiş bu küçük Yunan Prensesinin hüzünlü yazgısına çok üzülür. Onu böyle bırakamaz. Araştırmalarını sürdürür ve ipuçlarını bulur. Öncelikle M. Léon Far'da küçük Yunanlısının o kadar da şanssız olmadığını öğrenir. Gerçekten de Moğol monarşisi maiyetinde, örnek bir tolerans hüküm sürmekteydi. "Hıristiyanlar, Müslümanlar ve Budistler kendi dinlerinin gereklerini yaşayabiliyor, tüm ibadetlerini yapılabiliyordu. Tüm geleneklere saygı duyuluyordu." Burada bizim küçük Yunanlı Prenses, oğlanlar, dadılar ve eşlikçilerle çevrilir ve kendi gibi Moğol beyleri ile evlenmiş birkaç yurttaşını bulur. Sürgündeki bu genç kadınlar bir araya gelir, geleneklerini yeniden keşfeder ve "Hayatlarını, tamamen Yunanlı bir yaşam yanılsaması üzerine kurarlar." "Bununla

birlikte" diyor Stambouline, "bu sürgündeki kadınlar, asla geri dönme fikrinden vazgeçmiyorlardı. Onların gözünde hiçbir şey Bizans toplumu kadar değerli değildi. Bu Bizans Yunanlıları, aşırı şekilde kendi toplumlarıyla gurur duyuyorlar ve Boğaz kıyısında yaşamanın dinginliğini her şeyin üstünde tutuyorlardı. Bu sürgündeki Prenseslerin geri dönme eğilimleri, evlilik, onları zenginleştirdiği oranda güçleniyordu. Moğol Krallığında Asya ve Avrupa soygunlarının ganimetleri maiyette sayılmadan dağıtılıyordu. Bu durumda geçici bir dula ganimet dağıtıldığında, Konstantinopol'ün yolunu tutmaya çalışıyordu. Olmazsa ailelerini görmek için çeşitli bahaneler buluyorlardı. Öyle ki, Uzbek Kağan'ı Muhammed'le evli olan Prenses, doğumunu yapmak için Konstantinopol'e gitme izni aldı."

Bu durum karşısında Stambouline, küçük Despina'nın ailesini nasıl görebildiğini ve bu uzun dönüş yolculuğuna nasıl kalkışabildiğini sorar kendine. Tekrar araştırır ve gene bulur. Bu kez aynı yol ve aynı karavanda gitme izni verilmiş büyük Arap gezgini Ibn-i Batuta'nın öyküsünde bulur:

"Yolda Despina Khatoun ve korumasının oluşturduğu topluluğu izledik. Monarşi muhafızları bir günlük yürüyüş mesafesindeydi. Sonra onlar geri döndü. Emir Bedarah, askerleriyle birlikte beş mil uzaktan kraliçeyi koruyordu. Khatoun topluluğu yaklaşık beş yüz süvariydi; bunların yaklaşık iki yüz tanesi hizmetli olup Memluklu ve Yunanlılardan, geri kalanı da Türklerden oluşuyordu. Dört yüz at arabası ve hem arabalarda hem de binek atı olarak toplam iki bin at vardı. Ayrıca arabaları çekmek için yaklaşık üç yüz öküz ve iki yüz deve vardı. Prensese, Yunanlı ve Hintli olmak üzere on oğlan eşlik ediyordu. Köle kadınlarının ve eşyalarının çoğunu yanına almamıştı. Çünkü yalnızca babasını görmeye gidiyordu...

"Ama erkek kardeşi, uzun kumaş tulumlar giymiş beş yüz süvari ile onu karşılamaya geldi. İbn-i Batuta'yı izleyen Prenses, köleler, eşlikçiler ve oğlanlarla birlikte ata bindi; tümü beş yüz tane olup, altın ve

değerli taşlarla işli ipekler giymişlerdi. Prenses, değerli taşlarla işli brokar bir manto giymişti ve başında değerli taşlarla süslenmiş bir taç vardı. Atın üzerindeki altın işli ipek, dört ayağına doğru iniyordu ve boynunda değerli taşlarla zenginleştirilmiş kolyeler vardı. Prenses ve erkek kardeşi bir ovada karşılaştı. Kardeşi attan inip Prensesin önünde durdu; çünkü ondan daha küçüktü; ablasının eğerini öptü, Prenses de onu başından öptü."

Bizim Despina Moğollara geri dönmedi. İkinci kocasının ölümünden sonra Konstantinopol'de kaldı ve kocaman bir bahçe satın aldı. Buraya bir manastır ve bir köşesine de kendisinin gömüldüğü küçük bir kilise yaptırdı. Tüm bunlardan bugüne, yüzyıllar boyunca heykelleri ve mozaikleri sökülmüş, halkın sevgisiyle de Moğolların Virjini adını alan bu basit kilise kalır. Ve mucize eseri olarak bugün, Moğolların küçük Despina'sının özenle saklanmış kemiklerini barındırır.

Bertrand son buluşunun heyecanı ve mutluluğu ile eve çok geç döndüğünde, coşkusunu Léontine ile paylaşamadı. Keşiflerini, sokaklarda, kütüphanelerde yaptığı ve yarıda kesmekten hoşlanmadığı araştırmalar sayesinde sürdürüyordu; bunları yaparken zamanın nasıl geçtiğini anlamıyordu. Léontine'ni ancak ertesi günkü dönüşünde görebiliyordu; hatta bazen daha da geç. Yine de buluşlarının öykülerini evde yazdığı zaman Léontine, onu güzelce dinliyordu; ama Bertrand'ın kendisine ayırdığı zamandan çok daha fazlasını bu çok eski zaman öykülerine adadığını düşünüyordu.

Ama Bertrand'ı durduramayacaktı. Konstantinopol'deki en gizemli ve en çekici yer, eski Topkapı Sarayı'ydı. Şehirde yüzyıllar boyu sağlam kalmış ve halka tamamen kapalı bir kale gibiydi. Görevlilerin kendileri de oraya korkuyla yaklaşıyorlardı. Son Sultanlar tarafından boşaltıldıysa da "Topkapı var olmayı sürdürdü," diye yazdı Bertrand. Hanedanlığın resmi sarayı olup, içindeki hademe (ya da oğlanlar)

okulu, yok olduğu düşünülen, âdet ve gelenekleri sürdürmekle görevliydi. "1831 yılına kadar," diye devam eder Bertrand, "bu eski saray, yüksek görevliler, hadımlar, cüceler ve dilsizlerden oluşan, kafalarına geniş altın işlemeli büyük sarıklar takan topluluğunu koruyordu. Saygı göstergesi olarak ellerin görünmeyeceği kadar bol manşetleri olan elbise ve kaftanlar giyiyorlardı. Burada sessizlik zorunluydu ve alçak sesle ya da görüşmeler sırasındaki hizmetleri gören dilsizler gibi, hareketlerle konuşuluyordu."

Yangınlara ve yıkımlara rağmen Saray, tüm sırları ve korkunç anıları ile Türk-Bizans geçmişini simgeliyordu. Bertrand, Sarayı baştan sona gezmişti; desteklenmiş dört kapıdan birbirine bağlı üç avluya geçiliyor ve her birinden bir Saraya ve Köşke giriliyordu. "Bir kez haremin eşiğini atlamak ve bu gizemli, yasak sığınağa götüren koridorları keşfetmek," fırsatı yakaladığını söyler. "Değişik dönemlere uzanan ve tümüyle labirent gibi olan yapının bir kısmı, Bizans tonozları üzerinde yükselir. Burada altın üzerine mozaiklerle süslenmiş ve yıkımlardan mucizevi biçimde kurtulmuş bir küçük kilise de vardır. Koridorlar tonozların başına dek turkuvaz mavisi çinilerle kaplıdır; kapıların üzerinde kem gözlere karşı asılmış ve zamanla beyazlaşmış tavşan kafaları vardır."

Bertrand, "Banklar, divanlar ve tüm mobilyalar çok eski zamanlardan kalmıştı. Eskiden yüzlerce huri ile şenlenen, ama artık ölmüş Sultanların birkaç eşinden başka kimsenin gelmediği haremin hizmetlerini, siyahlar giyen Habeşli hadımlar sürdürüyordu," der. Bertrand, "Haremden çıkışta binalar, kamp çadırları gibi birbirlerinden ayrıdır. Etrafındakiler gibi dilsiz put, Sultanın, eteğini öpmelerine izin verdiği paşalar ve yüksek görevliler kalabalığını yılda bir kez, büyükelçileri yılda iki kez olmak üzere bayram vesilesiyle kabul ettiği görüşme salonu, 'Arz Odası' bulunur. Bu alçak binanın demir parmaklıklı pencereleri vardır. Oraya yan kapıdan girilir. Taht karşı köşede bulunur ve protokole göre hükümdara önden yaklaşılmaz," diye yazmıştır.

İki ana avluyu geçmek için Bertrand, August Kapısı'ndan (Bab-ı Hümayun), Orta Kapı'dan geçti; en son olarak da servi gölgelerinde uzanan bir yolun sonunda bulunan ve son avluya geçişi sağlayan Mutluluk Kapısı'ndan (Bab-ı Saadet) geçti. Son avluda en değerli hazinelerin, kutsal eşyaların saklandığı sandıkların, zaman içinde biriktirilmiş, Konstantinopol'ün alınmasından kalmış madalyaların durduğu ve kimsenin ulaşmayacağı yeraltındaki kapalı saray bulunuyordu.

Kapı, Hazine Salonu ve Hırka-i şerif'in sancağı, daima parşömen gibi derileri olan yaşlı ve beyaz hadımlar tarafından korunur. Çok eski zamanlardan beri Anadolu'nun bir köşesinden gelen bu hadımlar, Konstantinopol Sarayı'ndaki kutsal emanetleri koruma görevini sürdürürler. Hıristiyan İmparatorları zamanında da bu görev vardı. Din değişti; fakat onların meslekleri değişmedi. Onlara büyük bir hayranlık duyulduğunu söyleyen Bertrand, yüksek devlet görevlilerinin saygıyla onların ellerini öperken gördüğünü ekler.

AİLECE KAÇIŞ

Bertrand, Léontine ve çocuklarını memnun etmek istediğinde, tüm ailesini şehir dışında gezintiye götürüyordu. Güzel havalarda Konstantinopol'de Boğazdaki "Asya'nın Sakin Suları"na ya da Altın Boynuz'daki "Avrupa'nın Sakin Suları"na gidilirdi. Léontine, sosyete bayanlarının en güzel elbiseleri ve en yeni şapkalarını giyip geldikleri bu kır pikniklerine bayılıyordu. O, Asya'nın Sakin Sularına (Göksu) gitmeyi tercih ediyordu. Çünkü Galata'dan, kayık diye adlandırılan kürekli, zarif bir sandal kiralamak gerekiyordu. Boğazın serinletici esintisinde, zevkle, yavaş yavaş, yalnızca küreklerin ve martıların çığlıklarıyla bozulan sessizlik eşliğinde karşıya geçiliyordu.

Bu geçişlerin güzelliklerinden biri de yalı-köşkleri görmekti. Konstantinopol'un ileri gelenleri tarafından sıcak yaz günlerinde deniz serinliğinden yararlanmak üzere kullanılan su kenarı evleri (yalı, Yunan-

ca ghialos sözcüğünden gelir: kıyı) köşk diye de adlandırılıyordu. Başlangıçta geçici ikametgâhlar olarak basit kulübeler biçiminde tasarlanmış bu binalar, son iki üç yüzyıl boyunca zengin döşenmiş, şatafatlı yapılar haline dönüşmüştü.

Sakin Sulara yaklaşıldığında, kıyıda gölgelik bir yer seçiliyor, çimenlerin üzerine çekilen sandallar ve yiyecek sepetleri çocuklara teslim ediliyordu. Antik çağda "Aşk Turnuvası" adıyla anılan bu ünlü vadinin arasında, beyaz mermerden yapılmış küçük ve zarif bir saray göze çarpıyordu. İnişli çıkışlı uzun bir köşk zinciri, suları çimenlerin yanında akıp giden küçük ırmağın üzerinde sessizce kayıyorlardı. Böylelikle göz hizasındaki köşkleri görmek ve köşk sakinlerine bakmak mümkündü. Tanıdık görünce selamlanıyor, hal hatır soruluyordu. Bazen, diğerlerinden daha büyük ve daha zengin döşenmiş bir köşk dört, altı, dokuz belki de daha fazla kürekle geçilebiliyordu. Merak ve hayranlık uyandırıyorlardı. Ve zarif şemsiyelerle korunan, ama tümü peçeli şık kadınlar görülüyordu. Bunlar siyah hadım ağalarının korumasındaki Türklerdi. Görünmüyorlardı ve asla ne kendilerinin ne de efendilerinin kim oldukları bilinemezdi. Diğer Türk kadınları, yüzlerinde peçeleri, geleneksel uzun, bol ve parlak renkli kumaştan yapılmış elbiseleriyle sık çimenler üzerinde dolaşıyor, çınarların gölgesinde gül şerbetlerinin tadını çıkarıyorlardı.

Bertrand, bu eğlenceden zevk alıyordu; ama uzun süre yerinde duramıyordu. Yürümeye ihtiyacı olduğunu, biraz yürüyeceğini söyleyerek uzaklaşıyordu. Merakı onu daima daha uzağa götürüyor ve dalgınlığın, da yardımıyla sonunda karısını, çocuklarını, yiyecekleri, kayık ve kayıkçıyı tamamen unutuyordu.

Onu ancak akşam evde görmek mümkündü. Kuşkusuz bu süre içinde bir sonraki makalesinin konusunu oluşturacak bazı keşifler yapmış oluyordu: "Boğazda Bir Yalı-Köşk", Le Stamboul, 25 Ekim 1906.

"Anadolu Hisarı surlarının yukarısında, akıntının mavi suları üze-

rinde, yaşlılıktan eğilmiş kırmızıya boyalı orta halli bir yalı görülür. Bu meşrutadır. Yani bu yalının mülkiyeti ailenin en büyük üyelerine geçer. Oysa ki burada Köprülü isminde bir aile kapısı bulunur ve bu isimle anılan büyük vezirlerden biri için, tekrar yaptırılması konusunda anlaşılmıştır.

"Ama hangi Köprülü? Onlardan dört tane vardı. Osmanlı tarihçilerinin Hüseyin Köprülü ismiyle verdiği sonuncu Köprülü, 17. yüzyılın başlarında öldü. Bu Köprülü tarafından yaptırıldığı düşünüldüğünde, yalı iki yüzyıldır varlığını sürdürüyor demektir. Yalıyı gezmek için büyük bir istek duyuyordum; ama bunu nasıl yapacağımı bilmiyordum. Çünkü içinde oturanlar vardı. Bu yaz bir gün kayıkla köşkün önünden geçerken, ona bir göz atmak için efendiden (kiracı bir süredir tanıdığım) izin istemeyi düşündüm. Bunu çok güzel karşıladığı için ona minnettarım.

"İçine girdikten sonraki ilk izlenimim şaşkınlıktı. Karşıma aniden geçmişin görkemli resimleri çıktı. Birçok eski eşyadaki altın parlaklığının, solmuş resimlerin çok renkliliği ile birleştiği perili bir dekor.

"Köprülü Köşkü doğrusunu söylemek gerekirse, Boğazın iki yakasında bulunan birçok köşk gibi, yalnızca büyük bir salondan oluşuyordu. Eskiden tüm önemli kişilerin asıl evlerinin yakınında, renkli parmaklıklı, yüksek tahta çitlerle ayrılmış yalı-köşkleri bulunurdu.

"Bu eski bir tarzdı; gezgin Fermanel, 1632 yılında, IV. Murad döneminde buraya geldiğinde, özellikle Boğazdakilerin en güzeli diye söz ettiği Cigala Paşa Köşkü'nü anlatır.

"Anadolu Hisarı meşrutası da, aynı tipte bir yapıdır. Üç bölüme ayrılmış büyük bir salondur. Orta bölüm beyaz mermerle kaplı olup, güzel, kare fıskiyeli bir çeşme vardır. Delikli taşlar kullanılmış ve maden işçiliği ile süslenmiştir. Yan bölümler lambri kaplı olup, sekilerle yükselmektedir. Ayrıca bu bölüm halılar ve kuzinelerle döşenmiştir. Efendiler burada fıskiye sesinden zevk alarak ve aynı zamanda da çubuklarından Bafralarını tüttürerek, Boğazın serinliğini soluyup dinlenirlerdi.

"Çeşmenin üzerinde, mavi bir zemin, zerafetle işlenmiş altın çiçekler bulunan madalyonlar ve arabesk işlemelerle dolu altından yapılmış bir kubbe bulunmaktadır. Yan bölümlerin tavanları, delikli taşla yapılmış ve Mağrip Kemeri gibi tasarlanmış, köşe konsülleriyle ayrılır. Kubbenin motifleri, burada lamba, çubuk kafesler, sarkıtlar gibi birçok değişik aksesuvarla yeniden yapılmıştır ve hepsi altın külçeler gibi parlar. Alaşım işlemelerle kaplı bu zeminde ressam, mozaikteki parçalı madalyonlarla değiştirerek gül, karanfil ve laleler çizer. Aynı mavi zeminde zarif altın çiçekler ve olgunlaşmış siyah üzümler de vardır. Çiçeklerin renkleri canlılıklarına rağmen, aynı narin solgunluğa ve aynı soluk ton uyumuna sahiptir. Gerçekten de, zaman onlara zarar vermemiş ve onları yaşlandırarak güzelleştirmiş.

"Zemin iç bölmelerle, ressamın üzerine, içinden beyaz gül, karanfil, süsen ve lale demetleri fışkıran, uzun boyunlu mavi Çin vazoları yaptığı panolara ayrılır. Lale çok uzun zamandan beri moda olan bir çiçekti; ama meşrutada Pers ve Türk çiçekliklerindeki diğer çiçeklere üstünlüğü tartışılmazdı. Lale hayranlığı daha da geriye gider. III. Ahmed dönemindeki anıtların tümü onun izini taşır. Bu çiçek figürünü çeşmeler, kitap süsleri, işlemeler ve hâlâ kullanılmakta olan beyaz beşlikte olduğu gibi, paralara kadar birçok yerde görmek mümkündü. Bu ayrıntı, süslemenin eskiliğini kanıtlıyordu.

"Bu tasviri bitirirken giriş kapısının yanlarındaki fildişi kurşun ve gümüşle kaplı alınlığı ekleyeceğim. Üzerindeki işlemelerin işçiliği güzel olmakla birlikte, şehzade mozolesinin doğramaları kadar değildir.

"Bu süsleme hem göz kamaştırıcı hem de kibardı ve tamamen Pers tarzıydı. Kısacası bu süsleme, sanatı ile orantılı olarak önem kazanan minyatür çalışmasıdır. Uyumun yarattığı etki o kadar güzeldir ki, işin zenginliği ve parlaklığına rağmen görülebilen tek şey güzelliktir. Kaynarca Antlaşması'nın burada imzalandığı ileri sürülür. Bu ayrıntı beni ilgilendirmez. Nesne o kadar ilginçtir ki, tarihsel bir açıklamaya gereksinim duymaz.

"Ama her şey acınacak halde. Tavanın parçaları düşmüş ve beyaz tahta döşemeliklerle kapatılmış. Altınlar ve boyalar yer yer soyuluyor ve yağmur suları her şeyi kirletmeye başlamış. Bina tamamen yıkılma tehdidi altında. Kaygı verici eğikliği düşünüldüğünde, ilk fırtınada deniz tarafından yutulması olası görünüyor. Bu batışın önlenmesi ve her bir parçası müzede yer alabilecek, eski köşklerin Boğazdaki bu son örneğinin korunması zor olmamalı."

Bertrand araştırmak, anlatmak ve şehirde çok sayıda bulunan bu harikaları duyurmaktan vazgeçmedi; ama genellikle önemsenmiyor ve dikkate alınmıyordu. Diğer tutkusu ile meşgul olmadığı zamanlarını, gönüllü olarak vaktini bunlara ayırıyordu. Diğer tutkusu olan Fransızca öğretmek de, sınırsız bir atölyeydi.

FRANSIZ DİLİ VE KONSTANTİNOPOL ÂŞIKLARI

Maiyette Fransızca öğrenimi, bunun Konstantinopol'de ve İmparatorlukta yayılması, Sultan Abdülhamid zamanında başlamamıştı. Büyükbabası Sultan II. Mahmud, Pr. Bernard ve Dr. Servicen adlı Fransızların yardımıyla 1832 yılında kurulan ilk tıp mekteplerinde Fransızca kullanılmasını kabul ettirmişti. Mısır Valisi Mehmed Ali, tüm askeri okullara Fransızca kullanılmasını kabul ettirmişti. Daha sonra 1868 yılında, Fransız-Türk lisesi Galatasaray'ın kurulması ve Cizvit, Marist, Lazarist, Dominikan, Ermeni özel dini okullarının önemli biçimde gelişmesi ile diplomatik dil olan Fransızca, birkaç yıl içinde, 1830 yılına dek, Ortadoğu'daki Fransız kolonilerinde konuşulan tek günlük dil olan İtalyanca'nın yerini almıştı.

Bu duruma katkısı olan önemli başka bir olay daha vardı. Bu 1867 yılında uluslararası sergi nedeniyle, III. Napolyon'un daveti üzerine Sultan Abdülaziz'in Paris ziyaretiydi. Bu önemli bir olaydı; çünkü ilk kez bir Osmanlı Sultanı "sadakatsiz" bir toprağa, savaşmak amacı dışında ayak basmaya tenezzül ediyordu. Konstantinopol'ü tekrar ka-

zanmadan önce yaşadıkları Tuileries, Buckingham ve Viyana'nın görkemi, Abdülaziz, iki yeğeni Murad ve Abdülhamid ve onlardan sonra gelenler üzerinde kalıcı bir etki bırakmıştı. Tüm Avrupa'da Fransızca konuşulduğunu gözleyebilmişlerdi.

Önceden de Kırım Savaşı'nda Sébastopol'ün ordularımız tarafından alınması, Fransa'nın prestijini arttırmıştı. Böylece Osmanlı Ordusunda İngilizlerin yerini, Fransız eğitimci ve uzmanlar almaya başlamıştı. Başlangıçta sadece uzman alma biçimindeki eğilim, giderek generallere hizmete almaya dönüştü. Fransızca öğretmenlerine ihtiyaç vardı. Bu öğretmenlerin getirilmesi ve yeni okullar açılması gerekmişti. Diğerleriyle birlikte bir Fransız mühendis M. Faure de, İstanbul'a yerleşti ve yeni bir kurum açmak için çalışmalarına başladı. Faure Lisesi, Bertrand'ın Fransızca öğretmenliğine çağrıldığı lisedir(2).

1876 yılında, Abdülaziz'in saltanatının sonunda, Konstantinopol'de Fransızca basılan yedi gazete vardı. İngilizce ve İtalyanca bazı gazeteler de, en az bir Fransızca sayfa içeriyordu.

Bu dönemden itibaren Fransız malları pazarı istila eder. Pera salonlarında genç Prensler yalnızca Fransız modasının örneklerini görürler ve Fransız olan her şeye tam olarak hayrandırlar[...]. Yeni yüzyılın soluğu yavaş yavaş hareme de giriyordu. Sultanlar, Paris ve Viyana modasına uygun elbiseler giyiyorlar, "Fransız usulü" yemekler yiyorlardı. Abdülaziz'in değerli taşlarla süslü eşsiz güzellikteki masif masasının hizmeti, Parisli bir usta tarafından yönetiliyordu. (J. Haslip, a.g.e.)

Genç bir öğretmen ve ateşli bir yurtsever olan Bertrand, bu kültürel fethe katılacağı fikriyle coştu. Bu fethin Konstantinopol'un dışına da yayılabileceğini ve yayılması gerektiğini düşünüyordu. Gerçekten de, Türk hâkimiyeti altında bulunan "üç kıtada" yaşayan tüm toplulukların gelecekteki kadroları Osmanlı başkentine eğitim için geliyorlardı: o halde onlara Fransızca öğretilebilirdi. Yüzyıllar boyunca tüm Ortadoğu'da, Fransız kültürünün gelişimi için koşullar hiç bu kadar uygun olmamıştı. Bu şansı kullanmak ve bu savaşı kazanmak gereki-

yordu. Bu kutsal göreve kendini adadı.

Zaten Konstantinopol'e geldiğinde yurttaşlarına iyi davranılan bir çevrede Bertrand, kendisine gösterilen karşılamanın çekimine kapılmadan edememişti. Doğaları da buna müsait olan Doğulular, Fransızlara karşı çok konukseverlik gösteriyorlardı. Gezgin ruhlu Pireneli çerçilerin, buraya yerleşmeye karar vermesinin nedeni de buydu. Yüzyıllardır Justiniani, Roboly, Joukowski, Wiet, Glavanı, Lorando, Crespin ve diğerleri gibi eski Levanten ailelerinin ikâmet ettiği Pera'da, Grand Rue ve çevresinde bu aileler, Daffos, Décugis, Joaillier, Rocca gibi tabelalarla butikler, ciltçi dükkânları, fotoğrafçılar, matbaa, kuyumcu dükkânları, lostra salonları açmışlar ve yaşamlarını sürdürmüşlerdi. Sonraki kuşaklar da, hâlâ bu yaşamı sürmekteydi. Yine de bu yurttaşlar işlerini kolay açmamışlardı; çünkü bölge, aralarında korkunç bir rekabet olan Ermeni, Yunanlı, Yahudi ve Suriyeli tüccarlar tarafından önceden tamamen tutulmuştu. Daha sonra bizim "para babaları" büyük anlaşmalar yaptı. Baron Hirsch, Vendeuvre Baronu, baron Hottinger, Neuflize Baronu, Rothschild Baronu ve daha birçokları liman ya da demiryolu yapmak üzere gelip, bunlar için imtiyazlar edindiler.

Ayrıca gezginler içinde, oldum olası en fazlaları olan edebiyatçılar da geliyorlardı; hatta kuyruklar oluşturuluyordu bile denebilir. Boğaz kıyılarında Fransa modaysa, diğer Avrupa başkentlerinde olduğu gibi Paris'te de Doğu'nun başkenti Konstantinopol modaydı. Kuşkusuz Osmanlı İmparatorluğu sonuna yaklaşıyordu, gücü ve birçok alanda nüfuzu azalıyordu. Ama kentin ve maiyetin daima sağlam bir prestiji vardı. Sultan Abdülaziz ve geleceğin iki Sultanı, yeğenleri Murad ve Abdülhamid uzun bir eşlikçi alayıyla, sürüler halinde koşan ve coşkuyla kendinden geçen Parislilerin büyülenmiş bakışları altında Paris'i geçtiğinden beri, toplumdaki imgelem canlı kalmıştı.

Üstelik Chateaubriand'nın yolculuğu ve Seyahatname'sinin yayınlanması ve Lamartine ve Gérard de Nerval'in yolculukları, Doğu'yla il-

gili konulara karşı edebiyat çevrelerinde hayranlık, okuyucularda merak uyandırmıştı. Edebiyat alanında ismi olan ya da olduğunu zanneden tüm yazarlar için "Doğu'ya yolculuk", zorunlu bir geçiş haline gelmişti. Dikkat çekici pelerinleri ile hepsi Konstantinopol'e koşuyordu; kadın ve erkek edebiyatçılar, tiyatrocular, gazeteciler, ressamlar ve diğerleri, egzotik havanın duyarlılığını araştırmak üzere geliyorlardı. Birkaç yıl içinde Anatole France, Théophile Gautier, Maxime du Camp, Gustave Flaubert, Pierre Loti (altı kez geldi), Ernest Renan, Edmond About, Hector Malot, Sarah Bernhardt, Claude Farrere, Coquelin, Henri dę Régnier, Marcelle Tinayre, André Gide, Maurice Barres ve birçoklarının geldiği görüldü. Birinci Dünya Savaşı nedeniyle bir süre kesintiye uğramakla birlikte, "dünyanın en güzel kenti", "panorama", "en yüce," "en büyüleyici" diye adlandırılan kente, dönüşlerinde anlatacak keşifler yapmaya gelen bu hayran ziyaretçi akını sürdü.

Konstantinopol'un çekimine kapılmış ve onu kendi kenti olarak benimsemiş olan Bertrand Bareilles, İstanbul'un daha yeni Fransız ve Levanten bölgeleri kadar, eski Türk mahallerini de anlatmaktan uzun süre vazgeçmedi. Ama en çok İstanbul'un yüzyıllardır bozulmamış daracık sokakları, eski çeşmeleri ve ağaçtan yapılmış antik evleriyle bir dinginlik ve kendi halinde bir sıcaklığa sahip eski mahalleri hoşuna gidiyordu. Bu evler nasıl sevilmez? Kornişlerden bahçe çitlerine, balkonlardan, her renk dantelle süslü pencerelere ve cumbalara kadar baştan aşağı ince ağaç işlemeleriyle süslenmiş bu evler... Mavi lavantayı kahverengi tarçınla ya da yeşil bademi gül ağacı ile birleştirmiş bu evlere bakarak gezmek çok büyüleyicidir.

Bu evlerin en kötü durumda olanları, bunları ayrıntılı anlatmayı seven Stambouline'de yer alır. "Kırlangıç, güvercin ve serçelerin yerleştiği geniş pencere aralıklarını oluşturan ve zamanla kararmış büyük boşluklarıyla yıkılmak üzere... Pencereleri, kapıları, terasları ve cumbaları içler acısı durumda. Uzun yılların ağırlığı taşımış bu küçük ev sanki komşusuna dayanıp uyumak ister gibi hafifçe eğilmiş."

"Gelişi güzel döşenmiş, uzun uzun koşup sonra geri dönen, deliler gibi giden, aniden genişleyip sonra daralan, inen, çıkan, beyaz ağaç cumbalarının daima kapalı pencereleri ile gizemli oturanları gibi daima boş ve sessiz daracık yollar," diye yazar Stambouline. "Küçük yolun kaprislerine uyarak kendinizi yola bırakırsınız ve kendine özel kimlik ve sıcaklığa sahip birçok mahalle görürsünüz. Bunlar ırk, din ve dil açısından farklı birçok topluluğun, kendi mahallesine kıskançça gömülmüş klanlarından oluşur."

NOTLAR

1. Boniface II de Montferrat ve Baudoin de Flandre tarafından yürütülen ve Venedikliler tarafından yönü değiştirilen Dördüncü Haçlı Seferleri, 1204 yılında Konstantinopol'ün fethi ile sonlandı ve bunu korkunç bir yağma izledi.
2. Fransız etkisi her alanda görüldü. Böylece 1850 yılında Fransız etkisinde bir belediye yasası oluşturuldu; 1858 yılında eski ceza yasası Fransız kökenli yeni bir yasa ile değiştirildi; 1861'de ise sıra deniz ticareti yasasındaydı, vb. (Robert Mantran, a.g.e.)

3

Karışık Konstantinopol

Bu dönemde, Konstantinopol'ün antik alanları, camileri, sarayları ve dikkat çekici evleri değildi sadece Bertrand'ın ilgisini çeken. Çeşitliliği ve renkliliği ile Konstantonopol'ün yaşayanları da Bertrand'ın ilgisini çekiyor ve merakını uyandırıyordu. Kuşkusuz, Türk görevlilerinin geleneksel giysileri, Sultan Mahmud'un uzun tunikleri ve görevlerinin önemi oranında boyutları değişen geniş türbanları yasaklamasından bu yana basitleşmişti. Ama ünlü Yeniçerilerin saygın mirasçısı birçok asker, öncekiler kadar olmasa da çeşitlilik ve zenginlik açısından şaşırtıcı üniformalarıyla ayırt edilebiliyorlardı. Birçoğu da softa, yani din öğrencisi, geleceğin kadı ve müftüleriydi. Yalnızca onlar hâlâ eski ulusal giysilerini, şalvarı, hırkayı ve kırmızı fesin çevresine sarılmış sarığı giyiyorlardı. Bertrand, "Sultanın casusları" diye adlandırılan gizli polis elemanlarının "büyük kırmızı kalpaklarıyla" ayırt edildiğini de belirtir. Bu diğer meslekler için de geçerliydi. Bahçıvanlar, tulumbacılar, kayıkçılar ve yoğurtçular özgün giysileriyle tanınırlardı. Hamallar, zavallı taşıyıcılar mavi kısa pantolonlarının üzerinde görkemli lal rengi büyük kemerler taşırlardı. Aynı şekilde "saray divanları gibi kırmızılı, sarılı, yeşilli, alacalı giyinen" bekçiler, *Anna de Noailles*'de hayranlık uyandırıyordu.

Mahalle güvenliği söz konusu olduğunda muhtar diye adlandırılan bekçilerin, ağır demir sopaları ve uzun gece yürüyüşleri sırasında çaldıkları davulları vardı; insanlara huzur içinde uyuyabileceklerini haber

vermek için onları uyandırırlardı! Uzaklardan duyulabilen davul sesi ile varlığını haber veren bekçi, kötü niyetlileri uzaklaştırıyor ve böylece kötü karşılaşmaları önlüyordu. Daha kibar olunabilir miydi?

Asyalı, Avrupalı ve Afrikalı insanlar, Konstantinopol'de sanki uç bir karışım oluşturmak üzere bir araya gelmişlerdi: Fistanlarıyla Yunanlılar ve Arnavutlar, kabarık kısa pantolonlarıyla Yahudiler, rengarenk türbanlarıyla Kürtler, parlak kırmızı işlemeleriyle Çerkezler, garip renklerle Yemenliler, tertemiz beyaz giysileriyle Sudanlılar, ait olduğu gruba göre özel başörtüsü taşıyan Araplar. Hepsi gururla geleneksel giysilerini giyiyorlardı.

Batılı edebiyatçılar Konstantinopol'e romanları için imaj ve konu aramaya; yatırımcılar ve iş adamları anlaşmalar koparmaya; diplomatlar da şansölyelik gizi içinde, daha yumuşak, fötr şapkalı savaşlarla nüfus alanı, ayrıcalık ve toprak almaya geliyorlardı.

O dönemde Bertrand'ın diplomasi ve iş dünyasına ilgisi fazla değildi. Ama bu dünyayı ihmal etmiyordu. Gözlüyordu ve daha sonra da objektif bir gözle yazıyordu. Bir gün aniden, bu dünyaya beklenmedik biçimde girdi.

O sıralarda merakla izlenilen bir kişiydi. Özellikle Yıldız'da ilginç ve değişik bir kişi olduğu düşünülüyordu. Sultanın çevresindekiler soruyordu: Peşinde koştuğu amaç neydi? Hiçbir şeyin peşinde değilmiş gibi görünüyordu. Bu mümkün müydü? Burada Kapı'nın nazırları ve önemli kişileri arasına giren, İmparatorluk Prenslerinin eğitimi için seçilme şansına sahip olmuş, Damatlarla sık görüşen; özellikle de Majesteleri Sultana yaklaşma ayrıcalığına sahip olarak her gün Saraya gelen bir adam olarak görülüyordu! Ve bütün bunların bir açıklaması olmaması daha da şaşırtıcıydı! Üstelik bu yıllardır böyle sürüyordu! İlginç değil miydi? Genellikle bu düzeyde saygınlığa erişen kişiler emekli olmaktan çekinmezlerdi; daha önce gözden düşürülmedilerse şanslıydılar. Şans ya da gözden düşme. Başka bir yol bilinmiyordu. Herkes için geçerli olan şeyler, Bertrand Bareilles'e uymuyordu! Garip değil miydi?

Yıldız'da Sultanın çevresindekiler, ya aşırı derecede kuşkuyla bakıyorlar ya da açıkça onu kınıyorlardı. Bu tür çıkarsızlık onlara tamamen saçma ve ayıplanacak bir sorumsuzluk olarak görünüyordu.

Bertrand'ın yaşadığı mahalle olan Pera'da, Yunanlılar ve Ermeniler başta olmak üzere Frenk diye adlandırılan Batılı Hıristiyan reaya hâkimiyeti vardı. Stambouline, *Stamboul* ve *Levant Herald*'da bu topluluk üzerine sayısız makaleye imza attı; özellikle de kadınlar, Türkler, Fransızlar ve Levantenler üzerine. Pera'da olduğu gibi modern kentte de, "Kırım Savaşı sonrasında Hıristiyanların da Avrupa modasına uymaya başladığı gözlendi. O zaman dek münzevi bir hayat sürdürüyorlardı. Kadınlar gezilerde kocalarının koluna girmeye utanırlar ve çocuklarının ellerini tutarak, kocalarının birkaç adım gerisinden yürürlerdi. Dindaşlarının ve belki de Müslümanların alay etmelerinden çekiniyorlardı."

Stambouline, faytonların geçişine engel olacak derece çukurlarla dolu sokak ve yollardan söz eder. "Yalnızca bir atla, genellikle de kiralık bir atla, yaya olarak eşlik eden beygirci, beygirle ya da tahtırevanla geçilebilir. Levantenlerin baloya, kiliseye, gece gezmesine gittiği tahtırevanlar. 'Variétés'deki gösteri gecelerinde tahtırevanlar evlerin önünde sıraya diziliyorlardı. İki hamal kayışlardan tutuyor ve kaygan kaldırımlarda çevik bacaklarıyla müşterilerini taşıyorlardı. Pudralanmış ve başlarında kocaman danteller bulunan küçük Levantenlerin, ipek kapitoneli para keselerinde, para eksik olmuyordu."

Stambouline, "Fransız ve Türk usüllerinin" karıştığı bu yaşamın güzelliğinin zevkle tadını çıkarıyordu. "Yolculuktan dönen genç erkekler birbirlerine aktarıyorlar, yaşlılarda diğerlerine uyuyorlardı." Modaya uymak için, İtalyan kökenli ifadeye göre alla franca, Türkçe'de alafranga yani, "Fransız usulü" yaşamak gerekiyordu. Avrupalılar da geçici bir süre için, İtalyan kökenli ifadeye göre alla turca, Türkçe'de alaturka yani, "Türk usulü" yaşamaya merak salmıştı. Stambouline, "Halı ve divanlarla kaplı bu evlerin konukseverliği ve yabancıyı

karşılamaktan mutlu olan erkeklerin sıcak kabullerinin, bana çok şey kazandırdığını itiraf etmeliyim. Yalnızca Greko-Latin yaşamının geri kalmış kokusuna benzediğini ve patriarkal olduğunu bildiğim âdetlerin, fizyonomisi açığa çıkıyordu. Utangaç ve nazik kadınlarla yaşlılar pek dışarı çıkmıyorlardı; gençler herkes için uğraşıyorlar ve yaşamları sıkıntısız geçiyordu," diye ekliyordu. Ve bitirirken bir gezginin notundan alıntı yapıyordu "Yeryüzünde Pera'daki kadınlardan daha hoş yaratıklar olabileceğini düşünmüyorum... tarzları, davranışları ve etkisinden kurtulmanın imkânsız olduğu yumuşaklıkları."

Aslında Bertrand, "bu hâkimiyetinden kurtulmak" için asla büyük bir çaba göstermedi ve Léontine, çoğunlukla bunun tersini yaptığına tanık oluyordu. İmparatorluk Prenslerinin eğitimi, Mekteb-i Tıbbıye-i Askeriye-i Şahane ve Mekteb-i Bahriye-i Şahane'de yaptığı Fransızca öğretmenliği, Sultan tarafından seçilmiş olmanın prestiji ile kendine özgü cazibesinin korkunç bir çekiciliği Bertrand'ı, Konstantinopol salonlarında ve kentte verilen yemeklerde aranır bir kişi yapmıştı.

Türklerde olduğu gibi reayalarda da akşam yemekleri çok geç yeniyordu. Üstelik davetliler ne kadar yüksek mevkidense, o kadar geç servis yapılıyordu. Kibarlık abartılıyordu. Öyle ki, onlardan çabucak kurtulmak istendiği düşünülecek korkusuyla, davetlilere ne kadar saygı göstermek isteniyorsa o kadar uzun süre aç kalınıyordu. Buradan da anlaşılacağı gibi, genellikle davetliler evlerine dönemiyorlardı; özellikle de, gün batımında deniz seferleri bittiğinden, evleri Boğazın karşı yakasında olanlar. Bu durumda geceyi ev sahibinde geçirmek gerekiyordu. Ev sahibi yataklar serip, konuklarına terlik ve gecelik veriyordu. Ayrıca Bertrand, Asya yakasında Avrupa yakasına göre geleneklerin daha katı biçimde uygulandığını gözlemişti ve notunu almıştı: "Burada eski güzel zamanlardaki gibi günbatımından sonra elinde fener taşımak zorunludur. Yoksa bir bekçi sizi durdurup, sorguya çeker. İsminizi, işinizi, nereden gelip nereye gittiğinizi açıklamanız gerekir." Kısacası bu da, eve dönmek için ertesi günü beklemenin baş-

ka bir nedeniydi. Bu gece yemeklerinin sayısı giderek artıyor, evde de Léontine bekliyor ve endişeleniyordu.

KONSTANTİNOPOL'ÜN YUNANLILARI

Bu reayalar ve İmparatorluğun diğer Levantenleri kimlerdi? Konstantinopol'de sayıları en fazla ve en gözde olanlar Yunanlılar ve Ermenilerdi. Türkiye'ye geldiğinde buradaki Yunanlıların, kendilerini Yunanistan'daki Türklere göre burada daha rahat hissettiklerini şaşırmaksızın gözlemlemişti. Kentin Osmanlılar tarafından alınışından bu yana dört yüzyıl geçmiş olmasına rağmen, burada kendi yurtlarında olduklarını hissetmekten vazgeçmemişlerdi. Oysa 1832 yılında Konstantinopol Antlaşması ile Yunanistan'ın bağımsızlığının kabulünden bu yana, iki ülke arasında görünüşte iyi ilişkiler sürüyor ve bunun için de büyük çaba harcanıyordu. "Bazen bu aşırıya bile kaçıyor," diyordu Bertrand. "9 Kasım 1888 yılında üç direkli buharlı bir geminin yanındaydı. Yunan Kralı, Sultana iyi niyet göstergesi olarak elmas madalyalar sunmak üzere bir heyet göndermişti. Bu ince davranış ertesi ay Kral George'un ellinci yaş günü nedeniyle Abdülhamid'in kutlamalarını iletmek üzere Atina'ya bir Türk heyeti gönderilmesi ile yanıtlanmıştı."

İmparatorluk sarayı ve anlaşmalarıyla her açıdan savurgan görünmeyi bilen Sultan, Yunan Elçilerine en değerli süslemelerinden sunmuş, nazır ve Yunan Konsolosunu, Sadrazam Mareşal Derviş Paşa ve Babıâli'nin diğer ileri gelenlerinin de katıldığı, kırk yedi çeşit yiyeceğin, alafranga usülde sunulduğu bir gala yemeğine davet etmişti. Bertrand'ı ancak on iki tanesini anladığı menüyü okumayı bitirdiğinde, alay etmekten kendini alamadı ve "Küçük Asya'dan, İzmir'den Trabzon'a dek tüm Yunanlılar, madalyon hatta ıstakoz kroket, sülün kızartması, ciğer ezmesi, mantarlı çulluktan başka şeyler istiyorlardı," dedi. Bunlar son derece önemli sözlerdi ve ciddi biçimde eleştiriyordu; ama daha fazla ileri gitmedi.

du; ama daha fazla ileri gitmedi.

Konstantinopol'de en kötü durumda olanlar Yunanlılar değildi. Yüzyıllardan beri İmparatorluğun özel drogmanlık görevini yapıyorlardı. Yani resmi çevirmen ve yorumcuydular. Bu şaşırtıcı değildi. Çünkü o dönemde dışişler çok fazlaydı ve çok sayıda büyükelçilik açıldı: Berlin'de Carathéodory, Viyana'da Mavroyenni, Londra'da Musurus ve Turin'de Musurus'un kardeşi. Deneyimli ve temkinli arabulucuların uzun geleneğinin bu mirasçıları, 15. yüzyılda Konstantinopol'ün alınmasından sağ kalanların soyundan geliyorlardı. Ustalıklarıyla tanınıyorlardı. Onların birçoğu hâlâ Patrikhanenin bulunduğu İstanbul'un eski bir mahallesi olan Fener'de oturuyordu. Carathéodory ile konuştuktan sonra Lord Beaconsfield, "Tam bir Fenerli Yunan; hoş, kibar, ayrıca serinkanlı ve ikna yeteneğine sahip," dedi. (J.Haslip, a.g.e.)

Prestijlerinden ve Patrikliklerinin hatırı sayılır gücünden memnundular. Türkler, İmparatorluktaki tüm Ortodoks topluluklar üzerinde genel olarak sivil ve adli otorite kurmuşlardı. "Fener'in yargılama gücünün giderek arttığı ve Osmanlı otoritesine dek uzandığı görülür," diye yazdı Bertrand. "Bu Bizans papazlarının, Osmanlı boyunduruğuna gönüllü baş eğmelerinin tek meyvesiydi. Fethin başlarında topluluğun direnmemesi halinde, Türklerin onlara yalnızca manevi değil, diğer bazı haklar da tanıyacağı biliniyordu. Bu durum, iki kilisenin toplantısında görülen en güçlü itirazın, toplulukları henüz Türk gücünü kabul etmiş olan papazlardan gelmiş olmasını açıklar. Frenklere karşı olan papazların kızgınlığı buradan gelir. Kır Loucas Notars'ın ünlü sözü ile, " Konstantinopol sokaklarında Türk türbanı görmek, Frenk şapkası görmekten daha iyidir." "Bu 18. yüzyılın ikinci yarısına dek papazların vaazlarının gözde teması oldu," der Bertrand. Sıkça ve ölçüsüzce ortaya çıktığı gibi, Yunanlı papazların(1) tamahkârlığı, görevlerini para karşılığı yapmalarıyla şekillenen haksız sistemden kaynaklanıyordu. Bulgar, Romen ve Sırp olan diğer Orto-

doksları, Fener'in kilise hegemonyasını reddetmeleri için kışkırtıyordu. Uzun görüşmeler sonrasında Babıâli, onlara patriklik otonomisinin verilmesini kabul etti.

Papazlarının sıkıntıları ne olursa olsun Yunanlılar, Konstantinopol'de yerel seçkinlerin önemli bir kısmını oluşturuyorlardı. Genç Abdülhamid tahta çıkmadan, önce ona mali uygulamalar hakkında ilk ön bilgileri veren Zarifi adlı bir Yunanlı, daha sonra Sultanın özel bankeri olmuştu. Zographas adında diğer bir Yunanlı Sultan Abdülmecid'in özel doktoru olmuştu. Diğer bir Yunanlı, doktor Mavroyenni Abdülhamid döneminde onun yerini almıştır ve arkadaşı olarak da bilinir. Berlin Kongresi'nden az önceki dramatik koşullarda Mavroyenni, Sultanın yakınında sırdaş ve danışmanlık rolü oynamıştır. Diğer bir Yunanlı doktor da, Abdülhamid'in ilk eşleri için jinekolog olarak seçtiği Triandafilides'tir.

Bertrand, Sultanın özellikle de 1875 yılında henüz hükümdar değilken, kibritle oynarken yanan ilk kızı Ulviye Sultanı kaybettiğinden bu yana, çocuklarının sağlık sorunlarına karşı çok duyarlı olduğunu gözlemledi(2). Bu nedenle türünün ilk örneği olan Hamidiye Çocuk Hastanesi'ni ve dispanserlerini yaptırmıştı. 1885 yılında Louis Pasteur'ün kuduz hastası genç Joseph Meister'i tedavi ettiğini öğrenince, Abdülhamid hemen Paris'e tıbbi bir heyet göndermeye karar verdi. Bu heyete başkan olarak da Mekteb-i Tıbbiye-i Askeriye-i Şahane profesörlerinden, Bertrand'ın yakın arkadaşı Yunanlı doktor General Alexandre Zoéres Paşa'yı görevlendirdi. Heyet 8 Haziran 1886 tarihinde Paris'e gitti ve Louis Pasteur'e 1886 yılında kurulan Pasteur Enstitüsü için kuruluştaki en önemli katkıyı oluşturan, toplam on bin frank değerindeki Mecid altınlarını sundu. Zoéres Paşa Paris'ten dönünce, bir kuduz enstitüsü ve hastanesi açtı ve Mekteb-i Tıbbiye-i Askeriye-i Şahane'ndeki görevinden sonra bu enstitüyü yönetti.

"Yunanlıların varlığı, destekledikleri okulların sayısı ve gücü, Yunan Ordodoksu'nun merkezi olan Fener Kilisesi'nde hâkim olan modern

Helenizm düşüncesinin canlı güçlerden biriydi, diye yazdı Bertrand.

Okulların tümü özel okuldu ve çoğu ünlü "Konstantinopol Helen Edebiyatı Derneği" (Ellenikos Philologikos Syllogos) tarafından kurulmuştu. 1861 yılında Pera'da kurulan bu derneğin ilk toplantıları Xenophon Zographos ve K. Kaliadis gibi doktorların, Yannis Zographos gibi avukatların evlerinde yapılmıştı. Bertrand bu okullardan bazılarında, özellikle de Haji Christo Koleji'nde, Fransızca dili ve edebiyatı dersleri vermek üzere görevlendirilmişti. Sonunda itibarı ve Yunan edebiyatına yaptığı katkılar, seyrek rastlanan bir ayrıcalığın sunulmasına neden oldu: 1894, yılında bu prestijli derneğin üyeliğine seçildi.

Yine de bunu eğlenerek yazdı:"Görkemli bir resmi enstitü üyelerinden ziyade bölgede, Yunan dilinin yayılmasına çalışan görevlilerdir. Kendi dinlerinden olmayan yabancıların hizmete girmesi konusunda Ermeniler çok kibirli, Yahudiler de çok fanatiktir. Yunanlılar bu tür kuruntuları önemsemez ve üstelik âdet ve diyalektlerini cesurca yerleştiren Avrupalıları tercih ederler. Sonuç: Pera'nın küçük Fransızlarının tümü Yunanca konuşur. Bu Yunanca'nın Platon'un dilinden çok Clichy Fransızca'sının Pirene şivesine benzer."

Diğer bir merakı: "Eski ve çok yaygın bir hata da, ulus bilincinin dinle karıştırılmasıdır." "1821 yılında Yunanlılar bağımsızlık savaşlarına başladıklarında oluşturan ilk devrimci konsey, "Türk İmparatorluğunda yaşayan ve İsa'ya inanan herkesin yeni Helen Ulusuna ait olduğunu açıkladı." 1836'da da Panarit Pitzipios, "Doğu'daki Hıristiyan topluluğu Yunanlılardan oluşur ve bunların büyük bir kısmı Yunan ritüellerini sürdürür ki, bu nedenle de, Yunanlı ismiyle anılırlar," diye yazabiliyordu. Daha şaşırtıcı olanı da "Bir Yunanlının kökenini araştırdığınızda mutlaka 'imai Rominos' (Romalıyım) yanıtını alırsınız," diyordu Bertrand. Diğer taraftan Türkler onlara yalnızca Rum derler. Fener Patrikhanesi kendini, resmi yasalarında "Romalı ve Yeni Romalıların Patriği" olarak isimlendirir. Gerçekten de Bizans'ın sadık mirasçıları, "dil açısından Yunanlı, gelenek açısından Romalı"ydılar.

Yunanlılar birlikte Ermeniler de İmparatorluğun reayaları içinde en kalabalık ve aktif olanlarıydı. Her yerde hazır ve nazır olan Ermeniler, Ermenistan ve Kilis'te çiftçi ya da zanaatçı, Konstantinopol ve Simirna'da tüccar ya da bankerdiler. Ermeni sarrafların "yırtıcı" olduğundan söz edilir; ama yeryüzünde aynı işi yapan diğer bankerlerinki kadar olmadığı söylenmez. Gerçekte Konstantinopol'de 19. yüzyıl boyunca, Kapı'da yüksek görevli, sivil toplumda mimar, mühendis, hukukçu, doktor, şair ve kuşkusuz maliyeci olarak çok sayıda Ermeni dikkat çeker. Ayrıca bir Ermeni Assani, Yunanlı Zarifi ile birlikte genç Abdülhamid tahta çıkmadan önce onu, maliye konusuna yönlendirdi.

Fransızca dersleri verdiği ve kurulunun genel sekreterliğini yaptığı Mekteb-i Tıbbiye-i Askeriye-i Şahane, Bertrand'a dönemin büyük Ermeni topluluğunun kapılarını açtı. Burada Abdülhamid'in doktoru, üroloji profesörü ve orduda Başhekim olan Andon Nafilyan Paşa ile tanıştı. Oğulları, torunları, yeğenlerinin birçoğu daha sonra Fransa'da kariyer yapacaklardır ve görüleceği gibi birçoğu, Bertrand'ın yakın arkadaşları arasında yer alacaktır.

Bu ünlü okulun direktörü de, Servicen (1815-1897) adıyla tanınan ve asıl ismi Séropé Viceniyan olan bir Ermenidir. Sadrazam Fuat Paşa ona Ser. Vicen. kısaltmasıyla hitap ediyordu ve Osmanlı toplum hayatında adı böyle kaldı. O dönemde oldukça yaşlı ve parlak kariyerinin sonlarına ulaşmış bir adamdı. Galatasaray Tıp Mektebi'nde profesör ve saray doktoru olan Servicen, çocuk hastalıkları üzerindeki çalışmaları nedeniyle 19. yüzyıl Büyük Larousse'unda yer aldı. Tıp eğitimini Paris'te almış ve orada bir Fransız ile evlenmişti. Bertrand ile Mekteb-i Tıbbiye-i Askeriye-i Şahane'de tanışarak dostluk kurdu ve ona oğlu Gabriel'i tanıştırdı. Gabriel'in Louis adındaki oğlunun, biri İngiliz bir Alman olmak üzere iki eğiticisi vardı. Bertrand ona Fransızca öğretti.

Annesi Austiné dışında Louis Servicen'in başka öğretmeni olmadı. Bu durum, görüleceği gibi, Louis'in Paris'te kariyeri parlak bir çevirmen olmasını engellemedi.

Servicen'lerde, yaşamında rol oynayacak diğer Ermeni ailelerle tanıştı: Maliye Nazırı Agop Kazazyan Paşa, geleceğin Hazine-i Vezne Michel Portakal Paşa, Hariciye Nazırı olacak Gabriel Noradounghian ve nezaretten Artine Dadiyan vs. Bertrand, daha sonra Paris'e sürülen Ermeniler de tanıdı ve en iyi arkadaşları oldular: Khoubesserian, Missakiyan, Samuelyan, Tchobaniyan. Kaçınılmaz olarak Michel Portakal Paşa'nın kızları ve genç Hovannes Gülbenkyan gibi diğer Ermeniler tarafından da Fransızca dersleri için arandı(3). Uluslararası kültüre meraklı Türk, Frenk ya da Levanten tüm büyük aileler, Konstantinopol'e bir süre önce gelmiş, kentleri ve kendi ataları hakkında en az onlar kadar bilgili olan bu genç öğretmenin cazibesine kapılıyorlardı. Dalgınlıkları ve biraz kaba olabilen açık yürekliliği bağışlanıyordu.

Genellikle Léontine belki de sevgisinden, bu sosyete toplantılarının dışında kalıyordu; ama ayrıca Bertrand da böyle olmasını tercih ediyordu. Art arda yinelenen doğumları da onu daha fazla eve bağlıyordu. Lucien'den sonra 1887'de Marie, 1890'da Louis ve Marcelle doğacaktı. İkizlerden genç Marcelle 1896'da öldü. Aynı yıl doğan ve yaşamayan Alice'in ardından, 1897'de Alice-Blanche ve en son olarak da 1900'de Alexandre dünyaya geldi. Léontine, özellikle altı yaşında kaybettiği küçük Marcelle olmak üzere bu kayıplardan çok kötü etkilendi. Yine de çocuksu karakterini tamamen kaybetmedi ve keyifli halini tekrar kazandı. Tamamen rahatlayıp, çocukları arasında çocuk oluyordu. Yamaçtaki bahçesinde bütün gün onlarla şarkılar söylüyor, oyunlar oynuyordu. Kahkaha ve sevinç çığlıkları arasında çocukları gibi bahçede bir aşağı bir yukarı yuvarlanıyor, taklalar atıyordu. Daha da kötüsü elbisesi ve jüponları başına geçiyordu; daha çok gülüyor ve çığlık atıyorlardı! Ardından herkes sakinleşince Léontine, gene şarkı söylüyordu. İnce ve yumuşak, çok güzel bir sesi vardı, bütün gün şar-

kı söyleyebiliyordu.

Neşesini, yalnızca Bertrand'ın uzun süreli yoklukları gölgeliyordu. Léontine, asla onun nerede olduğunu bilmiyordu. Nasıl bilecekti? Bu soruları Bertrand'a sormuyordu; onun için daima biraz "öğretmen"i olarak kalmıştı. Sarayda mıydı? Mekteb-i Bahriye-i Şahane'nde miydi? Mekteb-i Tıbbiye-i Askeriye-i Şahane'de miydi? Frenklerle, Yunanlılarla ya da Ermenilerle mi vakit geçiriyordu? Ya da Türklerle? Çünkü Konstantinopol'de hatta Galata ve Pera'da da Türkler vardı.

"Asya'dan gelen bir avuç göçmenden köken alarak gelişen Osmanlı gücü, giderek topraklarını genişletti. Greko-Romen uygarlığından az ya da çok etkilenmiş bir düzine ulusu egemenliği altına alacak yolu buldu," diye yazdı Bertrand. Türk kökenlilerin çoğu, çiftçi olmaları ve Anadolu'da yaşamalarıyla ayrılır. Kentli Türkler ise Yunanlı, Ermeni, Arnavut, Çerkez, Slav, Arap, Yahudi ve Frenk kökeninden gelir. Kentliler, kaba ve yontulmamış köylüleri hatırlayarak Türk olarak adlandırılmayı aşağılayıcı bulup, gönüllü olarak reddederler. Daha güzel buldukları Osmanlı kimliğini tercih ederler. Devlet işleri yönetiminde çalışırlar."

Aynı şekilde ordu da artık Türk kökenli değildi. " Türk fetihlerinin temel özelliği, köleleştirilmiş ulusların kanları ve devşirmelerden oluşan eşsiz yeniçeri organizasyonu sayesinde gerçekleştirilmiş olmasıdır. I. Orhan döneminde çıkan devşirme yasası gereğince, topraklara eklenen ülkelerdeki üç taneden fazla oğlu olan Hıristiyan aileler, oğullarından birini Sultana vermek zorundaydı."

"Sonuç olarak, Konstantinopol'de yalnızca ulema topluluğu ile Sultan mı Türk'tü? Unutmayalım ki, Sultanın kendisi de bir kölenin oğluydu." Bertrand'ın bize söz ettiği bu gelenek, 15. yüzyılda Süleyman zamanında çok fazla geçerli değildi. İlk kez, zevk düşkünü I. Murad, Topkapı Haremi'ne yüz elli güzeli kapattı. Andrinople'da Mevlevi dervişlerinin yünlü tuniğini ve takkesini giyen bu genç oğlanlar, sadrazama sunuluyordu. Vezir onları beyaz bir hadım yönetimindeki

bir okula gönderiyor ve burada Müslümanlık dini ve askerlik ilkelerine göre eğitiliyorlardı. Konstantinopol'de "Fatih," aralarından saraya gönderilecek olan en iyilerini seçiyordu. Burada da saray bürolarını doldurmak için gerekli yetenekleri kazanmak üzere eğitime tabi tutuluyorlardı.

Bertrand'a göre Abdülhamid'in hareminde yüzlerce kadın vardı; ama "Artık ailelerinden koparılmış ya da denizde ele geçirilmiş Hıristiyanlardan oluşmuyor. Gerçek odalık fabrikası hâlâ Anadolu'da yaşayan Adapazarı ve Aziziye Çerkez kolonileriydi. Haremin korunması için Çad ve Victoria Nianza kıyılarından ve Kordofan'dan hadımlar getirilir."

Bertrand ve Léontine'nin, Pera'da Türk Paşası bir komşuları vardı. Türk kökenliydi, köylü de değildi, kaba da. Büyük toprak sahibi olan bu Paşa, Pera'daki konağının rahatlığını Anadolu'nun kırsal rahatlığına tercih ediyordu. Avrupalı ve modern düşüncelere sahip Paşa, karısı ile basit bir yaşam sürüyor ve gereksiz görkemli gösterişlerden hoşlanmıyordu. Paşanın "basitleştirilme" eğilimindeki yaşamı ile konağında çalışan hizmetli sayısına bakarak şaşırmış olan komşusu Bertrand'ı, memnuniyetle kabul etti. Bertrand bu şaşkınlığını da ayrıntılı biçimde tanımladı: "Özel hizmetler için kâhya kadın adında bir şef vardır; biri evin hanımı diğeri beyi için iki köle çalıştırır. Daha yaşlı olan üçüncü köle, evin oğlunun bakımını üstlenir. Dördüncü köle, evin hanımının annesinin hizmetini görür. Selamlık personeli, evin beyinin vekil harcı, kâhya kadın, ayvaz (erkek hizmetli), efendiye dışarı çıkarken eşlik eden iki erkek, arabacı ve seyisten oluşur. Hizmetlileri tamamlamak için aşçı, yardımcısı, seyis, hamam şoförü ve bahçıvanı da saymak gerekir. Yalnızca dört kişilik bir aileye, on yedi kişinin hizmet ettiği görülür."

NOTLAR

1. "Vergi toplama işi acımasız, keyfi ve usulsüz bir biçimde Yunanlılar tarafından yapılır[...] Hıristiyan nazır, Müslüman olanından daha barbardır; yoksul reayayı copla dövdürüyordu (Sultan bedensel acı vermeyi yasaklayana dek)[...] İşkence yapanlara yardım ediyor ve kurbanın son kuruşu da rahip kasasına girene dek bekliyordu. Görevi satın aldığı için, avanslarını geri ödenmesi ve yükümlülüklerini yerine getirmesi gerekmiyor muydu?"(M. Destrilhes, "Türkiye Sırlarının Açıklanması" -*Confidences sur la Turquie*- Paris, 1856.)

2. Ayşe Osmanoğlu, a.g.e..

3. Gerçek ismi Séropé Gülbenkyan, Artine Dadiyan'ın yeğeni ve Louise Servicen'in kuzeni; ölümünden sonra (1894) babasının ismini vermek âdettir.

4

Irak Hayali

Léontine kaygısız doğasıyla, her sabah, gün için gerekli birkaç mecidiyeyi istemek zorunda hissetmiyordu kendi. Zaten Bertrand da, bu mecidiyeleri verecek durumda olmuyordu. Tüm yaşamını, giderlerini karşılamakta zorlanarak geçirdi. Dalgınlığı, tutumsuzluğu ve meraksızlığı "ev idaresindeki" beceriksizliğini açıklar. Hiçbir zaman bütçesini ayarlayamadı. Sıkça parasız kaldığında, savunma olarak, Sarayın da gelirinin olmadığını ileri sürüyordu. Genellikle, görevliler ve çalışanlar maaşlarını, aylar sonra gecikmeli olarak alıyorlardı.

Bu koşullarda Sultan, yüksek düzeydeki görevlilerini, kendisine maliyet getirmeyen bazı hediyeler vererek yatıştırıyordu. İmparatorluğun dört bir yanından sürekli gelen hediyelerin bir kısmını dağıtıyordu. Kuşkusuz bu durum, hediyelerin çoğunun çok değerli olması anlamına geliyordu. Öyle ki, mali durumunun en kötü olduğu dönem, Sultanın en cömert göründüğü dönemdi. Aynı zamanda cömertlik bir yanılsama yaratıyor ve Kapı'nın kredi almasına katkıda bulunuyordu. Gerçekten de, Sultanın serbestliği mali durumuyla ters orantılıydı.

Belki de böyle bir mali sıkıntı döneminde Bertrand ve Léontine, bir gün Sultan Abdülhamid'ten ne vesileyle olduğu bilinmeyen sıra dışı bir hediye aldılar. Bu bir tekli dürbündü; ama aynı zamanda da çok değerli bir mücevherdi. Çünkü değerli taşlarla işlenmiş saf altından yapılmıştı! Şaşkınlığın doruklarındaki Bertrand ve Léontine, uzun

süre bu kuyumculuk şaheserini hayranlıkla seyrettiler. Ebeveynleri ve arkadaşları da bu dürbüne hayran kaldılar. Berlin'den mi, Saint-Pétersbourg'dan mı geldiği tartışıldı. Çünkü hem Alman hem de Rus ayar damgası taşıyordu. Her koşulda bunu daima saklayacaklarına ve kimseye vermeyeceklerine söz verdiler. Léontine değerli mücevherini kilitli bir vitrine kapattı. Onu Bertrand'ın çılgınlıklarına ve "her şeyi dağıtma tutkusuna" karşı korumak istiyordu. En azından bir "savaş ganimeti" kurtarmak istiyordu.

Ne yazık ki Bertrand, bu çılgınlıklardan asla kurtulamayacak ve daha da kötüleşecekti! "Bu benden daha güçlü; mutlu etmenin mutluluğuna dayanamıyorum," diyordu. Bu açıklama Léontine'ni asla ikna etmiyordu. Doğal olarak, Bertrand'ın mutlu etmekten çok beğenilmek istediğini düşünüyordu. Bertrand'ın cömertliğinin seçici olduğunu çok iyi görüyordu: en güzel kadınlar en değerli hediyeleri alıyordu. Daha da kötüsü Bertrand, bir yandan hediyeleri sağa sola göndererek evi boşaltıyor, diğer yandan antikacılarda bulduğu şeylerle evi "gerçekten hiç ihtiyaç duyulmayacak eskilerle" doldurmak için uğraşıyordu. Bu Léontine'nin asla baş edemediği bir sorundu. Mali durumun genellikle bozuk olduğu ev yönetiminde, Bertrand'dan daha yetenekli değildi. En iyi arkadaşlarından biri olan Fransa Büyükelçiliği Konsolos Yardımcısı Alpfonse Cilliere ile kaygılarını paylaşmaktan memnun oluyordu.

O dönemde Bertrand, kendinden dört yaş küçük, kendisi gibi Doğu dilleri diploması olan ve Ağustos 1889 tarihinde Konstantinopol'e gelmiş bu genç diplomat dışında, büyükelçilikteki yurttaşlarıyla sık görüşmüyordu. Alpfonse Cilliere kesin, temkinli ve düzenliyken, Bertrand, karmaşık, dalgın ve ateşliydi; ama Doğu'nun olay ve insanlarına karşı taşıdıkları bağlılığı, genellikle benzer bir coşkuyu paylaşıyorlardı. Alpfonse Cilliere, Bertrand'ın zekâsına, kavrayış yeteneğine ve akıcı konuşmalarındaki büyüye hayrandı. Bertrand ise, Cilliere'in yakınlığını, başarısını ve daima arkadaşlarına yardıma hazır yüce gönül-

lüğünü takdir ediyordu. Cilliere, Léontine ile paylaştığı sorunlar konusunda Bertrand'a tavsiyelerde bulunmayacak kadar ölçülüydü. Bir gün Léontine, Alpfonse Cilliere de varken bu konuyu açma riskini göze aldı; ama Bertrand bu konuyu konuşmayı tamamen reddetti. "Yapacak çok daha ciddi ve çok daha acil işler" varken, evle ilgili bu önemsiz konularla vakit kaybetmek istemediğini söylüyordu.

"O halde daha ciddi ve daha acil şeyler ne?" diye sordu Léontine.

"Ne mi?" dedi Bertrand, Alpfonse Cilliere'e doğru dönerek. "Örnek vermek ister misiniz? Bakın! Şu Sokullu Mehmed Camisi... Rehber Joanne, onun Bizans eseri olduğunu söyledi; işte gecikmeden düzeltilmesi gereken büyük bir hata. Yapısı, yerleşimi ve iç düzenlemesi açısından Bizans'la hiç ilgisi yok. Bu tür yapılar, daha sonra Sinan'ın da okuduğu okulu kurmuş olan bir Türk mimarı tarafından yapılmaya başlanmıştır. Bu cami, 16. yüzyılın ikinci yarısında, Vezir Sokollu Mehmed tarafından eski bir kilisenin üzerine yaptırılmıştır ki, hata da buradan kaynaklanır."

"Evet, tamam da..." dedi Léontine. Ama Bertrand devam etti.

"Ne mi var? Aya İrini Kilisesi var. Konstantin'in 367 yılında, Thedos zamanında konsül tarafından bakıma alındığından bu yana ünlü olan Ayasofya ile aynı zamanda yaptırdığı bir Bizans kilisesi; güzel! Peki bugün onun neye hizmet ettiğini biliyor musunuz? Silah deposu! Peki ne zamandan beri, biliyor musunuz? 1453'den beri! Evet, II. Mehmed tarafından şehrin alınışından bu yana!"

" İyi, ama bu ne demek..." demeye çalıştı Léontine.

"Peki! O dönemden beri hiç yerinin değiştirilmediğini ve 15. yüzyılda buraya konmuş silahların artırılarak korunduğunu düşünün... Bu koleksiyon önemli ve çok değerli olmalı! 23 Mayıs 1453 sabahı şehre baskın yapan yeniçeri, sipahi ve akıncıların silahları var orada. Orada 13. yüzyılın son Frenkleri tarafından bırakılmış, hayal bile edilemeyecek kadar ilginç Bizans silah takımları var. Baron Tott, orada ilkçağdan kalma son mancınığı gördüğünü söylüyor."

"Ama," dedi Léontine, bu savaş ganimetlerinden pek de heyecanlanmış görünmeyerek... Fakat Bertrand dinlemiyor ve heyecanla devam ediyordu.

"Başka ne var? Bulduğum bir Bizans kütüphanesi var! Evet!" Ve Alpfonse Cilliere'e dönerek devam etti:

"11. yüzyıldan kalma bu Bizans kütüphanesini biliyorsunuz; Şeyh Süleyman Mecid isimli, ünlü Zeyrek Cami'den birkaç adım ötede. Onu keşfeden Dr. Paspati, onun Konstantinopol'deki son ve eşsiz Bizans kütüphanesi olduğunu öngörür. Ama yanılıyor; çünkü bu kütüphane ne eşsiz ne de son kütüphane. Sonuncusu nerede biliyor musunuz? Eskiden Aya Teodos Kilisesi olan Gül Cami'nin arkasındaki bahçe içinde. Yanındaki hamamın kubbeleri nedeniyle kolay görülmeyebilir; bu belki de arkeologların ilgisini çekmemiş olmasını açıklar[...]. Çok iyi korunmuş durumda. Duvarları ve tavanı çok kalın, özenle yapılmış..." Bertrand susmak bilmiyordu, Alpfonse Cilliere sözünü kesemiyordu. Bu da Léontine'ni daha çok kızdırıyor ve her riski göze alıyordu.

"Başka bir şey bulmadınız mı?" dedi Bertrand devam etti:

"Bulmaz mıyım! Başka bir şey buldum, iyi dinleyin: 16. yüzyılda yaşamış Türk tarihçi Hoca Saadettin'in Yıllığı. Bu yıllıklarda alim, Kanuni Sultan Süleyman'ın düzeni(1) ve Osmanlı tarihi üzerine yazmış. Bu belge olağanüstü ilginç; çünkü kentin kökenine iniyor, özellikle de Ayasofya'nın nasıl yapıldığını ve onun mimari tarihini anlatıyor. İşte, görüyorsunuz yapılacak şeyleri! Size daha binlerce şey anlatabilirim. Bunların hepsi zaman ister: bu binanın korunması, sağlamlaştırılması, duvarla çevrilmesi, bu silahların dökümünün yapılarak pastan ve yıkımdan korunması için otoritelerin uyarılması gerekir. Ve bunun için de gönüllüler ve para bulunması gerekir."

EKONOMİK GÜÇLÜKLER VE İMPARATORLUĞUN BOZULMASI

19. yüzyılın ikinci yarısında Konstantinopol'de para bulmak kesin-

likle en zor işti. Önceki üç Sultanın debdebeli çılgınlıkları, Osmanlı maliyesinin suyunu kurutmuştu. Yalnızca Boğazın iki kıyısındaki üç sarayın, -Çırağan, Dolmabahçe ve Beylerbeyi- yapılması sınırsız bir kaynak yutmuştu. Bu üç sarayı inşa eden Ermeni mimarlar, Balyan Kardeşler, görkemli anıtlar yapmak için Fransız dekoratörlerle rekabet etmişlerdi. Dolmabahçe'de balkon parmaklıkları ve onur merdiveninin tırabzan parmaklıkları Bohem kristallerinden yontulmuş; aynı şey, büyük salonun sandalyeleri için de yapılmıştı. Büyük salona Bakarat kristalinden binlerce lambalı ve belki de bugüne dek yapılmışların en büyüğü olan dört bin beş yüz kilogramlık bir avize yerleştirilmişti. En güzel halılar, en değerli mozaiklerin ve en ince marangozluk işlerinin yanında uzanıyordu. Bu ortamda yapılan kutlama ve kabuller de haliyle bu ortama uygun oluyordu. Bir geceliğine büyük Chaliapine ya da Sarah Bernhardt getirtiliyor ve en güzel mücevherlerle ayrılıyorlardı. Süveyş Kanalı açılışı için Mısır'a gitmek üzere yola çıkmış olan İmparatoriçe Eugénie, üç günlüğüne Konstantinopol'e geldiğinde, Beylerbeyi'ndeki odası sedef işlemeli büyük panolarla döşenmişti. Maiyette ne kadar kadın olduğu ve bu çok sayıda kadının tuvaletleri ve süsleri açısından birbirleriyle nasıl rekabet ettiği düşünülebilir; üstelik yalnızca özel bayramlarda değil. Pertevniyal Valide Sultan (Sultan Abdülaziz'in annesi), devlet hazinesini etkileyecek oranda bağış dağıtıyordu. Yıllar içinde tuvalet tutkusu gelişti ve günde elli elbise almaktan çekinmedi. Hangisinin uyup uymadığına karar verdikten sonra diğerlerini kölelere dağıtıyordu. Kendi ifadesine göre bu 'çevresindekilere mutluluk dağıtma' alışkanlığı öyle bir noktaya gelmişti ki, Ali Paşa 'harcamalarının kontrol edilmesi gerektiğini' söyleyerek, Valide Sultanın asla unutmayacağı ve affetmeyeceği bir hakarete cüret etmişti."(J.Haslip,a.g.e.)

Bir yandan giderler kontrolsüzce artarken, diğer yandan da gelirler yolsuzluklar oranında azalıyordu; görevliler ise utânmaksızın kazanıyorlardı. Kuşkusuz bu yeni bir olgu değildi: Bahşiş âdeti eski bir

Doğu geleneğiydi. İştah düzeyinin orta derecede ve bulimi salgınının hiyerarşinin makul bir düzeyinde kalması koşulu ile bunun çok büyük bir sakıncası yoktu. Bahşiş rüşvetten ziyade yardımseverlik anlamına geliyordu ve kızgınlıktan ziyade alay konusu oluyordu. Bazıları bunun daha iyi olduğunu düşünecekti. Kısacası Doğu geleneğine göre güç zenginlik doğurur ki bu, Batı âdetine göre zenginliğin güç yaratmasından daha iyidir. Abdülhamid bundan çok kaygılansa da, asla kafası bu sorunla çok meşgul görünmüyordu. Bir gün arkadaşlarından biri bu konuyu açtığında, "Benim görevlilerim çalmaya mecburlar; onlara o kadar az para ödüyorum ki!" diye yanıtladı.

Durumun giderek kötüleştiğini gözlüyordu Bertrand. Maaşlar ve aylıklar oldukça gecikmeli ödenebiliyordu. Rüşvet, hiyerarşinin tüm düzeylerine yayılmış ve devletin tüm organlarını sarmıştı. Memurlar, valiler, yargıçlar, nazırlar, sivil ve askeri görevlilerin tümü yiyiciydi. Bu terim, rüşvet kabul edenler için, hatta gizli bir ödül isteyenler için kullanılıyordu. Bir görevlinin "yiyip" "yemediği" değil, ne kadar yediği soruluyordu. Kimisi ona verilen bir hediyeden memnun olurken, kimisi rakam söylüyordu!

İmparatorluğun ücra taşralarında durum, başkentten uzaklığı oranında daha kötüydü: bu bir soygundu. Bir Kürt şefinin, atmış ya da yüz Ermeni köyünü "yediği" söyleniyordu; yani geriye bir şey bırakmamıştı. İmparatorluğun bazı yerlerinde görevliler, yalnızca yurttaşların bahşişleriyle yetiniyorlardı. Para ödemeleri, maaş ödemelerinin gecikmesinden sıkıntı duyan yönetimin bürolarında yapılıyordu. Bu korkunç sarmal, 1875 yılındaki katastrofa dek büyüdü: Osmanlı Devleti iflas etmişti! Babıâli, dış borçlarını ödeyemeyeceğini bildirmek zorunda kaldı. Bu dış ülkelerde paniğe yol açtı. Özellikle de en fazla borçlu olunan yerlerden bir olan Paris Borsası'nda. Türkler artık kredi alamıyordu!

"Durum umutsuz görünüyordu," diye yazdı Albay Lamouche. Sermayesinin büyük bir bölümü Fransız olan Osmanlı İmparatorluk Ban-

kası (Bank-ı Osman-i Şahani), tütün ve tuz tekellerinin işletmesini on yıllığına kiraya vermek istediğinde, hazine kasası boştu. Toplanan kontratı gelirlerden yapanlar, her üç ayda bir kendi gelir ve amortismanları için sabit bir miktar alacaklardı; geri kalan da dış borçları kapatacaktı [...] Bu anlaşma Osmanlı Hükümeti'nin yabancı alacaklılarla sorununu çözmesinde bir model oluşturdu[...]. Ocak 1881'de [...] tamamen özerk yeni bir kurum oluşturuldu: Düyun-ı Umumiye."

Fransız ve İngiliz delegelerinin dönüşümlü olarak başkanlığını yaptığı bu yeni yönetime, tütün ve tuz tekellerinin gelirleri, aşar vergileri, içki vergileri, çeşitli dolaylı vergiler ve bağlı ülkelerin aidatları bırakıldı.

Bu önlemler gizli muhalif hareketler tarafından, Türkiye'nin Avrupa himayesine girmesi ve bağımsızlığa bir darbe olarak görülüp kınandı. Bununla birlikte Düyun-ı Umumiye, Türkiye'de sınırsız hizmetler verdi. "Uzman bir personel tarafından yönetilen" bu kurum, Avrupa'da yeni krediler alabilen Türkiye'nin kredilerini düzenledi. Ayrıca toplanan, aşar ve dolaylı vergilerin verimi tartışmasız olarak arttı: ilk yıldan itibaren önceki yıllardan üç kat fazla verim alındı.

Abdülhamid'in tahta çıkışı öncesindeki iki yılda alınan düzeltme önlemlerinin etkisi uzun sürmedi. Bununla birlikte Sultanda, selefleri̇nde bulunan debdebe çılgınlığı ve görkemli alışkanlık eğilimleri yoktu.

Bertrand, onun basit zevkleri olduğunu, alışkanlıklarının da aynı sadelikte olduğu gözledi. "Seleflerinin sonu gelmez şölenlerinden ve karmaşık menülerinden oldukça uzaktı. Abdülhamid memnuniyetle tavada ya da haşlanmış yumurta tercihini belirtir. Genellikle pilav ve birkaç dolma (biber, patlıcan, kabak) ile mutlu olur. Çayı çok sever ve kendi hazırlamaktan zevk alır. Keyfi yerinde olduğunda, kendisine çay içerken eşlik etmesi için mabeyincilerini çağırır." Onu tek keyfi sigaraydı. Çok sigara içiyordu. Bir de zaman zaman ortaya çıkardığı şekerlemeleri vardı. Çevresindeki birini bu şekerlemeleri almak için gö-

revlendirir ve nereden alacağını da tarif eder; ki Bertrand buna şaşırır. Çünkü buralar, kentin Sultanın asla ayak basmadığı yerleridir. "Ama bir Alman tarafından çizilmiş bir plan sayesinde, en küçük yolu bile bulma yeteneğine sahiptir," diye ekliyordu.

Sultanın gözle görülür kanaatkârlığına rağmen, mali durumun katastrofik olduğu görülüyordu. Bertrand, hükümetin "maliyesini daha iyi yönetememesine" ve gelirlerle giderlerini dengeleyememesine şaşırıyordu. Oysa bu yıkımın nedenlerini iyi biliyordu. Güvenlik kaygısıyla "Abdülhamid Yıldız'dan Ortaköy'e dek ölçüsüzce yayılmıştı." Duvarlarla çevrili ve kapı askerleriyle korunan bu kocaman arazinin gideri çok fazlaydı. Bertrand'ın büyük kırmızı defterine yazdıkları bakarsak:

"Eski Sultan Abdülaziz'in sarayında bulunan yaver sayısı 15 iken Abdülhamid'in sarayında 350 yaver vardı! Konstantinopol'deki 15 taburun 12 tanesi Yıldız'a tahsis edilmişti. Halihazırda 580 bahçıvan, 250 kuşçu, 170 kandilci, 70 çevirmen, Tahir Paşa komutanlığında 600 özel koruma, oldukça fazla sayıda mabeyinci, sekreter vs. sayılır. Bu kadar insanı beslemek için de 600 aşçı, 700 masa hizmetlisi ve bir ordu da hizmetli vardır."

Giderler de buna uygundur:

"Her gün Yıldız'da 50.000 Türk liralık(2) et, 26.000 liralık tereyağı, 500 çeki(3) odun ve 1000 okka(4) kömür tüketilir."

Maaşlar da aynı oranda artmıştır:

"Abdülaziz döneminde bahçıvanların aylıkları 45.000 kuruştu. Yemek ve giysi dışında aylıkları 125.000 kuruşa yükselmiştir."

Kırmızı defter, maaşları diğer çalışanlarınkiyle karşılaştırır ve şöyle bağlar:

"Özetlemek gerekirse Abdülaziz, Sarayının giderleri için ayda 12.000 Türk lirası harcıyordu. Abdülhamid bu gideri on kat arttırmıştı. Üstelik bunlar hükümdar ödeneği ile yapılan harcamaların yalnızca görünen kısmıydı.

En büyük toplamlardan birini de "binlerce ajan, muhbir ve askerlerin maaşları ve para ile adam satın almak için harcanan paralar" oluşturur. Buna örnek olarak "kendi anlaşması dışında küçük bir muhbir ordusuna vermek üzere devletten 25.000 Türk lirası, yaklaşık 600.000 frank, ödenek alan Paris Büyükelçisi Münir Paşa'dan söz eder. Bunlar arasında ayda 4.000 frank alanlar vardır."

Hoşnutsuzluk artıyor ve her yerde kendini gösteriyordu. Hükümet ve Sultan bunun bilincindeydi. O yıl bayram vesilesiyle Büyük Bey, tüm görevlilerine bir aylık maaş vermeye karar verdi. Yedi aydan beri hiçbir şey ödememişti! Hâlâ borçlu olduğu aylıklara gelince... belirsizdi. Söylentiye göre, kurnaz Ermeni sarraf Kalpakcıyan'a hazineden alacaklarını tahsil etmek için başvurabilirlerdi. W.H. de Morfinay, bunu yerinde görmek ve doğrulamak istedi ve bu şaşırtıcı diyalogu aktardı:

"Gerçekten görevlilerin tüm borçlarını alıyor musunuz?"

"Kesinlikle!"

"Çok güzel, onları nasıl ödüyorsunuz?"

"Hemen ve nakit olarak."

"Peki sonra siz geri alabiliyor musunuz?"

"Tabii ki, %100'ünü!"

"Harika, ama bunları satın alırken yüzde kaça alıyorsunuz?"

"%75'e"

"Görevliler için mi?"

"Hayır! Kendim için!"

"Nasıl? Ama bu utanç verici bir şey! Onlar üzerinden para kazanıyorsunuz..."

"Yapmayın beyefendi. Çok fazla yiyen birçok obur meslektaşım var. Ben sadece hayatımı kazanıyorum."

"Ama sonuç olarak bu zavallı görevliler alacaklarının yalnızca %25'ini alıyorlar..."

"Acınacak bir durum yok beyefendi. Aksi halde hiçbir şey alama-

yacaklar! Görüşmek üzere beyefendi, hizmetinizdeyim, işte kartım.

Doğal olarak bu uygulama tüm kurumlara yayıldı. "Havale ya da alacağın üçüncü kişiye aktarılması," diye adlandırılıyordu. Bertrand, "Devlet çalışanlarına ödenmemiş maaş alacaklarının ödenmesi için Maliye Nezareti'nin taşra vezneleri için vekalet vermesi," diye yazmaya başlar ve devam eder: "Maaş alacağı olanlar, devlet çalışanları, toplam alacağın %20-40'ını verecekleri sarrafa, bu alıcı belgesini satmaya giderler. Sarraf ve ödeme emri verecek olan nazırlık, aslan payını kasaya koyar; oysa sarraf bu işi ülkedeki yasal oran olan %12 faiz ile yapabilir. Ona geri dönen bu kadardır ki, bunun için bu işe bulaşmaya değmez. Türk sarraf olmadığı bilinir; çünkü faiz, dini yasa ile yasaklanmıştır. Ama görevlinin bu güçlüğü nasıl kendi lehine çevirdiği görülür: parayı kasaya yatırır, Hıristiyan da günahı kendi hesabına geçirir."

Mali durum böyle gidemezdi. Sultan sonunda bir dizi önlem aldı. Öncelikle en acil gereksinimleri karşılamak için bir buçuk milyon Türk liralık bir bütçe yaparak, bu miktarda borç almak üzere gerekli yerlere başvurmaya karar verdi. Ama Abdülhamid, bunun sadece geçici bir soluklanma olacağını biliyordu. Bu nedenle, bir kez daha Mezopotamya'nın geniş alanlarında geliştirmeyi düşündüğü eski projesine döndü.

PETROL DÜŞÜ

Bertrand, Sultanın çok sayıdaki personeline ve aynı zamanda da Yıldız'ın devasa büyüklüğüne rağmen, kendi çocuklarını küçük evlerde yaşatmasına şaşırıyordu. Çocukları konutlarının kullanışsızlığından yakınarak ona geldiklerinde, onlara "Benim nerede oturduğumu görüyorsunuz, sizin için daha fazla ne yapabilirim?" diye yanıt verdiğini yazıyor. Abdülhamid, Yıldız'a yeni binaları ne onların rahatı ne de seleflerinin şatafatını geride bırakmak için yaptırmıştı. Onları güvenliği artırmak için yaptırmıştı. Sultan maiyet giderlerini, kutlamaları ve

şatafatı sınırlayarak azaltmaya çalışmıştı. Ama koruma ve haberci sayısını artırarak, siyaset adamlarını kendine bağlama ve yabancı gazetecilerle iyi ilişkiler kurma amacıyla harcayarak serveti batırıyordu. Binlerce muhbir sürekli düşmanlarından, yakın ya da uzak, Türk ya da yabancı arkadaşlarından bilgi topluyordu. Her gün "jurnal" dediği defterleri titizlikle inceliyordu. Bu muhbirler jurnalci olarak adlandırıldı. Peki Sultan bu muhbirlere güvenebilir miydi? Kuşkusuz hayır. Onları da izlemek gerekiyordu; muhbirleri izleyecek başka muhbirler... Daha cömert olan düşmanları tarafından "döndürülmemeleri" için onlara yüksek ücretler ödenmesi gerekiyordu.

Bertrand'ın da bir muhbiri vardı. Onu ilk fark eden Léontine oldu. Bir sabah pencereden onu uğurlarken, belli bir uzaklıktan Bertrand'ın arkasından yürüyen bir adam gördü; günlerce bu böyle devam etti. Léontine kaygılandı; ama Bertrand buna şaşırmadı.

"Normal," dedi, "Sultan her gün sarayda serbestçe dolaşan birini bazı önlemler almadan bırakamaz. Bu Arnavut muhbiri bize göndermesi çok doğal."

"Arnavut mu?" diye sordu Léontine. "Arnavut olduğunu nereden biliyorsunuz?"

"Bu işin kuralıdır. Nasıl Yunanlı hizmetçi, Sırp bahçıvan, İngiliz devlet adamı, Fransız öğretmen ise..."

Léontine fazla ikna olmamıştı.

"Aynı şey değil", dedi, "Sultan..."

"Sultanların kendisi de bundan kurtulamaz. Onların da Ermeni maliyecileri, Yunanlı doktorları, Kafkas kadınları, siyah hadımları... ve Arnavut muhbirleri vardır. Bu böyle."

Léontine buna verecek yanıt bulamadı. Saint-Maur-des-Fossés'de geçerli bir mantık değildi bu. Böylece Arnavut muhbirine alıştı. Yağmurlu günlerde onu içeri davet edip kahve ikram ediyordu. Arkadaşlarına tanıştırıyordu: "Bizim Arnavut muhbir. Nasıl? Bilmiyor musunuz? Bildiğiniz gibi Yunanlı hizmetçiler, siyah hadımlar, vs."

Muhbirler ve diğer güvenlik önlemleri mali çöküntünün tek nedeni değildi. Balkanlardaki yeni sorunlar, askeri harekâtlar ve hatta hazineyi kurutan askeri operasyonlar gerektiriyordu. Düyun-ı Umumiye'nin Avrupalı yöneticilerinin kontrolünde bulunmayan ordu, diğer yönetim birimlerinde uygulanan düzeltme önlemlerinden yararlanamıyordu ve orduda ölçüsüz biçimde bozulma sürüyordu.

Özellikle de donanmada, bu durum kendini uzun bir listeyle gösteriyordu. Bir gün Abdülhâmid, uzun süredir Altın Boynuz'da demirli duran filodan birkaç gemiyi denemek isteyince, ürkütücü biçimde çok az geminin yola çıkmaya hazır olduğu, bir amiralin bir kruvazörün köprüsünü sebze yetiştirmek için kullandığı ve son olarak da bir zırhlıyı kaybettiği ortaya çıktı. İnanılmaz! Denetlemeler, sayımlar yapıldı; ama iyi bir kanıt bulunması gerekiyordu: bir zırhlı daha vardı; ama kâğıt üzerinde... Sadece kâğıt üzerinde, başka bir yerde değil. Bulunamayan bir zırhlı. Kaçak bir zırhlı. Bu da fazla oluyordu. Bu düzeyde ölçme duyularını kaybetmiş olan namussuz görevli, kafasını da kaybetti.

Bu olaydan bir süre sonra maiyetteki bir eğlence için Yıldız'a dönülmüştü. Şaşırtıcı biçimde birçok küçük kaşığı yutan gösterici karşısında Abdülhamid çok etkilenmiş görünmedi: "Bu da bir şey mi? Benim zırhlı 'yemiş' bir nazırım var!" dedi. Genellikle çok ciddi sorunları bile mizahla ele almaya eğilimi olan Sultandan bunu duymak pek şaşırtıcı değildir. Sultan, her yerdeki Avrupalı bankerleri endişelendiren bu mali sorunlara karşı ilgisiz miydi? Hayır, kesinlikle ilgisiz değildi; ama kaygılarının yer aldığı listede mali sorunlar, kendisinin, çevresinin güvenliği ve İmparatorluğun bütünlüğü olmak üzere sıralanan diğer kaygılarından sonra geliyordu. Paraya daima sahip olabileceğini biliyordu; Düyun-ı Umumiye'nin kurulmasından bu yana kredi bulabilmesi sayesinde, Paris'in yerine, yeni borç kapıları bularak sorunu çözüyordu. Gelecek için de sağlam, devasa ve bitmez tükenmez bir hazineye sahip olacağını biliyordu. Bu hazine "Mezopotamya" diye adlandırılıyordu. Bugünkü adı ise "Irak."

Bertrand da, uzun zamandan beri Doğu'nun ilkçağları üzerine çalışmalar yürütmüş olduğundan, Mezopotamya ile ilgileniyordu. Çevresinde paylaşabildiği kişilerle bu konuda büyük bir tutkuyla saatlerce konuşabiliyordu.

Yunanca'da "ırmaklar arasındaki kent" anlamına gelen bu ülkeden Fırat ve Dicle nehirleri geçer. 1658 yılında Türkler tarafından fethinden bu yana kuzeyinde Kürtler, güneyinde Araplar yaşadığından Irak, Arap diye adlandırılıyordu. Türkler ülkeyi üç vilayete bölmüşlerdi; kuzeyde Musul, merkezde Bağdat ve güneyde Basra. İlkçağın en eski zamanlarından bu yana bu bölgenin tümü, özellikle de bugün Suriye diye adlandırılan kuzey bölgesi, efsanevi tarım zenginliği ile ünlüydü. "Tarihin babası" ve büyük gezgin Herodot, M.Ö.5. yüzyılda şöyle yazıyordu:

"Tüm Suriye büyük bir zenginliğe sahiptir. Binlercesi arasından bir örnek: Büyük Kral(5), İmparatorluğunu vergilerini ödemek, kendi ve ordularının masraflarını karşılamakla yükümlü farklı illere (kendilerinin söylediği biçimiyle satraplara) böldü. Oysa yılın on iki ayının dört ayında burada kalıyor, diğer sekiz ayda ise Asya'nın diğer taraflarına gidiyordu! Suriye Asya'nın zenginliklerinin üçte birini oluşturuyordu [...]. Burada tarım, rahatlıkla yüzde iki yüz hatta yüzde üç yüz oranında ürün verir. Arpa ve buğday yapraklarının genişliği dört parmak kadardır. Darı ve susam burada gerçek ağaç yüksekliğine ulaşır; ama benim Suriye tahıllarıyla ilgili söylediklerimden şüphe duyuluyorsa, onların kesin boylarını söylemeyeceğim; çünkü yalan söylediğimi sanacaksınız(6)!"

Bununla birlikte bu verimlilik kendiliğinden olmamıştı. Babil ve Suriyeliler tarafından yapılmış büyük ve karmaşık bir sulama sistemi sayesinde mümkün olmuştu. Heredot bundan söz etmeden durmaz:

"Suriye'de yağış azdır; ama ırmakların sayesinde buğday yetişir ve güzel ürün verir. Burada tarım, ırmağın tarlaları suladığı Mısır'daki gibi değildir. Suriye'de her şey insan eliyle ya da pompalarla yapılır; tüm Babil kanallarla sarılmıştır."

Ve Heredot kararını verir:

"Bu ülke tahıl açısından benim bildiğim en verimli ülkedir."

Sultan Abdülhamid bunların hepsini biliyordu. Ne yazık ki, bin yıl boyunca Babilliler tarafından sabırla yapılmış, muhteşem sulama sisteminin bozulduğunu da biliyordu. Önce büyük su baskınları zarar vermiş, bir süre sonra gelen Moğollar onları tamamen yok etmişti. Tamerhan ve Hulagu, kent ve kırları yakıp yıkıp, yaşayanları öldürmekle kalmamış, sistematik olarak kanalları de içeren tüm su yollarını yok etmişlerdi. O zamandan bu yana kimse bunca yıkıntıyı kaldırmaya niyetlenmemişti; iki yüzyıldan daha uzun bir süredir bu topraklara sahip olan Türkler de diğerlerinden farklı davranmamıştı. Bu iş için Abdülhamid'in, mühendisleri ve parasıyla Batı'ya ihtiyacı vardı. Oysa, yeniden bulunup inşa edilmesi gereken tek şey, Babillilerin usta işi sulama sistemleri değildi. Ayrıca komşu bölgelerdeki ürünü ana pazarlara götürmek için, İran Körfezi üzerinden, Konstantinopol'ü Kuveyt'e bağlayan büyük bir demiryolu hattı da gerekiyordu.

Ne yazık ki, bu devasa işin bazılarında kaygı, bazılarında da aşırı istek uyandıran bileşenleri vardı. Bunlar arasında Ruslar ve İngilizler en tehlikelileriydi. Ruslar güneyden tehlikeli biçimde sınırlarına yaklaşacak bir demiryolu istemiyorlardı. İngilizler İran Körfezi üzerinde sadece bir demiryolu istasyonu kurmuş bile olsalar, Hint yolu yakınlarında bir özel bölge olarak düşündükleri yerde, yabancı bir güç istemiyorlardı. Fransızlar, Adana'ya, Mersin'e uzanan ve Suriye'de bulunan küçük kıyı demiryolu hattı ile rekabet edecek bir demiryolu hattı istemiyorlardı. Bunların karşısında da Almanlar, en kısa zamanda bu hattın yapılması için ısrar ediyorlardı; bu işten kârları, yalnızca altı ya da yedi bin kilometre ray döşemesi ve yerleştirmesi, yüzlerce köprü, tünel ve viyadük yapımı; yüzlerce vagon, lokomotif ve diğer binlerce ekipman olacaktı. Almanya için bu iş, sanayisini uzun yıllar destekleyecek çok büyük bir kaynaktı; demiryolu yapımı dışında bu zengin bölge artık kendi etkisinde olacaktı. Sanayi ürünleri için tamamen yeni ve gelecek

vaat eden bir pazar sunuyordu. Fransızlar, İngilizler ve Ruslar da bu hattı aynı nedenlerle inşa etmek istiyordu; ama seçimlerinin yararını görmek koşuluyla. Temkinli Abdülhamid, bu büyük güçlerin hiçbirini kaygılandırmak istemiyordu; ama hepsini nasıl memnun edebilirdi? Sabırla hepsinin gerekçelerini daha iyi anlamak, eğilimlerini daha iyi kavramak ve güç ilişkilerini değerlendirmek için bekliyordu.

Bunları beklerken, alacaklılarını yatıştırmak ve giderleri sınırlamanın en kesin yolu olarak, nazırlarını kaynaksız bırakması gerekiyordu. Bu yöntemin başka bir yararı daha vardı; yüksek düzeydeki görevlileri sürekli bir dilenci durumunda ve tam itaat halinde tutuyordu. Böylece her gün Yıldız'da Büyük Bey'in gözüne girmek için yaptıkları temel şey, ona iyi dileklerde bulunmak ve kendileri için bazı lütuflar istemekti. Bir zamanlar bu dalkavukluk gösterileri, Bertrand'ın Yıldız'da en sevdiği eğlencelerden biriydi. Bu önemli kişilerin garip vücut duruşlarıyla geçişlerini izlemekten çok zevk alıyordu. Dimdik görkemli biçimde gelişlerini, hemen yerlere kadar eğilmelerini ve ardından de görüşme odasının kapısından çıkışlarını izlemek harikaydı. Yine onların sofada kibirle ve yüksek sesle konuşmalarını duymak, ardından sessiz adımlarla utangaçça kapıdan geçerek, en yumuşak sesleri ve en sıcak gülüşleriyle Büyük Bey'e hitaplarını izlemek muhteşemdi. Aynı kişilerin kapıdan çıkar çıkmaz kibirli ve heybetli bambaşka bir havaya gireceklerini hayal etmek harika değil miydi?

Grotesk akrobasi gösterileri, eğlenceyi kısa kesiyordu. Bu yüksek görevliler içerisinde yalnızca iki yüzlü ya da utanmaz dalkavuklar, davranış akrobatlarının değil, çok değerli kişilerin de olduğunu biliyordu. Herkes için izlenmesi zorunlu olan bu ritüeller bir gerekliliği karşılıyordu. Yazılı olmayan bir tür yasa, tıpkı arıların kovana toplanmasını düzenleyen gizemli işaretleri gibi, İmparatorluğun yönetici kadrosunu bir arada tutmayı sağlıyordu.

Bir Osmanlı görevlisi olmak güç iştir. Bazı yetkiler verilir verilmez çevresi, çıkar sağlamak için kendileri de işe karışmak isteyen yeni ar-

kadaşlarla sarılıyordu. Kendine zarar vermeden onlardan bazılarını tatmin ederken, bazılarını da düşman kazanmadan yıldırmak gerekiyordu. Görevli yüksek kademelere çıktıkça, çıkarlar daha belirgin, talepler de daha güçlü ve tehlikeli hale geliyordu. Yeni yükselenler için sadece yetenek yeterli olmuyordu: en ufak bir riskten hoşnutsuzluk duyabilecek dalkavuklar arasında, hızlı karar verme yetisine sahip olmak gerekiyordu. Her gün, hatta bütün bir yıl bu tehlikeli oyunları oynayanlara nasıl hayran olunmaz? "Ne yazık ki," diye düşünüyordu Bertrand, "yüksek çadırda ağsız gösteri yapan sirk akrobatları gibi konumlarını, bazen de yaşamlarını her gün riske atıyorlardı. Bu önünde eğilmeye değer bir durumdu."

SULTANIN ENİŞTESİ

O sıralarda Yıldız maiyetinde asla yerlere kadar eğilmeyen biri vardı. Oğulları Prens Sabahaddin ve Lütfullah'a Fransızca dersi vermeye başladığından beri tanıdığı, farklı bir kişiliğe sahip Mahmud Celaleddin Paşa. Zeki ve namuslu bir adam olan Mahmud Paşa, bağımsız bir karaktere sahipti. Paris'te Türk Büyükelçiliği'nde görev yaptıktan sonra Devlet Şurası Üyesi olmuş, daha sonra Adliye Nazırlığı yapmıştı. Ama Sultanın siyasetine muhalifti. Özgürlükçü reformlar yanlısı olup, anayasanın yeniden düzenlenmesini öneriyordu ve özellikle de Abdülhamid'in sevdiklerine kaba davranmaktan çekinmiyordu. Sonuç olarak, tüm görevlerinden istifa etmişti. Zararlı gördüğü Babıâli kararlarını güçlü ve yüksek sesle eleştirme özgürlüğünü koruyarak, sahip olduğu görev, nişan ve unvanı reddetmişti.

Abdülhamid için bu enişte garip ve iğrençti. İmparatorluk ailesine girmiş olmasaydı, acil müdahale edilmesi gereken bir durumdu. Gürültü çıkmasından kaçınan sakin ve kaygılı Sultan sessiz kalıyordu ve Mahmud Paşa'nın uygunsuz açıklamalarının maiyette kınanmasından memnun oluyordu.

Karısı Seniha Sultan da, bu itibar kaybından nasibini alıyordu; ama Abdülhamid'in kız kardeşi olduğundan, eleştiriler daha incelikli yapılıyordu. Abdülhamid'in kızı Ayşe Osmanoğlu, halaları Cemile, Seniha ve Mediha Sultanlar için "İmparatorluğa yakışır davranış ve zarafete sahip üç güzel," diyerek övgü dolu bir tanımlama yapar ve Seniha Sultan'a dönerek, bize biraz sinsice açıklar, "Yüzü çok güzel ve görünüşü etkileyici olmasına rağmen, Seniha Sultan maiyette pek sevilmiyordu. Çünkü davranışları çok özgürdü; çok ve sık gülmesiyle, yüksek sesle ve hızlı konuşması ile gürültü koparıyordu." Daha da kötüsü onun kocasının izniyle "Batılı bir kadın gibi, her konuda konuşup, tartıştığı yabancıları" kabul ettiği ileri sürülüyordu.

Gerçekten de Bertrand, iki genç efendi Sabahaddin ve Lütfüllah'a Fransızca dersi vermek için Mahmud Paşa'lara gittiğinde, Avrupalı giysileri ve kısa kesilmiş saçlarıyla oğullarının eğitimi konusunda kendisi ile konuşmaktan çekinmeyen Seniha Sultan ile karşılaşıyordu. Yıldız'da gürültüyle karşılanan bu davranış, Avrupa'da hayranlık uyandırıyordu. Ondan "Sportif, gözü pek, ava, balık tutmaya, nişancılığa meraklı, en hareketli atlara bile hâkim olabilen," diye söz ediliyordu.

Kocası Mahmud Paşa için de geçerli olduğu gibi, Seniha Sultan'ın Yıldız'daki itibarı ne kadar kötüyse, dışarıdaki itibarı da o kadar iyiydi. Özellikle de Fransa'da övgüler alıyordu. "Eğitim ve öğretiminin üstünlüklerini takdir etmeyi bilen, bu son derece zeki adam, açık görüşlü ve kültürlü Seniha Sultan'dan olan iki oğlu için hiçbir şeyden kaçınmıyordu," diye yazar Paul Fesch. Bu parlak öğrencilerin öğretmeni Bertrand'ın, arkadaşlığından hoşlanan ve onunla Paris Büyükelçiliği'ndeki anılarını paylaşmayı seven, bu dik kafalı damat ve ailesiyle yakınlaşmaya uygun olduğu kolayca anlaşılır.

Damat Mahmud Paşa'nın biri Boğazın Avrupa yakasında Ortaköy ile Arnavutköy arasındaki Kuruçeşme'de, diğeri de Asya yakasında Üsküdar'ın ilerisinde Çamlıca tepelerinde olmak üzere iki sarayı vardı. Çoğunlukla Çamlıca'daki sarayda oturuyordu ve bu da maiyette

dedikodulara yol açıyordu. Karısı Seniha Sultan Ortaköy, Bebek, Arnavutköy ve Tarabya'da oturan kız kardeşleri, eltileri ve kuzenlerini komşuluk yapmaya değer bulmuyor muydu? Neden o kadar uzaktaki Çamlıca'da oturmayı tercih ediyordu? Diğerlerinden daha önemli ve üstün olduğu için mi böyle yapıyordu? Diğer taraftan polis şüpheleniyordu: "Mahmud Paşa, Şerif Ali Haydar'ın oturduğu bu yeri neden seçmişti?"

İslam dininin peygamberi olan Muhammed'in soyundan gelen bu Arap Prensi, çocukluğundan beri Konstantinopol'de sürgün olarak yaşıyordu. Sultan onu, büyükbabası Haşimoğullarının büyük kolunun şefi olan Emir Şerif Abdülmuttalib'in davranışlarını kontrol etmek için rehin tutuyordu. İngiltere'ye sempati duyan Emir Şerif Abdülmuttalib, büyük şerifliği ve Mekke Emirliğini, Haşimoğullarının küçük koluna bırakmıştı.

Bertrand, Mahmud Paşa'nın sarayına geldiğinde birkaç dakikalığına da Şerif Ali Haydar'ın sarayına uğrayabiliyor ve asla ihmal etmiyordu. Şerif, Prens Mecid'in gençlik arkadaşıydı. Okuma yazmayı öğrendikleri Yıldız Sarayı'ndaki küçük "okul"da tanışmışlardı; ayrımcılığın ve gözden düşmenin gündelik sıkıntılarını birlikte yaşamışlardı. Yetişkin yaşa geldiklerinde hâlâ rahatça birbirlerini görememenin sıkıntısını çekiyorlardı. Haydar, İstanbul'a rehin bırakılınca, en azından kent sınırları içinde serbestçe dolaşabiliyordu; ama bu daha sonra Sultanın kuzeni Osmanlı Prensi tarafından yasaklanmıştı. Bertrand bu iki eski öğrencisi arasındaki dostluk bağının sürmesini yürekten istiyordu.

Bu sırada Konsolos Alpfonse Cilliere, Bertrand'ı sürekli uyarıyordu: "Mahmud Paşa, Sultanın politikasına giderek daha fazla karşı çıkıyor. Muhalif düşünceleri desteklemesinden şüpheleniliyor. Bu işin sonu çok kötü olacak. Onunla bütün ilişkinizi kesmelisiniz." Ama Bareilles böyle düşünmüyordu.

"Onunla görüşmeyi kesmem için geçerli bir neden yok. Ve ayrıca oğullarına Fransızca dersi vermeyi bırakamam. Hangi bahane ile bunu yapacağım?" Sonuçta bir şey değişmedi.

Bertrand'ın kendi çocuklarıyla ilişkisi daha farklıydı. Bununla birlikte bebeklik yıllarında onlara çok sevgi gösteriyordu. Onları, şefkat ve sabırla saatlerce Gaskon tekerlemeleri söyleyerek, bıkmadan doğaçlama konuşarak ve çocuk şarkıları söyleyerek oyalayabiliyordu. İyice yürümeye başladıktan sonra da çocuklarını sonu gelmez gezilerine, hatta Yıldız Sarayı'na götürüyordu.

Yine böyle bir gün, 10 Temmuz 1894 sabahı Bertrand, büyük çocuğu Lucien'i alarak evden çıktı. Saraya gidince her zamanki gibi çocuğu altın işlemeli siyah redingotu olan ve onu oyalayacak kadınlarla dolu hareme götürecek bir hadıma teslim etti. Orada oynuyor, gülüyor, şarkı söylüyor ve ağzına şekerlemeler tıkıştırılarak sorguya çekiliyordu. Lucien'in bu meraklı ve saygısız kadınlar arasında geçen uzun zamanlarına ait, çok güzel bir anısı yoktu. O zaman 10 yaşından daha küçüktü. Lucien bu harem ziyaretlerinden asla küçük bir hediye almadan dönmüyordu. Bu genellikle mecidiyelerle dolu geleneksel para kesesi oluyordu; ama muhtemelen bu küçük serveti ile uzun süre oynayamıyordu. Léontine onları hemen kâğıt paraya çevirmek zorundaydı. Ama o gün ne mecidiye ne de kâğıt para vardı. Öğlene doğru Lucien, nedenini anlayamadığı gürleme gibi bir ses duyduğunu hatırlıyor; ardından da kadın, çocuk ve hadımlar topluluğundan çıkan keskin ve ürkütücü çığlıklar. Herkes çığlıklar ve bağrışmalar arasında şerçelerin uçuşu gibi bir anda kaçışıyor. Lucien, kendini haremde tek başına buluyor ve uzun süre tavanda asılı muhteşem avizeye büyülenerek bakakalıyor!

Bu koşullarda haremdeki Prens ve Prensesler Lucien'den daha az dalgın görünüyorlardı. Aynı yerde ve aynı saatte orada olan Ayşe Sultan, haremdeki herkesin bağırarak koştuğunu ve özellikle de Sultanın akıbetinden kaygılandıklarını yazıyor. Hadım Şefi Said Ağa, Sultanın sağlıklı ve güvende olduğunu duyurunca ve Derviş Paşa eşliğinde

merdivenler yıkılmadan az önce saray merdivenlerden inerken görülünce, genel şaşkınlık yatışmıştı. Gerçekte Yıldız'da önemli bir yıkım olmazken, İstanbul genelinde yıkım çok fazlaydı. Kapalı Çarşı yıkılıp harap olmuştu. Charles Diehl 1910'da, "İtiraf etmek gerekirse Çarşı depremde baştan sona yıkıldığından, bir zamanlardaki çekiciğini neredeyse tamamen kaybetti; yüzyılların biriktirdiği tozlarla dolu gizemli köşeler yok oldu," diye yazar.

Ne yazık ki, Bertrand ve Léontine'nin çocukları için "gezinti" periyodu çok uzun sürmüyordu. Gerçekten de Bertrand, çocukluktan çıkar çıkmaz, onlara neredeyse yetişkin gibi davranıyordu. Onlara karşı bağışlayıcı ve babacan olduğu kadar, aynı zamanda da otoriter ve talepkârdı. Léontine bu keskin dönüşleri anlayamıyordu. Bunu Bertrand'a anlatma riskini göze alıyordu; ama başarılı olamıyordu. Dış müdahaleleri, özellikle de öğretmenlik rolü üzerine olanları kabul etmiyordu. Her çocuğu için kesin olarak uyulması gereken bir çalışma programı hazırlıyordu. Her akşam yatmadan önce çocuklar, babalarının gelip ödevlerini düzelmesini ve ezberlerini dinlemesini beklemek zorundaydı. Ne yazık ki, genellikle geceleri bir gezinti ya da akşam yemeği daveti nedeniyle geç saate dek beklemeleri gerekiyordu; Bertrand zamanın nasıl geçtiğini tamamen unutuyordu. Bu olayların sık tekrarlanması aile içinde huzursuzluklara yol açıyor ve "ortalığın toparlanması" kolay olmuyordu.

Bertrand, büyük oğlu Lucien'i iki yıl Kadıköy Erkek Koleji'nde okuttuktan sonra, eğitim için Fransa'ya gönderecekti. Böylece henüz on yaşında olan çocuk, Haute-Garonne'nun bir köyü olan Milhas'a köyün öğretmeni M. Ousset aracılığıyla sürüldü. M. Ousset daha sonra papaz olacak oğlu Paul ile birlikte Notre-Dame de Gourdan-Polignan'da iki yıl boyunca Lucien'a ders verdi. Bunun ardından Lucien, Saint-Gaudens Lisesi'ne pansiyoner olarak girdi ve iki yıl sonra erkek kardeşi Louis ona katıldı. İki genç oğlan sekiz yıl ailelerinden ayrı kaldılar; ama neyse ki köyde kalan Ousset ve Daffos'nun sıcak destekleri vardı.

Elimizde Lucien'in ailesine yazdığı ve iki çocuğun yaşadıkları sefilliği gösteren iki üç mektup var:

"Kardeşimin çoraba ihtiyacı var, ama ben daha ayakkabı için para bulamadım[...]; mektubuma henüz yanıt alamadım[...]; Louis'in yeni bir şapkaya ihtiyacı vardı; ama yeni bir tane alamadık, ben eskisini ters çevirttim[...]; ben hiç havale almıyorum..."

Başka bir mektubunda Lucien, Paskalya tatili için Milhas'a Ousset'lere gittiklerinden söz eder:

"[...] Bize kredi açan Bernadas (arabacı) ile gittik; çünkü 20 F havalesini almadım [...]; kendime bir çift ayakkabı aldım (13F), Louis'inkilerin de pençelerini yaptırdım (3F) ve iki çift sandalet aldım (1F[...]; Dönüş için Louis'i bagajlarımızla birlikte posta arabasına bindirdim, Laylle ve ben yürüdük. Arabaya 30..."

Neyse ki Lucien, 15 yaşından itibaren *Toulouse Le Depeche* Gazetesinde makaleler yazmaya başladı ve iki oğlanın durumu düzeldi.

Bertrand katı bir eğitimden yanaydı ve ağır bir dalgınlıktan muzdaripti; Léontine kaderciydi; ama her ikisi de savurgandı. Sultan Yıldız'da maaşları ödeyemediğinde, Bertrand Bareilles için bir ayrıcalık yapmıyordu. Altından yapılmış tek gözlü dürbünden sonra, bir gün Abdülhamid, ona bir cıva madeni verdi! Adana ile Antakya arasında Toros Dağlarının ötesinde bir maden. Bertrand bu basit hediyeden hoşlanmış göründü; ama Léontine hiç memnun olmadı: bu cıvayla ne yapılacaktı? Her şeyden önce onu aramak için Anadolu'nun en ücra köşesine kim gidecekti? Bu cıva, para yerine nasihat vermek gibi bir şeydi. Bu para olarak bakkala verilemezdi...

Bu sırada Bertrand arkeolojik buluşlarını eve taşımaya devam ediyordu. Bunların hediye olduğunu söylüyordu; ama Léontine emin değildi. "Toplama çılgınlığı ancak onları dağıtma çılgınlığı ile karşılaştırılır," diyordu Léontine. Bir gün hamallar eve sıra dışı bir mangal getirdi. Bakır, sekizgen, görkemli süslemeleri olan kocaman bir mangal.

"Saraydan bir hediye," dedi Bertrand.

"Öyle mi?" diye yanıtladı Léontine, "ama kimden? Sultandan mı? Prens Mecid'ten mi?"

"Önemli değil, saraydan geliyor. Ayrıca eski bir Semerkant, 15. yüzyıldan bir başyapıt, bir koleksiyon parçası."

Léontine ısrarı sürdürdü. Bertrand'ın bu ölçüsüz ve her geçişte ayağa çarpan mangala sahip olmak için bir çılgınlığa kendini teslim ettiğine inanıyordu. Bu Bertrand'ın satın alabileceği bir şey değildi. Bertrand salonun ortasındaki bu harika mangalını seyrederken, şiirin dizelerini düşünüyordu: "Mangal kenarı, kış gününün lalezarıdır."

Böylesi kritik durumlarda kaldığında Léontine, her seferinde Sultanın yeşimden kupalarını hayal etmekten kendini alamıyordu. Bu efsanevi büyük ve derin kupalar, Bertrand'ın tanımladığı gibi değerli taşlarla süslü olup, Abdülhamid'in sofasında bir konsolun üzerinde duruyordu. Bu hazine sürekli orada duruyordu ve çok az sayıda ayrıcalıklı kişinin ondan bir şey içmesine izin veriliyordu. Bertrand bu ayrıcalıklı kişilerden biriydi! "Ama ona dokunmak söz konusu değildir," diye ekler Bertrand.

-Léontine inanmıyordu; Sultanın çevresindeki bir sürü hayırsızın hiçbirinin kupaya dokunmadığı nasıl düşünülür?

"Sana söyledim," diye tekrarlıyordu Bertrand, "bu çok az kişiye lütfedilen bir şey?" Léontine yalnızca çok ahlaklı kişilerin bunu kullanmayacağından emin olunabileceğine inanıyordu.

"Ama o halde neden?" diye soruyordu Léontine, "bu bir lütuf değil, bir anlamı yok, ben herhangi bir mantık göremiyorum..."

"Burada mantık aramayın, burada simgeyi görmek gerekir. Sultanlar eski bir geleneği sürdürüyor: sözcükler ya da cümleler yerine böyle bir istiare ile güvenlerini gösteriyorlar. Daha şiirsel değil mi?"

Dicle ve Fırat arasındaki bu verimli bölge daha yeni öğreniliyordu. Modern bilim yalnızca ilkçağların öykülerini doğrulamakla kalmıyor, daha da parlak yeni bir bakış açısı sunuyordu! Mısır'da sulama işlerinde yöneticilik yapmış bir İngiliz uzman, Sir William Willcocks, Irak bölgesinde uzun süre çalışma yaptıktan sonra bu toprakların yılda iki kez ürün verebileceğini açıklamış ve bunu şöyle ifade etmişti:

"Burada yazın tüm tropikal bölge ürünleri (pamuk, şeker kamışı, mısır vb.) kışın da sıcak bölge ürünleri yetiştirilebilir. Bu topraklarda Nil Vadisi'ndekinden daha fazla ürün yetiştirilebilir."

Oysa Abdülhamid'in bu üretimi pazara götürebilmesi için öncelikle oldukça güç olan demiryolu sorununu çözmesi gerekiyordu.

Önerilerin arkası kesilmiyordu. Hükümetleri tarafından desteklenen Fransız, Alman ve İngiliz girişimcileri tamamen farklı projeler sunuyorlardı. Hangisi seçilecekti? Söylendiği gibi ileri sürülen sorun, bu hattın geçeceği yoldu. Fransızlar daha önce kendilerinin yaptığı yola eklenebilmesi için Akdeniz kıyısından geçen bir yol öneriyorlardı. Fakat Sultan daha kuzeyden geçen ve Ermeni, Kürt ve İranlı karavanlarla karşılaşabilecek bir yol tercih ediyordu. Ruslar ise, Kafkas sınırlarının birkaç saat yakınına Osmanlı Ordularını getirebilecek bir demiryolunun kabul edilemez bir tehdit olduğunu düşünüyorlardı ve etkilerinin güçlü olduğu İran'dan geçen bir hat öneriyorlardı. Bu durumda Almanlar bir ara çözüm sunuyorlardı: Dicle ve Fırat arasında Bağdat'a gitmek için güneye uğramadan önce Musul'dan geçen ve Kuveyt'e kadar devam eden bir hat. Büyük Britanya ne öneriyordu? Tek sorun bu muydu? Hat Basra'dan geçmezse demir atılacak başka bir yer bulunabilir, mallar sualtı derinliği az olan gemilerle, büyük gemilere taşınabilirdi.

Bu rakipler nasıl uzlaştırılır? Ve ne kadar sürede? Bu arada yeni kaynaklar oluşturma konusunda sıkışmış olan Sultan, daha fazla ge-

cikmeden Anadolu'da herhangi bir muhalefete yol açmayacak bir hat izleyen ilk bölümün yapımında anlaşmaya karar verdi. Yaklaşık 500 kilometre olan bu bölüm, İstanbul'u Ankara'ya bağlayacaktı ve ürünleri tarlada çürüyen Anadolu köylüsünün ürünlerini pazara götürmesini sağlayacaktı. Geriye kalan 3.000 ya da 4.000 kilometrelik yolun yapımına sonra bakılacaktı.

"Almanlar kazandı! Deutsche Bank'ı imtiyazı aldı!" 29 Eylül 1888'de Fransız Konsolosluğu'nun genç sekreteri Pierre de Margerie, Bertrand'a haberi verdi. Paris, Londra ve Saint-Pétersbourg'da olduğu gibi İstanbul'da da şaşkınlık hâkimdi. Görüşmeler ancak birkaç ay önce başlamıştı ve hâlâ hazırlık aşamasında olduğu düşünülüyordu.

Bertrand şaşırdı:

"O halde yarışmada Fransızlar yok muydu?"

"Hiç de değil," diye yanıtladı Margerie. "Yarışmada iki tane de Fransız önerisi vardı.

"Fazla tabii, bu iki girişimci güçlerini birleştirse daha iyi olmaz mıydı? Kim bunlar?"

"Biri Fransız Bankalarından bir grup tarafından destelenecek olan Level isimli bir Fransız mühendis, diğeri Osmanlı Fener Şirketi direktörü M. Collas."

"Peki bizim 'para babası baronlarımız' neredeydi?"

Genç diplomat hoşgörüyle gülümsedi ve yanıt vermedi. Oysa baronlar gelmişlerdi. Alphonse de Rothschild, Temmuz 1888'de İstanbul'daydı. Sultan onu Yıldız'da kabul etmişti ve onunla İmparatorluğun mali sorunları ve verilmesini umduğu yeni borç hakkında görüşmüştü. Aynı zamanda da ona Mecid, Büyük Kordon Nişanını vermişti. Fransız Büyükelçisi Montebello Kontu'nun Hariciye Nazırı'na yazdığı resmi bir yazı bu görüşmeyle ilgiliydi:

"Baron A. de Rothschild'a herhangi bir taahhüt verilmedi; ama Paris'e döndüğünde ona açıklanan isteklerin ne kadarını karşılayabileceğini araştırması istendi[...] Görüşme Asya Demiryolu üzerinde

sürdürüldü [...] M. Level'in önerisini ima ederek, Alphonse de Rothschild, bu Fransız mühendisi tarafından temsil edilen gruba çok güveni olduğunu Sultana bildirdi."

Ayrıca daha önce 1883'de Mersin ile Adana arasındaki hattını yapmış olan; ama Bağdat hattı ile ilgilenmeyen Baron Vandeuvre'un da ziyaret etmişti. Sonra Babıâli ile olan anlaşmazlıklarını düzene sokmak amacıyla sıkça gelen ünlü Baron Hirsh'in de iki ay önce geldiği görülmüştü. Bu baron, Avusturya kökenli bir yatırımcı olup, yüzyılın skandalı haline gelen Viyana ile Edirne arasındaki demiryolunu yapmıştı. Bu yolu kullanarak İstanbul'a gelen yolcular, bu yolun yerle ilgisi olmayan anlaşılmaz kıvrımlar yaparak, ovada ilerlediğini şaşırarak görüyorlardı. Bunun nedeni baronun banka hesaplarında görülebiliyordu; bu hattı yapması için verilen para kilometre hesabına göre ödenmişti.

Baronlarımız üç küçük tur yapmak üzere gelmişler ve dönmüşlerdi. Ama işin kötüsü, proje İstanbul'da gerçekten de Fransız ekonomik çıkarlarını temsil eden Osmanlı Bankası'na defalarca sunulmuş ve reddedilmişti! O dönemde Paris'te bu anlaşmanın öneminin tam olarak bilinmediği anlaşılıyordu. Yine de bu, yalnızca ünlü Bağdat Demiryolu'nun ilk parçasıydı; ama geleceği bağlamak gerekiyordu. Daha yirmi beş yıldan fazla mühürdarları kızıştıracak ve düşünceleri coşturacak büyülü demiryolu savaşı başlamıştı! Kimse bu noktada büyük rakip güçlerin katılacağı bu savaşın süresini ve şiddetini tahmin edemiyordu.

Alman rekabeti karşısında Fransız sanayisinin uğradığı bu bozgun, Bertrand'da asla sönmeyecek bir yurtseverlik ateşi yakıyordu. Yardım ettiğimiz ve genellikle koruduğumuz, iyi arkadaşımız Türklerin hasımlarımızı kayırmasına şaşırıyordu. Almanlar önünde bu bozgun ile aşağılanmaya olduğu kadar, Türklerin kadirbilmezliğine de üzülmüştü. Ama bu kötü durumun, özellikle de bu bölgede Fransız dilinin geleceğini önemli ölçüde etkilemesinden kaygılanıyordu. Yıldız'da iki öğrencisi Sabahaddin ve Lütfüllah'ın babası Damat Mahmud Celaled-

din Paşa, Sarayın Alman imtiyazı lehine yaptığı seçimini ilk kez gürültülü biçimde kınadı. İngiliz yarışmacının yanında yer aldığını açıkça belirtiyordu ve bu yeni sürtüşme konusu, kayınbiraderi Sultanla ilişkilerinin kızışmasına katkıda bulundu.

Babıâli'de Bertrand, Ermeni arkadaşları ile sertçe atışacaktı:

"Bu çok kötü bir seçim," diyordu onlara. "Almanlar Anadolu'da, sizin yurdunuz olan Kilis'ten Bağdat'a kadar tüm Mezopotamya'da hâkim olacaklar. Ancak bu kadar gözden çıkarabilirdiniz."

Maliye Nazırı Agop Kazazyan Paşa böyle düşünmüyordu:

"Bu yolun Ankara'ya gidecek ilk bölümü. Geri kalan beş ya da altı bölüm için böyle bir öngörüde bulunulamaz. Burada kaybeden Fransızlar orada bu şansı bulabilirler."

Bertrand ikna olmuyordu:

"Almanlar artık pastayı ısırdılar; bunu bırakmak istemeyecekler. Danışmaları Sultanı kötü yönlendiriyor, bu kesin.

"Sultanı iyi tanırsınız, kendini etkilere kaptırmaz. Kararlarını tek başına verir."

Bertrand, Agop Paşa'nın Abdülhamid'e güveninin sonsuz olduğunu iyi biliyordu. Çok yakınlarda Maliye Nazırı olmuştu; henüz kızacak ya da hayal kırıklığına uğrayacak zamanı olmamıştı. Peki onu neden savunuyordu? Bertrand'ın yakında bu konuda bir fikri olacaktı: bu akıllı ve cüretkâr bir nazır olan Agop Paşa, Deutsche Bank(7) lehine Sultanı etkilemişti. Bertrand bu konuyu, maiyetteki en etkili kişiler olan Damatlarla konuşmaya karar verdi; ama Sultana sözü geçmeyen Mahmud Paşa ile değil. Başka bir "öğrenci velisi" bulacaktı; Abdülhamid'in kızı Zekiye Sultan ile evli, evlilik hediyesi olan Ortaköy'deki güzel sarayında yaşayan Damat Nurettin Paşa. Ünlü Mareşal Osman Paşa'nın büyük oğlu Gazi Nurettin Paşa, Abdülhamid'e çok yakındı ve sözü dinleniyordu.

"Biliyor musunuz?" diye sordu Bertrand, "bu demiryolu projesinde Almanlar sizin ezeli düşmanınız Avusturyalılarla işbirliği yaptılar" (8).

"Aa!" diye yanıtladı Nurettin Paşa, "onların işine geldiğinde tüm düşmanlarımız sırayla ezeli hale gelir. Romanovlar, Habsbourg'da daha yeni başarı kazandılar ve bu rolü yeniden ele geçirmek için adaylar ortaya çıkmakta gecikmedi. Bizim tek ezeli düşmanımız, bu güçlerin açgözlülüğü ve bize hâkim olma konusundaki inatları."

"Tamam, ama hepsi aynı derecede tehlikeli değil. En çok hangisinden korkuyorsunuz?"

"Tek başlarına hiçbirinden kaygı duymuyoruz; ama onların birleşmesinden endişe duyuyoruz. Örneğin Ruslar ve Avusturyalılar. Temmuz 1876'da Reichstadt'da Türklere ait toprakları paylaşmak için anlaştılar ve kısa bir süre sonra da Rus-Türk savaşı ardından yeni bir anlaşma yaptılar; Avusturya'nın, Bosna-Hersek'i almasına izin verildi(9). Hepsi Sırbistan, Bulgaristan, Arnavutluk ya da Makedonya'yı aşırı derecede istiyor. Güçleri eşit bir şekilde rakip kaldıkları uzun süre boyunca biz de barış içindeydik. Avusturya Sadova'dan sonra zayıf düştüğünde, Rusya, Bosna'da isyanı teşvik etmekte acele etti ve Rusya başka yerleri almışken, Avusturya Bulgaristan'ı ayaklandırmaya uğraştı. Berlin Kongresi'nin bize pahalıya mal olmasının nedeni, tüm güçlerin bize karşı birleşmiş olmasıydı!"

"Özür dilerim! Size İngiltere yardım etti..."

"Ama onlara Kıbrıs'ı bırakarak gizlice desteklerini satın aldık(10)! Pahalıya mal oldu. Sırbistan'a ve Bulgaristan'a bağımsızlık vermek, Yunanistan'da da Tesalya ve Pire'yi bırakmak zorunda kaldık."

"Toplumların bağımsızlığa doğru evrimi, günümüzün düşüncesine uygun ve kaçınılmaz değil mi?"

"Hiç de değil: aynı nedenler daima aynı sonuçları doğurur. 1878'den bu yana, Sultan Mahmud zamanında, Navarin'de Fransız, İngiliz ve Rus donanmaları birleştiği için, Yunanistan'ın bağımsızlığını kabul etmek zorunda kaldık. Benzer biçimde önceki yıl 1877'de İngiltere tarafsızlığını ilan ettiği için Ruslar, Bulgaristan'a ve Sırbistan'a giremedi."

"Kuşkusuz; ama İngiltere bu iki ülkedeki Hıristiyanlara yapılan canavarlıklarla altüst olan toplumun baskısıyla bu kararı almıştı...

"Güçler, her koşulda kendi daimi niyetlerine hizmet edecek iyi nedenler bulurlar. Birkaç Giritli fanatik, Nikos'da İngiltere Konsolosunu öldürdüğünde İngiliz Ordusu, hemen adaya çıktı ve karargâhlarımızı ele geçirip, tüm adaya hâkim oldu: İngiltere'nin Akdeniz'deki donanması için uzun süredir elde etmeyi istediği bir mola yeriydi."

"Gerçekten de İngiltere böyle davranıyor, üstelik..."

"Fransa da farklı değil, sevgili dostum. 1830'da birkaç Berberi korsanı zaptetmek için Cezayir'i gelip, 1834'de tüm kıyıyı, 1847'de de tüm ülkeyi fethetti."

"Eski bir hikâye değil mi?"

"Tekrarlayan bir hikâye: ordularınız 1860'da Suriye'ye çıktı; resmen Maruni'leri korumak için... Tıpkı Rusların Ortodoksları korumak için Kafkaslardan inmesi gibi ya da Avusturyalıların Balkanlarda yaptığı gibi. İnanın bana, tüm güçler aynı çıkarlara hizmet edecek, aynı riyakârlıkları yaparlar."

Bu noktada Bertrand bu görüşmeyi bitirmeyi tercih etti: Nurettin iki yıl önce Fransa'nın Bardo Antlaşması ile Tunus'a himayesini kabul ettirdiğini hatırlayamayacak mıydı? Üstelik bu eski hikâye de değildi. Hayır, Nurettin Paşa iyi bir muhatap değildi. Hükümetle ilgili böyle bir sorunda harekete geçmesi gereken kişi Fransa Büyükelçisi'ydi. O halde onu görecek.

Bertrand, evde Léontine'den dilediği gibi bir karşılık bulamadı. Léontine bu şansız durumda, tehlike görmüyordu. "Yalnızca bir demiryolu kazası; kurban olmadığı için ciddi sayılmaz; yalnızca birkaç özgüven zedelenmesi," diyordu gülerek. Ama Bertrand'ın şaka yapacak hali yoktu ve bu gerginliği birkaç gün sonra patladı. Bu, Deutsche Bank ile yapılan anlaşma maddeleri açığa çıktığında ve temsilci Alman'ın vezir tarafından imzalanmış bir mektup ile, "tüm demiryolu hattı boyunca her iki taraftan 20 kilometre genişliğindeki alandaki ta-

rım, orman ve madenlerin işletilmesi" için tercihli bir hak kazandığını öğrendiğinde patlayan, gerçek bir bomba oldu!

Böylece Deutsche Bank, demiryolu, tarım ve petrolle ilgili imtiyazları bir defa da alarak, bir taşla üç kuş vuracaktı! Bu kadarı da fazla diyordu Bertrand: bu üç imtiyazla Almanlar, bu kocaman bölgede sürekli kalacak, binlerce işçi, köylü, çalışan ve aileleri, okulları ve eğitimleriyle hâkimiyet kuracaklardı! Bu da bir defada endüstriyel, ekonomik ve kültürel hâkimiyet olacaktı.

SOPA GÖSTERİLEREK YAPILAN BİR İŞ

Babıâli'ye yakın olan Fransız Büyükelçisi, Bertrand'ın çok sevdiği yer olan Montebello'un Kontu'nun Konstantinopol'e gelişinden bu yana çok zaman geçmemesine rağmen, Abdülhamid'in güvenini kazanma şansına sahip olmuştu. Bertrand, Yıldız'da şaşırarak bu lütfü gözlüyordu: Montobello, "Sultanın yemeklerini yediği, paravanla ayrılmış arka bölümündeki yatakta arada uyuduğu, şatafatsız özel çalışma odasına girmesine izin vererek onurlandırdığı," tek büyükelçiydi. Oysa ki, Bağdat Demiryolu işinde Montebello çok güç bir durumda kalmıştı. Alman antlaşmasında ne önceden tavır alabilmiş ne de öngörebilmişti. Anlaşma açıklandığında ise buna inanmamıştı! Aldığı yanlış bilgilerle Almanların, İngiliz sermayesini sakladıklarını ve sonuç olarak da Türklerin bu anlaşmaya onay vermeyeceğini düşünüyordu. Bununla birlikte bu diplomatik başarısızlıktan Montebello'nun sorumlu tutulabilmesi güçtü. Bu göreve başlayalı henüz iki ay olmuştu. Bu tür bir durumu idare etmek üzere hazırlanacak vakti olmamıştı. Bu iş ondan önce başlamıştı ve doğrusunu söylemek gerekirse, geldiğinde tren yola çıkmıştı. Üstelik her şey inanılmaz bir hızla gitmişti: Deutsche Bank temsilcisi M. Kaulla, 29 Eylül'de anlaşmayı imzalamış ve 9 Ekim'de İmparatorluk fermanını almıştı! Bertrand büyükelçiye:

"Bu kadar önemli bir karar için, inanılmaz kısa bir süre bu! Bu iş

tümüyle sopa gösterilerek yapılmış... diyor.

"Bir cehennem treninde," diye gülerek abartmayı sürdürdü büyükelçi.

Ama Bertrand gülmek için en ufak bir istek duymuyordu:

"Bu alışılmadık hız kötüye işaret; bu işin şüpheli olduğunu gösteriyor! Alman tarafını destekleyen Agop Kazaziyan. Onu tanımıyor musunuz?"

Hayır, büyükelçi onu tanımıyordu... Bertrand ona aynı Agop'un yakında Hazine-i Vezne olacağını da bildirdi(11). Ayrıca Sultanın Agop Kazazyan danışmanlığında, Mezopotamya'da petrol yatakları açısından zengin olduğu tahmin edilen toprakları kendi hesabına satın almaya başladığını da anlattı!

Montebello tüm bunları çok ilginç buluyordu; ama gündeminin çok dolu olduğunu ve titizlik bekleyen önemli birçok dosyasının bulunduğu gözleniyordu.

"Konstantinopol dışındaki dünya da hareketli. Rusya'ya bakın örneğin, Bismark Kontu'nun Kont Paul Schourvaloff'a av için gideceğini biliyor musunuz?"

"Önemli mi?" İronik biçimde kaygılı görünerek sordu Bertrand.

"Kesinlikle," diye yanıtladı büyükelçi. "Çünkü II. Guillaume, temmuz ayında III. Alexandre ile bir anlaşmanın temellerini atacakları yer olan Saint-Petersbourg'daydı. Fas'a bakınız: Molla Hasan gizlice Tafilalet Halifesi'nden Ucda'ya 20.000 piyade göndermesini istedi. Bulgaristan'a bakınız: Salzburg Prensi gizli olarak burada bulunuyor ve kendini güçler karşısında kabul ettirmeye çalışıyor. Filistin'e bakınız: Grandük Serge ve Paul; Kutsal Toprakları ziyaret etme bahanesiyle oraya gittiler Ortodoksların tezlerini doğrulamaya cesaretlendiriyorlar."

Bertrand, kendi kendine bu kez de doğru kapıyı çalmamış olduğunu söyledi. Bu görüşmeden hiçbir şey elde etmemişti; gitmeliydi. Ama o kadar kolay ayrılamıyordu. Montebello "Kutsal Topraklar"dan söz etmişti. Onun en sevdiği konulardan biri ortaya çıkmıştı.

"Gerçekte," dedi, "bir komplo söz konusu: Bizim Doğu Hıristiyanlarının koruyucu gücü olma ayrıcalığımıza karşı çıkılıyor."

"Nasıl oluyor bu?"

"En başta," dedi Montebello, "mart ayında Jerulislam'da Yunanlılar, gece gizlice Saint-Sépulcre'nin küçük bir kubbesinde asılı olan haçın yerini değiştirdiler. Haberi olur olmaz büyükelçimiz şiddetle protesto etti ve bunu açıkça statükonun ihlali olarak kabul eden Paşa ve Babıâli'yi kazandı. Ama bu son değildi: ağustos ayında yeni bir ihlal var; belki de biliyorsunuz, çan kulesi işi...

"İnanın bilmiyorum, çan kulesi işi mi? Anlatın lütfen," dedi kuşkulu biçimde.

"Tamam! Yunanlılar kilisenin çan kulesine bir çan yerleştirmeğe can atıyorlardı! Ben de hemen baş rahibi haberdar ettim ve buna karşı çıkamayacağını söyledi! İşte bir ihlal daha ortaya çıktı!"

"İyi dinledim; ama sonuç..." dedi Bertrand hoşgörü ile.

"Sonuç gecikmedi," diye sürdürdü Montebello; "yöneticinin tarafsızlığından cesaret alan Yunanlılara diğer bir tapınakta üç kişilik bir kadroya izin verildi: Saint-Sépulcre'de Notre Seigneur Hapishanesi. Sadrazama çıkarak protesto ettim ve bunu nezarete bildirdim."

"Çok iyi, konu kapanmış..."

"Ne yazık ki hayır: nisan ayında Suriyeli jakobenler, özel olarak Suriyeli Katoliklere ayrılmış Tahira'da kiliseye bir kapı açmaya geldiler. Komployu görüyorsunuz: olaya neden olan bizim himayelerimizden biri. Daha dün, bizi önemsemek istemez görünen dinci Almanlarla uğraşmak zorunda kaldım."

"Ne rezillik! Peki onlara ne yaptınız?"

"Onları nezarete bildirdim. Bir süre sonra Saint-Siege'e yakın olan büyükelçimiz Kont Lefébure de Behaine, Vakfı Haifa'ya gelen Saint-Charles-de-Borromeé rahibelerinin koruyucu güce borçlu oldukları haklar açısından bilgilendirilmeleri için aradı."

"İyi yapmışsınız," diye onayladı Bertrand sonlandırmak için.

"Daha fazlasını yaptım," diye devam etti Montebello, "komplonun kanıtını ele geçirdim. Kont Lefébure de Behaine'e güvenen kardinal, bize 'bu sırada Avusturya ve İngiltere, Konstantinopol'deki İtalya Büyükelçisi desteği ile Kapı'yı, Osmanlı İmparatorluğundaki Katolikler üzerindeki hâkimiyetimizin kalkmasına ikna etmeye çalıştıklarını' açıkladı. Bu bilgiyi bana Dışişleri Bakanı iletti."

"Buna şaşırdım," diye yanıtladı Bertrand, "bizim radikal sosyalist hükümetimizin bu geleneksel imtiyazları savunması için çaba harcamasını düşünmekte zorluk çekiyorum."

"Aslında," dedi Montebello, "bakan bu çabaların içtenliğinden şüpheli. Bana bunları çok sıkı izlememi öneriyor; çünkü bana yazdığı gibi: savunmamız gereken geleneksel imtiyazların sürekliliği onların değerini gösterir." Bertrand gülmekten kendini alamadı:

"Ha! Ha! Doğru anladıysam, bu imtiyazlara hiç önem verilmiyor... ama diğer taraftan onları tartışmamız, bazı değerleri olduğunu ve onları korumaya çaba harcanacağını gösterir!"

"Karikatürleştirdiniz," dedi Montebello.

"Hiç de değil," diye yanıtladı. Ama Montebello sürdürdü.

"Papalık temsilcisi M. Bonetti'yi tanıyor musunuz? İngiltere ve Avusturya arasındaki oyunu onun düzenlediğinden şüpheleniyorum. Konstantinopol'e geldiğinden beri bağımsızlık isteklerini yakından izliyorum..."

Bertrand şaşkınlıktan donakalmıştı; büyükelçi yalnızca kilise, çan kulesi tartışmalarından, kısacası tek eksiğin meleklerin cinsiyeti konusu olduğu Bizans tartışmalarından söz ediyordu. Mayıs 1453'deki gibi! Konuya girişi hızlandırmaya karar verdi:

"Mezopotamya petrolü, Kürtlerin bölgesinde..."

"Kürtler," diyerek sözünü kesti Montebello, "Rahip Bonvoisin'dan çaldıklarını hiçbir zaman geri vermediler..."

"Rahip Bonvoisin kim?" diye sordu Bertrand.

"Musul'daki misyonumuzun Dominiklerinden biri. Onlar şimdiye

dek İngiliz misyonerlerinin çalışma yaptığı Nasturilerin ülkesine girmeye çalışıyorlar. Rahip Bonvoisin, yolculuklarından birinde bir aşiretin saldırısına uğramış, eşyaları ve katırı çalınmıştı."

"Protesto edilmedi mi?" diye sordu Bertrand.

"Çok kere ve ısrarla; ama Hariciye Nazırı Said Paşa'dan aldığım yanıtı biliyor musunuz?"

"Hayır."

"İyi, bana aynen şöyle yazdı: 'Rahip Bonvoisin, ihtiyatsız davranışları sonucu bu zararlara maruz kalmıştır! Bu az uygarlaşmış, az çok bağımsız ve saldırgan topluluklar arasında temkinli olması gerekirdi!"

Bertrand temkinli olarak tartışmaya girmekten kaçındı. Kalktı ve izin istedi; Mekteb-i Bahriye-i Şahane Dispanseri'nde Fransızca dersi vardı. Kont Montebello onu kapıya kadar geçirdi ve ekledi:

"M. Bonetti'ye rağmen, bu yıl Lazarist Koleji'nin ödül dağıtımına ben başkanlık edeceğim. Ve bakanlığa Saint-Siege yanında M. Bonetti'nin de orada olması için başvurdum. Bu büyük papazın, kendi başkanlık etmediği için, bu törene yardımcı olarak katılmayı reddetme yüzsüzlüğü göstereceğini düşünün!"

NOTLAR

1. Batıda daha çok Muhteşem Süleyman ismiyle tanınır.
2. Türkçe kitap (altın) yaklaşık 22 Fransız frangı değerindeydi.
3. Odun ölçüsü: 250 kg.
4. Ağırlık ölçüsü: 1.285 kg.
5. Pers Kralı Cambyse'in oğlu Büyük Cyrus II, Batılı tüm Asya'nın hâkimi oldu; Médes Kralı Astyage'ı devirdikten (M.Ö.555), Lidya Kralı Crésus'u yenip (546) Babil'i aldıktan sonra(539).
6. *Héredote d'Halicarnasse, Enquetes*, 1-4, çeviren: Jacques Lacarriére, Dévouverte du Monde antique, Paris, 1957.
7 Hariciye Nazırına gönderilmiş uzun bir raporun (35 sayfa) içinde. Kons-

tantinopol'deki işlerden sorumlu M. Imbert 22 Kasım 1888'de yazdı: "Sultanın Maliye Nazırı yaptığı bu Agop Paşa, demiryolu imtiyazı ile Osmanlı borçlarını birleştirme fikrine sahiptir", vs.

8. Wiener Bankverein, toplam 18.550 olan Anadolu Demiryolu Şirketi'nin sermayesinin 1.200 hissesini onaylamıştır; diplomatik arşiv, cilt. 337, s:130. Fransa'dan Büyükelçisinin Berlin'e mektubu, 24 Haziran 1904.

9. Avusturya-Macaristan ve Rusya arasında 15 ocak 1877 tarihinde yapılan anlaşma.

10. Bu gizli anlaşma: "Kıbrıs Anlaşması;" Berlin Kongresi'nden birkaç gün önce, 4 Haziran 1878 tarihinde yapıldı ve ancak bir ay sonra duyuruldu.

11. Tahtın mallarının idaresinden sorumlu olan yönetim. Bu nezaret aynı zamanda "Devlet Hazinesi", "Maliye Nezareti", "Özel Borsa Koruması", "İmparatorluk Kasası" isimleriyle de anılıyordu.

5

Stanbouline Mücadele Ediyor

Büyükelçi ile görüşmesi iç karartıcıydı; ama asla Bertrand'ın cesaretini kırmadı. Aksine oradan uyarılmış olarak çıktı. Yurttaşları tarafından kötü savunulan davayı, bütün güçleri seferber ederek destelemek gerekiyordu. Çünkü ne sarayda ne de büyükelçilikte destek bulamamıştı. Babıali'ye başvuracaktı. Orada, çoğu arkadaşı olan, yüksek görevlilerden destek bulabilirdi. Yalnızca şu "Almanlara bağlı" Maliye Nazırı Agop Kazazyan'dan kaçınmak gerekiyordu.

Yalnızca Babıali'de, İmparatorlukta neler olup bittiğini öğrenmek mümkündü. Bertrand çok şaşırtıcı bilgiler aldı. İlk olarak Sultan Abdülhamid'in, Agop Kazazyan'ın önerileri üzerine, taht için kazanmaya ve topraklarını genişletmeye devam ettiğini doğruladı. Sonra, Agop Kazazyan'a da, eski arkadaşı Sarkis Gülbenkyan'ın 20 yaşındaki oğlu Calouste Gülbenkyan'ın danışmanlık yaptığını öğrendi.

Sezare bölgesi köylülerinden olan bu Ermeni, işportada halı satarak hayata başlamıştı. Daha sonra Caspienne kıyılarının üzerinde Bakü petrol yataklarından çıkarılan ve Rusya'da üretilmeye başlanan lamba gazı (kerosen) ticaretine girmişti. O dönemde Sarkis ve oğlu, Konstantinopol'de oturuyorlardı. Ermeni arkadaşları "hazine nazırı" sayesinde, Avrupa ve Asya'daki tüm Türk topraklarında bir numaralı keroten tüccarı haline geldiler. Bu, aile servetinin temelini oluşturdu. Babıali'ye verdiği hizmetler karşılığında Sarkis Gülbenkyan, Batum'un 100 mil ilerisinde bir liman kenti olan Trabzon'da hükümet

görevi ile ödüllendirildi. Çok zengin olunca, aile kalkınmasına da katkıda bulunan bir banka kurdu.

Üç oğlundan en büyüğü olan Calouste, mucizevi biçimde çok çabuk büyüdü. Öğrenme meraklısı, çalışkan ve sürekli başarı tutkunu olan bu oğlan, eğitimine Marseille'de başlayıp, daha sonra İngiltere'ye gitti ve Londra King Kolej'den mühendislik diploması aldı. 1887 yılı sonunda Konstantinopol'e dönerek babasının işine katıldı. Genç Calouste, Bakü'deki görevinden "Apchéron Yarımadası ve Rus Petrolü" başlığı altında, ünlü *Revue des deux mondes*'da yayınlanma başarısı kazanan, bir dizi makale halindeki gezi notları ile döndü.

Calouste Gülbenkyan'ın bu makaleleri, Agop Kazazayan'nın onu Babıali'ye bir petrol uzmanı olarak sunmasını sağladı. Agop Kazazayan vefakâr bir arkadaştı: babasından sonra şimdi de oğluna yardım ediyordu. Eski arkadaşı Sarkis Gülbenkyan'ı Hazine-i Vezne'de, Gelir Toplama Dairesi'nde çalışmak üzere çağırmıştı. Şimdi de Calouste Gülbenkyan'ı, Mezopotamya petrol yatakları konusunda bir rapor hazırlaması için görevlendiriyordu. Ve bu raporu, en umut vaat eden toprakları alması için, Sultana danışmanlık yapmakta kullanıyordu. Gerçekte ise bu raporda yeni hiçbir bilgi yoktu. Calouste, Mezopotamya'ya ayak basmadan bu raporu yazmıştı ve yaşamının sonuna doğru yazdığı anılarında, bunun yalnızca bir derleme çalışması olduğunu itiraf etti. Önemli olmasa da, bu rapor (ve Agop Kazazayan) sayesinde hazinede, petrol işleri danışmanı olarak anıldı. Bu sıra dışı kişinin böyle başlayan hikâyesi, dünyanın en zengin adamı, "Bay yüzde beş" haline gelmesiyle devam etti.

Sarkis Gülbenkyan, Bakü'den ithal ettiği lamba gazı ile Osmanlı İmparatorluğu'ndaki pazarın çok büyük bir kısmını elinde tutarken oğlu Calouste de, Osmanlı yönetimindeki üstatlar arasında müzakere eğitimini ilerletirken Bertrand, hâlâ bölgedeki Alman hâkimiyetini frenlemek için neler yapılması gerektiğini düşünüyordu. Almanların Bağdat hattının bir bölümünü ya da tümünü inşa etmeleri bir yana,

anlaşmaya eklenen ve vezir mektubu ile verilen "tercihli hak" usulsüzdü. Bunu düşünmekten kendini alamıyordu.

Bu duruma yalnızca kızmamış, öfkeden deliye dönmüştü. Alman Bankası tarafından kurulan Anadolu Demiryolu Şirketi'nin, ardı ardına, hattın Bağdat'a ve İran Körfezi'ne kadar tüm bölümleri için anlaşmalar yaptığını; Alman sanayisinin bu büyük bölgeyi sanayi mallarıyla doldurduğunu; halihazırda başlıca sanayi gücü olan Almanya'nın, Dicle ve Fırat arasındaki vadiyi değerlendirerek, çok büyük bir tarım gücü haline geldiğini; ayrıca Musul petrolünün Alman ekonomisini zenginleştirdiğini ve özellikle de Anadolu'dan şat-ül-Arab'a dek on binlerce öğrenciye Almanca öğreten yüzlerce okul kurulduğunu görüyordu. Kısacası tam ve kesin bir Alman hâkimiyeti; yüzyıllar boyunca sabırla kazanılmış Fransız etkisinin çöküşü. Ve bunların tümü iki ya da üç diplomatın ihmali ve körlüğü sayesinde olmuştu! Kabul edilecek gibi değildi! Harekete geçmek gerekiyordu.

Ne yapılabilirdi? Karşı tarafta bulunan Agop Kazazyan'dan uzak durulması gerekiyordu. Peki neden Michél Portakal'a güvenmiyordu? O da üst düzey bir görevliydi: Maliye Nezareti'nde Müşavir. Sağlam, yetkili ve dürüst bir adamdı.

Kuşkusuz bu iki Ermeni, her açıdan birbirlerinden farklıydı. Agop Kazazyan, eski tarzda yetişmiş sıradan bir görevli örneğiydi. Yüksek öğrenim görmemişti; ama üst düzey görevlere zekâsı ve "kavrayışı" sayesinde ulaşmıştı. Osmanlı Bankası'nda çevirmen olarak işe başlamış ve banka maliyesini çabucak düzene sokarak başarı kazanmıştı. Bu başarı tanınmasını ve Hazine-i Vezne'ye girmesini sağlamıştı. Burada da, maiyetin giderlerini kontrol etmeyi ve saray gelirlerini arttırmayı başarmıştı. 56 yaşındaydı; ama daha yaşlı gösteriyordu. Kocaman beyaz sakalı, babacan, iyi niyetli bakışlara sahip iri yuvarlak gözleriyle fesli bir Noel Baba'ya benziyordu. Ama bakışlarından kurnazlık ve ustalığı belli olan bir Noel Baba.

Michel Portakal'a gelince, Paris'ten aldığı diplomalarla donanmış

parlak bir kişiydi; tam olarak altı dil biliyordu. 47 yaşındaydı ve ona verilmiş tüm zor görevlerdeki başarılarını artık sayamaz olmuştu. Yakışıklı bir adamdı; enerjik, kibar yüzü, zekâ ve dürüstlüğünü güçlü biçimde yansıtıyordu. Bertrand, kızları Alice, Anaide, Achrene ve Aline'e Fransızca dersi verdiği için onu iyi tanıyordu. Ona çok değer veriyor ve onunla açık yüreklilikle konuşabiliyordu.

Ona Agop Kazazyan'ın Bağdat Demiryolu'nun ilk bölümü için Alman Bankası ile yapılan imtiyaz anlaşmasında elebaşı olduğundan söz etti. Bu hat Ankara'ya gidiyordu; ama Almanların bunun geri kalanını almak için de şansları çok fazla olabilirdi. Petrolden zengin Musul bölgesine ulaştıklarında, bu petrol yataklarını araştırmak için, 'tercihli haklarını' değerlendirebileceklerdi.

"Oraya kadar gidemezler," diye karşı çıktı Portakal.

"Kuşkusuz; ama görüldüğü gibi Agop Kazazyan, genç Calouste Gülbenkyan'ın petrol işleri konusundaki tutkusuna destek oluyor. Peki, bir soru soracağım: Calouste Gülbenkyan, Almanlar için de mi çalışıyor? Değilse kimin için?"

Sorduğu bu soru Michel Portakal'ı kahkahalarca güldürdü; ama aynı açık yüreklilikle yanıtladı:

"Calouste Gülbenikyan'ın biri adına çalışıp çalışmadığını bilmiyorum; ama zeki, tutkulu bir oğlan ve ben onun öncelikle kendi adına çalıştığını düşünüyorum."

"Petrolcü imtiyazı edinme tutkusu olduğunu mu söylemek istiyorsunuz?"

"Bir şey bilmiyorum; ama neden olmasın? Bir yasak yok."

"Ama sonuç olarak bu proje çok büyük bir para gerektirir. Gülbenkyan ailesi o kadar zengin mi?"

"Evet, bu aile son derece zengin, ama bunun önemi yok. Bu ayrıcalığı alan kişi, kaynak bulmak zorunda kalmayacak: Bankalar o kişiye kredi açmak için yarışacaklar."

Bertrand bir an dalgın kalcıktan sonra öfkeyle;

"Nasıl! Fransız işadamlarının yapamadığını tek başına bir Ermeni mi yapacak? Hem de 20 yaşında!"

"Gülbenkyan demiryolu ile değil, yalnızca petrolle ilgileniyor," diye tekrarladı Portakal Paşa.

"Olabilir, ama Fransa harekete geçmezse, ne onu ne ötekini alabilecek!"

Fransa'nın Mezopotamya petrollerinde imtiyaz almak için ekonomi ve sanayi dünyasına, bir edebiyat öğretmeni ve gazeteci olarak meydan okuması, kendini bu maceraya atma biçimindeki çılgın fikri, belki de Bertrand'ın aklına o gün gelmiştir. Bu fikir çok uzun süre yaşadı: 1889'dan itibaren çalışmalarına başladı.

O yıl olaylar açısından verimli bir yıldı. 1888 yılında "Bağdat Demiryolu" ve petrol imtiyazları konusunda büyük bir hareketlenme görülmüştü. 1889 yılında ise güç konusunda bir atılım gözlendi. O yıl, yirmi yıl sonra Jön Türklerin zaferi ve Sultan Abdülhamid'in tahttan indirilmesiyle son bulan, büyük devrimci hareketlerin ilk gösterilerinin başladığı yıldı. Bu yıl boyunca kötü muamele görmüş ve söz verilen reformların hiçbirinin tutulmamasına kızmış Ermenilerin ulusal hareketleri de, şiddetle kendini göstermeye başlamıştı. Bu gösteriler çok kötü trajedilerle son buluyordu.

KAYGI VERİCİ BİR ORTAM

Bareilles ailesine gelince o yıl, aileye ilk uyarılarını yapmıştı. Yıl, iki güzel sürpriz ile başlamıştı. 1 Ocak günü saraydan, Sultan majestelerinin hediyesini taşıyan üç görevli geldi. Ağzı açık olan kutudan görkemli hediye görünüyordu: 15. yüzyıldan kalma bir Hollandalı ustanın resmi! Bertrand onu hemen tanıdı; şaşkınlık ve memnuniyetten kızardı. Bu tablo Yıldız'ın bir salonunu süslüyordu; onu defalarca hayranlık içinde izlemişti. Artık gizlice izlemesine gerek yoktu. Kış manzarası içinde önemli birinin portresiydi. Üzerinde imza yoktu; bu res-

samını saptayamayan tablo üzerine, Prens Mecid ve resim öğretmeni arasında uzun tartışmalar olmuştu.

Jan Van Eyck'e mi, yoksa çağdaşı Rogier Van der Weyden'e mi atfedilmeliydi? Prens Mecid'in Venedikli öğretmeni, bu tablonun III. Selim zamanından bu yana Topkapı'da bulunduğunu doğrulamıştı. Bu Napolyon'un ya da Talleyrand'ın hediyesi olabilirdi. Ayrıca Berberi korsanların bir sürü yağma malı arasından seçip emirlerine hediye ettikleri bu ganimet, daha sonra Sultana hediye edilmiş olabilirdi.

Bertrand, ilkel Flaman'ına dünyada sahip olduğu en değerli şeymiş gibi bakıyordu. İncelenmesi için onu Paris'e göndermeye karar verdi. O zamana dek de onu, demir kaplamalı eski deri sandığının en dip köşesine sakladı ve sandığın herhangi bir bahane ile açılmasını yasakladı. Sonra 1880 yılında Konstantinol'den ayrılan İngiliz Büyükelçisi Henry Layard'a Abdülhamid tarafından sunulan, Bellini'nin şahane "Fatih Sultan Mehmed" tablosunu anımsayarak, büyük hayallere daldı:

"Layard Konstantinopol'de yalnızca üç yıl kalmıştı. Acaba biz giderken Sultan bize ne hediye edecek?"

"Bunun için," dedi Léontine, "bizim ondan önce gitmemiz gerekir!"

Bertrand şaşkın ve merakla ona baktı. Bir şeyler mi biliyordu? Léontine ciddiyetle ekledi:

"Bir muhbirimiz daha oldu,biliyor musunuz?"

Bertrand biliyordu; ama Léontine'in fark etmemiş olmasını umuyordu. Rahatlatmak isteğiyle:

"Muhtemelen ilkini izlemekle görevlidir," dedi.

Ama çok ikna edici değildi. Gerçekten de, durumun ciddiyetinin farkındaydı. Sultan Abdülhamid'i tahtan indirmeyi isteyen, aylardır gizli hücrelerde örgütlenen devrimci hareketler aniden parlamıştı. Bir kıvılcım, bir yıldönümü yeterli oluyordu: Fransız Devrimi'nde Bastil'in alındığı günün yüzüncü yılı. Kahramanlarının anıları ile ani-

den yüreklenen ve Jön Türkler diye adlandırılan bu muhalifler, Osmanlı İttihat Cemiyeti içinde gruplaşmışlar, çok sonra da İttihat ve Terakki Cemiyeti haline gelmişlerdi. Çalışmalarını artırıyorlardı: eleştiri yazıları dağıtıyor, inançlarını yaymaya çalışıyor ve çok etkili, ses getiren toplantılar yapıyorlardı. Bu toplantılar sırasında şarkılar söylüyor ve yurtseverlik şiirleri okuyorlardı. "Anayasa" istiyorlar ve Fransız devrimcilerini saygıyla anıyorlardı. Kısa bir süre sonra ilk isyan bayrakları çekilmeye başladı.

Jön Türklerin çoğu öğrenciydi. Hareketin, Askeri Tıbbiye Mektebi öğrencileri arasında doğduğu biliniyordu. Bu okulda bu devrimci fikirleri, İmparatorluk Okul Heyeti Sekreteri de olan Bertrand Bareilles adlı Fransız öğretmen değilse kim yayabilmişti? Bu devrimci cemiyet, öncelikle başkentteki diğer yüksek okul öğrencileri arasında olmak üzere, hızla İmparatorluğun her yerine yayılmıştı: Askeri Akademi, Veterinerlik Mektebi, İdari Bilimler Mektebi, Denizcilik Mektebi(3). Denizcilik Mektebi'nde tekrar Bertrand Bareilles'e rastlanıyordu. Son olarak da, bu hareketin şeflerinden biri olan Ahmet Rıza, taşrada halk eğitimi yöneticisiydi. Sultana "reformlar isteyen raporu" sunması ardından, Türkiye'yi terk etme cezasına çarptırıldı. Paris'e sürüldü. Ahmet Rıza da, Galatasaray Lisesi'nden Bareilles'in öğrencisiydi.

Polis böylece şüphelenme gerekçelerini bulmakta zorlanmıyordu. Ayrıca Sultanın siyasetine açıkça karşı çıkan eniştesi Damat Mahmud Celalettin Paşa ile Bertrand Bareilles'in dostane ilişkisini de biliniyordu. Bertrand, tehlikeli kişilerle görüşmesinden kaygılanan konsolos yardımcısı Alphonse Cilliere'nin temkinli davranması konusundaki tavsiyelerini anımsıyordu.

Bareilles'lerin evinde kaygı artıyordu. Léontine artık şarkı söylemiyor ve Sultandan Konstantinopol'deki hayatlarına son verecek bazı sert kararlar bekliyordu. Günler, haftalar geçiyor ve hiçbir şey gelmiyordu. "Kesinlikle beni koruyan biri var," diye düşünüyordu Bertrand. Kim olabilirdi? İki dananttan biri olamazdı: Mahmud o kadar

güçlü değildi ve Nurettin de buna niyetlenmezdi. O halde İmparatorluk Prensi öğrencileri arasından biri? İmkânsız. Ne Abdülhamid'in oğullarının ne de yeğenlerinin böyle bir korumayı yapacak yetkileri yoktu. Ayrıca Sultan ne onları ne de ötekileri sevmiyordu. Geriye ilk günden beri arkadaşı olan, yaşlı Mareşal Derviş Paşa kalıyordu. Evet, o olabilirdi. Diğerlerinin çoğu, başta Yunanlılar ve Ermeniler olmak üzere, Hıristiyan reayalardan oluşan, yüksek görevlerde bulunan kişilerdi ve onların tanıklığı fazla değer taşımazdı. Üstelik bir şüpheliyi koruyarak kendi şereflerini tehlikeye atmazlardı."

Léontine, korku ile karışık biçimde giderek daha fazla kaygılanıyordu. İlk kez "Fransa'ya dönülebileceğini," düşündü. Ama bu fikir Bertrand için dayanılmazdı. Büyük bir proje tasarlamıştı ve onu sonlandırmayı istiyordu. Demiryolu imtiyazları için, ve aynı zamanda Suriye'nin tamamlayıcı bir parçası olan Musul ve Musul petrollerini onlara bırakmamak için Almanlarla rekabet etmek üzere ya kimse gelmezse! Eğer Fransa'nın haklarını değerlendirebilecek kimse yoksa, bunu kendisi yapacaktı. Ne kaybedecekti ki!

Léontine'nin yanında kendini güvende hissediyordu: bugüne dek maiyetteki arkadaşları tarafından korunmamışlar mıydı? Yine aynı arkadaşlar korumaya devam edeceklerdi.

Gerçekten de, birkaç gün sonra güzel bir sürpriz, bu güveni doğruladı. 18 Şubat 1889 günü Bertrand'a Mecid Nişanı verildi!

"Şimdi ikna oldunuz mu?" diye sordu Léontine'e. "Bu nişanın büyük bir saygı göstergesi olduğunu biliyorsunuz. Yalnızca büyükelçilere, nazırlara ve İmparatorluğa büyük hizmetlerde bulunmuş seçkin kişilere verilir. Devrimcilere karıştığından şüphelenilen adama Mecidiye verildiğini düşünebiliyor musunuz?" Sarılı olduğu altmış santimetrelik şatafatlı parşömeni açtı ve yüksek sesle zarif bir tuğra ile başlayan, Arap harfleriyle yazılmış altın hüsnühat metnini çevirmeye başladı:

Abdülhamid Han, Fatih
Abdülmecid Han'ın oğlu
şereflendirir

"Majesteleri, İmparatorluk Sultanı, İmparatorluk emir ve kararı ile, Askeri Tıp Mektebi ve İmparatorluk Okulu Kurul Sekreteri olan Monsieur Bertrand Bareilles'e lütufta bulunmaya karar vermiş ve bu İmparatorluk kararının resmen ilan edilmesiyle kendisini dördüncü sınıf Mecidiye Şeref Nişanı ile onurlandırmıştır."
18 Şubat 1889, Konstantinopol.

Yüksek sesle çeviriyi okumayı bitirdikten sonra Bertrand memnuniyetini gizlemedi.

"İşte," dedi. "Genellikle tehlikeli komploculara karşı kullanılmayan bir dil!"

"Güzel sözlerle kuşku geçiştirilmeye çalışılıyor," diye yanıtladı Léontine, "bu saçma sözler bana bir şey ifade etmiyor!"

Masif altından, elmaslarla işlenmiş ve ince biçimde yakutla süslenmiş bu büyük madalyanın, göğsünde güzel bir süs iğnesi olacağını düşünüyordu.

Olumlu savlarına rağmen Bertrand, mecidiyeyi aldığı için yatışmadı. Sultanın düşüncelerini uzun süre uyumaya bırakıp kararlarını sonra verme alışkanlığı olduğunu biliyordu. Bundan sonra da izleneceğini ve başına her şeyin gelebileceğini biliyordu. Sürülmeden önce işi sonuçlandırmak istiyorsa, elini çabuk tutmalıydı. Bu, yalnızca Almanların üstesinden gelmesini ve yol çıkmış olan Gülbenkyan'ı yakalamasını değil, Sultanın polislerini de geride bırakmasını gerekiyordu. Üstelik devrimci Jön Türkler rejimi devirmeden önce işlerini bitirmeliydi! Kaybedecek zamanı yoktu ve niyetlerini çok büyük bir titizlikle saklayarak, girişimlerini etkin biçimde sürdürüyordu. Portakal Paşa haricinde, yalnızca konsolos yardımcısı Alphonse Cilliere güvenilirdi. Ama o da bu konuda şüpheci göründü:

"Öncelikle, bu bölgede petrol olduğundan emin olunabilir mi?

Bunu nereden biliyorsunuz?" diye sordu.

Bertrand bu soruyu duyunca şok oldu:

"Ezelden beri biliyorum," diye yanıtladı. "Ayrıca siz de biliyorsunuz. Tusidit, Hérodot, Strabon, Ksenofon ve onun Anabase'ini unutuyorsunuz..."

"Evet, kuşkusuz; ama onca zamandan sonra?"

"Yakın zamanlardaki tanıklarımız da var: son yıllarda birçok gezgin bölgeye gitti. Hepsi toprağın üzerindeki petrolü, bunu kumaşlarla alıp, tulumların içine sıkmak için götürmeye çalışan köylüleri gördü."

"Peki onunla ne yapıyorlar?"

"Bazıları onu hâlâ katırlarını çıbanlarını ve ayaklarından yaralanmış atlarını iyileştirmek için kullanıyor. Ama bazıları aydınlatma için kullanıyor."

1804'de bölgeye gitmiş olan G. A. Olivier bunu saptamıştı:

"Musul'dan dönüşümüzden bu yana artık yalnızca petrol ile aydınlanıyoruz. Büyük pamuk fitilli lamba, bir kavanozun içine konuluyor. Duvarda bunun çıkardığı koku ve dumanın gidebileceği bir şömine boşluğu yoksa, koku dayanılmaz olabiliyor. Ayrıca tezek ve samandan yapılan karışım kavanoza konur; bu da dışarıda aydınlatma ya da mutfakta yiyecek pişirmek için kullanılır. Yolları aydınlatmak için, bolca petrole batırılmış, eski çamaşırlarla meşale de yapılır."

"Bunların hepsi çok ilginç," dedi Cilliere, "ama pek iştah açıcı olmayan bu mutfağın Rusya petrolü ile rekabet etmesi gerecek."

"Hiç de değil, Bakü petrolleri Pensilvanya'dakiler gibi, ulaşım giderleri nedeniyle bu köylüler için çok pahalı. Aksine bu yerel petrolün neredeyse hiçbir masrafı yok. Bu köylülerin gelip geçen yolculara mola, verdirdiklerinde nasıl gösteri yaptıklarını biliyor musunuz? Etraftaki yarıklara ya da petrolün toplandığı yarıklara bir kibrit atıyorlar ve anında kırmızı bir alev göklere yükseliyor. Büyük İskender'in çağdaşlarının yaptığı gibi. Görüyorsunuz, eski metinler hâlâ güncelliğini koruyor!"

Ama Cilliere yenildiğini kabul etmedi.

"Bu işte aşılması güç bir engel var," dedi. "Tüm bu petrol yatakları Kürtlerin ülkesinde bulunuyor!"

"Ne olacak?" diye sordu Bertrand.

"Ne olacak, bu demektir ki yağmalama alışkanlığında olan bu eşkıyalar her işe engel olacak... Tüm bu bölgede, sürekli bir güvensizliğin söz konusu olduğu biliniyor."

"Bu Sultanın sorunu olacak," dedi Bertrand. "Orada güçlü bir karargâh kurması gerekecek. Ayrıca oradaki tehlikenin çok abartıldığını düşünüyorum."

"Böyle düşünmeyin! Musul büyükelçimiz bize bu konuda hiçbir şüpheye yer vermeyecek raporlar gönderiyor. Aynı şekilde Dominik papazlarımız haraç vermeden yaşayamıyorlar..."

"Tamam, tamam, zaten rahip Bonvoisin'in katırının çalındığını biliyorum...

"Almanlar da bundan kaygılanıyor," diye devam etti Cilliere. "Bölgede bir yıl geçirmiş çalışma heyetlerinin raporunun sonuç bölümünde: '...Bu yasa ya da toplumsal otorite sorunu değil. Burada kentlerin dışında çalışmayı tümüyle engelleyen eşkıyalık sistemi var,' diyor."

"Çok iyi bildiğiniz gibi kendi değerlerini arttırmak ve rakiplerinin cesaretini kırmak için varolanı abartmak Almanların işlerine geliyor," dedi Bertrand.

"Olabilir, ama yurttaşımız M. Elisée Reclus'nun son kitabı "Dünya Coğrafyası"nda bize söylediklerini dinleyin: 'Bugün için Büyük Zap'ın havzası, önlem alınmaksızın rasgele gidilemeyecek bir yer olan ön Asya bölgelerinden biridir. Burası, en savaşçı Kürtlerin yaşadığı dağların ülkesidir. Kürtler yağma alışkanlığı olan, sürülmüş Nasturi boylarıdır. Buraya gelmiş ilk Avrupalı olan Schulz, yanındakilerle birlikte öldürülür...' O da Sina Dağlarının eteklerine gelir. 'Bilinmeyen topraklara, 1838 yılında gelen Forbes'dan bu yana hiçbir Avrupalı, bu Bedevi, Kürt, Yezit ve Türkmen karışıma gelmemiştir."

Cilliere caydırmak için tüm tezleri ileri sürüyordu; ama Bertrand artık onu dinlemiyordu. Kararını vermişti ve bundan vazgeçmeyi düşünmüyordu. Ayrıca kısa sürede yaptığı araştırmaları çok verimli olmuştu. Kısa bir sürede gezginlerin yazılarını ve bu alanda başarılı olan jeologların raporlarını içeren kapsamlı bir dosya hazırladı.

ALMAN İMPARATORUNUN ZİYARETİ

1889 yılı heyecanlı bir olayla kapandı; Alman İmparatoru II. Guillaume'ın Konstantinopol'u ziyareti. Genç Kaiser, ışıl ışıl parlayan üniforması ve İmparatoriçe Augusta eşliğinde, gemisi S.S. Hohenzollern ile top atışları tufanı, yaşasın sesleri ve siren çığlıkları arasında 2 Kasım'da geldi. Abdülhamid, onu hemen en değerli halılarla kaplatığı Dolmabahçe Sarayı'nın limanında karşıladı; 5 yaşındaki kızı küçük Naile, Almanlara kocaman bir karşılama çiçeği sundu. Sultan bu ziyareti çok beklemişti. Almanlarla iyi ilişkilerini sağlamlaştırarak, Fransa ve İngiltere karşısında kuvvetli bir karşı güce sahip oluyordu. Buna karşılık en tutucu Türklerin tepkilerini artırıyordu: Sultan halifelerini, Alman İmparatoru ile aynı araca binecek derecede alçalmaya nasıl izin verilirdi? Başlarında şeyhülislam olan en Ortodoks Müslümanların Büyük Bey'ini, Allah'ın yeryüzündeki gölgesini görmelerine ve "Bir Hıristiyan"ın elini öpmesine nasıl izin verilirdi(4)! Abdülhamid için bu derece önemli olan bu ziyaret, tuzaklar dolu ve sonuçları kestirilemez bir kaygı konusuydu. Çok eski zamanlara özlem duyuyor olabilirdi. Joan Haslip tarafından gözlendiği gibi, atası Süleyman'ın Batı'ya:

> "İmparator olduğunu söyleyen Charles isimli bir adam var. Tek tanrının Allah olması gibi, dünya üzerinde yalnızca tek İmparator olduğunu bilmiyor mu?" dediği dönemlere.

Ziyaret her iki İmparatorun birbirini hoşnut etmeye, ama aynı za-

manda da diğerini etkilemeye çalışması ile sakin bir şekilde geçti. Bu oyunda kazanan Abdülhamid olmuştu. Çekingen ve temkinli "Kaiser" de İmparatorluk haremini ziyaret etti ve orada Valide Sultan, kadınlardan bir ya da ikisi, Sultanın birkaç kız kardeşi ve çocuklarıyla tanıştı(5).

Giysilerinin ve saraylarının zenginliğine şaşırmış, maiyetin şatafatından ve aldığı birçok hediyeden ile büyülenmiş olan Augusta, sürekli "Bin bir gece masallarındaki gibi," diyordu. Beceriksiz ve Osmanlı maiyetinin şatafatından rahatsız göründü.

"Uzattığı kibar ve değerli taşlarla süslü parmaklarının öpülmesi yerine, güçlü biçimde tokalaştı."

II. Guillaume daha fazla güven verdi. Yalnızca otuz yaşındaydı ve önceki yıl tahta çıkmıştı. Tutkuluydu ve fetih meraklısıydı. Gençliğinin tüm coşkusu ile Bağdat Demiryolu projesine sarılmıştı. Mühendis Von Pressel'in eski görkemli düşü, şimdi onun düşü haline gelmişti. Artık bu proje onundu ve olabildiğince erken bu projeyi sonlandırmak istiyordu. Ve girişimden sorumlu herkesi, bu konuda zorlamaya devam edecekti. Ama II. Guillaume, daha Abdülhamid'in sabırlılığından ve temkinliliğinden haberdar değildi. Beş gün sonra Türkiye'den ayrılırken, ne dokuz yıl sonra durumu geliştirmek düşüncesiyle Konstantinopol'e tekrar gelmesi ne de bu güzel projenin gerçekleşmesi için daha yirmi yıl beklemesi gerekeceğini biliyordu.

Alman İmparatoru'nun gidişinden sonra Bertrand, Abdülhamid'i garip biçimde değişmiş buldu: Sultan yatışmış, sakin ve rahatlamış görünüyordu. Genç Kaiser'in coşkusunun onu avutmuş olduğundan kuşku duyulamazdı. Yine de reayalar için daha eşitlikçi, daha özerk, daha adil ve daha güvenli bir yeni anayasa istemeyi sürdüren diğer güçlerin tersine Wilhelmstrasse, yıllardan beri İmparatorluktaki Hıristiyan azınlıklar konusunda en ufak bir itiraz notası göndermiyordu. Saint-Pétersbourg Sırp ve Ermeniler, Viyana Hırvat ya da Bulgarlar, Londra Yunanlı ve Makedonyalılar, Paris tüm Hıristiyanlar, özel olarak da Lübnan ve Suriyeliler için müdahale ediyordu; ama Berlin iyi niyet

mesajlarından başka bir şey göndermiyordu. Bundan sonra bu ilişkideki yenilik, II. Guillaume'ın "Bağdat'ın" yapımını iyi biçimde sonlandırma kararıydı. Kaiser sayesinde, Mezopotamya'nın sonsuz zenginliklerine, tarım kaynaklarına, ayrıca da petrol yataklarına ulaşabilecekti.

Yapılan hattın hâlâ bu bölgeye uzak olmasına rağmen akıllı, temkinli ve vurguncu Abdülhamid birçok karar aldı. Öncelikle Musul ve Kerkük çevresindeki en zengin petrol yataklarının bulunduğu bölgedeki malların yeniden ele geçirilmesi için hazineye emir verdi. Ölçüyü bol tutmak için de hazine yönetimini ve dolayısıyla da geleceğin petrol işletme gelirlerini nezarete geçirmeye karar verdi.

Bilindiği gibi bu kararlar, bu süre içinde Hazine-i Vezne olan Agop Kazazyan tarafından salık verilmişti. Birkaç gün sonra "paşa" ismini aldı. Üstelik artık Babıali'de bir Maden Nazırı da vardı. Agop Paşa ve Maden nazırı Selim Efendi'nin arkasında da, daima onlara nasihat veren genç Calouste Gülbenkyan vardı.

Bertrand, bu Gülbenkyan'ın sürekli yoluna çıkmasından rahatsız oluyordu. Bundan Portakal Paşa'ya söz etti:

"Calouste Gülbenkyan'ın hangi unvanla Kapı'da petrol işleri için ayrıcalıklı danışman olduğunu anlayamıyorum. *Revue des deux mondes*'da yayınlanan makaleleri, Kafkaslara yapılmış bir yolculuk hikâyesi ve Mezopotamya üzerine yazdıkları da yalnızca bir derleme. Herkes aynısını yapabilir."

"Unutmayın," dedi Portakal Paşa, "Calouste'nın babası Sarkis Gülbenkyan Kerosen İmparatoru. Bu aile, petrol ticareti konusunda deneyime sahip."

"Bu aileyi iyi tanıyorum. Sizin de bildiğiniz gibi annebabasını kaybetmiş ve Calouste'nin kuzeni Badrik tarafından bakılan genç Hovannes Gulbenkyan benim öğrencim. Bugün lamba gazı satan bu adamlar, dün kapı kapı dolaşarak halı satıyorlardı; yarın başka bir şey satacaklar. Bugün gerekli olan lamba gazı satıcıları değil, alanları seçecek jeologlar ve modern petrol çıkarma araçlarını kullanacak mühendisler."

"Kuşkusuz," dedi Portakal Paşa, "ama unutmayın ki Calouste, Londra King Kolej'den mühendislik diploması aldı ve Bakü'ye gitti. Oraya gitti ve Rus petrol sanayisinin nasıl işlediğini yerinde görmek için beş hafta kaldı."

Bundan bir süre sonra Bertrand Bakü'ye gideceğini söyledi. Léontine şok oldu. O dönemde Konstantinopol'de Odessa'dan gelmiş maceracı, kaçık, ama çok çekici bir kadın ortalığı kasıp kavuruyordu. Boğaz kıyılarında oturan birçok Rus kadın gibi bir kontesti. Rahat davranışları ile Galata-Pera'da herkesin başını döndürüyordu; ama Léontine, bu güzel kadının özellikle Bertrand'ın çevresinde dolaştığını çok iyi görüyordu. Ama bu fırtına, kontesin yakında Odessa'ya döneceğini duyurmasıyla son ermişti. Bu durumda Léontine, Bertrand'ı kontes mi götürecek diye soruyordu? Haklı olarak kaygılanmıştı: Bertrand, Rusya'da altı ay kalmak için izin almıştı! Üstelik 1891 yılı Ağustos sonunda kontesle birlikte onu götürecek gemi, doğrudan Odessa'ya gidecekti ki, bu Bakü'ye gitmek için daha uzun bir yoldu.

BAKÜ'DEN KONSTANTİNOPOL'E

Calouste Gülbenkyan'ın yolculuğundan üç yıl sonra Bakü'de değişen bir şey yoktu. Kent daima aynı petrol aleviyle yanıyordu. Her yerden gelen ve "petrol çeşmesi" diye adlandırdıkları şeyi bulma rüyasına saplanmış binlerce maceracıyla, orman kanunlarının hüküm sürdüğü bir yerdi. Yüzlercesi daha şimdiden umduklarından çok fazlasına ulaşmışlardı. Kısa bir süre içinde aşırı zengin olanlardan birçoğu, aklını kaybetmiş gibi kendilerini en uç çılgınlıklara vermişlerdi. Biri altın kaplama bir ev yaptırmıştı, diğeri platinden petrol depolarını gösteriyordu, üçüncüsü öyle şık (kendi zevkine göre) bir saray yaptırmıştı ki, "böyle bir binaya yakışmaz" diye düşünerek içine tuvalet koyduramamıştı!(7)

Zenginleşme derdindeki bu maceracılar için her yol serbestti. Ba-

zıları, komşusunun kaynağını ele geçirmek için eğik kuyular kazıyordu; daha sıkıntıda olan diğeri "imtiyaz"ı satmak için vaktinden önce birkaç bidon petrol dolduracağı bir kuyu açmakla yetiniyordu! Uzaktaki Saint-Petersbourg, Bakü'ye pek de hâkim olamıyordu. Böylece cinayet, ayaklanma, kasıtlı ya da kaza yangınları gündelik olaylardı. "Gelen" petrolcüler, yalnızca ihtişamlı özel korumaları eşliğinde dolaşabiliyorlardı: boğazına dek silahlı Çerkez subaylar, parlak kırmızı giysileriyle Gürcü Prensler ya da hançerlerle donanmış ve başlarında rengarenk türbanları olan Kürt milisleri. Özel koruma mı, kiralık katil mi? Genellikle ikisi bir arada...

Bununla birlikte bu pis, kötü kokulu, petrol damlayan, güvenliksiz ve su dahil hiçbir alt yapısı olmayan çılgın kent, belki de dünyanın hiçbir yerinde olmayan milyarderlere sahipti. Milyarderler büyük harcamalar yapıyorlardı; günlük tüketimleri gemi yükü şampanya, havyar, mücevher ve kızlardan oluşuyordu. Milyarderler bu eğlence ve çılgınlık fırtınası dışında başka bir yaşam bilmiyorlardı.

Bu batakhane, bu büyük genelev, bu üstü açık cehennem Bertrand'ın tarzı değildi. Bu kentte bir Helenist'i, bir Bizans bilimcisini, bir arkeoloğu ya da bir doğa aşığını tutabilecek hiçbir şey yoktu. Bu ortamda yaşayabilen ve akıllarını koruyabilen saygıdeğer Ermeni ve Gürcü aileleri, Nobel'in kardeşleri olan İsveçli aileleri şaşırtarak, olabildiğince çabuk oradan ayrıldı.

Neler gördü? Neler yaptı? Asla bunlardan söz etmedi. Gidişi konusunda olduğu gibi, Rusya'dan dönüşü konusunda da ağzı sıkıydı. Bu kasırgada yolunu kaybettiğine mi üzülüyordu? Léontine arkadaşlarına sevinçle:

"Bertrand döndü. Sessiz sedasız Rusya'dan geri çekildi," diyordu.

Bertrand da artık:

"Petrol konusunda konuşmaya yetkili olabilmek için Bakü'ye gitmek gerekiyordu. İşte bu da yapıldı," diyebiliyordu. Ve artık bu yolculuktan söz etmemeyi diliyordu.

Konstantinopol'e dönünce, durumun hızlanmış olduğunu gördü. Alman Bankası tarafından kurulmuş olan Anadolu Demiryolu Şirketi çok hızlı gelişiyordu. "Bağdat" hattı üzerinde, birçok yeni bölüm yapılmıştı. 1893 yılında hat Ankara'ya ulaşmıştı, ardından hattın Kayseri'ye, 1896'da da Konya'ya ulaşması için anlaşma yapılmıştı. Oyun buraya dek oynanmıştı. Almanlar yolun geri kalan kısmını, Mezopotamya'ya ulaşan Konya-Bağdat hattını almaya gelirlerse, ünlü vezir mektubuyla verilmiş "ayrıcalıklı" haklarını değerlendirebilecekler, petrol yataklarını işletebilecekler ve oyunu kazanacaklardı.

Diğer taraftan, öğretmenlik yaptığı askeri mektepte Bertrand, görünen sakinliğin aldatıcı olduğunu iyi biliyordu: yeraltındaki hareket tehlikeli biçimde artıyordu. Jön Türkler Cemiyeti, devrimci hareketlerini geliştiriyordu. Onlar da çok hızlı ilerliyordu. Bu dönemden sonra Jön Türkler, yıkabilirlerse Abdülhamid rejimi için, başarısız olurlarsa kendi çevreleri için, sürekli bir tehdit oluşturacaklardı. Bertrand, her iki durumda da kendi projesinin bozulacağını biliyordu. Her iki tarafla da çok fazla ilişkisi vardı.

Çoğu öğrencisi olan bu genç adamların rejimi devirme şansları olup olmadığı sorulduğunda Bertrand, şaşırıp kalıyordu. Çünkü hızla olağanüstü bir başarı kazanmışlardı. Askeri Tıbbiye Mektebi'nde Fransızca öğrettiği üç öğrencisini anımsadı: İshak Sükuti, Abdullah Cevded ve İbrahim Temo, derneğin ilk kurucularıydı. Birkaç yıl içinde İmparatorluğun her yerinde binlerce dernek ve tüm büyük kentlerde cemiyetler kurulmuştu. Sayıca az olmanın güçlü tarafları da vardı. Sayı artıkça riskler de artıyordu: temkinsizlik ve ihanet kaçınılmaz hale geliyordu.

Numune-i Terakki Okulu'nun yöneticisi ve cemiyetin genel sekreteri Nadir Bey tarafından düzenlenen ilk komplo, felakete dönüşmüştü. Buna rağmen planı iyiydi. Konstantinopol'deki birinci bölüğün komutanı Kazım Paşa, darbeyi bastırmak zorunda kalacaktı: bakanlar kurulu sırasında Babıali'nin işgali, Abdülhamid'in tahttan indirilmesi

ve hapishaneden çıkarılan V. Murad'ın ya da başka bir Prensin onun yerine geçirilmesi. Ama Nadir temkinsiz davrandı ve yakın ailesinden birine güvendi. Planlarını gerçekleştirme arifesinde komplocular ihbar edildi ve yakalandı. Ertesi gün hepsi ya idam edildi ya da alışılmış sürgün yerleri olan Musul ve sağ olarak çok az kişinin döndüğü Tripolitan'a gönderildi. Tutuklanmaktan kurtulanlar Mısır ya da özellikle muhalif gazeteler kurdukları Paris ve Cenevre başta olmak üzere Avrupa'ya gittiler.

Sultan gizlice Türkiye'ye giren bu yayınları engellemek için çaba harcadı; ama Kral Léopold'ün *Meşveret*'i yasakladığı ve Ahmet Rıza'yı ülke dışına çıkarma kararı verdiği (13 aralık 1898) Belçika haricinde, Avrupa hükümetleri yanında fazla başarı kazanamadı. Başka yerlerde özellikle de Türkiye büyükelçisinin *Meşveret*'in yasaklanması için boşuna uğraştığı Paris'te. Bu girişim, sağda ya da solda olsun, tüm basında genel bir eleştiriye neden oldu ve ilk kez Georges Clemenceau ve M. De Cassagnac'dan aynı sesin çıktığı duyuldu. Yalnızca Fransa ya da İsviçre'de değil Mısır, Romanya, New York ve Rio de Janerio'da Fransızca ya da Türkçe başka gazeteler de yayınlandı!

Jön Türk hareketi büyüdü ve İmparatorluktaki tüm toplulukları kazandı. Ermeniler bu yeni fikirlere ilgi duyan son topluluk değildi. Jön Türklerin özgürlükçü projelerinden çok şey kazanmaları gerekiyordu ve yoğun biçimde onların yanında yer aldılar.

Almanların "Bağdat Dmiryolu" yapımındaki ilerlemeleri ve devrimci hareketlerin hızlanması, Bertrand'ı petrol ile ilgili projesini uygulamak için hızla davranmaya teşvik ediyordu. Yine Michel Portakal Paşa'ya döndü:

"Hangi işlemle Mezopotamya'daki petrollerin imtiyazını kazanabilirim? Çok çabuk almam için ne yapmam gerekiyor?

"Çok çabuk? Oooo..." diye yanıtladı Portakal Paşa. "Çok iyi bildiğiniz gibi bu ülkede hiçbir şey çok çabuk elde edilmez! Peki neden bu kadar acele ediyorsunuz?"

"Üç nedenim var. İlk olarak "Bağdat" hattı Musul'a ulaşmadan önce bu hakkı alrnam gerek. Yani bundan sonraki Konya-Bağdat hattının Almanlara verilmesinden önce. İkincisi Jön Türklerin etkinlikleri benim ülkeden çıkarılmama yol açmadan önce. Son olarak da yine Jön Türkler, Sultanı, Babıali'yi ve tüm rejimi devirmeden önce!"

Portakal Paşa güldü; ama çok ciddi yanıtladı:

"Biraz aşırıya kaçmakla birlikte haklı olabilirsiniz. İmtiyaz almak için önce bunu istemek gerekiyor. Bu istek için iki mektupla başvuracaksınız. Biri büyükelçinizden, diğeri de gerekli sermayeyi alacağınız bilinen onaylı bir bankadan..."

"Hepsi bu mu?"

"Bu işin başlangıcı. Bilindiği gibi özellikle istenen bölge, araştırma ve üretim için yapılacak yatırımlar, yıllık çıkarılması öngörülen petrol tonajı ve imtiyaz süresi vb. gibi teknik özelliklere ait açıklamalar yapmalısınız.

"Peki bu başvurunun Maliye Nezareti'na mı yapılması gerekiyor?"

"Hayır, bu yıldan itibaren Hazine-i Vezne'ye yapılması gerekiyor."

"Agop Kazazyan'a mı? Asla! Gülbenkyan'ın benim önerilerimi öğrenmesini istemiyorum!"

"Ooo. Bakın hele! Bareilles, Agop Paşa'nın dürüstlüğünden şüphelenmeye mi cesaret ediyorsunuz?"

"Yoo, hayır, onun arkadaşlarına karşı dürüst olduğuna eminim."

Bu görüşmeden sonra Bertrand planını yaptı: teknik bir çalışmanın yazılması için nitelikli jeologlara güvenecekti. Onun için bu kısmı çok önemliydi. Geri kalanını, büyükelçilikten ve bankadan alınacak teyit mektupları ise, kolay olacaktı. Onları kendisi zaman içinde alabilirdi.

6 Ekim'de, Bertrand, Konstantinopol'e gelmiş olan annesinin yanına gitti. Gezgin-Françoise, gizemli-Françoise, yalnızdı; kocası Jean-Bertrand'ı Mısır'da bırakmıştı. Bertrand onu acılar içinde buldu. Ölüme yaklaşmıştı, bunu biliyordu. Bu nedenle de burada ölmek istemişti! Bertrand çok heyecanlandı. Belki de sırrını onunla paylaşmak isti-

yordu? Sonuna dek bunu umut etti ve sonuna dek ona sormayı reddetti. Françoise sırrı ile öldü.

Bertrand uzun süre bu üzüntüden kurtulamadı. Annesi ile birlikte çocukken yaşadığı zorluklar ve acılar çevrelenmiş anılar yüzeye çıkmıştı. Kendi içine kapandı ve ne olup bittiği konusunda konuşmayı kabul etmedi. Ailesi ve arkadaşları onu bu kendini hapsettiği yerden çıkarmayı başarana kadar haftalar geçti. Belki de annesinin ölümü ile kendi kökeniyle, hiç görmediği babası François Bareilles ile ilgili gerçeği öğrenme umudunu kaybetmişti.

Bu sırada Agop Kazazyan Paşa'nın kaza sonucu ölüm haberi geldi. Bu sessiz sakin, kocaman beyaz sakallı, yaşlı adam, uzun bir çalışma günü ardından evine atla dönüyordu. Ata binmek, kendini tamamen Sultana adamış bu yılmaz çalışma adamının kendine tanıdığı tek zevkti. O gece Abdülhamid'in hediyesi olan muhteşem bir gri ata biniyordu. Çalılıklardan aniden fırlayan bir kedi, atını ürküttü ve at sertçe yana kaydı. Agop Paşa da kötü biçimde düştü ve kafatası kırıldı. Kısa bir süre sonra da öldü. Sultan, ölüm nedeni kendi verdiği at da olunca, nazırının ölümüne çok üzüldü(8). Hazine-i Vezne'ye yeni bir atama bekleniyordu. Bu güvenilir kişi görevini kim alacaktı? Sultanın yeni büyük hazinecisi kim olacaktı? Abdülhamid tereddüt etmeden hemen Michel Portakal Paşa'yı atadı.

YENİ BİR BÜYÜKELÇİ

İki ay sonra Konstantinopol'e Saint-Petersbourg'a atanan Montebello'nun yerini alacak yeni bir büyükelçi geldi. Paul Cambon büyük bir diplomat ve inanç adamıydı ve Fransız-Türk ilişkilerine yeni bir soluk getirecekti. Buraya atanması kolay olmamıştı. 1886 yılında Tunus'ta görevi bittiğinde, Konstantinopol'e öneılmişti; ama Abdülhamid tarafından kabul edilmemişti. Abdülhamid'in, daima Osmanlı İmparatorluğu'na bağlı bir taşra olarak düşünülen, Tunus'ta Fransız hâ-

kimiyetinin düzenleyicisini kabul etmek istememesi anlaşılabilir. Ama beş yıllık Madrid Büyükelçiliği görevi ardından Paul Cambon, sonunda Kapı'nın onayını aldı. Artık oraya gitmek istemiyordu! Sultanın onu görünce yüzünü buruşturacağını düşünüyordu; ama bakanının uzun ısrarları sonucu bu görevi kabul etti. Bu isteksizliğin tek nedeni Sultanın yüzünü buruşturacağı kaygısı değildi. Paul Cambon bunu bakanına açıkça anlatır:

"Orada ne yapacağımı bilmiyorum. Siz de bunu bana söyleyemezsiniz; çünkü siz de benden fazla bilmiyorsunuz."

Arkadaşlarından birine de şöyle yazar:

"Konstantinopol'deki siyasetimiz İngiltere ile anlaşmamıza ve Rusya'nın istilasına karşı olmaya dayanır. Oysa İngiltere ile aramız açık ve Ruslarla balayı yaşıyoruz."

Bu cesaret kırıcı hazırlıklara rağmen Paul Cambon Konstantinopol'de yedi yıl kalacaktı ve bundan sonra da Tamise kıyılarını kazanması için, Boğaz kıyılarını terk etmesine ikna edene kadar, bakana uzun süre rica etmek zorunda kalacaktı. İlk günlerden başlayarak başarılı oldu: 3 Ekim'de geldi ve güven mektuplarını 12'sinde sundu; ki bu bir rekordu. Hemen iki ay sonra Sultan, onun onuruna İmparatorluğun en önemli kişileriyle -sadrazam, nazırlar ve birçok yüksek düzeyli görevliyle- tanışacağı ve menüde otuz beş çeşit yemek olan bir kabul düzenledi. Bu yemek sırasında Sultan ona bir Osmaniye Nişanı verdi (Sultan Osman Nişanı).

Çevresindeki şatafata karşı duyarsız kalmayan ve gördüğü kibar saygınlığı yazan Paul Cambon, daima eleştirel bakışını korudu. Annesine şöyle yazar:

"Servis, fesli, altın ve çeşitli süslemelerle bezenmiş, kırmızı tunikli hizmetliler tarafından yapılıyordu. Şahane gümüş yemek takımları, altın ya da yaldızlı gümüş tatlı servisleri, kötü süslenmiş bir masa,

dünyanın her yerindeki menülere benzeyen bir menü, ortalamanın üstünde bir mutfak(9).

Ve bakanına:

"Sizden benim gül bahçesinde olmadığımı düşünmenizi rica edeceğim. Bu uç gösteriler, Sultanın yemeği ve dostluk teminatları ile oyalanmamak gerekir. Aslında o, Fransa'dan değil; cumhuriyetten, demokratik rejimden, temsil ettiğimiz düşüncelerden, ona ve bize rağmen tüm İmparatorluğa sızan düşüncelerden nefret ediyor. Doğu'da Fransızca, Sultanın Fransızca gazete ve dergilerden korkmasına neden olacak kadar yaygın. Bu nedenle siyasi etkimiz açısından tehlikeyiz; çünkü demokratik düşüncelerimiz korkutuyor; Katolik himayelerimiz açısından tehlikedeyiz; çünkü sarayda Müslüman din adamları baskın..."

Paul Cambon, Bertrand'ın hoşuna gitti. "İşte," diye düşünüyordu, "Doğu hayallerinin başını döndürmesine izin vermeyen, sağduyulu bir diplomat." Gerçekten de çok fazla görüşü paylaşıyorlardı. İkisi de yayılmakla ilgileniyordu. Ayrıca Paul Cambon bir Pireneli değil miydi? Paris'te doğmuş olmasına rağmen Paul ile ilişkileri vardı. Neredeyse bir "ülke" olan Béarn'dendi. Bu durumda Bertrand, en sevdiği konulara girmekte gecikmedi.

"Türklerin," diyordu "bellekleri çok zayıf. I. François'dan beri Osmanlıları Alman tehditlerine karşı Fransız orduları korudu. Bu yüzyılın başında rejimlerini Mehmed Ali'ye karşı, yine bizim askerlerimiz korudu ve son olarak da Kırım'da Ruslara karşı; ki üzerinden henüz otuz beş yıl geçti. Zaten günümüzde bu rejimi sürdüren ve büyük bir oranda da tüm ülkenin gelişimi için para sağlayan Fransız tasarrufları. Ama bugün ne görüyoruz? Türkler "Bağdat" imtiyazını, Mezopotamya'nın efsanevi zenginlikteki tarımını, petrol kaynaklarını ve İran Körfezi'ne kadar olan bölgenin tüm ticaretini, rakibimiz Almanlara veriyor! Bu kabul edilebilir mi?"

Bir süre sonra Paul Cambon arkadaşı d'Estournelle'e yazdı (10):

"Şu anda umutsuz bir mücadele yürütüyorum. Söz konusu olan Almanların burada tek hâkim olup olmayacağını anlamaya çalışmak. için yaklaşık üç aydır sürekli uğraşıyorum; bu kavgadaki iğrençlikleri hayal edemezsiniz[...] Konu demiryolu işi. Sultan tümünü Almanlara veriyor. Bir parçasını Fransızlar adına alabilmek için bağırıp çağırıyorum, ısrar ediyorum. Beni yatıştırmak için Suriye'de bir hat sözü verildi. Bu sözü tutmamak için ise bugün başka şeyler yapıldı. Konstantinopol'den ayrılmak ve ömür boyu düşmanı olarak kalacağım Londra'ya atanmakla tehdit ettim. İşte Doğu."(P. Cambon, a.g.e.).

Bertrand memnundu. Sonunda düşüncelerini tümüyle benimseyen bir müttefik bulmuştu. Petrol imtiyazı ile ilgili projesini ona açacak mıydı? Hayır, projenin henüz olgunlaşmadığını düşünüyordu. Öncelikle tüm uzman raporlarını toplamak istiyordu. Sonra tüm teknik belgelerle destekleyerek, projeyi büyükelçiye açıklayacaktı. Sonunda da ondan dosyası için gerekli olan başvuru mektubunu isteyecekti.

Şubat 1894'de Alphonse Cilliere, Paris'te Konsolosluk İdaresi'ne atandı. Buna çok üzüldü, Konstantinopol'den şu anda istemiyordu; buraya dönmeyi düşünse bile. Bertrand ve Léontine de, sevdikleri bir arkadaşlarından ayrılacakları için üzülüyorlardı; veda hediyesi olarak ona son kez Boğazı ve kenti, tüm mahalleleriyle birlikte izlettirmek için uzun bir kayık kiraladılar. Bu sonsuz manzara, tümüyle, yalnızca denizden bakılarak görülebilir. Daha kıyıda herkes hiçbir şey kaçırmamak için yerleşir, konuşmalar kesilir, sessizlik eşliğindeki büyü iş başındadır.

Kıyıdan uzaklaşırken dağların tepelerindeki, beyaz minareler ve siyah servilerin hoş görünümleri, daha aşağıda yuvarlak cami kubbeleri, onların altında da sonsuz çeşitlilikteki renkleriyle yansıdıkları suya dek inen ince ağaç işlemeli bir sürü ahşap ev, villa, konak ya da yalı. Altın Boynuz'un girişinde, Valide Sultan'ın eski ağaç köprüsüne gelindiğinde körfez sonuna dek görülebilir; iki kıyı boyunca tepeler

üzerinde evler, dantel fistoları gibi yerleşmiştir.

Kayık, Altın Boynuz ve Marmara'nın birleştiği yere gelince, aynı tablonun her yerde tekrarlandığı dairesel bir görünümün ortasında, sonsuz bir mozaiğin küçük renkli taşlarını oluşturan on binlerce evin ortasında kalınır.

Bertrand sessizliği bozar ve yüksek sesle düşünür:

"Bu renkler nereden geliyor? Bu derin mavinin Bizans mirası olduğu biliniyor, eflatunlar ve yeşim yeşili de Osmanlı'ya ait. Peki diğerleri? Tüm diğer renkler? Kırmızılar arasında Suriye'den gelen kök boyaları seçiliyor, Fransa'nın güneyinde pencerelerde de olan renkten, ama..."

"Kökenlerinin ne önemi var," diye itiraz etti Cilliere, "renklerin hepsi çok güzel; bu ince uyuma hayran olunur ancak: bakın yukarıda tepedeki iki villaya, biri tarçın rengi fon üzerinde mavi lila bir leke... Bu saf bir aşk evliliği değil mi? Daha yukarıda yan yana duran şu ikisi, mercan ametist ile birleştirilmiş! Harika değil mi? Bunlardan daha birçok bulabilirim... Tümü bir senfoni oluşturuyor!"

"Yalnız aradığınızı bulursunuz," diye yanıtladı Bertrand.

"Bakın," diye ısrar etti Cilliere, "aşağıda şu gri mavi üzerinde şarkı söyleyen çilek rengi tuşa bakın! Onları bir araya getiren rastlantı, büyük bir sanatçı değil mi?"

"Bırakın bunları, biraz ciddi olun," diye itiraz etti Bertrand. "rastlantı bir şey yapmaz, o serbest bırakır. Bu rastlantısal birleşmelerden ya en iyi ya da en kötü çıkar... Ama gürültülü evlilikleri görmeyi reddediyorsunuz, kakofonileri görmezden geliyorsunuz."

İki arkadaş, tartışılmaz bir noktaya varıncaya dek uzun süre çekişmeye devam ettiler: bu mavi ve kırmızılardan hiçbiri, Beauvais Katedrali vitraylarının rengi ile bir olamazdı! Yine de birbirlerinin en iyi arkadaşı olarak ayrıldılar.

Cilliere'nin Paris'te tek düşüncesi vardı: Konstantinopol'e geri dönmek. Dört aydan daha az bir süre geçmişti ki, Türkiye'ye. Karade-

niz kıyısındaki Trabzon'a atanmayı başardı. Komene'nin eski başkentinde olan bu şehirde üç yıl kaldı ve zaman zaman Konstantinopol'e arkadaşlarını görmeye gitti. Selanik'e atanıp 23 Haziran 1897'de oraya gidince, arkadaşlarına daha da yaklaştı. Bir buçuk yıl Selanik'te kaldıktan sonra sonunda Konstantinopol'e döndü ve oraya yerleşti. Burası onun kendi ülkesi olacaktı.

NOTLAR

1. Michel Portakal Paşa (1842-1897), Paris'te ekonomi, ziraat ve siyaset bilimleri öğrenimi görmüştür. Tam altı dil konuşur. 1891: Hazine-i Vezne, "une Histoire de la Crete et une Histoire des Parthes" adlı eseri yazdı. Sultan, Osmaniye Nişanı verdi. Y. G. Cark., a.g.e.
2. Bu portre bugün Londra'da National Gallery'de bulunmaktadır.
3.Françoise Georgeon, "Le dernier sursaut" (Son Sıçrayış), Robert Mantran yönetiminde "Osmanlı İmparatorluğu Tarihi"nde, Paris,1989.
4. Joan Haslip, a.g.e.
5. Padişahın annesinin unvanı. Perestü Sultan, 11 yaşındayken annesi Tirimüjgan'ı kaybeden Abdülhamid'e annelik yapması için önceki Sultan Abdülaziz tarafından atanmıştı. Osmanlı maiyetinde Sultanın annesi daima çok büyük bir saygı görür ve önemli rol oynar.
6. Joan Haslip, a.g.e.
7. Ralph Hewins, Mr Five Per Cent, Biography of Calouste Gulbenkyan, (Bay Yüzde Beş, Calouste Gulbenkian'ın Biyografisi) Londra, 1957
8. I.G.Cark, a.g.e. Franck Ferwerda'nın çevirisine göre.
9. Paul Cambon, Correspondances, (Görüşmeler), 1. cilt, 1870-1898, Paris, 1940.
10. Baron de Constant de Rebecque d'Estournelle (1852-1924), milletvekili, senatör. 1909 yılında Nobel Barış Ödülü aldı.

6

Çok Yönlü Bir Türkiye

Alphonse Cilliere, Pierre Loti'nin Konstantinopol'e geldiğini öğrendiğinde, oradan ayrılalı iki ay olmuştu. Romancı, büyükelçilikteki arkadaşının ayrılmış olmasına üzüldü. Türkiye'ye üçüncü gelişiydi. 1870 yılında Jean-Bart'ta ikinci sınıfta bir genç subay adayı olarak, onu çok etkileyen Simirna'da kısa bir mola vermişti. İzlenimini, ünlendiği egzotik lirizminin henüz görülmeye başlandığı bir tanımlamayla anlatır:

> "Yağmur bardaktan boşanırcasına yağıyor ve akşam karanlığı çöküyordu. Dar ve karanlık yolların labirentinde başıboş köpekler uluyordu. Fenerleri, bastonları ve silahlarıyla masal alemindeki kişiler gibi giyinmiş adamlar, gölgenin içinde uzun bir sıra halinde kocaman yaratıklar geçiyorlar ve binlerce çan çaldırıyorlardı... Bunların Asya'nın büyük kervanlarının develeri olduğunu anladım..."

1876 yılında ilk kez Konstantinopol'de uzun süre kalmaya gelmiş ve Fransız Büyükelçiliği'nin karakolu olan Gladiateur'de görev yapmıştı. Bu dönemde Abdülhamid'in tahta çıkış töreninde hazır bulunarak, Osman'ın kılıcını kuşanması için Eyüp Camisi'nde yapılan büyük törene götürülmesinde yer almıştır. Bu uzun dokuz ay boyunca genç bir "Çerkez köle" ile karşılaşmış ve ona çılgınca âşık olmuştu. Üç yıl sonra yayınladığı ilk kitabının, Aziyade'nin de esin kaynağı olmuştu. Aziyade onu sonsuza dek büyülemişti. Yaşamı boyunca tanıdığı sayısız kadından hiçbirine karşı böyle bir tutku hissetmedi. Ne Tahitili Rahahu, ne Faslı Zehra, ne Bourbon Adası'nın Créole'unden Cora, ne

İsfahan'ın İranlıları, ne Mm. Chrysanthème, ne de Nagazaki'nin genç kızları sevgili Aziyade'nin ölümünü teselli edemedi. Çok sonra ünlenip, tüm Paris onun peşinde koşarken, Elisabeth de Roumanie, Nathalie de Serbie, Alice de Monaco, Marie-Christine d'Espagne, Sarah Bernhardt, Mm Mounet-Sully, Mm Catulle-Mendes ve birçokları gibi toplumun üst kesiminden kadınlar etrafını sardı ve belki de bazıları onu sevdi. Ama hiçbiri onu unutturamadı ve teselli edemedi.

Gerçekten de Pierre Loti, Aziyade'ye âşık olurken, aynı zamanda Konstantinopol'e de âşık olmuştu. Rochefort'daki evinde yaptırdığı cami, tüm yolculuklarında yanında taşıdığı nargile, silahlar, halılar, tespihler ve Türk giysileri onun için karşı konulmaz biçimde daima gideceği Konstantinopol'ün, asla içinden koparıp atamayacağı yaşayan parçalarıydı.

Ekim 1887'de Romanya Kraliçesi Elisabeth tarafından Sinaya Şatosu'na davet edildiğini yazar, Willy Sperco. Bundan yararlanarak Konstantinopol'e gelir, metresinin izini arar, gençlik tutkusuyla tiyatro yaptığı yerleri tekrar görür, yakın arkadaşlarının bulmaya çalışır ve Aziyade'nin mezarını bulur. Bu gelişleri saplantısının ritmine göre sürer. 1890 yılında yalnızca dört gün için tekrar Konstantinopol'e gelir. 10 Mayıs'ta onu öğle yemeğine davet eden Montebello'yu ziyaret eder. Bu gelişinde Alphonse Cilliere ile tanışmıştır. Ve bu iki adam dostlukla birbirlerine bağlanmışlardır.

Pierre Loti, 13 Mayıs 1894 tarihinde tekrar geldiğinde romanları, uluslararası başarı kazanmış ünlü bir kişiydi. Aziyade ile evliliğinden sonra yapıtlarından sırayla "Bir Sipahinin Romanı", "Kardeşim Ives", "İzlanda Balıkçısı" ve "Madam Chrisantheme"i yayınlamıştı. İki yıl önce Emile Zola'nın karşısında Académie Française'e kabul edilmişti. Artık onun tuhaflıkları, giyim zevki ve boyunu uzatmak için giydiği yüksek topuklar sindiriliyordu. Aynı biçimde yüzüne makyaj yapma çılgınlığı da kanıksanıyordu. Aslında yanaklarına allık sürmeyi bırakmıştı. Yalnızca beyaz pudra sürüyordu ve yazdığı gibi "yanaklarının

beyazlığı gözlerini daha güzel gösterecekti." Mesleki disiplinin çok keskin olduğu deniz kuvvetlerindeki üstleri de, gariplikleri nedeniyle onu mahkûm etmeden önce bir süre serbest bırakmışlar, ardından da her şeye rağmen iyi bir denizci ve iyi bir komutan olduğundan bu durumu önemsememişlerdi.

Paul Cambon gerçekçi bir bakışa sahipti. Düzeni, net ve açık durumları seviyor, "yalancı duyarlılık" diye adlandırılan şeyden nefret ediyordu. Oysa egzotik güzellikleri takdir etmeyi biliyordu; ama asla aklını kaybedecek kadar değil. Doğu'nun yaratık ve büyülerinin düşüncelerini rahatsız etmesine izin verecek biri değildi. O asla haremde kapalı bir kadının büyüsüne, onu oradan çıkaracak kadar kendini kaptırmazdı! İşte bunlar "yalancı duyarlılıklar"dı. Hayalperest olunabilirdi; ama bu kadar da değil!

Paul Cambon, Paris'te konuşulan "garipliklerini" hoş görme eğilimine sahip olmasa da, onunla tanışmak için çok da isteksiz değildi. Onu bir öğretmenin yeni bir öğrencisine yönelttiği eleştirel bakışla inceledi. İlk karşılaşmadan sonra izlenimlerini annesine şöyle yazdı:

> "Pierre Loti buraya, Mısır'dan kara yoluyla geldi. Bu sabah beni görmeye geldi. Yarın öğlen yemeğine, cumartesi günü de akşam yemeğine davet ettim. Boyunu uzatmak için yüksek topuklar giyen kısa boylu bir adam ve tırnakları Arap kadınları gibi kınalı. Ama söylendiği gibi yüzünde makyaj yoktu. Çok utangaç bir havası var, çabucak yüzü kızarıyor, alçak sesle konuşuyor ve sandalyenin kenarına ilişerek oturuyor. Sonuç olarak kendi vücuduyla çok ilgili görünüyor."(Paul Cambon, a.g.e..)

Gariplikler, gariplikler... Öğrenci kötü not almıştı. Ama ikinci karşılaşma sonrası annesi Mm Cambon'a yazdığı ikinci mektupta renk değişmişti:

> "Pera, 21 Mayıs 1894. Dün Loti'yi Boğaza götürdüm. Rumelihisarı'nın üzerindeki denizi sınırlayan tepelere tırmandık[...] Buralarda bol miktarda çiçekli ağaç ve çok güzel bir manzara var. Loti hakkın-

daki söylentilerden daha iyi biri. Görünür gariplikleri utangaçlığından kaynaklanıyor. Topuklarını boyunu uzatmak için yükselttiğinden emin değilim. Çinliler gibi çok kısa bacaklara sahip görünüyor, yüksek topuklar giymeye mecbur(!) Herkes için samimiyetle çok para harcadı. Çok hoş bir konuşması var. Özetle onun hakkındaki izlenimlerimiz iyi." (Paul Cambon, a.g.e..)

Loti böylece kurtarma sınavına kabul edildi. Gariplikler silindi ya da bağışlandı. Loti yeniden saygınlığına kavuşup, Cambon'un ilgisini çekecek miydi?

Bertrand ve Pierre Loti, daha uzun ama daha karmaşık bir ilişki kuracaklardı. Daha uzun. Çünkü Pierre Loti, Eylül 1903 ile 30 Mart 1905 arasında kalmak üzere Konstantinopol'e gelmişti. Karmaşık. Çünkü birçok kez tartıştılar, birbirlerine kızdılar ve barıştılar. Muhtemelen Loti'nin 1894 yılındaki gelişi ilk tanıştıkları zaman olmuştur. Pierre Loti'nin Bertrand'ın koleksiyonundan haberi olmuştu ve onu kendi koleksiyonunu görmesi için evine davet etti. Zevklerinin tamamen farklı olduğunu keşfettiler. Bertrand hayal kırıklığına uğradı. O az bulunur ve güzel Yunan, Helenistik, Bizans ve Türk eski parçalarını topluyordu. Pierre Loti ise Türklere ve Araplara ait her şeyi topluyordu; eski ya da çağdaş olması önemli değildi, yeter ki egzotik ve "yerel renklere sahip" olsun. Bertrand yüzünü buruşturdu ve homurdandı: "Ondan bundan, Kapalı Çarşı taponları... Bu ciddi bir koleksiyon değil, ilkel, çocuksu..." Son olarak Bertrand, Pierre Loti'nin her şeyden önce hayalperest olduğunu anladı. Halılar, örtüler, giysiler ve mücevherler kendi için değil sadece bir amaç içindi: Aziyade'nin ortamını yeniden yaratmak ve anısını yaşatmak.

Çocukları gördüğünde Pierre Loti'nin utangaçlığı hemen geçti. Léontine ona gururla dokuz buçuk yaşındaki Lucien'ı, 6 buçuk yaşındaki sarışın mavi gözlü küçük Marie'yi ve 4 yaşındaki ikizler Louis ve Marcelle'i tanıttı. Dostça ve sıcak davrandı onlara. Onları memnun etmeye çalıştı, onlarla gevezelik etti, oyunlar gösterdi; ama pek sonuç

alamadı. Çocuklar çok temkinli davranıyorlar ve merakla bu yüksek topuklu, yüzünde pudra olan, ilginç gözlü garip adamı gözlüyorlardı. Pierre Loti, cesaretini yitirmedi, çabalarını sürdürdü ve sonunda dizleri üzerinde ata biner gibi zıplatarak Marie'yi kahkahalarla güldürmeyi başardı. Sonra herkesin kılık değiştirmesine karar verdi. Onun en önemli işiydi. Pierre Loti, Paris salonlarında, sosyetede, zengin fahişeler ve ikinci sınıf tiyatrocular arasında çok sevilen bu kılık değiştirme oyununa meraklıydı. Asla Marki de Castellane, Liane de Pougy ya da Sarah Bernhardt ile yakınlığı olmayan Bertrand, yüzünü buruşturmaya devam ediyordu. Çocukları hâlâ giyinip duruyorlardı; ama kendisinin böyle bir maskaralığa razı olması söz konusu olamazdı. Kuşkusuz tüm önemli kişiler ve Kapı'daki üst düzey görevliler gibi kendisi de fes giyiyordu; ama bunda gülünç bir şey yoktu, tersi gülünç olurdu. Kaşlarını çatarak, "çocuksu, ciddiyetten uzak," diye düşündü. Çocuklar oyunlarıyla ilgileniyorlardı.

Ama oyun kaybedilmemişti. Pierre Loti alçak sesle konuşarak, basit, biraz da gizemli bir havada macera ve yolculuklarının hikâyelerini anlatmaya başlayınca, büyük bir sessizlik içinde hepsi dinledi. Hikâyeci Loti'nin çekimi iş başındaydı. Küçük dinleyicileri ağzının içine bakıyorlardı, çok etkilenmişlerdi; Bertrand dahil. Asla kitap okumayan ilginç Pierre Loti'ye, Anatole France "büyük cahil" adını takmıştı. Bir kez daha oyunu kazanmıştı. Pera'da, Ortaköy'de ve Bebek'te artık Bareilles'lerin evine sürekli girip çıkıyordu. Daima gürültülü bozuşmalardan sonra barışma isteği ile geliyordu. Pierre Loti, Bitini'nin eski başkenti ve Konstantinopol'ün fethinden önce Osmanlı Sultanlarının ikametgâhı olan Bursa'ya gitmek isteyen Paul Cambon ile yaptığı kısa bir Bursa seyahatinden sonra geri dönecekti. Onunla kentte on yıl sonra karşılaşacağız.

1892'de "doğan ılık ve mavi nisan ayının" tatlılığının çekimiyle Bertrand, "Boğaza açılan yeşilliklere gitmek" istedi. Ailesi ile birlikte Bebek'e yerleşmek için hemen Pera'yı ve onun gürültülü çılgınlığını terk etti ve yazdığı gibi "çınarlarının, bahçelerinin ve yer yer ağaçlandırılmış Asya'nın sakin sularının çayırları, Kandilli yalısı, Anadolu Hisarı'nın yıkıntıları, mavi suda gölgesi oynaşan gül rengi mermer küçük sarayı ile karşı kıyı manzarasının güzelliğini," seçti.

Théophile Gautier tarafından da tekrar yazıldığı gibi Betrand için, "dünyadaki en güzel tatil köylerinden biri"dir Bebek. Bundan iyisi can sağlığı. Büyülü, anı ve düşlerle karşılaşılacak bir yerdi. Artemis'e adanmış bir tapınağın bulunduğu eski Chellae'nin yeriydi. Buradan çok uzakta değil, hemen yukarıda, Rumeli Hisarı'na yakın bir yerde Kralların Kralı Büyük Darius, Hellade'ın fethinden sonra Boğaza yüzer bir köprü kurmuş ve zaferden zafere koşmuştu; ta ki Maraton'a yenilene kadar. Bertrand, gösterişli Mısır Hidivi II. Abbas Hilmi ile ilk kez Bebek'te karşılaşmıştı. Burada deniz kenarında, neşe, zekâ ve cömertlikle konuklarını kabul ettiği bir sarayı vardı. Çevrede o kadar çok malı vardı ki köy, bunların çevirdiği bir dairede kalıyordu ve dostane varlığı her yerde hissediliyordu.

Bebek'te ayrıca Sultan Abdülhamid'in en yetenekli ve en meraklı kızlarından biri olan Ayşe Sultan'a hediye ettiği bir saray bulunuyordu. Boğaz kıyısı izlenerek komşu köye, "Arnavutların köyü," Arnavutköy'e kadar çok zevkli bir gezinti yapılıyordu. İsmi öyle demese de, bu köyde oturanların tümü Yunanlıydı. Orada özellikle büyük bir Panarit aile olan Musurus'lar oturur ve yaz aylarında beyaz mermer saraylarında, daha sonra Anna de Noailles adıyla ünlenen, torunları genç Prenses Anna de Brancovan ile karşılaşılırdı(1). Her akşam Bebek'ten Arnavutköy'e dek gezilirken "misk, sedir ve güllerin yoğun kokusunun" sarhoşluğu ile Anna ve güzel kuzenlerini düşünmek çe-

kiciydi. Aynı gezinti ve aynı anda "sarısabır, incir ve yalancı çınar"lar arasında tersi bir duyguya kapılmak da mümkündü.

Léontine Bebek'ten hoşlanmadı. Gezinti ve piknik yaparak, hoş zamanlar geçirmek için güzel bir yerdi; ama bir haftadan fazla değil. Orada daha uzun süre kalmak için çok sayıda hizmetliye, özellikle de Pera'ya alışverişe gitmek için bir araba ve arabacıya sahip olmak gerekiyordu. Çünkü orada yalnızca küçük bir bakkal bulunabilirdi. Pera'da ise caddenin her köşesinde Bon Marché, Paris-Londra ya da Perret'in Mode Françaises gibi büyük mağazalar ve yazın serinletici, kışın ısıtan içecekler satan seyyar satıcılar vardı. Konstantinopol'e geldiğinden bu yana Pera'dan hiç uzaklaşmamıştı. Burada büyümüştü ve kendi yaşındaki tüm arkadaşları hâlâ buradaydı: Madeleine Faure, "yenilikler" satıcısı, "Sultanın çerçevecisi" M. Leduc'un iki kızı, esmer Marie ve incecik vücudu ve badem gözleriyle sarışın Suzanne.

Pera'da Grand-Rue boyunca dükkân sahibi yurttaşları bulunuyordu: M. Micou "Sultanın fırını", M.Pitre kasap, M. ve Mm Touzet, "İç çamaşırı" satıcıları ve diğerleri...

Pera'da Grand-Rue paralelinde bulunan Petit-Champ Sokağı'nın yukarısına doğru giderken İngiltere Büyükelçiliği'nin büyük kapalı alanına gelmeden az önce Fransız Büyükelçiliği'nin eski bankeri David Glavanı'nin konağı fark ediliyordu. Bu Levanten aile, kentin en eski sakinlerinden biriydi; bundan biraz daha yukarıda sonradan yanan ahşap bir konakları daha vardı. Bu iki konağın arasından Glavanı Caddesi başlıyordu. Bu cadde de diğer yurttaşlar, özellikle de M. Rouet'in kayınpederi, Fransız Büyükelçiliği'nin ilk çevirmeni M. Balladur bulunuyordu(2).

Büyükelçiliğimizin ilerisinde "büyükanne Toussaint"nin konağının bulunduğu Kalyoncu Kulluğu Caddesi'nin üstlerinde ünlü Fransız-Türk Lisesi Galatasaray'a ulaşılıyordu. Burada Bertrand'ın birçok meslektaşı öğretmenlik yapıyordu: Perrand, Sarret, Dubois, Isoard, Magnus ve özellikle de Léontine'den biraz daha küçük olup, şaşırtıcı

bir güzelliğe sahip Jeanne'nin babası Albert Prost. Jeanne daha sonra Mısır Hidivi II. Abbas Hilmi'nin büyük mabeyincisi Arif Paşa ile evlenmiş olmalıydı.

Bebek'te kalışları kısa sürdü. Ama iyi olmuştu.

Bertrand, Léontine ve çocukları orada, 1895-1896 arasında, Anadolu'yu kasıp kavuran trajik olaylardan uzakta güzel günler geçiriyorlardı. Birkaç gün boyunca Galata'da yaşanan sorunların ertesi günü, Konstantinopol'e döndüler. Ve hemen gördüklerini merak eden birçok arkadaş ve komşu ile çevreleri sarıldı.

Bir yaz günü fırtına kopması gibi, aniden büyük bir trajedi Türkiye'deki Ermeni topluluğunun üzerine çullandı. Bir gün tüm kentlere ve köylere bir grup Kürt atlısının, geldiği görüldü. "Sultan izni" işareti üzerine, acımasız bir saldırı başladı. Evleri önceden belirlenen Ermeniler dövülüp tartaklandı. Kadın, çocuk, yaşlı hiç kimse bundan kurtulamadı. Kaçmaya çalışanlar sonuna dek izlendi. Bu olaylar, Avrupalı büyükelçilerin ürkmüş bakışları altında, Kilis ve Van'dan Diyarbakır'a, Samsun'dan Erzurum'a tüm Küçük Asya'nın doğusunda tekrarlandı.

Avrupa'da kamuoyu olaylara üzülmekte gecikmişti. Ağustos 1896'da Dachnak Ermeni Devrimci Partisi'nin yirmi kadar militanı "Avrupa'nın dikkatini çekmek ve Ermenilerin lehine davranmalarını sağlamak" için Galata'da Osmanlı Bankası'nı işgal etti ve çalışanlarını bir gün boyunca rehin aldı. Bu olay İstanbul'daki Ermeni topluluğuna karşı misillemeleri kışkırttı(3). Albay Lamouche'a göre "Saldırılar önceden hazırlanmıştı; çünkü aniden ortaya çıkmasına izin vermekle yetinen ordu ya da polis tarafından engellenmeden yürütüldü." Batılı diplomatik heyetlerin raporları giderek daha kaygı verici hale geldi. Paul Cambon bir yıldan beri Paris'i uyarmaktan vazgeçmiyordu:

> Pera, 10 Ekim 1895: Türkler Konstantinopol'e girdikleri zamanki gibi yağmacılar. Ermeniler gösterileriyle baskıyı kışkırttı; ama ardından gelen kargaşa korkunçtu[...]

4 Kasım 1895: Küçük Asya gerçekten yanıyor. Diyarbakır'daki olaylar cuma gününden beri sürüyor. Konsolosumuz 500 mülteci ile evine kapandı. Vahşi Kürt çetelerinin kentte yaşayanlarla işbirliği yaptığını gördü[...]

Paul Cambon, Fransız basınının olayların o kadar da dramatik olmadığını gösteren havasını gördükçe üzülüyordu. Hatta bazı Türk Büyükelçiliği tarafından satın alınmış gazeteler olanları yadsımaya dek gidiyordu. "Türkiye'de her şey yolunda," demekten vazgeçmeyen Dışişleri Bakanı M. Hanotaux'nun, 30 Mayıs 1894 ile 1 Kasım 1895 tarihleri arasında, Quai d'Orsay'da Paul Cambon'dan yakında saldırı olacağını bildiren en az 109 mesaj aldığı öğrenilince, öfke doruğa ulaştı. Hanotaux bakanlık görevini kaybettikten sonra, 1 Aralık'ta Revue de Paris'te Sultan Abdülhamid'in "dingin, yüce gönüllü ve tarafsız olma özelliklerini" yücelterek savunmasını yaptı; 1896 yılında işe geri döndü. Her yer kana bulanmışken, "Osmanlı kentlerinin sakinliğinden" söz ediyordu. Kısa bir süre sonra Sultan, M. Hanotaux'ya Paşa unvanı ve İmparatorluk İmtiyaz Nişanı verirken, Tunus Bey'ini de kanlı listesine ekledi. "Nişan, ancak bu kadar işe yarayabilirdi." (Gohier U.)

Bununla birlikte heyecan tüm Batı'yı sardı. Özellikle İngiltere'de heyecan doruktaydı. Lordlar Kamarası'nda milletvekilleri acil önlemler alınmasını istediler. Ama hangi önlemler? Büyükelçi Philip Currie tarafından Sultana bir kınama notası gönderildi; Abdülhamid bunu İngiltere Büyükelçiliği tarafından Londra'ya gönderilen raporların, "onların hayal ürünü olduğunu," söyleyerek yanıtladı. Sonra, Başbakan Lord Salisbury, Betak'ta gelişen olayların sorumlusu olarak Şevket Paşa'nın cezalandırılmasını istediğinde Sultan, Şevket Paşa'yı sarayda saygın bir görev vererek ödüllendirdi. Son olarak da Philip Currie, Sultana olaylar üzerine araştırma yaptırmak üzere bir askeri elçi göndermek istediğini açıklayınca, Sultan böyle bir araştırmanın kendileri tarafından görevlendirilen bir kurul tarafından yürütüldüğü ve "Ermeni haydutlarının suç unsuru taşıyan davranışlarının kınanmış

olduğunu," söyledi. Avrupalı şansölyelikler, Babıâli arasında notaları değiş tokuş ederken, olaylar sürüyordu. İngiltere, İtalya, Avusturya ve Rus büyükelçiliklerinin raporları birbiriyle uyumluydu: 1895 yılı sonunda 150.000'den, 1896 yılı sonunda da 300.000'den fazla ölü vardı.

İngiltere Hükümeti bağımsız bir Ermeni devleti oluşturulmasını önerdiğinde, Rusya bu projeyi onur kırıcı buldu: çünkü kendi Ermeni vatandaşları vardı. Sonra, İngiltere büyük güçlerin ortak bir askeri gücü ile müdahale edilmesini önerdiğinde de, Avusturya buna karşı çıktı; ama Almanya destekledi. Son olarak da, bir İngiliz milletvekili, başbakana gensoru önergesi verip, söz konusu uyuşukluğun tüm zamanların en büyük savaş filosuna sahip bir büyük güce yakışmadığını bildirince Lord Salisbury, zırhlıları Arafat Dağı'na taşıyamayacağını söyleyerek yanıt verdi!

Peki Fransa? Doğu'daki Hıristiyanların koruyucu gücü, isim ve ayrıcalığını güçlü biçimde savunan, "Rusya'nın müttefiki ve büyük ekonomik çıkarlar sağladığı Osmanlı İmparatorluğu'na borçlu olan Fransa, temkinli biçimde olaydan uzak duruyordu." (F.Georgeon, a.g.e..) Oysa Paul Cambon mesaj yollamaya devam.ediyordu:

> "30 ekim 1895: Bu durumda olup biten olaylara yardım ettiğimizi düşünüyorum; tarihsel bir sonuç..."
>
> "24 Eylül 1896: İngiliz Büyükelçiliği'nin yakınlarında savunmasız Ermenilere saldırıldığı görüldü[...]. Yeni Çarşı Caddesi'nde aynı şekilde."

Sonunda bir gün olaylar başladıkları gibi aniden durdu. Fransızca kaleme alınmış ve Almanya dahil Berlin Anlaşması'ndaki tüm imzaları taşıyan açık bir telgraf, Sultana 'Olaylar hemen durmalı, bu durum böyle sürerse tahtının ve onurunun tehlikeye gireceğini,' söylemişti. 28 Ağustos Cuma günü buyruk verildi: Efendi öldürmeyi yasaklamıştı.

Joan Haslip'in yazdığı gibi Abdülhamid'i harekete geçiren şeyin

yalnızca kendi insanlarının tepkisi olduğu açıkça görüldü. Ayak takımı tarafından işlenen ağır suçlar, yasaya saygılı yurttaşların tümünü ve birçok koşulda Ermenileri korumuş Müslümanları, isyan ettirmişti." Üstelik Sultana çok güç ve uzun zamanda gerçekleştirilmiş olan bu ortak telgrafı göndermek için, büyük güçlerin yaptığı anlaşma hiç de mükemmel değildi. II. Guillaume'ın "imparatoriçe ve çocuklarıyla çektirdiği bir fotoğrafı Abdülhamid'e atfederek gönderdiği onunla kişisel ilişkilerini artırmak için bu zamanı seçmiş olduğu ve Sultana gönderilen ortak kınama telgrafında büyükelçisinin imzasının bulunmasının yalnızca resmi bir davranış olarak görülmesini istediği, kişisel olarak da arkadaşının bu davranışından dolayı özür dilediği" öğrenildi.

Bertrand, tüm Ermeni öğrenci ve arkadaşlarını sağlıklı ve güvende bulduğuna çok sevindi. Hovannes Gülbenkyan, San Stefano'da güvendeydi; kuzeni "petrolcü" Calouste ve ailesi kurtulmuşlar, Mısır'a gitmekte olan bir gemiyle çabucak kaçırılmışlardı.

Dört yıl önce Calouste Gülbenkyan, uzun ve sabırlı bir bekleyiş sonrasında Essayanların büyük kızı Névarté ile evlenmişti. O dönemde Calouste çok zengindi; ama Essayanlar ona küçümsemeyle bakıyorlardı; çünkü onlar çok daha zengindi. Gülbenkyan, Asya yakasında ölçülü biçimde yaşarken, Essayanlar Boğazın Avrupa yakasında büyük bir eve yerleşmişlerdi. Büyük Levanten ve Yunanlı aileler arasında şık ve modaya uygun bir yaşam sürdürüyorlardı. Genç Calouste için Essayan'ın kızını ele geçirmek, umutsuz bir hayal gibi görünüyordu. Bu durum, 1892 yılında tüm Essayan ailesinin iki kızını eğitimlerini sürdürmeleri için, Londra'ya yerleştirmeye götürmeleriyle değişecekti. Calouste onlara Londra'da eşlik etmişti; balolara ve sosyete eğlencelerine meraklı olmadığı için çoğunlukla Hovannes Essayan'ın yanında kalıyordu; İngilizce konuşamayan yaşlı adamın sürekli yanında bulunarak, onunla uluslararası ilişkiler üzerine konuşarak, sonunda kızını vermeye ikna etmişti. Ne de olsa Gülbenkyan, Essayanlar gibi Sezare kökenliydi. Hovannes Essayan, devlet anlaşmalarında bü-

yük servet yapıp onları denizciliğe ve bankacılığa yatırmadan önce, iş hayatına işportacı hurda satıcısı olarak başlamıştı; tıpkı babası Sarkis Gülbenkyan gibi. Bu evlilik Calouste Gülbenkyan'a hem mali hem de sosyal açıdan büyük üstünlükler sağlayacaktı. Bu ilk şansıydı.

Uzun süre Anadolu'da sınırlı kalan olaylar Konstantinopol'de de görülmeye başlandığında, öncelikle en zengin aileler tehlike altındaydı. Ama Gülbenkyan ve Essayanlar şansları sayesinde kurtuldular: Konstantinopol'den ayrılmaya karar verdikleri gün, bir gemi Alexandrie'ye gitmek için hazırlanıyordu; bu gemi Essayan Denizcilik Şirketi'ne aitti ve iki ailenin tüm üyelerinin çıkış vizesi vardı. Halı satıcısı kılığına girerek, eşyasız ve sade görünüşleriyle küçük gruplar halinde Altın Boynuz'un iskelesine geldiler. Ve gemiye binip gittiler(4).

Diğer bir şans: Calouste Gülbenkyan gemiye henüz çıkmıştı ki, köprüden dev gibi bir şey atladı, iki metreye yakın bir dev. Ona bakar bakmaz Calouste hiç tereddüt etmedi: bu kişi Mantachoff'dan başkası olamazdı! Tabii ki oydu! Köylü-petrolcü-milyarder, Bakü'nün çılgın Karun'u da Ermeniydi ve o da buradaydı; kaçıyordu, hem de aynı gemiyle! Mantachoff, Bakü'deki kare çayırlıklarının dışına çıktığında afallamıştı: dünyanın başka yerlerindeki ne dilleri ne de usulleri biliyordu. Kıyıdaki kaçan kurtulur durumundan yararlanarak, Calouste Gülbenkyan, zekice Mantachoff'a yaklaştı. Ona yardım etti ve kısa sürede onun için vazgeçilmez biri hale geldi; önce gemide sonra da Mısır'da. Görüşmeler ayarladı, ona doktor buldu; iş mektuplarını yanıtladı ve petrol işlerine alıştı. Böylece Mantachoff ile üç ay sonra Londra'da karşılaştığında onun Hindistan ve Ortadoğu Pazarlama Temsilcisi olmaması için bir neden kalmamıştı. Onun petrolcü yönünün efsanesi başlıyordu.

Bu arada Mısır'da geçirdiği süre Gülbenkyan için sıra dışı başka bir şans doğurdu. O dönemde büyük Nubar Paşa hâlâ yaşıyordu. Bu Ermeni Paşa, Mısır'da başarılı olmuş ve kabine başkanlığı, Hariciye Nazırlığı gibi görevlerle Mısır'ı yirmi yıl boyunca yönetmişti. Oldukça

ünlü bir adamdı: heykelleri Alexandrie'ye de olduğu gibi Kahire'de de yükseliyordu. İki kentte de birçok sokak hatta Kahire'nin şık bir mahallesi ve bir pamuk türü de onun adını taşıyordu! Aynı zamanda sürgündeki tüm Ermeniler için de cömert bir yardımseverdi. Oysa Calouste'un karısı Névarté'nin Mısır'da bir Ermeni ile evli Vahan Essayan isimli bir kuzeni vardı. Anna Karakeçiyan, Ermeni dünyasındaki en büyük servete sahip olduğu söylenen milyarder Abraham Paşa'nın kızıydı. Bu Abraham Paşa da, ünlü Nubar Paşa'nın kayınbiraderiydi. Mısır devlet adamı sürgündeki "yeğeni" Gülbenkyan'ı çok sıcak karşıladı; onlara Kahire Sarayı'nda konukseverlik gösterdi ve Calouste ile Névarté'nin oğullarının vaftiz babası olmayı kabul ederek Nubar'ı vaftiz etti.

Mısır devlet adamının yanında geçirdiği süre Calouste Gülbenkyan için mucizeviydi. Onun evinde çok sayıda siyaset ve özellikle de para dünyasının ileri gelen kişileriyle tanışma fırsatı buldu: Galler Prensi'nin mali danışmanı olan multimilyoner Ernest Cassel, City'nin ünlü bankerleri Baring Kardeşler ya da Paris'in Rothschild'ları. Birkaç yıl sonra Gülbenkyan, Mezopotamya petrollerinin fethi için yirmi beş yıl boyunca yürüteceği mücadeleye girişmek için bu ilişkilerinden faydalanacaktı.

DOĞUNUN ÇELİŞKİLERİ

Olayların ertesi günü Bertrand ve Léontine, şaşkınlık içinde Galata'ya dönmüşlerdi. Günlerce sokaklar boş ve sessiz kalmıştı; sanki tüm kent soluğunu tutmuştu. Sonunda bir sabah, küçük şerbetçinin tanıdık sesinin yankılandığı duyuldu; "Buuuzz gibi şeerbeet!" Bardak ve maşrapalarla çan çalarak, bağırarak ilerliyordu. Ardından da diğer seyyar satıcılar geliyordu. Böylece hayat, gün geçtikçe her zamanki haline dönüyordu. Türk ve Avrupalı arkadaşlarında saklanmış olan Ermeniler, evlerine dönmeye başladılar. Kısa bir süre sonra herkes,

Batılı diplomatları şaşırtarak, alışkanlıklarına geri döndü ve devletin Ermeni nazırları ve üst düzey görevlileri de görevinin başında, sanki hiçbir şey olmamış gibi, çalıştıkları saptandı. Uzun bir süre bu Doğu'lu "çelişkiler" sohbet konusu oldu ve yeniler, eskilerin düşüncelerini merak ederek, bunu sonu gelmez bir biçimde tartıştılar.

Fransa Büyükelçiliği'nde en kıdemli kişi, Pierre de Margerie'ydi(5). Konstantinopol'e ilk kez on yıl önce gelmişti. O zaman genç bir sekreterdi. Caporal, Crespin, Daffos, Glavanı, Lorando gibi Türkiye'de yerleşmiş eski Fransız ve diğer Levanten aileleri tarafından kabul edilmeyi başarmıştı. Büyükelçiliğe sürekli gelip gidenler arasında, kökeni Polonya aristokrasisine dayanan bir Fransız olan ve iki yıl önce Düyun-ı Umumiye'de hukuk danışmanlığına atanan Léon Ostrorog da bulunuyordu. Léon Ostrorog, yalnızca parlak bir hukukçu değildi. Aynı zamanda bir estetikçi, bir Doğu bilimciydi. Birçok dil biliyordu. Osmanlı kültürünün çekimiyle banker Lorando'nun kızlarından biriyle evlendi ve Boğazın Asya yakasında tüm Konstantinopol'ün bir gün orada olmaya can attığı Kandilli'de bulunan şık yalısına yerleşti(6).

Paul Cambon'un gelmesiyle büyükelçiliğin sürekli ziyaretçileri arasında olan Bertrand, orada Konstantinopol'e ikinci kez gelen Romanya'nın yeni ateşesi M. Trandafir Djuvara ile de tanıştı. Pierre de Margerie gibi Paris Siyaset Bilimleri Yüksekokulu'ndan mezun, inançlı bir Fransız sever olan bu Romen diplomat, Fransa Büyükelçiliği'ndeki arkadaş çevresine çabuk uyum sağlamış ve sohbetlere katılmıştı.

"İşin içinden çıkamadığım nokta, Abdülhamid'in bu saldırılara hoşgörü göstermesinin nedeni," diyordu Paul Cambon, "Tabii tarafından düzenlenmediyse. Ermeni ulusu küçük bir topluluktu, rejim için bir tehdit oluşturmuyordu."

"Ermeniler," diye açıklamaya başlıyordu Ostrorog, "şimdiye dek üç ayaklanma gerçekleştirdiler: 1885'de Van'da Armenakan, 1887'de Cenevre'de Hentchak ve 1890'da Tiflis'te Dachnak. Ayrıca Anadolu'da ve İstanbul'da çıkan olayları birbirinden ayırmalıyız. Buradaki

rastlantısaldı. Orada ise açık isyanların bastırılması söz konusuydu; oradakilerden bu amaç için kurulmuş Hamidiyeler sorumluydu. Ama onların yönerge dışına çıktığı da bir gerçek. Burada ise ona benzer bir durum yoktu. Rehineleri serbest bırakır bırakmaz, onlara söz verildiği gibi, Ermeni muhalifler de tümüyle serbest kalabildiler. Ünlü Hamidiyeler, Konstantinopol'e karışmadılar. Burada olaylar, hamal ve bekçi çeteleri tarafından çıkarıldı."

"Kuşkusuz," diye yanıtlıyordu Djuvara, "ama polis de suç ortağıydı. Bunu kendim gözledim. Olaylar onların umarsız gözleri önünde gerçekleşti; eğer polis memuru korumaları değillerse(7)."

"Her koşulda," diyerek sözü tekrar alıyordu Paul Cambon, "burada ve orada her ne olduysa, Abdülhamid'i böylesi bir uluslararası utanca maruz bıraktıran o güçlü nedeni göremiyorum."

"Bunu söyleyeceğim," diye yanıtlıyordu Bertrand, "Abdülhamid'in temel bir amacı var: Her ne pahasına olursa olsun İmparatorluğun bütünlüğünü korumak. Bu onun tahta çıktığından bu yana sahip olduğu bir takıntıdır. Üç selefi ve kendisi, razı oldukları için çok sıkıntı çektikleri toprak kayıplarından sonra, şimdi büyük güçlerin düzenli olarak haberdar ettikleri son bölünmeden korkuyor. Bu Ermeni ayaklanmaları ona Yunan, Romen ve Sırpların ilk isyanlarını hatırlatıyor ve bunların nasıl bittiğini çok iyi biliyor. Ayrıca Vambéry'e usta bir dille şöyle dedi: 'Avrupa, Yunanistan'ı ve Romanya'yı bizden koparark, Türkiye'nin bacaklarını kesti. Bulgaristan, Suriye ve Mısır ile ellerimiz kesildi. Şimdi de bu Ermeni karışıklıkları aracılığıyla öfkelerini, Türk gövdesinin canlı parçasından çıkarıyorlar. Bizden, kendi iç organlarımızı kesmemizi istiyorlar.' "

"Ayrıca," diye sürdürüyordu Bertrand. "Ermeni hareketlerinin ciddi bir tehlikeyi temsil etmedikleri söylenemez. Bu Jön Türklere bağlı. Jön Türklere önemli bir katkı sağlıyorlar; devletin tüm bölgelerinde ve çarklarında bunu paylaşıyorlar."

"Ama o halde," dedi şaşıran Paul Cambon, "Abdülhamid tüm bu

Ermeni devlet görevlilerini neden görevlerinde tutuyor?"

"Kesinlikle," diye yanıtlıyordu Bertrand, "Ermenilerin devletin gövdesinin vazgeçilmez üyeleri olduğunu bu biçimde gösteriyor. 'Türk gövdesinin canlı parçası' onun 'iç organları'."

"Bu gerçekten doğru," diye ekliyordu Djuvara. "Bildiğiniz gibi Türkiye ile ticaret anlaşması görüşmeleri yapıyorum. Türk heyetinin üyelerinin kimler olduğunu biliyor musunuz? Dört kişiler: iki Ermeni, bir Yunanlı ve Fransız kökenli bir Türk."

"Kim bu iki Ermeni?" diye soruyordu Bertrand.

"Biri kuşkusuz Noradounghyan ve Artin Dadiyan."

"Ooo! İşte bu, benim tezimi çok güzel kanıtlıyor," der Bertrand. "Noradounghyan, İmparatorluğun en saygın hukukçularından biridir; görüşleri oybirliği ile kabul edilir ve birinci cildini yayınlamak üzere olduğu 'Osmanlı İmparatorluğu'nun Uluslararası Kabul Edilmiş Yasaları' (Recueil d'actes Internationaux de l'Empire ottoman) vazgeçilmez bir yapıt (8)."

"Peki bu Artin Dadiyan kim?"

"Ooo! Dadiyan Ailesi'nin kendisi başlı başına gerçek bir kurum. Dadiyanları çoğunlukla mühendis, işletmeci, ama aynı sıklıkla da hukukçu, tarihçi ya da diplomat olarak birçok kurumda yönetici olarak bulabilirsiniz. Osmanlı Devlet Heyeti'nin bir üyesi olan Artin Dadiyan'ın kuzeni Diran Dadiyan, Brüksel'de Büyükelçi; bir diğeri Vahram Bey, Dadiyan Pera Adliyesi'nde Başsavcı; bir diğeri Meguerditch Dadiyan, Paris'te çok beğeni kazanmış harika iki yapıt yayınladı: 'Topluluk Hakları ve Çağdaş Ermeni Toplumu' (Le Droit des peuples et la Société arménienne contemporaine) ve 'Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeniler'(Arméniens de l'Empire ottoman)."

"Bu aile Anadolu'dan mı gelmiş? Kilis'ten mi?"

"İkisi de değil, Kafkasya'dan. Dadiyanlar, 13. yüzyılda yaşamış Béroz'un soyundan. Karadeniz kıyısında, Géorgie'nın güneyindeki Mingrélie'nin Prensleriydiler. Ruslar yüzyılın başında onları asimile etti-

ler; ama Prens Arakel Dadiyan, Büyük Katerina'nın hâkimiyetini kabul etmeyerek, 1795 yılında sürgünü tercih etti ve Konstantinopol'e yerleşti. Sultan III. Selim onu gerektiği gibi karşıladı ve babadan oğula devredilen bir görev olan ve günümüze dek sürüp giden, İmparatorluk Baruthanesi'nin başına getirdi. Arakel Dadiyan'ın sıra dışı bir yaratıcı ruhu vardı; mekanik konusunda çok yetenekliydi. Kumaş, barut ve top dökme demirlerinin üretimi için birçok önemli makine icat etti. Üç oğlu da aynı biçimde icatçıydı. Onlardan biri olan Thadée Dadiyan, pamuklu kumaş üretiminde uzman biri haline geldi; bir diğeri Hovannes Dadiyan, kumaş ve altın yaldızlı kumaş dokuma fabrikaları kurdu[...]."

"Siz bu aile ile özel olarak ilgileniyorsunuz sanırım[...]"

"Onlara ilgisiz kalınamaz. Bunu kabul ediniz. Ama belki benim başka nedenlerim de var. Öğrencilerim arasında bu aileden çok kişi var ve hepsi çok meraklı[...](9)"

"Peki, başka bir neden?"

"Evet. Biliyorsunuz, Mingrélie eski bir Kolşid ülkesi. Jason'un Argonotlarıyla birlikte "altın postu" fethetmeye geldiği yer. Helle ve Phrixos'un, Kolşid'i kazanmak için altın postlu koç üzerinde uçuştukları yer. Kolşid'in, eski yaşayanlarının soyu Yunanlılar tarafından dize getirilmiş ve Bizans, Chalcédoine ve Hellespont topraklarını zenginleştirmeye gelmiş olmaları, beni çok eğlendiriyor!"

"İşte dört nala gelen bir Helenist," dedi Paul Cambon! "Ama sizin koçu orada bırakalım ve bizim koyunlara dönelim: Ermeniler bu kadar vazgeçilmez ise, neden uzun süredir şiddetle istedikleri reformlar üzerinde konuşarak anlaşamıyorlar; aynı biçimde İmparatorluğun diğer toplulukları ve Jön Türklerle de olacağı gibi?"

"Bunun iki nedeni var. Parlamenter rejim bazıları tarafından isteniyor, bazılarınca istenmiyor. Abdülhamid bunu asla kabul etmeyecek. Çünkü bunun bir karmaşaya ve İmparatorluğun tükenmesine neden olacağına, daha da emin olarak yabancı ordular tarafından işgal

edileceğine inanıyor. Çünkü hükümdarlığının başında bunu denedi. Tahta geçmeden önce söz verdiği gibi, Kanun-i Esasi uyarınca Mart 1877'de Meclis-i Umumi'yi topladı. Hayal etmesi güç bir kakofoni ile sonuçlandı: yüzlerce Türk, Ermeni, Yunanlı, Arnavut, Slav, Arap ve Kürt milletvekilleri temsil hakkı talep ederek, nazırların, mareşallerin ve sarayın hareketlerini var güçleriyle kendi dillerinde eleştiriyorlardı! Bu, Abdülhamid'in dayanabileceği bir durum değildi ve bu şeytani kurumu ortadan kaldırmakta gecikmedi(10). Ertesi yıl yapılan ikinci toplantıdan sonra meclisi dağıttı ve bir daha toplanmadılar."

"Peki ikinci neden?"

"İslamiyet! Evet çoğunlukla unutuluyor: Şeyhülislamın fetvasını almamış yasa ya da anlaşmalar, tüm Müslümanların gözünde değersiz ve geçersizdir. Örneğin yasa, adalet ve vergi açısından eşitlik yasamasına bakalım. Sultan, Henry Layard'a Hıristiyanlara din değiştirme ve zulüm uygulamasını emreden yasayı kaldıracağına söz vermişti. Aslında yasa uygulanmaya devam ediyor; ama uygulamalar gizli yapılıyor. Sonuç olarak Abdülhamid, birçok kez yalan söyledikten sonra, Henry Layard'ın önünde söz konusu yasayı yürürlükten kaldıramadığını, uygulanmasını engelleme gücüne sahip olmadığını kabul etmek zorunda kaldı."

Pierre de Margerie sorunların kökenine inmek istiyordu:

"Ermenilerin, Osmanlı üst yönetiminde, örneğin maliyede, baskın olmaları nedeniyle Türklerde nefret doğurdukları ileri sürülüyor. Böyle bir başarı neyle açıklanır?"

"Üst düzeydeki yetkinlikleriyle ve muhteşem eğitim sistemleri sayesinde," diye yanıtladı Bertrand. "Türklerin yakın zamana dek, yalnızca geleneksel Kuran okullarına sahip olduğunun bilinmesi gerekir. Oysa İmparatorluğun diğer ulusları, özellikle Yunanlılar, Ermeniler ve Bulgarlar tarikat okullarına eklenmiş ve neredeyse tümü Fransızca eğitim yapan kendi okullarında, yine Fransızca eğitim yapan Evrensel Yahudi Birliği'nin okullarında modern eğitime çok önceden geçmiş-

lerdi. 1868'de Fransız Hükümeti'nin de desteğiyle ilk modern Türk lisesi Galatasaray kurulduğunda, Ermeni topluluğunun İstanbul'daki kırksekiz okulu, tüm Anadolu'da da 469 kurumu vardı. Aynı dönemde Yunanlılar da, çok aktif olan Konstantinopol Helenik Edebiyat Derneği'nin sayesinde, karşılaştırılabilir boyutlarda bir eğitim ağına sahiptiler. Kıskanılacak çok Ermeni olduğu kesin ve bu kaçınılmaz; ama bu Türklerde genel olarak bir nefrete yol açmadı."

Ağustos ayının sonlarına geliniyordu ve büyükelçilik hâlâ yazlık yeri olan Boğazda, Tarabya'da, Sultan Mahmud'un general Sébastiani'nin verdiği hizmetlere teşekkür etmek amacıyla Fransa'ya hediye etmiş olduğu, harika evdeydi. Denizin serinliğinin girmesi için açık bırakılan pencerelerden, sürekli gidip gelen, büyük küçük her gücün bayrağını taşıyan ve sakince ticaretlerini yapan gemiler görülüyordu. Margerie tekrar Bertrand'a döndü:

"Birçok Ermeni tanıyorsunuz, bu kriz sırasında büyük güçlerin davranışları hakkında ne düşünüyorlar?"

"Hayal kırıklığa uğradılar; ama şaşırmadılar. Çünkü tarih belleklerini kuvvetli. Tarih bir kez daha tekerrür etti. Onlarca yıldır büyük güçler Sultanı, Hıristiyan azınlıkların güvenliğini için, Türkiye'deki bütünlüğe müdahale etmekle tehdit ediyorlar; ama aralarındaki anlaşmazlığa müdahale etmiyorlar. Ama ne için anlaşma? Sorun da bu. Ermeniler, beklemekten bıkan Rusların 1878'de tek başlarına müdahale ettiğini, Türkiye'yi işgal edip Ayastefanos Antlaşması'yla da (3 Mart 1878), Abdülhamid'in söz verdiği reformlar başlayana kadar, ordularını çekmeme kararı aldığını hatırlıyor. Ama bu çok fazlaydı ve Rusların işgali sonlandırmamasından kaygılanan İngiltere, diğer güçleri hesaba katmamıştı. Birkaç ay sonra Berlin Kongresi'nde (13 Temmuz 1878) reformlar başlamadan önce, Rusların geri çekilmesi kararı alındı. Sultan, alışkanlığı olduğu üzere, reformları çabucak unuttu.

Ermeniler, Berlin Kongresi'nin maddelerini unutmadı. Kendileri yalnızca söz alırken, İngiltere Kıbrıs'ı, Yunanistan Tesalya'yı, Avustur-

ya-Macaristan Bosna ve Hersek'i, Rusya Avrupa'da Besarab'ı ve Batum'un kentlerini ve Doğu Anadolu'da Kars, Ardahan'ı alıyordu. Üç yıl sonra verilen sözler hâlâ geçersizdi. İngiltere Rusya'ya, Sultanla birlikte bir yol geliştirmeye şimdi hazır olduğunu bildirdi... Ama bu arada III. Alexandre, II. Alexander'ın yerine geçmişti ve yeni Çar, bu konuda farklı bir siyaset güdüyordu: Türkiye'deki Ermenilerin reformlar elde etmesini istemiyordu; çünkü Rusya'dakiler de hak iddia etmekte gecikmeyeceklerdi. Bu yola tamamen karşıydı. Ermenilerin, büyük güçlerin insancıl söylemlerinin arkasında aslında, yalnızca kendi çıkarlarını gözettiklerini düşünmelerine şaşırmamamız gerekir."

"Peki Fransa'daki Ermeniler ne diyor?"

"Sorular soruyorlar. Bazıları bana Fransa'nın, hâlâ güçlü ve yüksek sesle iddia ettiği, Doğu Hıristiyanlarının koruyucu gücü olma konumunu sürdürüp sürdürmediğini soruyorlar. Bu yalnızca okullarda ödül dağıtma törenlerine başkanlık etme ayrıcalığı mı? Her pazar, büyükelçilik ayininde onur köşesini doldurmak mı?"

"Fransa ve diğer büyük güçler olayları birlikte durdurdular."

"Evet, Konstantinopol'de üç gün sonra. Gözlerinin önünde olup bitenlere ancak o kadar dayanabildiler; ama Anadolu'nun uzak köşeleri için üç yıl geçmesi gerekti!"

"Peki Almanlar ne diyor?"

"Almanların durumu çok açık: Asla Hıristiyanları korumadıklarını ileri sürmediler. Fransa, İngiltere ve Rusya Abdülhamid'e kınama notası gönderirken, II. Guillaume ona iyi niyet mesajlarını gönderiyordu. Ayrıca Kaiser'in kafasındaki tek düşüncenin, İran Körfezi üzerindeki son durağa dek, Bağdat Demiryolu'nun yapımını sürdürmek ve Mezopotamya'nın tüm zenginliklerini ele geçirmek olduğu çok iyi biliniyor. Bu nedenle Sultanın hoşuna gitmeyeceğini düşündüğü hiçbir işi yapmayacaktır."

NOTLAR

1. Musurus Paşa, Anna de Brancovan'ın annesinin babası. Yunan kökenli Giritli Musurus Paşa, uzun süre Londra'da Babıâli'nin Büyükelçisiydi. 1876'da Paris'te doğdu. Anna 1897 yılında Kont Mathieu de Noailles ile evlendi.
2. Said Naum Duhani, "Yaşlı Adamlar, Yaşlı Evler" (Vieilles gens, vieilles demeures), İstanbul, 1947
3. F. Georgeon, a.g.e..
4. Ralph. Hewins, a.g.e..
5. Pierre Jacquin de Margerie (1861-1942), 1886-1897 arasında Konstantinopol'de, sonra Pekin, Washington ve Madrid'de elçilik sekreterliği yaptı. Birinci Dünya Savaşı sırasında "Siyaset İşleri Yöneticisi" olarak, zafere katkıda bulunan anlaşmaların sonuçlanmasında etkin rol oynadı. Brüksel ve sonra da Berlin'de büyükelçilik yaptı. Locarno'daki görüşmeciler arasında yer aldı.
6. Abidin Dino, "Ostrorog Ailesi, Asya Yakası" (Les Ostrorog, cote d'Asie), in İstanbul, Autrement Yayınları, Paris, 1988 ve André Grinneiser, "Kandilli Yalısı'nda Ostrororg Ailesi, İstanbul Hayranları" (Les Ostrorog, au yali de Kandili, Stamboulimies), Le Torii, Paris, 1993.
7. T-G. Djuvara, "Diplomatik Görevlerim" (Mes missions diplomatiques), Paris, 1930. 15 Mayıs 1896'da ortak elçi olarak Konstantinopol'e atandı, T. Djuvara 1883-1884 yılları arasında Romanya Ateşeliğinde sekreter olarak Türkiye'de bulunmuştu.
8. Gabriel Noradounghiban, 1852-1936, hukukçu, Hariciye Nazırı. 1912-1913 Ermeni Ulusal Heyeti'nin genel sekreteri, 1922-1923 Lozan Konferansı'nda Ermeni Heyeti Başkanı.
9. Hovannes Gülbenkyan ve Louise Servicen'den söz edilmektedir. Hovannes'in annesi Araxya Gülbenkyan ve Louise'in annesi Astiné Servicen, Hovannes Vahan Efendi ile Arakel Dadiyan'ın kızı Nasik Dadiyan'nın iki kızıdır. Böylece Hovannes Gülbenkyan ve Louise Servicen kuzendirler ve Arakel Dadiyan'ın torunlarının çocuklarıdır. Bkz. Ek 4, "Bertrand Bareilles'in Konstantinopol'deki öğrencileri.
10. Gücü ele geçirdikten sonra Ocak 1912'de, aynı sorunlarla karşılaşan Jön

Türkler, benzer biçimde davranacak ve Abdülhamid'in kapatmasından sonra 1908 yılında Meclis-i Mebusan'ı dağıtmaya karar vereceklerdir. "1908 seçimlerinde 147 Türk, 60 Arap, 27 Arnavut, 26 Yunanlı, 14 Ermeni, 10 köle ve 4 Yahudi milletvekili seçilmişti." F. Georgeon, "Bir İmparatorluğun Ölümü" (La mort d'un Empire), "Osmanlı İmparatorluğu Tarihi"(Histoire de l'Empire ottoman), R. Mantran yönetiminde, Paris, 1989.

7

Mezopotamya Petrol Yatakları

Abdülhamid, Ermenilerin saf dışı bırakılması ile yetinmedi. Aynı zamanda da içeride ve dışarıda Jön Türkleri izledi. Avrupa'da gazetelerinin yayınlanmasına engel olmayı ve onları geri göndertmeyi başaramayınca en sevdiği ve ona başarılar kazandırmış silahı olan hileye başvurdu. Önce İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin ana gazetelerinden biri olan *Mizan'ı* Mısır'da yayınlayan Murad Bey'den öfkesini çıkardı. Abdülhamid, ona en kurnaz muhbirlerinden biri olan Ahmed Celaleddin Paşa'yı gönderdi. Ahmed Celaleddin Paşa, "Sultan majestelerinin istenen reformları gerçekleştirmeye ve tüm siyasi suçluları içerecek kapsamlı bir af çıkarmaya söz verdiğini, bunun için de Murad'ın *Mizan'ın* yayınlanmasını durdurarak Konstantinopol'e geri dönmesini istediğini," bildirdi. Eğer bu oyun kabul edilmezse, "Majesteleri kıyımların artıracağının bilinmesini," istedi. Abdülhamid'in tehdit ettiği zaman ciddi olduğunu bilen parti şefleri bu durumu kabul edip, gazetelerini kapadılar. Murad Bey de Konstantinopol'e döndü.

Rahatlayan Abdülhamid özenle sözünü tutmaktan kaçındı. Konstantinopol gazeteleri gerçekten de onun tahta çıkış yıldönümünde alışılmış olan affı, tüm siyasi suçluları içeren genel bir af olarak duyurdu. Ama bu asla uygulanmadı. Bu kurnazlık öncesinde, diğerleri mücadeleye yeniden başlamıştı: yeni baskıların, ülkeden çıkarmaların ve sürgünlerin yaşandığı Cenevre'de yeni bir gazete olan *Osmanlı*'yı kuruldu.

Bertrand'ın çevresindeki çember daralıyordu: Cenevre'de çıkan *Osmanlı'nın* editörü Ahmed Nuri ve daha sonra da Kahire'de *İttihat*'ı çıkaran Kürt Cevded, Tıbbiye'den öğrencileriydi. Böylece Paris'te çıkarılan *Meşveret* ile birlikte Abdülhamid'in kâbusu olan muhalefetin üç ana gazetesi eski öğrencileri tarafından yönetiliyordu! Böyle bir durumda daha ne kadar gidebilirdi? Zamanı sayılıydı. Hızlı davranması gerekiyordu.

Gerçekten de hızlı gitti. 1895 yılı bitmeden önce, o zamana dek var olan tüm teknik belgeleri toplayabilmişti. En önemlisi de Jacques de Morgan ile tanıştı. Bu Fransız maden mühendisi, bilimsel kariyerinin başındaydı. Mezopotamya ve İran'ın batısını incelemekten yeni dönmüştü. Oralardaki petrol kaynaklarını saptamıştı. 1892 yılında yayınlanan raporu, bu iki ülkenin petrol yatakları konusundaki ilk modern bilimsel çalışma olarak görülür(1). Bertrand ile tanışması uzun bir dostluğun başlangıcı oldu. Yirmi iki yıl sonra Jacques de Morgan, Bertrand'ın ilk yapıtına önsöz yazdı: *Türkler*, Paris, 1917. Morgan'ın raporu haricinde Bertand, Irak petrolleri konusunda hâlâ Mezopotamya diye adlandırılan döneme ait üç çalışma daha buldu: bölgeyi 1871 yılında ziyaret etmiş maden mühendisi M. Droz'un raporu, 1893 tarihli Ettore Coulant'ın raporu ve 1895 tarihli Emmanuel Jacquerez'in raporu.

Harika! Orada petrol vardı ve hepsi bunu görmüştü! Oysa Bertrand hiçbir zaman kuşku duymamıştı; en iyi yazarlar, Strabon, Hérodot, Ksenofon ve diğerleri bundan söz ediyordu; ama bu derece olduğunu hayal edememişti! Musul'dan Kerkük'e, Gayarah'tan Mendeli'ye ve Kifri'den Babagurgur'a dek "neft filizlerinin" haddi hesabı yoktu. Tüm Musul Vilayeti, petrol yatakları ile dolu görünüyordu. Heyecanla bu raporları tekrar tekrar okumaktan kendini alamıyordu.

Coulant, kendi bulduğu neft kaynaklarının dökümünü yapıyor ve Şubat 1871 tarihli Droz raporunu özetliyordu. Mendeli bölgesinde, Droz ve kendisi otuzdan fazla petrol "kaynağı" saymışlardı. Jacquerez

ise, araştırmasını Musul'un kuzeyinden Tuz-Kurmatu'ya dek yapmış ve buralarda şaşırtıcı sayıda kaynak bulmuştu: Pelkana'da bir düzine, Eski Kalak'ta iki tane, Kambur Ali'de on bir tane, Babagurgur'da dokuz tane, Kurmatu'da on dört tane. Kaynakların debilerini yazmıştı:

"Babagurgur'daki dokuz kaynağın debisi günde toplam 160-230 okka (1 okka=1285 kg); ama Sedik'teki tek bir kaynağın debisi günde 300 okkadan az değil!"

Sayısız kaynak olduğu görülüyordu. Ayrıca toprağı siyah zift, havası kükürt kokan Gayarah'da ve özellikle de "yüzeyde 8 kilometre kadar alanın petrolle kaplı" olduğu Guil'de de kaynak bulmuştu. Özet olarak Coulant'nı doğruluyordu: Djebel Hamrin'in kuzeydoğusundaki tüm yol boyunca, yaklaşık 130 kilometrelik alanda önemli petrol "filizleri" bulunuyordu!

Bertrand mutluluğa boğuldu. Bu gerçek bir zenginlik kaynağıydı! Orada tüm bölgeyi ve tüm Fransa'yı zenginleştirecek şey vardı! Herodot ve Ksenofon yalan söylemiyordu. Evet! Yunanlılar tüm bunları önceden biliyorlardı. Ayrıca Gayarah'ın zift ve kükürdünü karıştırarak "Yunan ateşi"ni onlar keşfetmemiş miydi? Okuması, özellikle de bu petrollerin işletilmesi ile ilgili olarak çok okuması gerekiyordu.

Bu "kaynaklar," imtiyaz sahipleri tarafından genellikle komşu köylerin sakinlerinden kiralanıyordu. İşletmeciler Sultan tarafından alınmış bu topraklardaki petrol için ya Maden Nazırı'na ya da Hazine-i Vezne'ye, az olmakla birlikte yıllık bir aidat ödüyorlardı. Böylece, Pelkana filizinin imtiyaz sahibi 425 Türk lirası, Guil'deki imtiyaz sahibi 237 Türk lirası aidat ödüyordu.

Bu işletmeciler, kolaylıkla ikiye ya da dörde katlanabilecek üretimi iyileştirmek ya da artırmak için fazla uğraşmıyorlardı. Birkaç metre derinlikte çukurlar kazıyorlar, iki ya da üç gün boyunca nefti tulumlara topluyorlar ve eşeğin sırtında taşıyorlardı.

Diğerleri daha da kötü görünüyorlardı. Pelkana'da bir görevli ve

dört işçi ham petrolü koyun postundan elle yapılmış tulumlar aracılığıyla çıkarıyorlardı. Daha da kötüsü "Guil'de imtiyaz sahibi tek kişiydi ve yirmi iki kaynak için yalnızca iki işçi vardı! İşletmeci petrol aramaya gelen karavancılar üzerinde hak iddia etmekle yetinir ve genellikle karavancılar onlara yardım etmek zorunda kalırlar.

Oysa bazı girişimci işletmeciler, petrolü satmadan önce damıtmayı düşünüyorlar. 1871'de yılında yazdıklarına bakılırsa Droz, Bakü'ba'da "tuzlu su ile karışık çıkan Mendeli petrollerini arıtmak için yirmi ya da yirmi beş yıl önce kurulmuş bir fabrika görmüştü. Ham petrol, suyun yüzeyinden alınıyor ve yük hayvanları ile fabrikaya taşınıyordu. Ama bu yağ yanınca çok kötü bir koku çıkarıyordu ve yoksullar dışında kimse kullanmıyordu."

Bertrand, arıtma tesisleri hakkında Coulant'ın biraz küçümseme ile yaptığı betimlemeyi neşeyle okudu:

> "Şaşkınlıktan dondum, burada ham petrolün arıtıldığını söylemek cesaret ister. Aygıtlar basitçe materyalin gireceği kapağı oluşturacak bir ağzı olan saç fıçılardan ve buharın içinde toplandığı hafifçe yükselen bir şapkadan oluşuyor. Buhar, birçok yeri çok incelmiş bakır bir tüpten oluşan labirentten geçiyor. Toplayıcı da, 0.80 m. uzunluğunda metal bir varil. Dipteki delik damıtma, geride kalan artıkların bir çukurda toplanmasını sağlıyor. Burada halen sıvı iken samanla karıştırılıyor ve daha sonra yakıt olarak kullanılıyor."
>
> "İşçilere gelince, ne işlemin gidişatıyla ne de toplanan ürünün yoğunluğu ile ilgileniyorlar. Toplayıcıların suyunu gereksiz yere yeniliyorlar. Kaynama sırasında suyu hep giriş noktasının üzerinde bulduk. Bu koşullarda arınmış petrolün önemli kısmı hafif benzinle kayboluyor, diğer yandan da ağır yağ da işlenmiş kısma geçiyor."

Coulant ve Jacquerez raporlarında arazi hakkında durum saptaması yapmakla yetinmemişlerdi. İsmine layık yeni arıtma tesislerinin, yolların, binaların yapılabileceği yerleri öneriyor, arıtma ürünlerinin fiyatını hesaplıyor ve Bakü ile Pensilvanya'dan ithal edilen ürünlerle

karşılaştırıyorlardı. Son olarak da, İran Körfezi'ne kadar olan bölgede toplanması tahmin edilen miktarı ve bu işlemlerin sonuçtaki yararlarını hesaplıyorlardı. Bunlar Mezopotamya petrolleri üzerine yapılmış ilk pazar araştırma çalışmalarıydı(2)."

Jacquerez'in raporu umut dolu birçok öngörüyle bitiyordu:

"Sonuç olarak petrolün kullanımı, gün geçtikçe artıyor. Özellikle motorlarda kullanılması giderek daha fazla öneriliyor. Benzin, kumaş temizliği, renklendirmesi ve vernik yapımında kullanılabilir. Ağır yağlar, develerin sık yakalandıkları hastalıkların tedavisinde kullanılacaktır."

Bu belgelerle donanmış olan Bertrand, sağlam temellere dayanmış bir imtiyaz isteği hazırlayacak durumdaydı. Bu işletmelerin merkezi olarak, nüfusunun çoğunluğu Türkmen ve Kürtlerden oluşan küçük bir yerleşim olan Kerkük bölgesini seçti. Düzenli olarak eşkıya çeteleri tarafından ziyaret edilen bu sefil köyün, yerleşimi açısından üstünlükleri vardı: Musul ile Bağdat arasındaki yola yakındı ve çok sayıda "filiz" vaat eden Babagurgur, Guil, Tuz-Kumatu gibi yerlerin merkezindeydi. Ama Kerkük'te "sonsuz ateş", dans eden alevlerin garip balesi, eski Ahit'te Davut Peygamber'in anlattığı cehennem ateşi, Nabuchodonosor ve Büyük İskender'i büyülemiş mitolojik "yanan ağaç" bulunuyordu.

Bu durum, kısa bir süre önce Hazine-i Vezne olan Michel Portakal Paşa'nın hoşuna gidebilirdi: iyice çalışmadan asla imtiyaz isteme. İki güven mektubuna ihtiyacı olduğunu da unutmuyordu; biri Fransız Büyükelçiliğinden, diğeri projeye mali kaynak güvencesi veren bankadan. "Basit formaliteler," diye düşünüyordu Bertrand. Onları kolayca alacağından şüphesi yoktu. Paul Cambon ve Pierre de Margerie, sonunda bir yurttaşlarını, Deutsche Bank'a rakip olarak görmekten memnun olacaklardı. Bankerler gelince, bu zenginlikten bir parça almak için yarışacaklardı. Ayrıca Portakal Paşa'ya göre "bu iki mektup"

hemen gerekli olmayacaktı. Başlatmak istediği sürecin ikinci evresinde isteneceklerdi. Öncelikle teklif mektubu hazırlamasını söylüyordu. Müteahhit, alanda ilk araştırmalarını yapabilmek ve İmparatorluk fermanını talep etmek için uzatılabilen süreler isteyecekti. Bu son adıma iki güven mektubunun eşlik etmesi gerekecekti. "Bu noktaya kadar," demişti Portakal Paşa, "projelerinizi büyük bir sır gibi saklayın, kimseye söylemeyin."

"Böylesi rakiplerden korkmuyor musunuz?" diye sordu Bertrand'a.

"Hayır, gerçekten korkmuyorum; ama size desteklerini sunmaya gelecek çok sayıdaki birçok yeni arkadaştan korkuyorum. Kesinlikle onlara ihtiyacınız yok; ama onlar ilişkileri sayesinde engel çıkarma konusunda çok yetenekliler ve sonunda size daha iyi fiyat istemenizi önerecekler."

Bertrand Portakal Paşa'nın tavsiyesine uydu. Projesinden kimseye söz etmedi. Ünlü güven mektuplarını isteyeceği zamana dek, büyükelçilikteki arkadaşlarına da bir şey söylemedi.

KAYSER'İN İKİNCİ GELİŞİ

26 Ocak 1896 tarihinde, tüm Konstantinopol'de üzücü bir haber duyuldu: Mareşal Derviş Paşa öldü! Abdülhamid sadık yaver generalini son kez onurlandırmak için, onun Sultan II. Mahmud'un türbesinin yanına gömülmesini istedi. Heyecanlı ve üzgün büyük bir kalabalık cenazeye eşlik etti. Herkes İbrahim Derviş Paşa'nın sıra dışı meslek hayatını anımsadı; 24 yaşında süvari birliği şefi olan ve örnek bir dürüstlüğü sahip Mareşalin Rusya'da kazandığı zaferler, sonuna dek Batum'a girmelerini engellemesi, anılarda saklanıyordu.

Bu kalabalığın ortasında Bertrand da anılara gömülmüştü. Mareşal, oğlunu eğitim için ona teslim eden, ilk üst düzey saygıdeğer Osmanlıydı. Yine İmparatorluk Prenslerinin eğiticisi olması için Abdül-

hamid'e Bertrand'ı öneren de oydu. Sultanın korkunç polisi, Jön Türk hareketinin başlıca liderlerinin Bertrand'ın çevresinden olduğunu saptadığından beri, gizlice korumaktan vazgeçmeyen kişinin de Mareşal olduğundan şüphe duymuyordu. 84 yaşında ölen yaşlı mareşal onu koruyabilecek tek kişiydi. Bundan sonra Bertrand, çok değişik ortamlardan ve farklı okullardan çıkan tüm bu Fransız Devrimi âşığı kışkırtıcıların, aynı Fransız öğretmenin eğitimini almış olmalarının sadece bir rastlantı olduğunu nasıl anlatabilecekti? Böyle bir rastlantıya kim inanacaktı? Artık sürekli bir tehlike altındaydı.

Sanki Mareşalin ölümü işaret vermiş gibi ardından ağır sonuçlar taşıyan bir dizi olay geldi. Portakal Paşa öldü; 55 yaşındaydı! Portakal Paşa, Mezopotamya petrol imtiyazı için titizlikle hazırlamış olduğu teklifi veremeden öldü. Tam da Avrupalı büyük güçlerin tümünün petrol ile giderek daha fazla ilgilenmeye başladığı bir dönemde.

Art arda, Hollandalılar 1890'da Hollanda Kraliyet Petrol Şirketi'ni, 1897'de İngiliz Samuel Kardeşler Shell Transport Şirketi'ni kurmuşlardı. İsviçreli Nobel kardeşler Bakü Rus petrollerinin ticaretine hâkim olmayı birkaç yıl için başarmışlardı; Fransa Paris'ten Rothschild'lar da, Karadeniz kıyısında, Batum'da önemli tesisleri olan güçlü bir petrol şirketi kurmuşlardı. Dünya pazarındaki bu yeni rakipler, Standart Oil Şirketi'nin öncü kurucusu Amerikalı John D. Rockefeller'ı endişelendiriyordu. Pensilvanya petrolleri ile tüm Batı dünyasının gereksinimi karşılamaktaydı. Böylece tüm bu güçlü girişimciler arasında başlayan acımasız savaş, otuz yıl sürecekti. Onlar yeni kaynaklar kazanmak ya da yeni pazarlar fethetmek için tamamen Doğu'ya bakıyorlardı ve Doğu buradan, Konstantinopol'den başlıyordu.

Almanlar da tehdit hissetti. Bağdat Hattı henüz Konya'ya ulaşmamıştı ve Konya ile Bağdat arasındaki bölüm henüz ihale edilmemişti. Bu, hattın Mezopotamya'ya ulaşması gereken ana bölümüydü. Almanlar bunu kesinlikle almak isteyeceklerdi; Bertrand, 1888 yılındaki ilk anlaşmaya eklenmiş vezir mektubunun demiryolunun imtiyaz

sahibi girişimcisinin, "demiryolunun her iki yanından 20 kilometrelik alanda tarım, orman ve maden işletmesi için tercihli hakka sahip olacağını," öngördüğünü unutmamıştı. Deutsche Bank bu anlaşmayı yapabilmek için her şeyi seferber edecekti; güçlü araçlar kullandı.

Bertrand 1898 yılında bir sonbahar sabahı Yıldız Sarayı'na gidince, orada alışılmadık bir havanın hâkim olduğunu hissetti. Ne karışıklık ne de coşku vardı. Bu aşırılıklar Osmanlı maiyetinden sürülmüştü; ama havada yeni bir şey olduğu algılanabiliyordu. Sırrı öğrenmesi için çok beklemesi gerekmedi: Alman İmparatoru tekrar Konstantinopol'e gelecekti!

Prenslerin okul eğitimleri kesilmişti; genç efendiler ve küçük Sultanlar tüm günlerini törene hazırlanmak için geçiriyorlardı: yeni şatafatlı üniformalar ve moda olan yeni elbiselerin denenmesi, müzik parçalarının provası, törene hazırlık; özellikle de maiyetin karmaşık teşrifatı içinde tüm ayrıntılarıyla protokoldeki yerlerin öğrenilmesi. Sonunda bir Ermeni genç kız, kaldığı süre boyunca İmparatoriçe Augusta'ya çevirmen olarak hizmet vermek üzere saraya davet edildi.

Bertrand, Abdülhamid'in bu alışılmadık haline özellikle çok şaşırdı. Oysa Sultan soğukkanlı değildi ve asla da olmamıştı. Ama şimdi her zamankinden daha rahattı; özellikle de II. Guillaume'nin dokuz yıl önceki gelişinde olduğundan çok daha rahattı. Bu hali neredeyse öforikti. Sultan hangi diplomatik başarının tadını önceden çıkarıyordu? Ve kimin zararına?

Resmi olarak Kaiser, Jerusalem'de yeni bir Luteryan Kilise açmak için kutsal topraklarda bulunuyordu. Ama S.S. Hohenzollern gemisinden Dışişleri Bakanı Prens von Bulow ve Deutsche Bank Başkanı Dr. Siemens eşliğinde inince, kimse buna inanmadı. Aslında II. Guillaume, tutku ile görkemli Bağdat Demiryolu işini başarmayı istiyordu. Konstantinopol'de olduğu gibi Paris, Londra ve Saint-Petersbourg'ta herkes, "Alman İmparatoru yalnızca bir amaç için gelmiştir: Abdülhamid'i imtiyaz konusunda anlaşmak için yumuşatmak, ikna etmek ya

da gerekirse zorlamak," diyordu. (J.Haslip, a.g.e.)

Sultan ise, Ermeni ve Giritlilerin katledilmesi ile zedelenen saygınlığını bu ziyaretle açıkça güçlendireceği için memnundu. Ünlü konuğunu ilk gelişinde olduğundan daha da cömert karşılayarak, her açıdan iyi ağırladı. Bertrand, en kibar yollarla hediyelere boğulduklarını yazıyor. Konuk elmas kutuları, şaşılacak güzellikte zümrütler, altın ve incilerle işlenmiş Türk-Bizans örtüleri... Doğunun gizemini kaybettiren ışıltılı nakışlarla dolu Topkapı hazinesini ziyaret etti. Özellikle I. Selim'in tuğuna yerleştirilmiş inanılmaz güzellikteki zümrüt, isteğini tutuşturmuştu. Akşam yemeğinde Sultan, konuğuna büyük bir yüce gönüllülükle onu verebileceğinden söz etti. Bu doğum günü için İmparatoriçeye sunulan inci kolye ile takım oluşturan üç tek taş elmasın alındığı hazineydi.

Bir gece Yıldız Köşkü'nde Bertrand, tören komutanı Münir Paşa'ya yalnız başına ve şaşkın bir halde otururken rastlayınca çok şaşırdı. Şaşkın ve sarsılmış bu yaşlı adam ona gizlice: "Bizim Doğu'da bir nesneye hayran olmak, onun size verilmesini istemek için yeterlidir. İmparator, Sultan Abdülaziz'in Paris'te yaptırdığı altın masa takımlarının güzelliğine ölçüsüzce övgüler yağdırdı. Ama majesteleri, Kaiser'in utanmazca bunu hediye etmesini istemesini anlamazlıktan geldi. Majesteleri reddetme cesareti gösterdi. Neden olarak da, bu takımın kamu hazinesine ait olduğunu ve kendisinin veremeyeceğini gösterdi."

II. Guillaume, bu arada yolculuğunun esas amacını da gözden kaçırmıyordu; ama bunda ilerleme sağlamamıştı. Bu nedenle çok aceleci göründü. Yıllardır Avrupa'da tek başına Osmanlı haklarını destekliyordu. Ermeni sorununda büyük güçlerin birleşik hareketine uzun süre engel olmamış mıydı? İşi, çektikleri acıları anlatmak için konferanslar düzenlemeye kalkan birkaç Ermeni'yi Berlin'den çıkartmaya dek götürmemiş miydi? Daha yakın zamanda, Girit sorununda İngiltere, Fransa, Rusya ve İtalya'nın oluşturduğu filoya katılmayı reddetmemiş miydi? II. Guillaume için artık bu hizmetlerin faturasının

ödenme zamanı gelmişti; J.Haslip'in ifadesine göre "Bağdat Demiryolu imtiyazı bu faturanın temel maddesiydi."

Abdülhamid de bu hattın en kısa zamanda yapılmasını istiyordu; ama hâlâ çekinceleri vardı. Girit sorunundan bu yana sürekli tehdit eden ve özel av yeri olan İran Körfezi kıyılarında sonlanması gereken bu hattı kesinlikle istemeyen İngiltere'yi kışkırtmaktan korkuyordu. Ayrıca bu hattın Kafkas sınırının çok yakınından geçmesi nedeniyle tehdit hisseden, geleneksel düşmanı Rusya'dan da korkuyordu. Üstelik Çar III. Alexandre, Fransızlar tarafından ikna edilmiş görünüyordu ve Paris ile askeri bir anlaşma imzalamıştı (Askeri Anlaşma, 1892). Sultan bu güçlerin hiçbiri ile sürtüşmek istemiyordu. Üstelik bunların hepsiyle asla. Ayrıca danışmanları ve yakınların çoğu, bu efsanevi anlaşmanın Almanlara verilmesine karşıydı. Yalnızca bu andaki gözdelerinden Arap İzzet Paşa, Deutsche Bank'a lehine konuşuyordu; ama Alman Büyükelçisi Baron Marshall von Bieberstein'dan büyük balışişler almasıyla ünlüydü. Diğerleri ise, İngiltere lehine tavsiyelerde bulunuyorlardı. Bu eski arkadaşı Vambéry'nin işiydi. Aynı zamanda eski Sadrazamı Mehmed Said Paşa ve özellikle de, Bertrand'ın da eski öğrencileri olan oğulları Prens Sabahaddin ve Lütfüllah'ın yardımıyla, Alman projesine karşı açık bir kampanya yürüten eniştesi Damat Mahmud Paşa'nın da işiydi.

Sultanın bu anlaşmayı yapma noktasına geldiği anlaşıldığından bu yana, Mehmed Said ve Vambéry buna engel olmaya çalışıyorlardı. Abdülhamid, Vambéry'e: "İmparator Guillaume için dostluğunuzu kullanmanızın bir yararı yok; çünkü Avrupa'nın geri kalanı olabildiğince kötü davranırken, bir tek Almanlar bana olabildiğince iyi davrandılar," der.

İşte böyle bir dönemde Kaiser, Konstantinopol'e gelmişti. 27 Ekim'de, Asya ve Avrupa yakalarında toplanmış büyük bir kalabalık, Jaffa'ya doğru yola çıkan S.S.Hohenzollern'i izledi. Birkaç gün sonra Bertrand, vuruşmaya hazır bir durumda Fransa Büyükelçiliği'ne git-

mek için sabırsızlandı. Paul Cambon'u, bir konu için baş başa görüşmüş olduğu II. Guillaume üzerine yapacağı konuşmayı çalışırken buldu. Kişiliği konusundaki görüşü: farksızdı:

"Altın işlemeli, güzel üniformasına rağmen, sıradan bir görünümü var, hiç de bir hükümdar gibi görünmüyor."

"Güvensiz göründüğünü söyleyemezsiniz," diye karşı çıktı Bertrand.

"Kuşkusuz, ama genç bir görevli gibi, kendinden memnun bir adamın açıklığına

"Ama Türklerden memnun değil. Türkiye hakkında ne düşünüyor?"

"Pay alınabilecek kaynaklarla dolu bir ülke olarak görüyor. Tamamen yeni pazar bulmuş bir işadamı gibi konuşuyor. Savaş ve denizcilik üzerine iyi konuşmakta, değişik üniformalarla caka satmakta usta. O ne bir denizci ne de bir asker; tam bir gezgin satıcı ve Sultanı sağılacak inek gibi görüyor. Buradan sayısız hediye ile ayrıldı. Halıcıları sildi süpürdü. İmparatoriçe için 500.000 ila 600.000 frank değerindeki elmas kolyeyi cebe indirdi. Karşılığında da, ev sahibine anı olarak büyükbabası ve büyükannesinin bronzdan yapılmış değersiz iki küçük büstünü ve bir arabı at üstünde gösteren başka bir heykeli bıraktı; üçü ancak 700-800 frank eder..." (P.Cambon, a.g.e..)

Bertrand daha fazla dayanamadı.

"Sonsuza dek Kaiser'le dalga geçebiliriz bu sizi eğlendiriyorsa; ama bu, daha az eğlenceli olan gerçeği değiştirmez: II. Guillaume başardı, yolculuğu büyük bir kazanımdı."

"Ne başarısı? Ne kazanımı?"

"Öncelikle kalabalığın önünde kazandı ki bu bir şey değil. Işıl ışıl parlayan eşlikçilerle çevrili olarak son derece etkilenmiş ve gözleri kamaşmış kalabalığın önünden Jérusalem'e doğru muhteşem bir şekilde yola çıktı. Türklerin yanında, Suriye, Lübnan ve Filistin Araplarının da gözünü boyadı. Bu topluluklara bekledikleri görüntüyü, yani bü-

yük bir gücün hükümdarı görüntüsünü verdi. Onları üniformalarının zenginliği ve çeşitliliği ile değişik açılardan etkiledi: Jaffa'ya gitmek için hazırlanan amiralin kıyafeti, kestirmeden çölü geçmek için uzun beyaz tuniği ya da Jérusalem'e girmek için haçlılar anısına kırmızı zırhı. Ayrıca Charlemagne, Harun el-Reşid ve Selaattin'i karıştırdığı söylemleriyle de onları etkiledi. Selaattin'inin türbesine çiçek koymak istediğini söyleyerek Citadella Kapısı'na geldiğinde, kalıntıların içinde diz çökmek için toprağa ayak basarak yaptığı dindar davranış ile onları etkiledi."

Cambon yarı yarıya ikna olmuştu; Jéruselam'ı ziyaret etmek için zırhlara bürünmenin iyi bir fikir olduğundan emin değildi... Bu fikir onun aklına gelmezdi ve Cumhurbaşkanı Félix Faure'ye benzer bir öneri yapılmasını hayal edemiyordu... Cambon'a göre tüm bu kılık değiştirmeler etkisiz kalıyordu. Kaiser belki de kalabalığı etkilemişti; ama Sultanı etkileyememişti: Bağdat imtiyazını almamış, sadece birkaç değersiz sözle yetinmişti.

"İmtiyazı alacak," dedi Bertrand," Sultan kararını verdi, şüpheniz olmasın. Alışkanlığı olduğu üzere açıklamak için uygun bir zamanı kolluyor: Alman İmparatoru'nun yaptığı ziyaretin Avrupa'da neden olacağı heyecanın yatışacağı uygun zamanı."

II. Guillaume'in ziyaretinden birkaç ay sonra Paul Cambon, Londra Büyükelçiliği'ne atandı ve Pierre de Margerie de Pekin'e gitti. Bertrand bu iki arkadaşının gidişine çok üzüldü. Yeni Büyükelçi Jean-Ernest Constans'a işi düştüğünde bu üzüntüsü daha da arttı.

CALOUSTE GÜLBENKYAN, CİDDİ BİR RAKİP

Böylece Bertrand en önemli dayanaklarını kaybetmişti, kimi yakında vefat etmiş, kimi de gitmişti. Hem de tutkulu projesinin böyle bir zamanında. Umulmadık ve güçlü yeni rakiplerle -özellikle de Kaiser'in ziyaretiyle güçlenen Almanların tutkularıyla- karşı karşıya kalmıştı.

Görüşmeleri geciktirmeden Kandilli'ye gitti. Arkadaşı Kont Ostrorog onunla hemfikirdi. Demiryolu Bağdat'a dek Almanların olacaktı, bu belliydi. Ama ya petrol?

"İyi bildiğiniz gibi," diye yanıtladı Ostrorog, "1888 yılındaki anlaşmanın metni çok açık: demiryolu imtiyazına sahip olan şirket, yolun her iki tarafından 20 kilometrelik bölgede, maden işletmek için tercihli hakka sahip olacak. Bu nedenle Almanlar hem hattı, hem de petrol imtiyazını almak isterlerse, onların olacak. Görüyorsunuz dostum, artık bu işi onlardan kapmak mümkün değil."

"Öyle düşünmüyorum; Sultan Almanların demiryolu imtiyazının iradesini imzalamadan önce, ben petrol imtiyazı alabilirim."

"Evet, olabilir; ama bunun için çok hızlı davranmanız gerekiyor!"

Bertrand, Léon Ostrorog'un yanından kaygılı bir şekilde ayrıldı. Köyü, soğuk ve sert rüzgârı hissetmeden yavaş adımlarla geçti. Sonbahar gelmişti ve Karadeniz'den gelen soğuk rüzgâr, bir huninin içine girer gibi Boğaza doğru esiyordu. Evine dönmek için bir kayığa bindi. Kandilli'den Galata'ya kadar, narin kayığı iten rüzgâr sayesinde, deniz yolculuğu hareketli ama hızlıydı. Düşüncelere daldı; kayıkçıların Beşiktaş İskelesi'ne yanaşma hazırlıklarına giriştiğini fark etmedi. "Tabii ya!" diye düşünüyordu. "Çabuk olunması gerektiğini iyi biliyorum! Birçok nedenle!" Tüm eski öğrencilerinin bir bir tutuklandığını, sonra hapse atıldığını, asıldığını ya da ülke dışına çıkarıldığını görüyordu. Bunların ana babalarından, yakınlarından ve arkadaşlarından da şüphelenildiğini, onların da sorgulanıp, tutuklandıklarını biliyordu. Bu muhalif Jön Türk avının, kendi çevresinde gittikçe daralan bir çember oluşturduğunun da farkındaydı. Uzun zamandan beri izleniyordu ve ne yazık ki, artık onu korumak için Derviş Paşa burada değildi. Uzun süre eve gelmediğinde endişelenen Léontine'nin kaygılarını da görmezden gelemiyordu. O halde çok çabuk davranmalıydı. Çünkü Almanlar işlerini yoluna koymuştu. Kendisi arkadaşlarını kaybettiği sırada, yönetimde onlara hizmet etmek için sabırsızlanan yeni arkadaşlar vardı.

Bu düşüncelerden sıyrılıp kayıkçıya döndü. "Galata'ya inmek" istemiyordu. "İstanbul'a kadar devam etmesini," söyledi. Hazine-i Vezne'ye, Michel Portakal Paşa'nın yerine kimin atandığını hemen öğrenmesinin önemli olduğunu düşünüyordu. Atamanın bugün yapılacağı biliniyordu!

Babıâli'ye ulaştı. Kulaktan kulağa hızla yayılan haberi öğrendi: İki selefi, Michel Portakal Paşa ve Agop Kazazyan gibi yenisi de bir Ermeniydi. Yeni Hazine-i Vezne'nin adı Ohannes Sakisyan'dı(3). Calouste Gülbenkyan'nın bir arkadaşıydı. Ve onu da danışman olarak göstermişti. Bertrand şaşkınlıktan donakaldı ve "Bundan emin misiniz? O halde Calouste Gülbenkyan döndü mü?" diye sordu.

Gülbenkyan Konstantinopol'e dönmemişti. Londra'daydı. Resmi kabulleri ve sosyete eğlencelerini pek sevmediği için Kahire'de "amcası" Nubar Paşa'nın sarayında uzun kalmamış ve bu toplantılardan, güçlü kişilerle ilişkiler geliştirerek yararlanmayı bilmişti. 1896 yılının sonunda adres defteri yeterince dolu olarak, ailesi ile birlikte yerleşmek üzere Londra'ya gitmişti. Karısı Névarté'nin çeyizi sayesinde "yeni" arkadaşı olan Alexandre Mantachoff'un Rus petrolleri ticaretinde, kendine güzel bir gelecek kurmuştu. Üstelik bu güncel iş, uluslararası ticaret dünyası ile tanışmasını ve dünya petrol devleri arasında yer alan ya da almak üzere olan rakip şirketlerin yöneticileri ile yakınlaşmasını sağlamıştı. Böylece Paris Rothschild Şirketi'nin Londra'daki temsilcisi Frédéric Lane, Hollanda Kraliyet Petrol Şirketi kurucusu Arthur Kessler ve sonraki yıllarda Shell Şirketi'ni kuracak olan Marcus Samuel ile tanışmıştı.

O dönemde hepsi büyük bir iştahla, nüfusunun neredeyse tümünün mumla aydınlandığı, Ortadoğu ve Uzakdoğu'nun devasa pazarına bakıyordu. Bu pazardan pay almak için mücadele ediyorlardı. Nobeller, Rothschildlar ve Mantachoff Bakü Rus petrollerini, Arthur Kessler ve Samuel Kardeşler de Bornéo ve Sumatra petrollerini satıyorlardı. Kendi aralarında pazar payı çekişmesi yapıyorlardı; ama aynı

zamanda ve özellikle de John D. Rochefeller'ın güçlü Standart Oil Şirketi'yle de çekişmeleri gerekiyordu. Hâkimiyet tutkusu olan bu dünya petrol devi, hepsini korkutuyordu. Amerika kıtasından sonra, neredeyse tüm Avrupa pazarını da kazanmıştı ve bunu sürdürmek istiyordu. Rochefeller'ın yöntemi basitti: bir rakip pazara girdiği andan itibaren Standart Oil, fiyatı düşürüyordu ve temkinsiz rakibi çekilene ya da batana kadar da bu stratejisini sürdürüyordu. Rochefeller'ın kaybettiği bir şey yoktu. Bir davetsiz misafiri dışlamak için pazarda fiyat düşürdüğü sırada rakibin olmadığı yerlerde fiyatı artırıyordu.

Calouste Gülbenkyan, Standart Oil Şirketi'ne meydan okunabileceği fikrini geliştirdi. Bakü petrolleri, Pensilvanya'dakinden daha ucuzdu. Bakü'deki temel üreticilerle rekabet etmek yerine, Doğu'daki pazarlara aynı zamanda çok miktarda ucuz petrol vermek konusunda anlaşmak yetiyordu. Calouste Gülbenkyan'ın dehası, ilk kez tamamen kendini gösterdi. Frédéric Lane ile işbirliği yaparak İngilizleri, Rusları ve Hollandalıları bir eylem planı tasarlamak konusunda ikna etmeyi başardı. Kazanılan bu ilk nokta, uzun bir mücadelenin başlangıcıydı. Bu mücadelenin içinde, genç koalisyonu mat etmek için Standart Oil tarafından düşünülen hainlikler yer alacaktı. Zararlı olabileceği bahanesiyle petrolcülerinin Süveyş kanalını kullanmalarını yasaklamaya dek gitti. Ama sonuç tam bir başarı oldu. "Bu tasarlanan eylemler birleşmiş olan gruptaki herkese çok büyük kârlar sağladı ve ben dahil hepimiz, çok somut kazanımlar elde ettik," diye yazar Gülbenkyan. Daha da önemlisi yeni bir gelecek kazanmıştı.

Bununla birlikte, birincil hedefini, daha pahalı bir proje olan Mezopotamya petrollerini unutmuyordu. Bertrand gibi, belki de ondan daha önce, Calouste da Droz, Morgan, Coulant ve Jacquerez raporlarını okumuştu. Böylece Irak petrollerinin Bakü petrollerinden çok daha fazla olduğunu biliyordu. Bu durumda fiyat daha da ucuz olacaktı! Konstantinopol'de oturan Ermeni arkadaşlarından işe girişmek için uygun zamanı kollayarak, gelişmelerle ilgili sürekli bilgi alıyordu.

Diğer yandan Bertrand, Gülbenkyan'ın Konstantinopol'deki tüm Ermeniler tarafından iyi bilinen başarılarından haberdardı. Sakasyan'ın atanmasının, kazanmak için zaten tüm kozlara sahip Gülbenkyan için yeni bir üstünlük sağladığının bilincindeydi: petrol mühendisiydi, uluslararası ticarette uzmandı; Bakü'deki temel üreticilerin güvenine sahipti, kendi bankasını kurmuştu ve dönemin para babalarıyla çok iyi ilişkileri vardı.

Bu kozlara bir tane daha eklemek gerekiyordu: Türk görevlileriyle çok hassas ilişkiler sürdürme konusunda eşsiz bir yeteneğe sahipti. Ralph Ewins bunu çok güzel anlatır:

> "Herkesin bir tarifesi vardır. En üst düzeyden kapıcıya dek. Eğer çok yüksek bir bahşiş verirseniz, hiyerarşinin üst basamaklarındakiler sizin devleti çok fazla soyduğunuzu düşünür ve Sultanın kovuşturma açmasına neden olurlar. Eğer bahşiş çok az ise, en üsten en alta kadar herkes, kendisini hakarete uğramış hissedecek ve üstelik en uygun fiyatı veren bir rakibiniz çıkacaktır. Alt düzeydeki bir çalışana aşırı iltimas geçmek, ölümcül bir hata bile olabilir; çünkü bunu öğrenen üstleri hakarete maruz kaldıklarını düşüneceklerdir. Calouste Gülbenkyan'ın gücü, bahşişle ilgili asla en ufak bir hata bile yapmamasıydı. Herkesin tarife listesindeki yerini ayırt etme yeteneği olağanüstüydü."

Gerçekten de Calouste Gülbenkyan'ın elinde, bu büyük işi almak için gerekli kozların tümü vardı. Diğerleri bazı kozlara, o ise tek başına tümüne sahipti.

Bertrand ise hiçbirine. Eğer benzer kararlar ve farklı gerekçelerle aynı projeye bağlanmış olmasalardı, Gülbenkyan ile Bertrand'ın gerçekten hiçbir ortak yanları yoktu. Gülbenkyan'ın parayı sevdiğine hiç şüphe yoktu; ama bunu sadece para için yapmıyordu. Petrol tüccarı olarak adlandırılmaktan, bundan hoşlanmadığı bilinir. Gerçekte bir mimar gibi düşünüyordu. Öyle ki, büyük ve cesur projeler tasarlamaktan, karmaşık yapılar ve ince hesaplamalar sayesinde onları ger-

çekleştirmekten estetik bir doyum alıyordu. Parasal şaheserlerin mimarı, parasal işleri güzel sanatların bir dalıymış gibi yapıyordu.

Bertrand yalnızca yurtseverlik duygusuyla davranıyordu. Çünkü o bir yurtseverdi; bir yüzyıldır hâlâ olunabildiği gibi, daha az değil. 1870 ile 1914 yılları arasındaki tüm iyi yurtseverler gibi. Aynı zamanda da "intikamcı"ydı. Yüzyıllardır Fransa'ya borçlu olduğunu unutan Türkiye'nin, Mezopotamya zenginliklerini işletmesi için, güçlü Almanya ile anlaşabilmesi ve böylelikle de tüm bölgede ona belirgin bir hâkimiyet sağlaması fikrini kabul edemiyordu. Üstelik Adana'dan Musul'a ve Mersin'den Antep'e kadar yüzlerce Fransız okulunun yerini Alman okullarının aldığını görme fikrine dayanamıyordu! Calouste Gülbenkyan soğukkanlı ve hesapçı, Bertrand ise heyecanlı ve coşkulu olmakla birlikte, her ikisi de kendi projelerine aynı derecede tutkuyla sarılmışlardı. Her biri kendi mizacına göre davranıyordu. Londralı Ermeni sakin biçimde bir ustalık stratejisi kurarken, Konstantinopol'den Gaskon, öfkeden tutuşmuş biçimde, amacına doğru coşkuyla gitmeye karar veriyordu. İş bundan sonra, Ohannes Sakisyan'ın ellerinde olduğundan, olabildiğince çabuk yeni Hazine-i Vezne'yi görmeye gidecekti.

Ohannes Sakisyan, konuğunun maiyetteki yerini ve Konstantinopol'ün önemli Ermeni topluluğundaki ününü dikkate alarak, kibarca Babıâli'de kabul etti. Usulüne uygun uzun selamlaşmaların ardından birbirlerine, çok yakında aralarından ayrılan saygıdeğer Michel Portakal Paşa'yı övdüler. Sonra Bertrand, sürekli Ohannes Sakisyan'dan sıcak onaylar alarak, eski nazırın kısa süren görev döneminde çok sayıda işin bitirildiğini belirtti ve bu işlerin kesintiye uğratılmamasını dilediğini söyledi. Portakal Paşa'nın projelerinin aynı biçimde, başarıyla yönetileceği usta ellerde olduğuna inancını ifade etti. Ohannes Sakisyan'ın konuşmaya niyetlendi; ama Bertrand onun yanıtlamasına fırsat vermeden devam etti:

"Bu projeler arasında Mezopotamya petrollerinin işletmesi de var-

dı. Saygıdeğer Portakal Paşa, teklif mektubu nitelikleri açıklandıktan sonra, ihaleye çıkarılmasını düşünüyordu. Bu acil bir iş, değil mi?"

Ohannes Sakisyan şaşırmıştı. Sessizliğini bir süre koruduktan sonra yavaşça ve ölçülü bir biçimde yanıtladı:

"Mezopotamya'daki ya da denildiği gibi Irak petrollerin işletmesi için, sizin de bildiğiniz gibi, bölgeden geçecek demiryolu hattını yapan şirkete tercihli bir hak verildi."

"Kuşkusuz, ama daha orada değiliz. Bugün için hat Konya'ya ulaştı. Konya-Bağdat-Basra bölümünün henüz ihalesi yapılmadı. Kimse ne zaman yapılacağını bilemiyor. En iyi ihtimalle bu bölüm bugün ihale edilse, 2500 kilometre demiryolunun yapımı için sekiz yıldan kısa bir süreyi öngörmek mümkün değil. Oysa siz de benim kadar biliyorsunuz ki, bu bölgede yüzlerce petrol yatağı, çok komik fiyatlarla kuyu kazma sıkıntısına katlanmayan küçük çiftçi ve köylülere kiraya veriliyor! Petrol çıkarmıyorlar! Petrol topluyorlar! Onlar hâlâ toplama çağında! Bu konuda ikna olmak için Droz, Coulant ya da Jacquerez gibi uzmanların raporlarını okumak yeterli: Bu yataklardan yalnızca biri uygun işletiliyor ve bölgenin tümündeki diğer yataklardan çok, bu işletmenin raporları hazineye gönderiliyor! Bu petrollerin daha önce işletilmeye başlanmaması, utanılacak bir ihmalkârlık ki arkadaşımız Portakal Paşa'nın övünçlerinden biridir. Bu savurganlığı ortaya çıkarmış ve gecikmeden bu durumu düzeltmeye karar vermişti. Hazinenin hazin durumunu benden daha iyi biliyorsunuz ve Majesteleri Sultan Halifenin uzun süredir yeni gelir kaynakları aradığının farkındasınız. Majesteleri neden sekiz yıl daha beklemek zorunda kalsın? Tabii eğer bu kaynaklardan yararlanmak için on ya da on beş yıl beklemek gerekmezse!"

Konuştukça coşmuştu. Bunun bilincindeydi ve bugün için yeterince konuştuğuna karar vererek izin istedi ve evine döndü.

Konuğunu saray kapısına kadar geçiren Ohannes Sakisyan kendine soruyordu. Ne meraklı bir adam bu Fransız! Onun hakkında ne

düşünmeliydi? Sakisyan şaşkınlıktan donakalmıştı; ama aptal değildi: "Bu öğretmen, bilgili bir adam," dedi kendi kendine, "ne maliyeci ne de sanayici; ama kesinlikle cebinde Mezopotamya petrolleri için hazır bir teklifi var. Kendi için mi? Arkadaşları için mi? Kim için olursa olsun söyledikleri mantıklı."

PETROL İMTİYAZI VERİLDİ

Bertrand ise, yeni nazırla yaptığı görüşmeden son derece memnundu. Ohannes Sakisyan ona zeki ve dürüst görünmüştü. Portakal Paşa'nın projelerini sürdüreceğini düşünmek için iki iyi nedeni vardı. Öncelikle bu tutku bahsini kazanacağına inanıyordu. Ayrıca şans ona gülmeye başlamıştı. Bir dizi ölüm ve ayrılık ardından, sonunda mutlu olayların art arda geldiğini görüyordu. Öncelikle ailesi büyüyordu: 28 Kasım 1897'de Léontine sevimli küçük Alice-Blanche'ı dünyaya getirmişti! Bir ay sonra Bertrand, Konstantinopol'de Fransızca olarak çıkan günlük gazete *Stamboul*'da, Stambouline takma adıyla yazdığı haftalık yazılarına başladı ve kısa bir süre sonra da Fransızca-İngilizce yayınlanan büyük günlük gazete *Levant Herald* için haftalık makale yazma teklifi aldı. Birkaç ay sonra 1898 Ekim'inde Alphonse Cilliere, Konstantinopol'e geri döndü. Bütün arkadaşları onu tekrar görmek için bir araya geliyorlardı; ama kimse Cilliere kadar mutlu değildi. Paris, Trabzon ve Selanik'te farklı görevlerde beş uzun yıl geçirdikten sonra, artık hiç gitmeyeceğini umuyordu.

1899 yazı geldi. Her yıl olduğu gibi bu yıl da yönetim, Mezopotamya petrollerinin imtiyaz haklarının yenilenmesi için teklif mektubu çağrısı yayınladı. Her zaman yapılan formalitelerdendi ve fazla göze çarpmadı. Yalnızca Musul, Kerkük ve Kanakin'deki köylü ve eşrafı ilgilendiriyordu. Çoğunlukla bu etkinliği babadan oğla geçiren ve belki de çok eski bir geleneği sürdüren aileler söz konusuydu. Muhtemelen Musul'daki Neftçi Ailesi de bunlardan biriydi; Yunanca'dan ge-

len bu sözcük, petrolcü ya da petrol satıcısı anlamına geliyordu. Bu aileler, Ur ve Babil surlarını tutturmak için Hit ya da Gayara zifti kullanan, aynı zamanda da komşu yataklardan çıkardıkları neft ateşinde tuğlalarını pişiren Sargon ve Nabuchodonosor çağdaşlarından bu yana, bu beceriyi sürdürüyorlardı. Bugün hâlâ Fırat ve Dicle kıyılarında, büyük yuvarlak sepetler şeklinde olan ve kamıştan yapılan garip sandalları kalafatlamak için kullanılan bu zift, Eski Ahit'teki Yaradılış Efsanesinde (Genese), Nuh'un Gemisi için kullandığı ziftti.

Bertrand teklife katılacaktı. Yurtsever Bertrand, bu zenginlikleri ülkesine götürmek istiyor ve kendisi yapmazsa, bunu başkalarının yapacağını biliyordu. Projesi hazırdı, hem de kapsamlı bir projeydi. Böylece başvurusunu yaptı ve bekledi. Eylülde sonuçlar yayınlandı. "Petrol ile ilgili imtiyaz, kırk beş yıl süre ile Bertrand Bareilles'e verilmiştir(4)." Evet kazanmıştı!

Elbette ki bu başarıyı Abdülhamid'e borçluydu. Neden? Çünkü ilk kez Musul ve Kerkük yataklarını birlikte içeren böyle bir bölge, bu kadar süreyle, üstelik de bir yabancıya veriliyordu! Hazine-i Vezne'nin Sultanın onayını almadan böyle bir yetkiyi vermesi mümkün değildi. Abdülhamid'in Fransa lehine siyasi bir karar aldığı açıktı. Bağdat hattı ve madenci haklarını da içeren işlere ilgi gösteren üç büyük güç - İngiltere, Almanya ve Rusya- gerçek birer tehditlerdi. Üçü de hattın imtiyazını almak istiyordu; ama her biri, bir diğeri almasın istiyordu. Fransa bu rekabette, birkaç bireysel girişime rağmen, neredeyse hiç yer almıyordu. Üstelik 1870 yenilgisinden bu yana askeri gücü zayıflamış ve sömürgeleştirme tutkuları daha çok Mağrip, Kuzey Afrika ve Uzakdoğu'ya kaymıştı. Fransa, ne Osmanlı İmparatorluğu için bir tehdit ne de Londra, Berlin ve Moskova hükümetleri için bölgede ciddi bir rakip olarak görülüyordu. Sultan için Fransa'ya petrol imtiyazı vermek, Bağdat hattı için herhangi bir niyeti olmadığından, çok ufak bir risk oluşturuyordu.

Bu düşüncelerle heyecanlanan Bertrand, galibiyetten de öte bir

mutluluk yaşıyordu. Ama ne evde ne de çevresinde sevincini ve coşkusunu kimseyle paylaşamadı. Ayrıca bu iş, Konstantinopol'de çok az dikkat çekmişti; Avrupa'da ise daha da az. Kuşkusuz büyük güçler, yüzyılın işi "Bağdat"a büyük ilgi göstermeye başlamışlardı; ama Musul petrolleri üzerindeki sonuçları ihmal edilebilir ya da ikincil diye düşünülmüyorsa, çok iyi bilinmiyordu. Sadece üç küçük grup ilgileniyordu: halihazırdaki imtiyaz sahipleri, yerel mirasçı aileler ve yok olmaya mahkûm, saygıdeğer petrol zanaatçıları. Ayrıca çevrelerindeki lamba gazı satıcıları ile Bakü petrollerine yatırım yapmış bazı bankerler: Bilindiği gibi Rothschild, Kessler, Samuel, Nobel, Mantachoff ve Gülbenkyan. Son olarak da, petrol kullanımının uzun süre aydınlatma lambaları ile sınırlı kalmayacağı ve yakında motorlara yakıt geliştirileceğini düşünen, Bertrand gibi birkaç öngörü sahibi kişi vardı.

Her zaman temkinli olan Cilliere kuşkuluydu. On yıl önce eşkıya ve yağmacıyla dolu Kürdistan'da kurulacak bir petrol işletmesinin güçlüklerinin altını çizmişti. Şimdi de, petrolden otomobil yakıtı geliştirileceğinden kuşku duyuyordu.

"Motorlar buhar ve elektrik ile çok iyi çalışıyor; niye bu kadar uzağa gidilsin?.." diyordu.

"Sizin haberiniz yok, dört yıldır M. de Dion, motorunu petrolle kullanıma uydurarak buharı bıraktı. Üstelik yalnız o değil: 1891'den bu yana sekiz yıldır MM. Panhard ve Levassor, Wuetwmberg'den bir mühendis olan M. Daimler'in motoru ile bir araba yürüttüler. Araba 1891 yılında tüm Paris'i baştan sona geçti ve 1893'de Nice'e kadar gitti!"

"Bu durumda bir Alman motoruna bağımlıyız..."

"Hiç de değil! M. Armand Peugeot, 1895 yılında kendisi benzinle çalışan yeni bir motor yaptı ve ertesi yıl da otomobil yapmak için bir fabrika kurdu."

"Çok güzel, ama bu çok fazla petrol gerektirmeyecek sınırlı bir kullanım olacak..."

"Sevgili dostum, görüyorum ki Trabzon ve Selanik'te uzun süre

dünyadan kopuk yaşamışsınız. Gazete almıyor muydunuz? Alın işte hâlâ burada *Temps et du Figaro*'dan makaleleri saklıyorum. Otomobillere genel bir ilgi var. Artık her yıl kalabalıklara hitap eden büyük yarışlar düzenleniyor. Bakın, 1894'de Paris-Rouen, 1898'de Paris-Bordeaux, 1896'da Paris-Marseille-Paris, 1897'de Marseille-Nice-Paris-Dieppe, 1898'de Paris-Amsterdam-Paris ve bu yıl 1899'da bir Fransa turu olacak!"

"Tamam, ama bunlar birkaç korkusuz kişinin sınırlı sportif faaliyetleri..."

"Böyle düşünmeyin. Basına bakın. Neredeyse her yerde petrol ya da benzinle çalışan otomobil yapımına başlanıyor. 1897'de İtalya'da, Giovanni Agnelli, otomobil yapmak için Fiat isimli bir şirket kurdu; ayrıca Danimarka, İsveç ve Avusturya'da da otomobil şirketleri kuruldu. Aynı yıl Fransa'da Billancourt'ta Louis Renault ve kardeşleri, Marcel ve Fernand, yeni bir fabrika daha kurdular. Tüm bu otomobiller benzinle çalışıyor. Bu motorların kullanımı ve aynı zamanda da yakıt ihtiyacı tüm dünyada artacak."

"Eğer bu iş böyle olsaydı," diyordu Alpfonse Cilliere," petrol imtiyazı almak için acele eden işadamları görmemiz gerekirdi. Oysa öyle değil. Deutsche Bank'ın Almanları bile, Bağdat Demiryolu'ndan başka hiçbir şey konuşmuyorlar."

"Elbette," diyordu Bertrand. "Acele etmelerine gerek yok; ellerindeki vezir mektubu tüm hat boyunca bulunan yatakların tercihli kullanım hakkını garantiliyor! Hat, Musul bölgesine ulaştığında bu haklarını değerlendirecekler. İşte bu nedenle biz onlardan önce davranmalıyız!"

Alphonse Cilliere ikna olmuyordu. Saatte 70 kilometre hızla yola fırlayan bu uçma çılgınlarını, birçok kişinin taklit edeceğine inanmak istemiyordu. "Onlar zaten yeterince hasar veriyorlar, herkes aynı şeyi yapmaya başlayınca neler olacak?" diyordu.

Ne yazık ki Cilliere'in tereddütleri, kamuoyu tarafından büyük öl-

çüde paylaşılıyordu. Yıllar sonra Georges Clemenceau hâlâ: "Petrol mü? Petrol istediğim zaman bakkalıma gidiyorum," diyecekti.

Bertrand, bu işteki başarısına rağmen tamamen yalnızdı. Cilliere gibi arkadaşları da buna inanmıyorlardı; evde Léontine, düşünü kurduğu birçok şeyden biri olarak görüyordu bunu. Bu aşamadan sonra işin başarısı tamamen kendisine bağlı olan büyükelçi ise, hiçbir şey anlamak istemiyordu.

NOTLAR

1. Jacques de Morgan (1857-1924): Fransız maden mühendisi, arkeolog, tarih öncesi çağlar uzmanı, yazıtbilimci, yazar. İran ve Irak petrol yataklarını modern anlamda ilk tanımlayan kişi. Kaynaklar: Marien Kent, Petrol ve İmparatorluk (Oil and Empire), "İngiltere Politikası ve Mezopotamya Petrolleri" (British Policı and Mesopotamian Oil), Londra, 1976 ve S. Longrigg, a.g.e.
2. S.H. Longrigg'e göre ilk kez modern anlamda Irak'ın kuzeyindeki petrolün varlığını tanımlayan ve bölgenin jeolojik durumunu ortaya çıkaran J. De Morgan (1892) olup, ardından A.F. Stahl gelir (1893). S.R. Maunsell (1897), Baron von Oppeinheim (1899). Ortadoğu'da Petrol (Oil in the Middle East), Oxfort Universitı Press, 1961.
3. O. Sarkisyan Paşa, 1836-1912 yüksek öğrenimini Paris'te, 1856 Babıâli çevirmenleri arasına girdi. 1871'de Hariciye Nezareti'nde görev, 1877 siyaset ve ekonomi bilimlerinde öğretmen, 1897'de Portakal Paşa ardından Hazine-i Vezne olmuştur. Yönetiminde Anadolu Demiryolu imtiyazları gibi birçok kamu yararına iş yapıldı. a.g.e.Rh. Y.G. Cark, Franck F. Ferwerda çevirisi.
4. La Dépeche du Midi, (Öğle postası) 14 Mart 1917.

8

Yaşasın Fransa Büyükelçisi ve Sarah Barnhardt

Bertrand petrol imtiyazı aldığında, Konstantinopol'e o yıl gelen Ernest Constans'ı çok az tanıyordu. Buna rağmen, haberi ilk onun duymasını istedi. Ardından da, on yıldan beri üzerinde çalıştığı işin başarısını, ona anlatmanın memnuniyetini yaşamak istedi. Ne yazık ki hayal kırıklığı, beklentileri kadar büyüktü. Constans, projeye hiç ilgi göstermedi. Bertrand, coşku ve inatla onu ikna etmeye çalıştı, tezlerini geliştirdi, kanıtlarını sundu; uzman raporlarını gözlerinin önüne serdi: nafile. Constans ilgisizliğini ve tepkisizliğini korudu. İş konusundaki itirazlarının neler olduğu bilinmiyordu; yalnızca İmparatorluk fermanı alınmadan, gereken o ünlü mektubu vermeyi reddetti. Ama zaten bu mektubun aciliyeti yoktu. Bertrand, her şeyden önce ilgili yatırımcıların ve sanayicilerin gecikmeden bilgilendirilebilmesi için büyükelçinin haberi *Quai d'Orsay*'a iletmesini diliyordu. Constans hiçbir şey yapmadı. Bu arada Bağdat ve Irak petrolleri sorunu üzerine yüz kadar mektup, posta ve telgraf gönderdi; ama garip biçimde bir yurttaşın petrolcü imtiyazı aldığını bildirmek için Paris'e bir not bile yazmadı. Konstantinopol'de kaldığı süre boyunca, inatla kendi içine kapandı ve şansızlık bu ya, Konstantinopol'de on yıldan fazla kaldı. 1909 yılında Konstantinopol'den ayrıldıktan sonra, *Quai d'Orsay*', Bertrand'ın petrol projesinden söz eden ilk postayı alacaktı.

Bertrand, çok rahatsız olmuştu ve büyükelçilikteki arkadaşlarına

bunu dile getirmekte gecikmemişti:

"On yıldan beri çok yol aldım, sayısız engel aştım; günü geldi, maden işletmelerinin İslam ilkelerine karşı olduğunu söyleyen Kamuişleri Bakanı ile görüşmek zorunda kaldım! Bugün amacıma ulaştım derken, bu kez Fransız Büyükelçisi beni engelliyor! Bu adam bu kadar aptal mı?" diye soruyor ve ekliyordu: "Tutumu garip değil mi?"

Alpfonse Cilliere ve daha sonra birinci büyükelçi yardımcısı Edouard Bapst, ardından da sonraki Büyükelçi Louis Bompard, ona bilmecenin anahtarını verdiler. Büyük Bağdat Demiryolu projesi Alman bankalarının güvence veremeyeceği kadar büyük bir yatırım gerektiriyordu. Aynı şekilde City de Londres Bankası da bu kaynağa teminat veremiyordu. Gerekli sermayeyi sağlayabilecek tek yer Paris'ti. Rakip bir güçten projelerine destek istemek mümkün olmadığı için, Alman yatırımcıları zorluğu zekice tersine çevirdi. Çözümü Paris'te değil; Konstantinopol'de Osmanlı Bankası'nda buldular.

Sermayesinin büyük bir kısmı Fransız olan bu banka, Paris ve Londra'daki iki merkezine rağmen hak değilse bile, uzaklığı ve Konstantinopol'deki yöneticilerinin güçlü kişilikleri sayesinde geniş bir özerkliğe sahipti. 1899 yılının başında gizli görüşmeler başladı; 5 ve 6 Mayıs tarihinde Berlin'de Almanlar ve Fransızlar arasında belirleyici bir toplantı yapıldı. Almanlar Fransızları, Anadolu Demiryolu Şirketi'nin sermayesine katılamaya ikna edebildiler. Sermayenin %60'ına sahip Alman grubu heyetindeki iki yönetici ile birlikte %40 pay Osmanlı Bankası grubuna tahsis edildi. Bu katılımın yalnızca parasal düzeyde olduğu belirtildi. Almanlar sanayi, iş idaresi, teşrifat ve diğer hizmet projelerinin tümüne hâkim olacaklardı.

El oynandı. Anadolu Demiryolu şirketine Fransız sermayesinin katılımı Osmanlı Bankası için, projeyi bundan sonra bir Fransız-Alman ortak projesi olarak göstererek, Bağdat projesine kaynak bulunmasına olanak sağlayan bir kandırmacaydı. Berlin Anlaşması, ortakları ko-

layca Konstantinopol'deki Alman Büyükelçisi Baron Marshall'ın en iyi arkadaşı ve bugünden itibaren Deutsche Bank projesinin şiddetli bir savunucusu haline gelecek olan Jean-Ernest Constans'ın desteğini almışlardı. İngilizler projeyle yakından ilgilenecek olduklarında Constans hemen öne çıkıyor ve ateşli biçimde karşı saldırıya geçiyordu. 7 Ekim 1899'da Dışişleri Bakanı'na şöyle yazıyordu:

> "Bazı İngiliz yatırımcılar, Almanlara önerilerde bulunuyor. Ama Deutsche Bank'ın bu işin önemsiz bir parçasını bırakmayı kabul ettiğini göz ardı eder görünüyorlar[...]. Alman meslektaşım ve ben, gerekirse imtiyaz verilmesini hızlandırmak için Sultana çıkmaya hazırız."

Bertrand şaşkınlıktan donakaldı. Kızgınlığından Cilliere'e söz etti: "Böylece sadece Almanların tüm Doğu'yu etki altına almasına tepki göstermemekle kalınmıyor, bunu başarmaları için de araçlar sağlanıyor! Fransa Büyükelçisi, Sultan ile aralarında aracılık yapıyor! M. Constans'ın benim petrol projemden neden bu kadar hoşlanmadığı anlaşılıyor: Alman arkadaşlarının tutkularına ters düşüyor!"

Constans'a karşı ne yapılabilirdi? Nasıl oluyor da tüm Fransızlar içinde Konstantinopol'deki bir Fransız ona karşı çıkıyordu? Fransa'yı temsil eden birine karşı Fransız çıkarları nasıl savunulur? Bertrand'ın bulabildiği tek çıkış yolu Paris'e gidip bu rezil olayları açıklamaktı. Hemen gitmeye karar verdi; ama bir dizi olay, yolculuk tarihini değiştirmek zorunda bırakacaktı.

MAHMUD PAŞA'NIN KAÇIŞI

26 Kasım 1899, korkutucu bir haber duyuldu: Bağdat'ın son bölümü Alman grubuna ihale edildi! Ernest Constans, bunu aynı gün şifreli telgrafla Paris'e bildirdi. Olay Batılı şansölyelerde sarsıntı yarattı ve büyük puntolarla tüm basında yer aldı. Haber Berlin'de çılgınca karşılandı. Almanya'daki Fransız Büyükelçisi Marquis de Noailles, Quai d'Orsay'a telgraf çekti:

"Deutsche Bank müdürü Dr. Siemens'e imtiyaz anlaşmasının sonuçlanması nedeniyle İmparator tarafından soyluluk unvanı verildi.

Haber hemen Berlin basınını işgal ediyor ve "Yüzyılın Anlaşması, Uygarlığın Görkemli Yapıtı" vb. biçiminde kutlanıyordu.

Rusya'da ise tepki tamamen tersti. Fransa Saint-Petersbourg Büyükelçisi hemen Ouai-d'Orsay'a kaygılarını bildirdi:

"Bir Alman şirketine verilen imtiyaz haberi, Rus toplumunda hükümet tarafından da paylaşılan şiddetli bir öfkeye neden oldu. Askeri çevrelerde Osmanlı Ordusunun büyük Alman devletinin emrinde olduğunun düşünülmesine neden olarak stratejik açıdan yol açabileceği sonuçlar kaygı uyandırdı."

Londra'da başbakan "gelecekteki demiryolunun İran Körfezi'ndeki son durağının İngilizlerin elinde olması" gerektiğini tekrarlamakla yetindi. Paris'e bakıldığında hava daha temkinliydi. *Le Nouveau Temps* "Bu olay tüm Doğu'yu değiştirecek ve bu Almanların yararına olacak," diye yazdı.

Ama Konstantinopol'de bu işin yarattığı rezalet daha heyecan vericiydi. Aralık sonunda yeni bir haber Yıldız'a yıldırım gibi düştü: Almanların Bağdat imtiyazına çok kızan ve Sultanın eniştesi olan Damat Mahmud Celaleddin Paşa iki oğlu Prens Sabahaddin ve Lütfüllah ile birlikte kaçtı! Tüm Konstantinopol şaşkınlıktan donakalırken Abdülhamid çarpılmıştı. Sultanın izni olmadan ülkeyi terk etmek, sıradan bir vatandaş için suç sayılırdı. Ama maiyetteki en gözde damatlardan biri söz konusu olunca bu kabul edilemez bir itaatsizlikti. Abdülhamid üç kaçağı arattı ve o gün Konstantinopol'den ayrılan tek gemi olan Congo'yu, Çanakkale Boğazı'nda yakalattı. Gemi arandı ama nafile. Mahmud Paşa ve iki efendi yedeğe çekilmiş geminin ambarında geceyi geçirmişler ve Congo'dan sonra Konstantinopol'den ayrılan Géorgie gemisine binmişlerdi.

Yıllardır Mahmud Paşa kayınbiraderi Sultanın baskıcı rejimini, re-

jimin bozulmasını ve çevresindeki yağmayı eleştiriyordu. Birçok kere Abdülhamid'i kurumların yeniden düzenlenmesi ve politikanın değiştirilmesi konusunda ikna etmeye çalışmış; ama başaramamıştı. Almanlara verilen Bağdat Demiryolu imtiyazı onu öfkelendirmişti, buna karşı çıkmak için çok uğraşmıştı; ama olayı kabul etmek zorunda kalmıştı: Abdülhamid yalnızca açgözlü çevresinin kısa dönemde kâr getirecek önerilerini dinliyordu.

Mahmud Paşa önce Paris'te kaldı. Orada Jön Türklerin yöneticilerine, özellikle de *Meşveret*'in yöneticisi Ahmed Rıza'ya iyi niyet mesajı göndererek kendisi ve iki oğlunun desteğini sundu. Abdülhamid Avrupa'daki Türk Büyükelçiliklerine "Damat Mahmud Paşa Türkiye'yi anneleri Seniha Sultan'ın rızası olmaksızın iki küçük oğlunu yanına alarak izinsiz terk etti," bahanesiyle üç asinin ülke dışına çıkarılmasını buyuran bir mesaj gönderdi. Bu hikâye tüm şansölyeleri güldürdü: iki efendiden genç olanı 22 yaşındaydı, büyüğü de aile babasıydı. Sonra Sultan, Damat Mahmud Paşa için mahkûmiyet kararı çıkarttı:

> "Mahmud Paşa ve oğulları Sabahaddin ve Lütfullah isyan, döneklik ve devlet güvenliğini tehlikeye atmaktan ölüme mahkûm edilmiştir.

Yeni sıkıntı. Sultan tüm yöntemleri kullandı. "Bir gün, 'Mahmud Paşa Seniha Sultan'ın mücevherini çaldı,' diyordu. Ertesi gün ona aracı gönderip ülkesine döndüğü andan itibaren istenen reformların tümünü yapmaya söz veriyordu. Ne çekici teklifler ne de tehditler bu soylu karakteri etkileyemiyordu," diye yazdı Paul Fesh.

Bu çalkantılı bozukluk basını ve Avrupa başkentlerini eğlendiriyordu; ama Konstantinopol'de kimse Sultana gülmeyi aklından geçirmiyordu. Sultanın şu anda içinde bulunduğu gerginlik durumunda her şeyden korkulabilirdi. Bundan sonra hapiste ya da sürgünde olan Damat Mahmud Paşa ve iki oğlunun adının anılmasını yasakladı. Bu iş Bertrand'a ek bir sorun çıkarmıştı: Mahmud Paşa ile ilişkisini asla kesmemişti; iki oğlu Prens Sabahaddin ve Lütfüllah onun öğrencile-

riydi. Öyle ki, tüm Jön Türk şefleri onun ellinden geçmişti! Her şeyin 1889 Temmuz'unda başladığı Mekteb-i Tıbbiye-i Askeriye-i Şahane, ünlü Tıbbiye(1), Yıldız'a giderken geçilen Mekteb-i Bahriye-i Şahane, Galatasaray Lisesi, tüm muhalif yöneticilerin çıktığı okullardı ve bunların hepsi dönem dönem Bertrand Bareilles'ın öğrencisi olmuşlardı.

Léontine tüm bunları önemsemeden edemiyordu ve bu tehditleri dile getirmekten geri kalmıyordu. Bertrand'a, Sultan Selim'in eğitimcisi olarak Yıldız'da bulunmuş selefi Ali Suavi'nin trajik sonunu hatırlatıyordu. Bu anıştırma Bertrand'ı rahatsız ediyordu: Galatasaray'ın eski öğretmenlerinden Ali Suavi, eski Sultan Murat'ı özgürlüğüne kavuşturmak için iki ya da üç yüz arkadaşı ile komplo düzenlemişti. Baskın sırasında Çırağan'ın korumaları tarafından boğazlanmıştı. Hangi mantıkla Ali Suavi olayı ile kendisi arasında bir benzerlik kurulabilirdi? Ama Léontine bunu geçmişten bir örnek olarak görüyordu ve mantıklı ya da değil, bu kötü olay onu endişelendiriyordu.

Cilliere daha az kaygılı değildi. "Prens Sabahaddin ve Lütfüllah'ın tüm Türk özgürlük hareketlerinin birleşmesi amacıyla Paris'te büyük bir kongre düzenlemeye hazırlandıkları biliniyor. Tam bu zamanda Paris'e gidemezsiniz. Eski öğrencilerinizle buluşmak ve onlara katılmak için gittiğiniz izlenimi verebilirsiniz!" diyordu.

Her zaman olduğu gibi Cilliere'in öğütleri Bertrand'ı sinirlendiriyordu: onların projeleri var. Üstelik de haklılığı kanıtlandı. Kuşkusuz tüm bu karışıklıklar biraz yatışana dek beklemek gerekir; ama ne kadar süre? Ve ne karşılığında? Beklemek! Her şey hızlı olmayı gerektirirken beklemek ona acı veriyordu. Daha da kötüsü zaman aleyhine işliyordu. Almanlar Bağdat'ın son bölümünü almışlardı ve 1888'deki vezir mektubu gereğince, her an petrol imtiyazını alabilirlerdi. Her koşulda hat Musul ve Kerkük bölgesine girdiğinde, bu imtiyazı unutmayacaklardı. Üstelik muhalif hareketin hızla ilerlerlediği ve şimdi de İmparatorluk ailesinde bile kendine yandaş bulmuşken, M. Constans yüzünden işlemeyen projesi gerçekleşmeden önce rejimin yıkılma

riskini almaktı! Her geçen gün onu daha fazla kudurtuyordu. Şimdi acilen Paris'e gitmesi gerekiyordu, işini daha kolay yürütmekten çok, büyükelçinin bozulma ve ihanet denilebilecek davranışını açığa vurmak için. Kovuşturması hafife alınmamalıydı.

26 Ocak 1900, üçüncü oğlanın, Alexandre'ın doğumuyla çocuklarının sayısı beş olmuştu. Bu mutlu olaydan dolayı hepsi çok neşeliydi. Bertrand bir süre can sıkıntısını unuttu. Ama bu doğum Fransa'ya gitmesini geciktiren nedenlerden biriydi; çünkü küçük Alexander'ın hassas bir bünyesi vardı. Saint-Gaudens Koleji'nde pansiyoner olan iki büyük oğlan da ailelerine kavuşmak için beklemek zorundaydılar. Zaman çabuk geçiyordu, ağustos sonu gelmişti ve gerginlik hâlâ azalmamıştı. Hâlâ ertelemek gerekir miydi? Bir kez daha, en beklenmedik bir olayla karşılaşınca bu sorunun yanıtı da anlamsız kaldı.

22 Ağustos 1900 tarihinde, Bertrand'a yeni bir nişan alacağı bildirildi! Ne onur! Sultan Mecid Nişanı'ndan (Mecidiye) sonra Sultan Osman Nişanı (Osmaniye) olmalıydı, Cambon ve Constans'a da verilmişti... Ama hayır! Daha da iyisi: Osmanlı Hanedanı Büyük Nişanını aldı! Evet, elmaslarla zenginleştirilmiş, kolyesi altın en yüksek nişan! Bu lütuf acaba niye? Garip değil miydi? Bu sorunlu ortamda ona verilen bu Onur Nişanı on bir yıl önce 1889'da da benzer biçimde onu şaşırtmıştı; Mekteb-i Tıbbiye-i Askeriye-i Şahane'deki öğrencilerinin Jön Türk hareketini başlattığı ve kendisinin de ilk kez kaygılandığı zaman, Mecid Nişanı ile onurlandırılmıştı! Bu benzerlik şaşırtıcıydı. Cilliere tereddüt etmiyordu. Bu Sultanın bir manevrasıydı:

"Abdülhamid'in yöntemine uyuyor," diyordu, "sizi bir ihtiyatsızlık yaparken yakalayabilmek için kuşkularınızı yatıştırıyor. Tavsiyelerime uyunuz: ağzınızı sıkı tutun, gölgede kalın ve kendinizi unutturun."

Kuşkusuz Bertrand karşı çıktı.

"Sizin korkularınızın mevsimi geçti," diyordu. "Hayal gücünüzü çok serbest bırakıyorsunuz! Bu nişanın beni ışıklara boğduğu bir anda, kendimi saklamamı istiyorsunuz! Ama böyle, ben şüpheli oluyorum!"

Bu yıl sonlanmadan ailenin tümüyle Marseille'e gitmek üzere gemiye binmesine karar verilmişti. Bu yolculuğun giderlerini karşılamak için para gerekiyordu. Pera'daki büyük ev, Léontine'e büyükannesinden miras kalan konak satıldı. Ve orada son kez arkadaşlarına veda etmek için bir eğlence düzenlediler.

FRANSA'DAKİ GÜNLER

Marseille'ye dek deniz yolculuğu sekiz gün sürdü. Tüm aile için hoş bir eğlence oldu ve hepsinin ihtiyacı olan gevşemeyi sağladı. Çocukların geminin dümen suyunda dans eden yunusları seyretmekten geri kalmadığı bu uzun yolculuk günleri, herkesin anılarındaki yerini aldı. Dardanel'deki iskelelerden sonra Simirna'ya, Pire'ye ve en sonunda da Marseille'ye yanaştı gemi. Sonra sonunda Saint-Gaudens'e varmadan önce Montpellier, Carcassonne ve Toulouse'a uğrayan trene binildi. Ardından da çabucak koleje gidildi. Heyecan anı: iki oğlan işte oradaydı! Büyüğü Lucien 16 yaşına geliyordu, altı yıllık bir ayrılıktan sonra buluşmuşlardı, on yaşındaki kardeşi Louis'in elini tutuyordu.

Kısa bir süre sonra Bertrand bir araba kiraladı ve onları bölgeyi gezmeye götürdü. Onlara kökenlerini keşfettirme gezisi diyordu. Belki de kendi de keşfetmek istiyordu. Saleich ve Estadens'e Bareilles'leri bulmaya gittiler, Françoise'ın ailesi Ribet'lerin memleketi Milhas'a, Ousset ve Daffos'ların memleketine ve kuzenleri Pradere'nin köyü Izaut'a da gittiler. Ayrıca Bares'lerin memleketi Aspet'e, Ortet ve Sengouagnet'e ve sonunda Bareilles'e gittiler. Ve daha birçok Comminges ve Couserans köylerine. Ama Bertrand, neden bu köylerdeki belediyelerde ve kiliselerin her birinde uzun zaman geçiriyordu? Léontine şaşırdı ama soru sormadı. Soruları sadece Bertrand sorardı, Léontine ve çocuklar da yanıtlardı.

Bertrand bu bölgede çok uzun süre kalmadı. Paris'te yapması gereken işleri olduğunu unutmamıştı. Hemen gitti, tek başına. Léonti-

ne Saint-Gaudens'de kaldı. Çocukları ile birlikte hemen lisenin karşısında, demirci Serbos'un yanında bir eve yerleşti. Onun için tamamen yeni olan bu ülkeye çabuk alışmıştı ve fırsat buldukça beş çocuğunu da alıp kırlara uzun geziler yapıyordu. Genellikle yüksek ve birbirinden uzak bu köylerde tüm kış mevsimi boyunca yalnız yaşayan kadınları görünce şaşırıyordu. Kocalar ve oğlanlar Amerika'da sürü güder ya da Castille, Suriye ya da Barbarie'nin bazı yerlerinde çalışırken, kadınlar burada küçük bir toprak parçasını ekip biçiyorlardı. Gezgin satıcıların, üç ya da dört yüzyıllık eski bir geleneğin mirasçıları, uzun yol satıcılarının son ailelerini de keşfetti, bu ailelerin Boğaz kıyılarına gelmiş bazı üyelerini tanıyordu. Léontine bu ülkede uzun süre kalmaya gönüllüydü. Ama Bertrand'ın aylar önce oraya dönmüş olduğunu öğrenince, Konstantinopol'e dönüşünü hızlandırdı.

Bertrand'ın Paris yolculuğu sıkıntılıydı. İyi zamanların Parislileri müzikli kahvelere koşuyorlar; Frou-Frou söylüyorlar; Sarah Bernhardt'a bayılıyorlar, Dreyfus meselesi üzerine kavga ediyorlar; ama Mezopotamya petrolleri ve Doğuda Fransızcanın geleceği ile pek ilgilenmiyorlardı.

Bertrand, Constans hakkında inanılmaz hikâyeler duydu. Meclisten bir milletvekili tarafından gensoru verilince Constans Kral Norodom'dan rüşvet almakla suçlanmıştı; sonra hakaret, çirkin anlaşmalar ve dolandırıcılık vs... Üstelik eski Dışişleri Bakanı akademisyen Challemel-Lacour, Constans'ı Konstantinopol'e atanmadan çok önce: "Onun gerçek yeri, Türklerin yanı, Sultanın yanı, yalnızca orada kendi ölçülerine göre anafor bulacaktır," demişti. Léon Daudet, Constans'ın "Cumhuriyetçiler tarafından ayaktakımından bir polis memuru muamelesi gören, herkes tarafından aşağılanmış utanmaz ve az rastlanır derecede vasat bir adam," olduğunu açıkça söylemekten çekinmiyordu.

Constans'ın Türkiye'deki çalışmaları için İngiliz arkadaşlarının kibarlıktan uzak yargıları vardı: "Kimse yeni Fransız Büyükelçisi kadar

yüzsüz olamaz. İmtiyazı almak için gösterdiği açgözlülükle, tüm onur ve itibarını harcadı. M. Constans'ın para babalarıyla ilişkileri Fransız borsası yanında Sultana borç bulmak için çok önemliydi. Diplomasiden çok işlere gösterdiği tutku, Bağdat Demiryolu'na kaynak sağlanmasında, Fransız bankacılarının işbirliğini sağlamak için Deutsche Bank'ın işini kolaylaştırıyordu."(J.Haslip,a.g.e.).

Buna rağmen ne Quai d'Orsay'da ne de başka yerde konsey başkanı Waldeck-Rousseau'nun sadık militanı ve arkadaşı, Dışişleri Bakanı Delcassé'nin arkadaşı olan Büyükelçi Constans'ı tartışma konusu yapacak kimse bulunmuyordu. Constans'ın tüm siyasi kademelerde temkin uyandırdığı ve Dahiliye Nazırı olduğu dönemde oluşturduğu kalın bir adres defteri olduğu biliniyordu.

Bankacılara gelince, bazıları petrol işletmesine kaynak oluşturmaya katılmayı kabul edecekti; ama bir şartları vardı: imtiyaz sahibi de başlangıç sermayesine katılacaktı. Bertrand'ın bunun için parası yoktu, ayrıca da sermayeye ve projenin yönetimine katılmak gibi bir niyeti yoktu. Yalnızca imtiyazı bir bankaya ya da şirkete aktarmak istiyordu; yeter ki, bu bir Fransız kuruluşu olsun.

Tüm bunlar umut kırıcıydı. Şimdi Konstantinopol'e dönmesi gerekiyordu. Ama onu bir sürpriz bekliyordu. Paris'ten ayrılmadan önce Quai d'Orsay'da Bağdat Demiryolu işinin yeni bir evreye girmiş olduğunu öğrendi. Quai d'Orsay ve Matignon'a Constans ile ilgili şikâyetler geliyordu ve Constans, Bağdat konusunda çok kritik bir ifade kullanıyordu. 18 Haziran 1900 tarihinde Tarabya'dan gönderdiği mesajda Constans, Delcassé'yi bilgilendiriyordu: "Konya-Bağdat Demiryolu'nu izlenmesinden sorumlu heyet, raporunu vermişti ve tümü Alman olan heyet üyeleri özenle güncel hattın çıkarlarını korumaya uğraştılar[...] ve büyük Bağdat hattına komşu Fransız hattının çıkarlarını feda etmekten çekinmediler."

Üstelik gelecekte hattın geçeceği bölgedeki Fransız Büyükelçiliği de çok karamsardı. Öyle ki, Halep Büyükelçisi de hattın başarısız bir

ekonomiye mahkûm olduğunu doğruluyordu. Giderler gelirlerin çok üstünde olacaktı, hattın geleceği yoktu vs. Musul Büyükelçisi 28 Ekim 1900'de yazdığı mektupta daha da açıktı:

"Demiryolundan herhangi bir kâr beklenmemeli. Dört ana kent, Diyarbakır, Musul, Bağdat ve Basra birbirleriyle ırmak yoluyla ilişki kuruyorlar ve tüm mallar sallarla taşınıyor. Zaman sorunu olmayan Doğulu gezginler, Musul'dan Konstantinopol'e kırk beş günde yalnızca 6 Türk lirası vererek gidiyorlar."

Son olarak Constans, Alman heyeti tarafından hazırlanmış ticari raporu da göndermişti ki, buradaki sonuçlar daha iyi değildi.

"Projedeki hattın geçeceği ülkeler çok geri kalmış... En etkin topluluğu oluşturan Ermeniler yok olmuş. Kuzeyde Kürtler, güneyde ise Araplardan oluşan bu yapıda, tüm işleri felç eden bir soygunculuk sistemi mevcut. İşin maliyeti ise, başlangıçta konuşulan rakamın iki katı, 550 milyon Türk lirası olarak hesaplandı."

Bu sorunlar hemen, uluslararası basın sayesinde, açığa çıktı ve bu konunun ilk altını çizenler Rus gazeteleri oldu. 7 Kasım 1902'de Saint-Pétersbourg günlük gazetesi *Novoie Vremia* bunun hesabını yaptı. "Demiryolu gelirleri yılda 4 milyon frank olarak hesaplandı. Türk Hükümeti ise kilometresine 46 milyon lira ödemeyi garanti etmişti. Bu para nereden bulunacaktı? Garanti ödemesi kesilirse, Bağdat Demiryolu Şirketi'nin çalışmaları belirgin olarak azalacaktır. O halde Almanlar, kârlarını onların eline bırakacak, iyi Fransızlardan bunu hemen ucuza almak için sabırsızlanıyorlar. Ne yazık ki, M. Delcassé ve M. Rouvier, çok büyük bir incelikle kendilerini 'Alman Harikalar Diyarı' için ateşe atmaya devam ediyorlar!"

Almanlar tarafından mağdur edilmiş Fransızlar arasında olan baron de Vendeuvre, en kızgın protestoculardan biriydi. Mal sahibi olduğu Mersin-Adana Demiryolu hattı, Bağdat hattına bağlanmayacaktı ve sonuç olarak tüm müşterilerini kaybedecekti. Bu nedenle

1900'den 1903'e kadar dört yıl boyunca, Deutsche Bank'ın hattını satın almasını sağlamak için Constans, Delcassé, Waldeck-Rousseau ve diğerlerine mektuplar yazmış ve görüşmüştü.

Hak iddiaları denizinde Constans, şaşırtıcı bir küstahlık sergiledi. Birkaç ay önce bakanına, meslektaşı Alman Baron Marshall ile sıkı işbirliği sayesinde kişisel olarak rol oynadığı işteki önemli konuyu ve "imtiyazın hızlandırılması için Sultana gidebilmeyi umduğunu" belirtmek için yazıyordu. Daha sonra tam tersini yazmaktan çekinmedi:

"Ekselanslarınıza söylemekten onur duyarım ki, Bağdat imtiyazı ile sonuçlanan görüşmelerde resmi ya da yarı resmi, dolaysız ya da dolaylı biçimde bulunmadım, vs."

Bununla birlikte aynı Constans, kısa bir süre önce bakanına şöyle yazıyordu:

"Üç yıldan fazla süredir sürekli çaba harcadığım bir konu haline gelen bu önemli işte, daima ciddi çıkarlarımız olduğunu düşündüm."

KAYGISIZ YILLAR

Konstantinopol'e dönen Bertrand, Louis Bertrand'ın "birahane politikacısı" diye nitelendirdiği Ernest Constans'ı tekrar burada bulacağı fikrinden hoşlanmamıştı. Ama yine de ağzı kulaklarındaydı. Durumun kendi lehine döndüğünü görüyordu: Constans'ın yüz buruşturmaları artık onu yanıltamayacaktı. Gerçek sonunda ortaya çıkacak ortaya dökülen para ile ilgili kirli çamaşırlar sahipleri aleyhine dönecekti. Şimdi Bağdat'daki Fransız yatırımlarının hakları, Deutsche Bank tarafından hiçe sayılacaktı ve bankacılarımız artık Alman Projesine kaynak sağlamayacaktı. Böylece Anadolu Demiryolu Şirketi'nin Musul petrol bölgesine ulaşması yakın değildi. Bertrand içi rahat bir şekilde, "Beklemekten başka yapacak bir şey yok," diye düşünüyordu. Almanlar Bağdat'ı bir kez terk etti mi, petrol projesine karşı çıka-

cak ne politikacı ne de ona kaynak sağlamayı reddeden bankacılar olacaktı.

Bu hoş iyimserlik, Konstantinopol'e yeni hâkim olan coşkulu hava ile güçleniyordu. 1902'den bu yana Osmanlı başkentinde hayat daha bir sakinleşmişti. Ermeni olayları, Jön Türk hareketleri, tutuklamalar, sürgünler, ülke dışına çıkarmalar ve Damat Mahmud Paşa'nın iki oğlu ile birlikte inanılmaz kaçışıyla yaşanan kargaşa yavaş yavaş yatışmıştı. Mahmud Paşa 18 Ocak 1903'de ölmüş, büyük oğlu Sabahaddin Paris'te özgürlükçü hareketlerle ilgili büyük bir kongre düzenleyip, başkanlığını yapmıştı. Çağrısına dünyanın her yerinden partizan ve sempatizanlar koşmuştu. Farklı reformist ve muhalif hareketleri birleştirmek için 4-9 Şubat'ta yapılan bu kongre, aksine, bölünmelerini onaylamıştı. (Cf.Françoise Georgeon, "Son Sıçrama" *(Le dernier sursaut) R. Mantran, a.g.e.)*. Bu soluklanmadan hem Sultan ve hem de Osmanlı başkenti yararlanacaktı.

Kaygısız Konstantinopol, asla etkilenmiş görünmüyor ve bu kötü günlerin karışıklıklarını unutmak için acele ediyordu. Tüm ağırbaşlılığı, sanatının güzelliği ile müşkülpesent ve zarif yaşamına geri dönüyordu. Zengin Osmanlı, Frenk ve Levanten aileleri, büyük ve değerli ahşap yapıları içinde, mevsimlere ve geleneklere uyan eğlenceler düzenliyorlardı. Ve yeniden tüm Avrupa'dan romancılar, oyuncular ve sanatçılar geliyordu; dengenin en uç noktasına ulaşmış ve yok olmak üzere olan bir dönemin son tanıklıkları toplamak istiyorlardı. Kentin zenginliklerinin, saraylarının, manzaralarının çekimine kapılarak Paris, Viyana ya da Londra'dan gelen bu gezginler arasından Doğulu aileler tarafından kabul edilme şansına sahip olanlar, çoğunlukla karşılaştıkları kadınlara hayran olduklarını söylüyorlardı. Sanki gökyüzündeymiş gibi yavaş hareketlerinin inceliği, muslin çarşafları ve organze peçelerin bulutu içinde bir kaybolup bir görünen siluetleri ile karşılaştırılmaz bir çekime sahip kadınları betimlemeye çalışmışlardı. Ayrıca büyülü bakışlarını, okşayıcı seslerini ve süslerini de anlatılacaklar-

dır. Özellikle de seyrek rastladıkları kişilere gösterdikleri yakınlık şaşırtmaktadır. Doğulu kadınlar, dönemleri ve değerli takıları ile kendilerinde bir uyum oluşturuyorlardı. Kırılgan ve kaçak bir uyum... Kısa ömürlü, çok eski bir kültürün olgunlaşmış meyveleri gibi, kısa bir süre için. Doğulu kadınlardan sürekli onları taklit edecek kadar etkilenmiş olan şanslı Sarah Bernhardt'ı, Victor Hugo, "Dalgalanan sedefli giysileriyle," diye betimlemiştir. Şanslı Lamartineler, Théophile Gautierler, Gustave Flaubertler, Anna de Noaillesler ve tüm bu şanslılar gibi Pierre Loti de Ostroroglara, Boğazda Kandilli'deki yalılarının terasına davet edildiler; burada davete katılan komşu Türk kadınlarıyla karşılaştılar ve "Dünyanın dört bir yanından gelen genç kadınlar, berrak denizlerde az rastlanan, çok renkli balıklar gibi, yavaşça hareket ediyorlardı," diye Abidin Dino'nun şiirinde anlattığı gibi(a.g.e.).

Bertrand bu anları büyük bir zevk ve açgözlülükle yaşıyordu. Bu mutlu günlerin sayılı olduğunu düşünerek herşeyi tatmak, sunulan tüm meyveleri ısırmak istiyordu ve bunu, kentin dört bir yanındaki tesadüfi fetihlerinde sönmeyen bir ateşle yapıyordu. Fırsat da eksik olmuyordu.

Toplumun üst kesimindekiler, konaklarının sessizliğinde birbirlerini kabul ederlerken, Galata ve Pera burjuvazisi baloya gidiyordu. Haftada birkaç kez Yunanlılar, Ermeniler, Yahudiler, Levantenler ve reayanın diğer toplulukları, şu ya da bu nedenle, kalabalık ve gürültüde kendilerinden geçmekten zevk aldıkları balolar düzenliyorlardı. 1907 yılında Ocak ayı sonlarında Le Stamboul, "eğlence rehberi"* bölümünde şubat ayında Pera Palace, Union Française ya da Petits-Champs'da yapılacak baloları duyuruyordu. 2 Şubat Cumartesi: Arkadaş Kadınlar Derneği Balosu; 3 Şubat Pazar: Tino-Katolik Derneği Balosu; 7 Şubat Perşembe: İtalyan Yardımseverler Derneği Balosu; 9 Şubat Cumartesi: Yunan Filoptokos Kadınlar Derneği Balosu; Terziler Balosunu. 10 Şubat'ta İsrailli Genç Kızlar Balosu, ertesi gün Terzi İş-

(*) Carnet Mondain (ç.n.).

çileri Balosu diye devam ediyordu, neredeyse her gün.

Konstantinopol'de aylar, 1908'in muhalif hareketlerine dek böyle geçimişti. Dört yüzyıldır olduğu gibi, Galata ve Pera'da gürültülü kalabalık her yere taşmalıydı.

Pera'daki konaklarını (büyükanne Toussaint'in müstakil evi) satmış olan Bertrand ve Léontine, Konstantinopol'e dönünce yerleşecek ev arıyorlardı. İlginçtir ki Bertrand, "Yıldız'a çok yakın olduğundan" yerleşmek için Ortaköy'ü seçti. Seçimi garip göründü; çünkü burayı açıkça şöyle tanımlamıştı:

> "Boğazda bulunan Ortaköy, Yahudi ve Ermenilerin çoğunluğunu oluşturduğu, daha az olarak da Yunanlı ve Türklerin yaşadığı büyük bir köydü. Birbirlerine, saray korumalarının yaptığı kötü muamelelerini yapıyorlardı. Özellikle de, İmparatorluk tepesinin duvarlarında dizili askerlerden oluşan Arnavut taburu gibi. Büyük Beyden gördükleri aşırı ilgi ve cezalandırılmama güveni ile bu Arnavutlar, tüm ayrıcalıklar kendilerininmiş gibi davranıyorlar, sergilerden beş kuruş para vermeden alışveriş yapıyorlar ve etrafa korku saçıyorlardı. Öyle ki köy boşalmaya başlamıştı."

Bu şanssız köyün terk edilmeye bırakılmasının bir sakıncası yok muydu? Hayır, Ortaköy hiçbir zaman tamamen ilgisiz kalmadı. Bir Ermeni vardı, Mm. Gayanée Matakyan: edebiyatı çok seviyordu ve evinde edebiyat tartışılan bir salon oluşturmuştu. Bu küçük salonda bir araya gelen kadınlar arasında çok hoş kişilere rastlanıyordu. Bunlardan en göze çarpanı genç ve sevimli Zabel Essayan'dı. Üsküdar kökenliydi; Fransız Edebiyatı'nın tutkulu âşığıydı. O dönemde zamanını Konstantinopol ile Paris arasında geçiriyordu. Fransa Koleji'nde ve Sorbonne'da bir eğitim dönemi tamamlamıştı. 17 yaşından bu yana, çok sayıda şiir, deneme, roman, çeviri olmak üzere kitaplar yayınlamıştı. *Mercure de France*'da ve Ermeni dergi ve gazetelerinde makaleleri çıkıyordu(2). Yaşama ve yazma sevinci, çevresi için bulaşıcı bir mutluluktu. Paris'te çok yetenekli genç bir ressam ve heykeltıraş olan

Tigrane Essayan ile evlenmişti. Bertrand kocasını çok iyi tanıyordu; çünkü Portakal Paşa'nın yeğeniydi.

Bertrand'ın Ortaköy'de kiralamak için seçtiği ev, Mm. Matakyan'ın edebiyat salonuna en yakın olan komşu evdi. "Bahçelerle çevrili, terası salkımlarla örtülü, defne, gül ve açelyalarla büyük servilerin gölgesinde ki" bu evi çok sevdi.

Ev hemen antik koleksiyon ile süslendi. Bertrand büyük vitrinleri doldururken, Léontine ünlü değerli taşlarla süslenmiş altın dürbünü de içeren birkaç parça kuyumculuk işini sergiliyordu. Bertrand, on beş yıl önce Prens Mecid tarafından yapılan kendi portresini ve Sultanın hediyesi değerli ilkel Flamanını en güzel yere yerleştirdi.

Yerleşme işi tamamlandı. Marie ve küçük kardeşi Blanche'in, Dame de Sion'a kayıtları yaptırıldı. Léontine salı günleri konuklarını kabul etmeye başladı. Bertrand da, büyük bir zevkle, uzun arkeolojik gezilerine geri döndü. Kimi kez eski güzel zamanlardaki gibi Bizans mozaikleri, eski silahlar, halı ve diğer antikitelerle yüklenmiş bir hamalla birlikte geri dönüyordu.

Ortaköy'de oturmaya başlayalı birkaç ay olmuştu ki, 1903 yılında bir Eylül günü Cilliere onları görmeye geldi; yanında bir sürprizle! Pierre Loti! Romancının Konstantinopol'e beşinci gelişiydi. 1894 yılındaki son gelişinden bu yana, aralarında çok büyük başarı kazanmış *Ramuntcho* dahil birçok yapıt yayınlamıştı. Ünü gerçekten evrenseldi. 1899'da "gariplikleri" nedeniyle emekliye ayırtılmış, geri çağrılmış ve o yıldan bu yana da yarbaylığa yükselmişti. Ortaköy'de yeniden buluşmak eğlenceli oldu. Pierre Loti, herkes tarafından coşku ve sevinçle karşılandı. Aile büyümüştü, ona 6 yaşlarındaki küçük Alice-Blanche'ı ve 3 yaşındaki Alexandre'ı tanıştırdılar. Ama Pierre Loti, Marie'ye bakınca "yeşil gözlü küçük kedisini" hatırlıyordu; dizleri üzerinde onu ata biner gibi zıplattığını, altı buçuk yaşındayken yine ata bindirip "dört nala" giderken kahkahalarla güldüğünü anımsattı. Bu kez kahkaha hepsinden geldi! Marie 18 yaşında gibi görünen 16 yaşında

çok güzel bir kız olmuştu ve Bertrand bu uygunsuz davranışa çok kızmıştı: Marie Dame de Sion'da öğrenciydi ve bir kız, bir gemici tayfasıymış gibi düşünülemezdi! Bir kez daha danıldılar.

Pierre Loti'ye gelince. O asla kızmıyordu. Sakinliğini koruyordu ve sessiz ve soğukkanlı olmayı başarıyordu. Birkaç gün sonra Cilliere eşliğinde, bir şey olmamış gibi tekrar geliyordu. Pierre Loti'nin Konstantinopol'deki bu kalışı, en uzunu olacaktı ve "Les Désenchantées"yi yazacaktı. Fransız Büyükelçiliği'nin hizmetine verilen iki karakol savaş gemisinden biri olan Vautour'un komutanlığını almaya geldi ve bir yıl kaldı. Daha sonra 30 Mart 1905'deki gelişinde altı ay kaldı. Vautour'da tanıştığı 27 yaşındaki Frédéric Bargone adlı genç deniz teğmeni, iki yıl sonra Goncourt Ödülü aldı ve Claude Farrere adıyla tanındı. Claude Farrere sayesinde Pierre Loti, Ostrorog Ailesi ile tanıştı. Onlarla yaşamlarının sonuna dek süren güçlü bir dostluk ve sadakat bağı kurdu.

Pierre Loti için eski özgürlük günleri değildi bunlar. Türkler tarafından övgüye boğulmak, diplomatik şahsiyetlerin davetleri, uğrayan önemli kişiler tarafından aranmak... Altmış saatte Paris'ten Konstantinopol'e ulaşan, "Orient-Express" ile akmaya başlayan turistler tarafından da izi sürülüyordu. Issızlık ve yalnızlık âşığı, kendini en gereksiz sorulara (herkes Aziyadé'nin mezarının nerede olduğunu bilmek istiyordu) maruz bırakan bu yeni "can sıkıntılarından" kaçmaya çalıştı. Yine de kaçılması imkânsız zevkli dünyevi zorunlulukları kabul ediyordu. Bir gün, birkaç arkadaşının önerisi üzerine, kedisinin "vaftizini" kutlamak için gemide bir eğlence düzenledi. Bröton denizcilerinden bazıları, dinsel bir kutlama ile alay edildiğini görünce şok oldular ve bazı Paris gazeteleri bu "rezil işten" söz etti. Ama Konstantinopol'deki gibi değil. 9 Aralık 1903 tarihinde Stamboul olayı hoş bir tarzda anlattı:

"Pierre Loti dün yakınları arasında kedisinin vaftizini kutladı. Eğlence Vautour Bordosu'nda, komutanın dairesinde yapıldı. Odin'e adanan

bir sunak, yemek odasına kondu. Kedi sepetinde sakin biçimde ortaya çıkarılacağı anı bekliyordu. Tören, komutan ve subaylarının çaldığı, Romberg'in Burlesk Senfonisi'nin dinlenmesiyle başladı. Büyükelçiliğimizden sempatik bir ataşemiz, orkestra şefi sopasını kullanıyordu. Allegro, menuet ve final büyük bir ustalıkla icra edildi. Sonra şef sözleri ortama uyarlanmış Sigurd için akort yaptı. Odin'in Büyük Peder elektrik ışığının göz kamaştırıcılığıyla tamamen bembeyaz olarak ortaya çıktı. Vaftiz anneye neofitinin* yenik kobold** kükremeleri arasında sepetinden çıkması için gizemli bir işaret verdi.

Büyük Peder İskandinav tören usüllerini kullanarak, vahşi ve ağır Tanrı Odin'i vaftiz annesi adıyla, Belkıs ile vaftiz etti.

Beyaz tüylü küçük kedi
Sepetinde uyuyor
Sarsılan kalbindeki çılgın korku
Kutsanmış gölgesinde yatışır

Vaftiz edilen kediler adına
Bu kutsal su ile
Kötülükleri yıkıyorum
Ki doğumda vücudun ortaya çıksın

Adın Belkıs olacak, umuyorum ki
Bileceksin ve tanıyacaksın ki
Adın onur demektir

Farelere sert, insanlara yumuşak olasın
Opal gözlerindeki parlaklığı koru
Ama tam bir kedi ol ve bunu bize göster
Ellerimizin altında sırtını bükerek

Bu eğlenceli kutlamaya Pierre Loti, Ostrorogları, Alphonse Cilliere'i, meslektaşları İngiliz ve Rus karakol gemisi komutanlarını, müzis-

*Neofiti: Bir dini gruba yeni girmiş kimse (ç.n).

**Kobold: Almanya'da yerin altındaki kıymetli madenleri korumakla görevli olduğu sanılan bir cin (ç.n).

yenlerine eşlik eden Rus Büyükelçisini davet etmişti. Ama Jean Constans eğlencede yoktu: Büyükelçi ve Pierre Loti, karşılıklı sert bir düşmanlıkla yanıyorlardı. Bertrand da orada değildi: "Bu tür maskaralıklarla " eğlenemiyordu. Bunlardan kaçıyordu. Kılık değiştirme gibi dönemin modası olan ve Pierre Loti'nin düşkün olduğu diğer kaba güldürülerden de kaçıyordu.

Buna karşılık Pierre Loti, "gençliğinde en yakın arkadaşı" olan Sarah Bernhardt'ın yakında Konstantinopol'e gelip, bir ya da iki gösteri yapacağına söz verdiğini söylediğinde, durum farklıydı. Bertrand böyle bir girişimden çok mutlu oldu ve "divayı ağırlayacağına" söz verdi. Sarah Bernhardt sözünü tuttu. Aralık 1904'de geldiğinde aşırı egzotik görünümü, Doğuludan daha Doğulu hali, kraliçe edaları ve ilginç mücevherleriyle heyecan yarattı. Stamboul, "Hem olağanüstü kişiliğinin görülmemiş bir hayranlık yarattığı Pera'da sahneye çıktığında, hem de Constans'ın Sultana özel bir gösteri için götürdüğü Yıldız'da coşku doruktaydı," diye anlatır.

Şanssızlık bu ya, Pierre Loti hastaydı. O sırada Fransız Hastanesi'nde yatıyordu. Sarah Bernhardt ona çiçek götürdü. Pierre Loti "onu gemisinde ve İstanbul'unda ağırlamak için ayakta olamadığına" üzülüyordu. Ama Bertrand oradaydı, arkadaşının yerini doldurmaya hazırdı. Trajedi oyuncusunun etrafında dört dönerek, onu gösteriden sonra ekibiyle birlikte akşam yemeğine davet etti. Sarah Bernhardt Ortaköy'deki salona girer girmez, hayran bakışlarla eski halılar, İran halıları, Bursa kadifeleri ve Bizans ikonalarına göz atarken, bir vitrinin önünde durdu ve daha önce hiç görmediği bir nesneye büyülenerek kaldı. Bu Léontine'nin dürbünüydü; değerli taşlarla işlenmiş ünlü altın dürbünü. Bu mücevhere hayranlığını o kadar coşkulu dile getirdi ki, Bertrand dürbünü ona uzattı: "Hoşunuza mı gitti? Bu sizin!" Ne yazık ki, Sarah Bernhardt göründüğü kadar Doğulu değildi; hiç nazlanmadan hediyeyi kabul etti. Bunu gören ekibin birçok üyesi oyunculuk yeteneklerini oldukça iyi sergilediler. Başka bir şey yapmaları-

na gerek kalmamıştı; gece daha sonlanmadan vitrinlerin çoğu tamamen boşalmıştı. Sarah Bernhardt, Bertrand'ın bu davranışından ne kadar hoşlandı bilinmez; ama Léontine, hiç onaylamadı ve bunu hissettirdi. Bu yeni bir dargınlık konusu oldu.

Böyle durumlarda Bertrand hemen evi terk ederdi. Sessiz kınamalardan, bakışlardan ve anlamlı sessizliklerden kaçıyordu. Dosdoğru şehre gidiyordu, elinde bir kitap, uzun süre yürüyordu; rastlantı ya da merak sonucu bir arkadaş, eski bir öğrenci, bir antikacı dükkânı ya da asla incelemeden geçemeyeceği eski bir yapı onu durdurana dek. Yıldız'a da gidiyordu, "Osmanlı Hanedan Nişanı'na" terfi ettiğinden beri bu alışkanlığa dönmüştü.

NOTLAR

1. Mekteb-i Tıbbiye-i Askeriye-i Şahane; Gülhane Parkı'nda, eski Saray'ın duvarları içinde kurulmuştu.
2. Zabel Essayan, 1878-1943. ...Etude critique de le correspondance (Yazışmaların Eleştirisi Çalışması), M.Léon Ketcheyan'ın Tezi, l'Ecole pratique des hautes études (Sorbonne), Paris,1999-2000.

İKİNCİ BÖLÜM

BABIÂLİ'NİN ÇATLAKLARI
(1903-1933)

9

Abdülhamid Paradoksu

Yeni köşkler, çeşmeler, çağlayanlar ve kuşhanelerle zenginleşen Yıldız Parkı, yıllar geçtikçe güzelleşiyordu. Çiçeklikler ve az rastlanır türde ağaçlardan oluşan korular, mavi kubbeli küçük tiyatroyu çevreliyordu. Çimenlik ve patikalar üzerinde yasemin ve gül kokuları dalgalanıyordu.

Park onu büyük bir zevkle kendine çekerken, Abdülhamid de Bertrand'da büyük bir merak uyandırıyordu. Gerçekten nasıl bir adamdı Abdülhamid? Bu karakterin çelişkileri nasıl çözülür? Bir yandan size dostluğunu göstermek için çekingenliğinin üstesinden gelen; kabullerindeki kibarlık ve incelikleriyle konuklarını şaşırtan ölçüde nazik, Jön Türklerin "Yüzyıllardır Osmanlı tahtına çıkanlar arasında geleneklerine en bağlı, zevkleri en ölçülü olan hükümdar," diye tanımladıkları bir adam. Aynı zamanda sürdürdüğü dostluklarına sonuna dek sadık bir adam. İngiltere Büyükelçisi Layard ve eşine duyduğu güven, köşkünde masasının üstünde duran bir fotoğrafla görülür. Aynı biçimde otuz yıl sonra Profesör Vambery tekrar geldiğinde, Abdülhamid onu arkadaş gibi karşılamış ve ona devlet sırlarını vermişti.

Diğer yandan, Avrupa başkentlerinde "Kırmızı Sultan" diye anılan, Ermeni olaylarının sorumlusu, muhalif Jön Türkleri yakalatıp, saf dışı bıraktıran ve aynı acımasızlığı ailesine de gösteren aynı adamdı. Bertrand eski öğrencisi Prens Mecid'in babası Abdülaziz'in, Dolmabahçe'nin bir yerlerinde yirmi yıldır kapalı tutulmasını korkunç buluyor-

du. Hiç olmazsa birkaç ziyaretçi ile görüşebiliyordu; ama bu bahtsız Murad için söz konusu değildi. Kendi kardeşi tarafından ailesi ile birlikte Çırağan'da ağır hapis cezasına çarptırılan eski Sultan, yirmi sekiz yıldır orada çürüyordu.

Yalnızca Murad'ın değil, ölümünden sonra bile devam eden ailesinin de maruz kaldığı bu acımasız muamele, Bertrand'ı daima çok öfkelendirmişti. "Kırmızı defterine" bu konuda birçok epizot yazdı:

"Murad'ın naaşı, İstanbul'a deniz yoluyla geldi ve gümrük merdivenlerine indirildi. Annesinin yattığı Yeni Cami Kabristanı'yla arasında birkaç adım vardı. Saray ya da Babıâli'den kimseye cenazeye katılma izni verilmemişti. Gazetelerde çok kısa bir haberle (üç satır) Murad'ın ölümü ve kardeşi Abdülhamid'in üzüntüsü duyuruldu. Saraydaki gözetim, merhumun oğlu orada kapalı olduğundan sürdü; en azından bir mahkûm vardı ve hepsi bu."

Daha sonra "kırmızı defter" de Murad'ın ailesine uygulanan ostrasizmi anlatan notlar bulunur, Murad'ın kızının mezar taşı yazgısı gibi:

"Burada Sultan Mecid'in torunu yatmaktadır."
Babasının adı anılmaz.

Daha sonra:
Kardeşi Kemalettin, İmparatorluk ailesi üyelerinin sadece İstanbul'da gömülmesi geleneği bozularak, Çırağan'da Haya Efendi'nin tekkesine defnedildi.

Oğlu, yürekli bir muhbirdi; bu konuda gözlem yapma ve ölüm döşeğinde kardeşlerini görmesine izin verilmemesinden şikâyet etme cesaretine sahipti.

Murad'ın yakınları, uzaklaştırıldığı tahta tekrar kavuşabilmesi için barışçı yollarla birçok girişimde bulunmuştu; ünlü yabancı psikiyatristler, özellikle de İngiliz psikiyatristler, tıbbi raporlara itiraz etmiş ve eski Sultanın tamamen ruh sağlığına kavuştuğunu doğrulamışlardı. Ama Abdülhamid böyle düşünmüyordu.

Bertrand, 1872 yılında bir Ekim günü, Şehzade Murad'ın büyük bir gizlilikle Frenk-Mason çıraklık unvanı aldığını anımsıyordu! Bu Fransa'ya bağlı bir Yunan mason locasıydı: I Prodos(Gelişim). Daha da kötüsü iki küçük erkek kardeşini Nurettin ve Kemalettin Efendileri, ilk mabeyincisi Ahmed Seyid'i ve bazı arkadaşlarını da aynı yere "ışık" almaları için götürmüştü!(1).

Geleceğin Sultan Halifesi, Büyük Bey'i, müminlerin komutanı, padişahı, Allah'ın yeryüzündeki gölgesini demokratik ve ihtilalci düşünceleri öğütleyen *Grand Orient de France* ile ilişkili bir mason locasında olduğu düşünülebilir miydi? Abdülhamid için bu gülünç girişimin kendisi, kesin olarak bahtsız kardeşinin tedavi edilemez bir hastalığa yakalandığını gösteriyordu. Bunun kanıtlanması için hekime gerek yoktu.

Peki, gerçekte Abdülhamid kimdi? Bu kibar ve ince hükümdarın ve "Kırmızı Sultan"ın arkasında hangi karakter gizliydi? Herkes bu soruyu soruyordu; öncelikle de Fransız Büyükelçisi. Jean-Ernest Constans, Abdülhamid'in siyasetini etkilemek istiyordu; ama son derece kuşkucu bu şahsiyetin güvenini nasıl kazanacaktı? Bir yolu var mıydı? Varsa neydi? Bunu ona kim söyleyebilirdi? Ne büyükelçiliğin en kıdemlisi Alphonse Cilliere, ne üçüncü kez Konstantinopol'deki görevine dönen Jules Boppe ne de büyükelçilikteki yeni görevlilerden biri bunun yanıtını veremiyordu. Constans, Bertrand Bareilles'in fikrini almak istedi. Yanıt netti:

"Hiç kimse Abdülhamid'in güvenini "kazanamaz." O, ya hemen güvenir ya da güvenmez ve biter."

"Bana daha çok onun kuralı ikincisiymiş gibi geliyor," dedi Constans. "Peki neden bu kadar kuşkucu?"

"Evet! Bunun için iyi nedenleri var. Hem imparatorluk hem de kendisi için korkması gerekiyor. Çocukluğundan beri meşru müdafaa durumunda olduğunu düşünüyor. Büyükbabası Mahmud'un, babası Abdülmecid'in ve amcası Abdülaziz'in Cezayir, Yunanistan, Tunus ve

Romanya'yı bırakmak zorunda kaldıklarını unutamıyor. Kendisi de tahta geçtiğinden bu yana Sırbistan, Kıbrıs ve yakında da İngiliz Ordusunun işgalindeki Mısır'ı kaybetti."

"Tamam öyle olsun," dedi Constans, "ama bu dündü. Bugün o güçlerin, Osmanlı İmparatorluluğu'nun toprak bütünlüğünü korumak konusunda anlaştıklarını Abdülhamid çok iyi biliyor."

"Bu, ona söylenen. Ama aynı zamanda Ruslar Kafkaslara, İngilizler Kuveyt ve Arabistan'a, İtalyanlar Tripolitan'a, Avusturyalılar da Balkanlara karşı olan tutkularını gizlemiyor. Fas ve Suriye için Fransızlardan söz etmiyorum bile."

"Evet, bu adam her yerde komplo görüyor ve bu onu bir saplantıya yöneltiyor. Sürekli dehşet içinde yaşayan bir hasta ile iş yapıyoruz."

"Dehşet içinde olup olmadığını bilmiyorum; ama hayatı için endişeleniyor diyebilirsiniz. Bunun nedensiz olmadığını görmek gerekir, kurtulabildiği sayısız girişim oldu. Her çeşit katille uğraştı: Tutucu dinciler, Jön Türkler, ayrıca kardeşi Murad'ın yandaşları. Yirmi sekiz yıllık ağır hapis cezası ardından iki yıl önce Murad'ın ölümü Abdülhamid'e biraz rahatlama sağlayabilirdi. Ama 1904 ve 1905 yıllarında birbirini izleyen iki bombalı suikast girişimi, yalnızca komplo varlığını doğrulayabilir. Sonra, 1881'de Çar II. Alexandre'ın ve 1898'de Avusturya İmparatoriçe'sinin trajik sonlarını asla unutamaz."

"Avrupa'da gazetecilerin ne konuştuklarını biliyor musunuz," diye sordu Jules Boppe: "Abdülhamid uzun süre Konstantinopol'de, patlayıcı özelliği olmasından korkarak, elektrik ile aydınlanmayı yasaklamış; dinamoların dinamite benzer özelliklere sahip olduğunu düşünüyormuş!"

"Evet, her yerde bu hikâyenin anlatıldığını biliyorum," diye yanıtladı Bertrand. Eğlenceli olabilir; ama bunun uydurma olduğunu düşünüyorum. Neden mi? Abdülhamid kendi ikametgâhı Yıldız'a, Konstantinopol'deki kullanım izninden önce elektrik aydınlatmasını döşetti."

"Peki, öyleyse güzelce aydınlanan bu zorba uzun süre Konstanti-

nopol'e ve imparatorluğun diğer şehirlerine bu ışıkların yayılmasına neden engel oldu?"

"Bu başka bir hikâye. Elektrik aydınlatması Bakü'den ithal edilen petrol ürünlerinin, özellikle de Yıldız ve Babıâli'de uzun bir kola sahip Ermenilerin aleyhinedir. Ayrıca Abdülhamid'in kendisi de, Mezopotamya'da çoğu petrol vaat eden büyük topraklar aldı. Bu nedenle İmparatorluğun elektrik aydınlanmasını geciktirmekten bazı çıkarları vardı."

"Evet," diye söze girdi Jules Boppe, "Osmanlı maliyesinin daima çok kötü durumda olduğu biliniyor ve güç durumdaki Sultanın İmparatorluğun topraklarını satmaktan çekinmediği ileri sürülüyor. Yunanistan'a bırakılan Tesalya ve İngiltere'ye bırakılan Kıbrıs'tan söz ediliyor."

"Hayır, bu tamamen yanlış; aksine Abdülhamid, baskı altında bu toprakları kaybedince, bir yaralı gibi acı çeker. İngiltere'nin ısrarı ile Tesalya'yı Yunanistan'a bıraktığında, İngiltere'den Müslüman topraklarındaki Tunus'ta Fransa protektoratlığına karşı çıkmak için çağrı alacağını umuyordu. Aynı biçimde Kıbrıs'ı İngiltere'ye bırakması da, Berlin Kongresi'ne çağrı almak ve sonunda da Asya'daki topraklarını Rusya'nın açgözlülüğünden korumak içindi. Bu iki olayda da, bir Müslüman toprağını korumak için bir Hıristiyan toprağını bıraktı. Yine söylüyorum, Sultanın yalnızca iki takıntısı var: güvenliği ve İmparatorluk topraklarının bütünlüğü. Sürekli kaygıları dışında Abdülhamid her açıdan azla yetinen ve ılımlı bir adam."

Bertrand bu tartışmalara içinden kızıyordu. Abdülhamid'in karakterinin bu yönleri onun bildiği şeylerdi. Bu nedenle hiç ilgisini çekmiyordu. Hayır, esas soru başkaydı: Neden Abdülhamid bazılarına kendiliğinden güven duyarken, diğerlerine bu güveni duymuyordu? Ve neden bunu ilk fırsatta ödüllendiriyordu? Bertrand buna layık olmak için ne yapmıştı? Ya da tersi, bunu kaybedecek ne yapmamıştı? Bilmece buydu: Neden Abdülhamid ona karşı güven duyuyordu? Sanki Sul-

tan, bu güveni çok az kişi için saklıyordu ve bir kez güven duyunca da ne olursa olsun bunu sürdürüyordu.

Kendine soruyordu: Henry Layard ya da Armin Vambéry ile ne ortak özelliklerim var? Üçü de Türk severdi, Doğu dillerini benimsemişlerdi, tarih ve arkeoloji tutkunuydular... Ama Abdülhamid bu özelliklere sahip çok sayıda insan tanıdı! Hayır, bu kriterlerin bir rolü yoktu. Kısacası giz çözülmedi; Bertrand'ın aydınlatmak istediği ve onu sürekli Yıldız'a çeken giz. Orada günlerce selamlıkta kalıyor ya da her fırsatta oraya gidiyordu. Abdülhamid'i görmek için görüşme odasında saatler boyu oturmaya gidiyordu; Abdülhamid de onu gözlüyordu.

Bertrand'ın uzun süredir kafasını meşgul eden başka bir soru daha vardı. Abdülhamid'in oğullarından ikisini sevmediği açıktı. Biri, tahta çıkmasından önce birinci kadın Bedrifelek'ten doğan büyük oğlu Mehmed Selim'di. Diğeri ikinci kadın Bidiyar'dan doğan üçüncü oğlu Abdürkadir'di. "Sultan tüm oğulları arasından, neden benim eğitim vermem için sevmediği bu iki oğlunu seçmişti?" diye soruyordu Bertrand kendine. Ve amcası Abdülaziz'in 8 yaşındaki yetim oğlu Abdülmecid'in eğitimi için neden Bertrand'a güvenmişti? Bu Prens de güvensizlik ve Abdülhamid'in sevgisizliğinden muzdaripti. Tüm gençliği boyunca bu Prensi dışlamıştı ve şimdi de Dolmabahçe'ye hapsetmişti. Başka bir öğrencisini de eklemek gerekiyordu: Prens Ahmed Halim. Abdülhamid'in kardeşi olan Prens Süleyman Selim'in bu oğlunun görünürde tek bir hatası vardı: tahta çıkış sırasında Sultanın sevgili oğlu Abdürrahim Hayri'den birkaç hafta önce geliyordu. Son olarak Bertrand, eskiden lanetli Damat Mahmud Paşa'nın iki oğlunun eğitiminin de kendisine verildiğini unutmuyordu. Üçü de isyana katılmış ve Paris'e kaçmıştı. Bu durumda açıkça itiraf etmeliydi: sadece gözden düşmüş prensler onun öğrencisi olmuştu, tüm gözden düşmüş Prensler.

Bu bir rastlantı mı yoksa Sultanın isteği miydi? Tüm bu efendiler onun öğrencisi olduğu için mi sevilmiyordu, yoksa Abdülhamid onla-

rı sevmediği için mi Bertrand'ın eğitimine vermişti? İkinci seçenek daha olası görünüyordu; ama Sultanın gerekçesi hâlâ yeterince açık değildi. En azından Sultanın bu garip davranışı, sürekli ona şaşırtıcı lütuflarda bulunmasını, nişan ve diğer değerli hediyelerle cömertçe ödüllendirmesini açıklayabilirdi. Sultan için bu prenslerin gözden düşmesinin sorumlusunun kendisi olmadığını bildirmenin ve ona atfettiği sevimsiz rolün zararını hafifletmenin bir yolu olabilirdi.

KÜRTLERİN KENDİSİ DE KURBAN

Bir sabah evden çıkarken Bertrand:

"Bu gece Alphonse Cilliere bir arkadaşı ile yemeğe gelecek, bir Kürtle," diye haber verdi.

"Bir Kürt? Burada?" Şaşırdı Léontine. "Komşu olarak yalnızca kendi halinde Ermenilerin bulunduğu Ortaköy'de tek eksiğimiz bir Kürttü." Bu Kürt, Emir Abdül Razzak Bedirhan'dı(2). Léontine boğazına dek ilginç silahları olan bir soyguncuya benzer birini görmeyi beklediyse, çok şaşırmış olmalı. Prens Bedirhan ince ve kültürlü bir diplomattı. Yedi dili son derece hâkim bir şekilde konuşuyordu; Kürtçe'ye ek olarak Türkçe, Fransızca, İngilizce, Rusça, Arapça ve Farsça. Kürt bağımsızlık hareketi kahramanı olup, uzun süre Osmanlı Ordularına karşı başarı ile mücadele etmiş, Botan Emiri ünlü Bedirhan Bey'in torunlarından biriydi. İran'dan Dicle'ye dek Kürdistan Birliği'nde hâkimiyet kurabilmiş son emirdi. 1830 yılından itibaren gücü, herkes tarafından kabul edildi ve tüm bu bölgenin hâkimiydi. "Kürdistan'ın Kralı" diye adlandırılıyordu. İsmi, "cuma duası" anlamına geliyordu. Para kırıyordu ve Sultana haraç ödemeye devam ettikçe de kendini Osmanlı Hükümeti'nin payını ödemeyi reddetmek için yeterince güçlü hissediyordu. Ayrıca "Sultan benden zengin olabilir; ama ben ondan daha soyluyum," deme alışkanlığı vardı. (Chris Kutschera, "Ulusal Kürt Hareketi", *Le Mouvement national kurde*, Paris, 1979).

O gece Ortaköy'de sohbet, gece geç saatlere kadar sürdü. Abdül Razzak Bedirhan Tahran'dan geliyordu. Orada Türkiye Başkonsolosu olarak çalışmıştı. İran, Anadolu ya da Yukarı Mezopotamya'da hemşehrileri Kürtlerin acınacak, sefil halleri ile karşılaştığını ve kötü muamele gördüklerini söylüyordu.

"Kürt Ulusu'nun şansızlığı," diyordu, "üç ulusla, Acem, Türk ve Araplarla, çevrili olmaları. Her üçü de Kürt Ulusu'ndan daha kalabalık ve daha güçlü. Ayrıca onlar topraklarını düzenlemeyi ve baskı altında tutmayı hiç bırakmadılar."

"Doğru," dedi Cilliere, "ama Kürtler arkası gelmez eşkıyalıkları ile bu baskıya gerekçe oluşturmuyorlar mı?"

"Sonuçları neden olarak görmek gerekmez," diye yanıtladı Prens Bedirhan. "Çoğunlukla Kürtler yalnızca, kovuldukları topraklarda ellerinden alınan mallarını topluyorlar. Sonra, eşkıyalık büyük güçler açısından çok uygun bir bahane. Türkiye'nin müttefikleri Kürtleri gerçekten eşkıya olarak düşünürler; ama diğerleri onları baskı altında bir topluluk olarak görür. Tahran ile iyi ilişkileri olan Londra ve Saint-Petersbourg için İran Kürtleri hayduttur; ama aynı Kürtler, Babıâli için sakin köylülerdir. Aksine burada eşkıya olarak kabul edilen Türkiye'deki Kürtler, Londra ve Saint-Petersbourg için baskı gören azınlıklardır. Büyük güçler için aynı Kürtler keyiflerine göre burada haydut, orada mazlum olabilir. Daha da iyisi, yabancı bir güç Konstantinopol'e karşı siyasetini değiştireceği zaman, Türkiye'deki Kürtlere bakışında da ters yönde değişiklikler yapar."

"Kuşkusuz," diye onayladı Cilliere, "büyük güçlerin tutumlarında çok fazla ikiyüzlülük var; ama Türkiye, Irak ve İran'da Kürtlerin yaşadığı bölgelerin gezginler için daima güvensiz olduğunu yadsıyamazsınız."

"Hayır!" dedi Bedirhan, "her zaman böyle değildi. 1835'den sonra bu, ükbabam Kürdistan Birliğine hükmederken, tüm ülke barış ve güvenlik içindeydi! Bu o dönemde bölgeye gelmiş olan tüm gezginler tarafından doğrulanır."

"Doğru," diyerek kabul etmek zorunda kaldı Cilliere, "bizim büyükelçilik çalışanlarımız bölgelerin denetimi Türkler ve Bedirhan'ın 'krallığında'yken şaşırtıcı biçimde bölgeler arasında zıtlık gözlediler." "Diyarbakır'dan itibaren toprak daha bakımlı, köyler daha iyi yapılanmış ve refah içinde... ülkeler iyi yönetiliyor; burası Bedirhan'ın toprakları, sert ama eşitlikçi bir prens. Ve bölgesinde tam bir güvenlik sağlıyor." (cf.Chris Kutschera,a.g.e.)

"Ayrıca," dedi Bertrand, "iki Amerikalı misyoner MM. Wright ve Breathe'in tanıklıkları var: Kürdistan'ın en vahşi bölgelerini 1846'da en ufak bir sorun yaşamadan dolaşmışlar. Tek bir güç, tüm bölgeye hükmediyordu ve haydutlukların tümü yok olmuştu."

"Büyükbabanızı tanıdınız mı?" diye sordu Cilliere. "Nasıl bir adamdı? Yüz çocuğu olduğu doğru mu?"

Abdül Razzak güldü:

"Herkes bir şey söyler. Kimine göre yüz çocuğu varmış, diğerlerine göre 'yalnızca' elli ya da atmış: aslında gerçek sayıyı bilmiyoruz. Kesin olan tek şey, ölümünde yirmi bir kızı ve yirmi bir oğlu hayattaydı. Bana gelince, onu çok az tanıdım. 1847'de Evrah Şatosu'nda Türk Ordusu tarafından kuşatılıp Osman Paşa'ya teslim olması gerektiğinde, ben bir yaşındaydım. Yirmi yıl sonra Duma'da sürgündeyken öldü; ama görüşmelerimiz seyrek ve kısaydı."

Bu Kürt emirinin anıları İran'dan Türkiye'ye kadar tüm ülkede uzun süre canlı kaldı. "Etkileyici güç, cesaret ve zekâya sahip büyük bir feodal beydi. Kocaman sarığı, altın işlemeli bol üstlüğü, kırmızı ve siyah çizgili şalvarı ve kırmızı kıvrık uçlu botları ile bir kral edasındaydı. El-Cezire'ye yakın Dergulé Şatosu'nun avlusunda, yüzlerce yoksulu topluyordu, yanına da para dolu keseler alıyordu ve her birine cömertçe veriyordu." (Chris Kutschera,a.g.e.)

Son olarak Cilliere, çok uzun süredir kafasını meşgul eden bir soruyu sormaya karar verdi.

"Hamidiye rejimi Kürtlerinin, tüm bu Ermeni olaylarını yapabil-

melerini nasıl açıklıyorsunuz?"

"Çok açık," diye yanıtladı Bedirhan. "Büyükbabam yakalandıktan sonra onların sayesinde birleşmiş ve sakinleşmiş ülke, önceden olduğu gibi bir karışıklığa sürüklendi. Yoksulluk baş gösterdi; bununla birlikte düzensizlik ve güvensizlik. Bölgeye gönderilen Türk yöneticiler, Kürt halkı üzerinde bir Kürt şefinin gücüne sahip olamıyorlardı ve asla olamayacaklar. Bu nedenle Kapı'ya yüzlerce, hatta binlerce sefil insanı temel görevler için toplamak çok kolaydı. Bildiğiniz gibi Türkler, daima Suriyelileri altetmek için Arapları(3), Arnavutları altetmek için Sırpları, Bulgarları altetmek için de Yunanlıları bulmuşlardır, ya da tam tersi. İhtiyaç halinde Kürtleri altetmek için de Ermenileri bulabilirler."

Gecenin sonunda Prens Bedirhan gidince, Cilliere Bertrand'ı uyardı: "Arkadaşınız tehlikeli bir adam, Osmanlı diplomatı olmasına rağmen, bağımsız bir Kürdistan hayali kuruyor. Eninde sonunda baş kaldıracak ve Kapı ile sorun yaşayacaklar; ondan uzak durmalısınız."

Bertrand ve Emir Bedirhan ayrılmaz oldular. Birkaç yıl sonra, Bertrand'a müstakbel eşi Henriette'i tanıştırdı. Güzel ve canlı Viyanalı bir genç kadın olan Henriette, Mısır Hidivi'nin diş hekimiydi. Bertrand nikah şahitleri oldu. Abdül Razzak ve Henriette'in bir oğulları oldu ve küçük yaşta kaza sonucu öldü. Ardından bir kızları daha oldu: Prenses Leyla Bedirhan. Daha sonra onu, Avrupa'da ünlü bir balerin ve koreograf olarak göreceğiz.

Bertrand arkadaşı Cilliere'i rahatlatmak istedi:

"Biliyorsunuz," dedi, "Sultanın Bedirhan Ailesi'ne büyük saygısı var; Abdül Razzak, Yıldız maiyetinde mabeyinci olarak görevlendirildi; kuzenlerinden biri Osman Paşa Bedirhan, hâlâ Sultanın gözde yaverlerinden biri."

Yine de Cilliere kibar, ama inatçı bir biçimde arkadaşına karşı çıkmayı sürdürüyordu:

"Ermenilerin davasını savunduktan sonra şimdi nasıl Kürtlere destek olabilir misiniz?"

"Kürtlerin kendisi de kurban. Her yerde bir yabancının boyunduruğu altındalar, bu durumda az ya da çok açık isyan halindeler. Bu kaçınılmaz ve meşru. Ama Bedirhan'ın size söylemediği ve sürekli kafasını meşgul eden konu eğitim. Tüm Doğu'da büyük güçler kendi korumalarına sahipler ve oralarda okullar açıyorlar: Dominikanların Musul'da Nasturiler için, bizim Carmes'lerin Bağdat'ta Keldaniler için, Amerikalı Cizvitlerin Beyrut'ta Maruniler için, İngiliz Pasteurlerinin Türkiye'deki Ermeniler için, İsrail Birliği'nin her yerde Yahudiler için okulları var. Ama Kürtleri kim düşünüyor? Hiç kimse! Kendi uluslarına okul açmak için para bulamayan Türk Hükümeti, Kürtlere bu kurumları açmaya muktedir değil."

DOSTÇA TOPLANTILAR VE SİYASİ MAKALELER

Yakın arkadaş olan Emir Bedirhan ve Bertrand, az sayıda yakınlık kurdukları insanla düzenli olarak toplanıyorlardı. Bunlardan biri Mısır Hidivi Abbas Hilmi idi. Çok sayıda Prens ve Doğulu önemli kişiler gibi onun da, yazın en sıcak günlerini Boğaz kıyılarında geçirme alışkanlığı vardı. Henriette, Bedirhan'ın yurttaşı ve arkadaşı olan Avusturyalı eşi ile birlikte geliyordu. Büyük mabeyincisi Arif Paşa ve sınırlı sayıda maiyet eşlik ediyordu.

İngiltere, Alexandrie'yi bombaladığında ve babası Hidiv Tevfik'i askeri işgali kabul etmesi için zorladıklarında Abbas Hilmi, 8 yaşındaydı (1882). Babasının ve toplumunun yaşadığı aşağılanmayı sürekli hissetmişti. Babası başaramazsa, ülkesini özgürleştirmeye söz vermişti.

Babasının erken ölümüyle (40 yaşında) 18 yaşında Hidiv tahtına çıkan genç Abbas Hilmi, coşkusunu ve umutlarını yatıştırmak zorunda kalmıştı: İngilizler yalnızca askeri varlıklarını sürdürmek istemiyor, aynı zamanda da giderek Mısır Hükümeti üzerindeki denetimlerini de artırıyorlardı.

"Çağdaş Mısır tarihinin en zeki ve enerjik hükümdarlarından biri,"

denecek kadar hızlıydı (Ph. Mansel, *Sultans in Splendour*, Londra, 1988). 1893'de bir İngiliz yazar, "Son derece çevik, zeki ve karşı konulmaz bir kişisel çekiciliğe sahip," olduğunu söylüyordu. Gerçekten de Abbas Hilmi, doğuştan mutlu bir insandı; mutlu ve neşeliydi, eğlenceyi ve keyfi seviyordu ve otuz yıl önce Mısır'a hükmetmiş büyük amcası Muhammed Said'in parlak özelliklerine ve neşeli karakterine sahipti(1854-1863). Mısır'daki uluslar arasında sıkışmış ve sürekli kötü niyetli İngiltere'nin aldığı imtiyazlara şiddetle isyan eden Abbas Hilmi, yeteneklilik ve soğukkanlılık gösteriyordu. Böylece Konstatinopol'de yalnızca Boğazın serinliğinin ve kentin çekiciliğinin keyfini çıkarmıyor, aynı zamanda da rahatlıyordu: bir süredir İngiliz ajanları tarafından göz hapsinde tutuluyordu ve onların içinde özellikle en kötüsü, acımasız, hain ve incelikten yoksun bir engizisyoncu gibi gördüğü Evelyn Baring (çok sonra Lord Cromer unvanı alacaktı) idi.

Son derece zengin olan Abbas Hilmi'nin Boğazın iki kıyısında birçok sarayı vardı. 1904 yılında 30 yaşındayken, Asya yakasında Beykoz'da oturuyordu. Evi, 1830'lar civarında yapılmış oldukça büyük mermer bir yapıydı. Dönemin zevkine pek uygun olmadığı için Abbas Hilmi "*Art nouveau*" tarzında yeni bir saray yaptırmaya karar vermiş ve bunun için Çubuklu Tepesi'ni seçmişti. Yine Asya yakasında olan Çubuklu, İstanbul'a daha yakın olma üstünlüğüne sahip olup, yerleşimi ve yeşilliklerinin gölgesi sayesinde Boğazın en serin havasını sunuyordu.

Emir Bedirhan ve Bertrand, başka bir ortak arkadaşları ile de bir araya geliyorlardı. Eski Mekke Şerifi Abdülmuttatib'in torunu Arap Ali Haydar Paşa. Bu Arap Prensi, ağaçlıklı Çamlıca Tepesi'nde büyük bir araziye sahipti. Tepenin eteklerindeki Üsküdar ve Boğazın üzerinden Galata, Altın Boynuz, İstanbul ve Prens Adalarına dek harika bir manzarası vardı. Bu arazi Damat Mahmud Celaleddin Paşa'nın sarayı ile komşuydu. Bu sakin, ama Sultanın polisince şüpheli komşuluk, Aralık 1899'da Paris'te, muhalif Jön Türklere katılmak için damat ve iki

oğlunun akıl almaz kaçışı ile aniden sona ermişti.

38 yaşındaki Şerif Ali Haydar, Arap-Müslüman dünyasının önemli kişilerinden biriydi. Büyük Mekke Emirliği'nin onur ve görevini bin yıldır sürdüren şeriflik ailesi Devi Zaidlerin eski kolunun mirasçısıydı. Müslüman dünyasında doğrudan Muhammed(4) Peygamber'in ve Abraham'ın soyundan gelen Devi Zaid Ailesi kadar onurlu bir aile daha yoktu.

"Bununla birlikte 1816 yılında bu aile, Mekke Emirliği'nden kovulmuştu; Emir Galip İbn-i Musaab, o zamanki Mısır Genel Valisi Muhammed Ali tarafından yakalanıp, tahtan indirildi. Ardından da tutsak olarak Selanik'e gönderildi ve burada Sultan Mahmud'un emri ile zehirlendi. Mekke Emirliği yeni kolla, Dévi Aoun(5) Ailesi ile sürdü. Ve sonra iki şeriflik ailesine ayrıldı ve ikisi de sırasıyla gözden düştü. Son olarak Emir Ali Haydar'ın büyükbabası Emir Abdülmuttatib, 1882'de İngilizlere yakınlığı nedeniyle, Abdülhamid tarafından tahtan indirildi. Şerifliği geri alma eğilimi pek de az olmadığı için "iyi davranışının" garantisi olarak, 8 yaşındaki torunu Ali Haydar'ı, Konstantinopol'e rehin olarak göndermeye razı olmak zorunda kalmıştı.

Sultanın polisi için bu Kürt, Mısırlı ve Arap üç kişi de, az ya da çok şüpheliydi ve yakından izleniyordu. Kürt, kesinlikle tehlikeli bir adamdı. Büyükbabasının öcünü almak istemeyecek miydi? Emir Bedirhan Bey macerasını yeniden başlatmak ve Kürt hareketinin, hatta bağımsızlığının hayalini kurmayacak mıydı? Abdül Razzak Bedirhan kararlı, inançlı ve gerçek bir ihtilalcinin cevherine sahip bir adamdı.

Daha karmaşık ve incelikli olan "Mısırlı"(6) da, tamamen tehlikeli olabilirdi. Oysa dışardan bakınca Abbas Hilmi, Sultan Halife'nin sadık bir vassalı olarak görünüyordu. Cesur ve inatçı olan genç hidiv onursal krallık imtiyazını takıntılı biçimde ele geçirmeye niyetlenen İngiliz ajanlarına karşı başarılı biçimde direniyordu. Yine de Abdülhamid, bunu dikkate almıyor ve ondan şüpheleniyordu. Bir köpekle arkadaşlığını göstermekten çekinmeyen ve sürekli eğlence havasında olan bu

garip genç adama nasıl güvenilirdi? Bir Avusturyalı ile evli, "alafranga" eğitim görmüş bir modernist! Konstantinpol'de olduğu gibi Kahire'de de çekici hidiv, halkının övgüleri ile "Lord Cromer ve Abdülhamid dışında herkesi etkilemişti."(Ph. Mansel, a.g.e.).

Gerçekten de Hidiv ile bağlı olduğu Sultanın ilişkileri genellikle çok kötüydü. Sultan kendi aleyhine olabilecek tüm şüpheleri besliyordu: Hidiv Kahire'de kendi lehine bir halifelik kurmayı tutkuyla isteyecekti; Mısır'da sürgünde olan Jön Türklerin yöneticilerini koruyacaktı; Hicaz'daki ayaklanmaları destekleyecekti vs. Yakınmaların çoğunu İngilizlerle ilişkileri oluşturuyordu. Lord Cromer ile ne kadar uyuşamasa da Hidiv, İngiltere tahtı ile anlaşma yapmakla suçlandı. Ertesi gün de St. James maiyeti ile Sultanın arasını bozduğu için kınandı. Hidiv, Bertrand'a itiraf ediyordu: Sultan Abdülhamid'e yaranmak imkânsız bir işti.

Geriye Arap Emir Ali Haydar kalıyordu. Merhameti ve yardımseverliği ile tanınan Ali Haydar, bilge ve saygın bir görünüme sahipti. Ama o da yeterince kaygı vericiydi: İngilizlerle iyi ilişkileri nedeniyle Mekke Şerifliği'nden iki kez indirilmiş büyükbabası Abdülmuttalib gibi Ali Haydar'ın da, İngiltere ve İngilizlere karşı dayanılmaz bir eğilimi vardı. Bu özellik, her durumda Sultanı şüphelendiriyordu ve bunu bir kalıtsal bozukluk olarak görüyordu. İki yıl önce emir bardağı taşırmıştı: Sultanın yasaklamasına rağmen bir İngilizle evlenmişti(7). Bununla da yetinmemiş; Londra'dan giysiler getirtmişti; Noel günlerinde bir çam ağacını ışıklandırıyor ve Santa Claus, Saint-Nicolas için çocuklara oyuncak dağıtıyordu. Evet, tüm bunları yapan peygamber soyundan gelen Ali Haydar Şerif! Ama daha da kötüsü vardı: Şerif Ali Haydar'ın, büyük oğlu Abdülmecid'i tahtan indirilmiş eski Sultan Murad'ın büyük oğlu Prens Sabahaddin'in torunu ile evlendirmeye karar verdiği öğreniliyordu. Evlilik tarihi genç Şerif Abdülmecid'in eğitimini bitirmesinden sonra saptanacaktı. Böylece Abdülhamid, Sultan Murad'ın ölümünden sonra bile tahtı ele geçirmek için komploların-

dan vazgeçmeyen ailesinin sinsi bir manevra daha yapmaya hazırlandığını düşünüyordu.

Dış siyaset açısından bu durum daha da vahimdi: Ali Haydar, bağımsız ve birleşik Arap dünyası taraftarıydı. Bu durumda ulusçu ve ayrılıkçıydı. Oysa Türklere karşı sadakatini açıklıyordu. Arapların Osmanlı boyunduruğu altında kalarak, daha kesin biçimde bağımsızlık hedeflerine ulaşabileceklerini ileri sürüyordu. Ama söylediklerinde samimi miydi? Araplar aynı zamanda hem bağımsız olup, hem de İmparatorluk vasallığında nasıl kalacaklardı? Bu tamamen riyakâr bir ifade gibi görünüyordu.

Bertrand, şerif arkadaşının dinginliğine hayran kalıyordu. Haşimoğullarının eski kolunun Şefi ve Mekke Emirliği'nin mirasçısı, sürekli evinde kalmak zorunda olmasına rağmen, Arap-Müslüman dünyasında, önemli bir saygınlığa sahipti ve tüm yıl boyunca, saygılarını sunmaya gelen ziyaretçi akınına uğruyordu. Bu anlaşılmaz durum, bazı kutlamalar bahanesiyle Sultan ve Şerifin karşılaşmaları gerektiğinde doruk noktasına ulaşıyordu. Bertrand asla bu anları kaçırmak istemiyordu; çünkü Majesteleri Sultan Abdülhamid, tutsağı olan Ali Haydar'ın elini öpmek zorunda kalıyordu! Sahneye bir bütün olarak baktığında, hangisine daha çok şaşıracağını bilemiyordu: Ali Haydar'ın her zamanki gibi doğal ve sakin olmasına mı? Abdülhamid'in zorla kızgınlığını gizlemeye çalışmasına mı? Ya da ortada garip bir şey görmeyen, ama Sultan bu zorunluluktan kaçmaya kalktığında hemen dehşetli biçimde tutuşmaya hazır bekleyen kalabalık mı? Bertrand, sonuç olarak Sultan ve Şerifin birbirlerinin tutsağı olduğunu söylüyordu kendi kendine. Bu ne kadar sürebilirdi?

Bu "kötü arkadaşlıklara" dördüncüsünü de eklemek gerekir: Bertrand eski öğrencisi Prens Mecid'i görmeye devam ediyordu. Eğitimcisi olduğundan bu yana ona içten bir dostluk sunuyordu ve bu dostluk, Sultanın giderek artan kötü muamelesi oranında gelişiyordu. Taht mirasçısı diğer Prensler Reşat ve Vahdettin gibi Boğazdaki, sara-

yında hapis hayatı sürüyordu; cimri izin sistemi ile çok az sayıda ziyaretçisi oluyordu. Prens Mecid bu hapis hayatından muzdaripti. Eski eğitimcisi ve arkadaşının ziyaretleri bu nedenle daha da değerliydi.

Temkinli ve ağzı sıkı olan bu adam, düşüncelerinin anlaşılmasına ve böylece de Sultanın kendisine kötülük yakıştırmasına izin vermiyordu. Gerçekten Mecid Efendi, babası Sultan Abdülaziz'in Sarayda ona söylendiği gibi, bilekleri kesik olarak bulunduğuna inanıyor muydu? Yoksa yakınlarının düşündüğü ve aile doktorunun da doğruladığı gibi öldürülmüş olmasından şüpheleniyor muydu? Babasının öcünü almayı istemiyor muydu? Jön Türkler, onu kuzenleri tarafından gasp edilen tahtına geçirmek için bir komplonun içine çekemezler miydi? Sultan, Prens Mecid'i hiç sevmemişti. Yirmi yıl önce Yıldız'da "prensler okulunda" ders verirken, genç Mecid Efendi'nin "sistematik biçimde dışlandığını" gözlemişti. 1886'dan 1891'e dek onun eğitimcisi olduğu altı yıl boyunca, "bu kibar ve derslerine meraklı genç oğlanın tek arkadaşı olmak," onun için sürpriz olmuştu. Yaşına göre hüzünlü ve monoton bir yaşam sürüyordu(8). Bir süredir Batı basını ve siyaset sınıfı, hep birlikte Prens Mecid'in zengin kişiliğini övmeye başlamışlardı. Kültürünü, hükümdar havasını, özgürlükçü düşüncelerini, dürüstlüğünü ve İmparatorluktan ziyade dışarıda etkili olan saygınlığını vurguluyorlardı. Bu pohpohlayıcı değerlendirmeler, Abdülhamid için kuzeni Mecid'in tehlike oluşturduğu fikrini doğruluyordu.

Bu dört şahsiyet, Kürt, Mısırlı, Arap ve Türk Prensler böyle şüpheli kişilerdi. Hepsi Batı eğitimi almışlardı. Bu nedenle de az ya da çok özgürlükçü düşünceler edinmişlerdi ve kuşkusuz Jön Türkler gibi reform, anayasal rejim ve diğer yıkıcı çılgınlıkların taraftarlarıydılar. Son olarak da, bu dört Prens, tanışıyorlardı, karşılaşıyorlardı, iletişim kuruyorlardı; dördü de Mekteb-i Bahriye-i Şahane ve Mekteb-i Tıbbiye-i Askeriye-i Şahane'de Jön Türk hareketinin tüm şeflerinin ve Damat Mahmud'un oğlu Prens Sabahaddin'in öğretmeni olan Fransız Bertrand Bareilles ile sık görüşüyordu!

Polis tüm bu verileri topluyor ve Sultana sunuyordu. Abdülhamid okuyor, dinliyor ve "jurnal"lerinin sayfalarını dolduruyordu. Kuşkusuz bu beş şahsiyet, tehlikeli ve davranışları şüpheliydi. Ama Sultan, her zaman polisi ile aynı fikirde değildi. Tercihleri vardı. Abdülmecid Efendi uzun süredir sarayında gözaltında tutuluyordu; Ali Haydar'ın kentin dışına çıkmasına izin verilmiyordu. Bertrand dürüstlüğün doruklarındaydı ve tören komutanlığı görevini sürdüren Emir Bedirhan ise, daima güvenini haklı çıkarmıştı. Sultanın tepkileri öngörülemezdi. İyi niyetli bir hata karşısında aniden sert davranabiliyor veya polisin uzaklaştırmak ya da saf dışı bırakmak istediği şüphelilere güvenini sürdürebiliyordu.

1906'da Bedirhan, kişisel bir tartışma sırasında Konstantinopol Valisini öldürdürünce Sultan, Sadrazam Ferit Paşa'ya karşı çıktı ve normal işleyişin uygulanmasını reddetti. Suçluyu Rusya'ya sürgün göndermekle yetindi. Emir Abdül Razzak Bedirhan Saint-Petersbourg'da çok iyi karşılandı ve hemen Çarın maiyetinde mabeyinci olarak görevlendirildi. Ama Bedirhan olabildiğince çabuk Türkiye'ye döndü. 1908 yılında Konstantinopol'e döndükten sonra büyük mücadelelere hazırdı.

DEĞİŞİMLER VE UZAK ÜLKELERE GEZİLER

1904'den itibaren Osmanlı İmparatorluğu, yeni bir ateş nöbetine tutuldu. Karışıklık çoğunlukla Avrupa ve Asya'daki taşralarındaydı. Bir kez daha ateş Balkanlardan parlamıştı. Sırplar, 1878'de kazandıkları bağımsızlıktan fazla tahmin olmamışlardı. Artık güneydeki tüm Slavların özgürlüklerinin savunucusu olmuşlardı ve Makedonya'da hak talep ediyorlardı. Yunanistan bu durumdan, Girit'in kendisine bağlanmasını istemek için yararlandı. Almanya dışındaki büyük güçler, Mitilen'e bir filo gönderdi ve Sultanı, Makedonya maliyesini düzenlemeye mecbur bıraktılar.

İngiltere'nin Osmanlı İmparatorluğu ile Mısır arasındaki sınırın belirlenmesini dayattığı Akaba'da da kriz söz konusuydu. Yağma ve cinayetlerin en şiddetlilerinin görüldüğü Kürdistan'da daima güvensizlik hâkimdi. Sonunda karışıklık İmparatorluğun tam yüreğini deldi: 21 Temmuz 1905 tarihinde, Abdülhamid'in cuma namazı için camiye gittiği sırada, Sultanı hedef alan bir bomba Yıldız'a iki adım mesafedeki Ortaköy'de patladı. Seksen üç ölü ve yüzlerce yaralı vardı.

Olağanüstü bir şansla suikasttan sağ salim kurtulan Sultan ve yanındakiler, yine de çok korkulu anlar yaşadılar. Bertrand, bir an eski öğrencisi Abdülkadir'i, Sultanın üçüncü oğlunu düşündü. O da bombaya maruz kalmıştı; ama yalnızca atı yaralanmıştı.

Bu olay bir dönüm noktası olacaktı. Bertrand "kırmızı defterinde" o günden sonra Saray yaşamındaki değişimleri de yazdı:

> "Selamlıkta Sultana oğlu Burhanettin Efendi eşlik etti ve törende de, haremin kadınları yardımcı oldular(9).[Bir süre sonra, Bayram nedeniyle çıkışında (yıllık iki çıkışından biri, diğeri Hırka-ı şerif'i ziyaret günü çıkışı)] Polis, Sultanın geçiş yolundaki tüm dükkânları kapattırdı ve İmparatorluk kortejinin geçeceği yolu boşalttı. Ama bir rapor bu önlemlerin uygunsuzluğunu bildirir: camide müminlerin yokluğu namazın etkinliğini azalttı. Öte yandan dükkânların kapatılması, toplumun ona düşmanlık beslemesine neden olabilirdi. Abdülhamid bu önlemleri alanlara karşı şiddetli bir öfkeye kapılmıştı ve raporda isimleri de belirtiliyordu."

Bertrand muhbirlik etkinliklerinin yoğunlaştığını ve muhbirlik bütçesinin de artırıldığını belirtir. "Sultan, kendi ailesi içinde bile gizli denetimi cesaretlendirir. Oğlu Burhanettin için yaptığını duyurduğu tercih, buradan geliyordu."

"O zamandan sonra, hangi düzeyde olursa olsun, hiç bir görevli suçlayıcı iç denetimlerden kaçamıyordu. Yıldız'da nazırlar ve diğer önemli kişiler 'hem haberci hem de koruyucu olarak, bu çift işlevi üstlenebilen bir avukat' tutarak önlem alıyorlardı. Harp Nazırı bunun için

Arif Bey'e 150 Türk lirası öder; vali de aynı biçimde Elias Bey'e verir."

Harem hayatının değişmez âdetleri bile değişiyordu. Bu Hırka-ı şerif günü ile başladı. Muhammed Peygamber'in değerli eşyası müminlerin saygı göstermesi için sunulmuştu. "O gün," diye yazıyor Bertrand, "elleri öpülecek derecede saygı duyulan beyaz hadım ağaları, Hırka-ı şerif'i saklandığı salondan çıkarır ve tören için Sultana verirler. Majesteleri Sultan Halife, Hırka-ı şerif'in içinde bulunduğu altın sandığı tutarken, ellerinde üzerinde şiirler yazılı kırmızı ipekleri taşıyan Hane-i Hümayun Kâhyası da sandığı yanlarından tutar. Sonra Valide Sultan bir divana oturur ve sayıları iki yüz kadar olan haremin kadınlarına, Sultan adına para dolu kırmızı ipek keseler dağıtır."

Geleneğe göre "Hırka-ı şerif'i ziyaret günü Sultan, haremin konuğudur ve yemeğini kadınlar hazırlamak zorundadır. Difer Kalfa, kendi elleriyle bir tabak hazırlamalıdır. Sultan geceyi haremde geçirecektir."

21 Temmuz olayından sonra artık böyle olmuyordu. Bu âdet terk edildi. Artık harem kadınları, onlar için bir eğlence ve beylerine hizmet etme onuru anlamına gelen bu yıllık törenden mahrum bırakıldılar.

Sultanın günlük yemek servislerinde de değişiklikler oldu. "Yemekleri hazırlayan adamlar, Kilerci Başı'nın özeniyle, balmumu ile mühürlü kumaşlarla kapatılmış altı tepsi getirirler. Bunlardan birini rasgele seçer ve diğer tepsiler musahiplere ve hadım ağalarına bırakılır. Son olaydan bu yana Sultan yemeklere dokunmadan önce, tüm tabaklardan tadılması gerekir. Bu görevi, Sultanın gözü önünde bir kadın yerine getirir."

Abdülhamid'in kadınlarla ve haremiyle ilişkisi Bertrand'ı özellikle şaşırtıyordu: "Sultan neden kadınları özel sekreteri gibi çalıştırıyordu? Neden çok sayıdaki yazışmalarını düzenleme yetkisi yalnızca onlara aitti? Tüm bunlar garipti; ama "kırmızı defterde" belirttiği gibi "Bu kadınlar asla Saray dışına çıkmıyorlardı." Bertrand özellikle Abdülhamid'in haremine karşı çok ilgi duymamasına şaşırıyordu. Sultan, atalarının erotik eğilimlerinin mirasına sahip görünmüyordu. Kendini

hareme, seleflerinin kaptırdığı düzeyde kaptırmadı. Kuşkusuz dört kadınına bağlıydı. Seyrek olarak bir başka güzelin uzun süreli cazibesine kapılırdı. Haremdeki kadınların sayıları bir zamanlar 400 ile 500 arasındayken, iki yüze kadar indirilmiş fakat, orada dayanılmaz cazibeli birkaç güzel mutlaka bulunurdu. Arap-İran şiirleri sürekli Doğu haremlerinin zenginliğini ve çeşitliliğini över.

Laurence Durrell şöyle yazar:

"Bu şiirlerden biri, domuz kılı gibi sert saçlı Berberi çapkınlarla ceylanlar gibi çekingen Habeş kızlarından söz ediyordu. Aşkta cesur ve serttiler; yaşlı ve durgun erkekleri uyarabilecek yetenekleri vardı. Sonra soluk Mısırlılar geliyordu; su bitkileri gibi silik, limon rengi tenli, ama yılan gibi soğuk; uzun boylu Iraklılar ve soluk gözlü İranlılar: kötü ama gizli. Güç ve bağımsızlığı seven, kalın bacaklı, harika Gürcü ve Ermenilerden söz ediyordu. Sonra köle kadınlara geliyordu; narinlik ve esnekliklerinden, küçük göğüslerinden, çıkık elmacık kemiklerinden ve mizah duygularından söz ediliyordu. Sonunda da bunların hepsinin üzerinde, çekicilikleri ve Doğulu renkleriyle ender güzellikteki Çerkezler görünüyordu. Okyanus mavisi gözleri ve kül rengi saçları vardı, incelik ve şehvetleri ile ünlüydüler. Bu güzellerin kökleri araştırıldığında, eskiden Scythie diye bilinen bir ülkeden geldikleri görülür ve Roma şiirlerinde çekicilikleri söylenir ve övülür." (A. D'Huart ve N. Tazi, Haremler, Hachette, Paris, 1980)

Abdülhamid'in kafasında bu şiirsel ve estetik çağrışımlardan oldukça uzak başka düşünceler vardı. Özellikle de temmuzdaki suikast girişiminden sonra. Komplolar nasıl bozulur? Yeni bir girişim nasıl önlenir? Bunlar takıntısı olmuştu.

Bertrand, Sultanı gözlemeyi sürdürüyordu ve "defterine" şunları yazıyordu:

"Abdülhamid, İmparatorluktaki en meşgul adam. Kışın sabah 9'da kalkar ve hemen çalışmaya başlar; 3.30'da öğle yemeğini yedikten sonra saat 11'e dek yazışmalarına döner." Bu uzun çalışma günleri-

nin meyveleri, çoğunlukla güvenlik konusundaki yeni kararlardı. Bertrand hemen ekliyordu: "Yıldız'daki karargâh ve altı yüz Arnavut koruma yeterli gelmiyordu; Saraya Karakedili ve Ertuğrul aşiretlerinden Türkleri doldurdu."

"... Selamlığa askerler dışında kimse giremez."

"...İrade (İmparatorluk buyruğu) üç kişiden fazlasının bir araya toplanmasını yasaklar."

"...Gemilerin kalkışı sürekli izlenir"

"...Sultana tüm İmparatorluk prenslerinin olay ve davranışları günü gününe bildirilir. Bundan sonra, aynı zamanda onları koruyan hizmetliler de gözlenecektir."

"...Saraydaki hadım ağaları, Sultan ile mabeyinciler arasında aracılık yapar; Sadrazam, Büyük Bey'e gizli raporunu İbrikçi Başı aracılığıyla ulaştırır; ki bu yüce görev, Bahriye Nezareti raporlarının yollanmasından sorumlu İzzet Paşa'ya aittir."

Bertrand'a göre, Sultanın çevresindekilerden yanlış tavsiyeler alması nedeniyle durum karışmıştı. "Tahta çıkışının ilk zamanlarında Abdülhamid, selefleri tarafından üst düzeyde yetkilendirilmiş bazı kişilerin etkilerine maruz kalmıştı. Muhtar Fuat Osman ve Derviş Paşa gibi saygın ve yaşlı mareşallerin tavsiyelerine etkileniyordu," diye okunuyor defterde. Artık sadrazam olarak herkesin önünde hiç reddedemediği eski sekreterlerini almıyordu.

Kısacası içerideki durumun dış baskılardan daha gergin olduğu görülüyordu. Daima kötümser olan Alfonse Cilliere, yakında bir ihtilal, belki de bir iç savaş görüyor ve Bertrand'a ailesini güvenli bir yere göndermesini öneriyordu. 21 Ağustos'ta Léontine'e, çocukları Marie, Blanche ve Alexandre ile birlikte Fransa'ya gitmesi için yeni bir pasaport verdi. Buna rağmen Bertrand, tüm bunlara aldırmıyordu; Cilliere ısrar etti:

"Sizinle açık konuşmalıyım," dedi ona. "Sizi anlamıyorum, sanki

tüm bunları kasıtlı olarak yapıyorsunuz. Öncelikle, herkes buradan uzaklaşmaya çalışırken siz, 'Yıldız'a yakın olmak için' Ortaköy'e taşındınız; ağzınızı sıkı tutup gölgede kalmanız ve Jön Türkler, Damat Mahmud Paşa, iki oğlu ve diğer muhaliflerle ilişkilerinizi unutmanız gerekirken, İmparatorluğun en çok gözlenen Prensleriyle birlikte görünüyorsunuz! Hepsi bu da değil: Sultanın Almanlara vermek istediği petrol imtiyazına tutundunuz ve bunun kendisi istemeyen Fransa'ya vermeyi saplantı haline getirdiniz!"

Bertrand bunları duymak istemiyordu. Sultanın Bağdat Demiryolu yapımını Almanlara vermeye kararlı olduğunu kabul ediyordu; ama 1899 yılındaki imtiyaz anlaşmasına göre, Abdülhamid'in petrol işletmesini Fransa'ya verdiğini ileri sürüyordu. Durumun altı yıldır dondurulmasının nedeni, ne Fransız Hükümeti'nin ne de herhangi bir Fransız şirketinin buna yanıt vermemiş olmasıydı.

Petrol koşusu bir süre önce yeniden başlamıştı. 1904 yılında ünlü Konya-Bağdat bölümünün anlaşmasının imzalanmasından beş yıl sonra hat, Konya'nın yaklaşık 200 kilometre yakınındaki Ereğli'de kesilmişti. Çalışmalar durdurulmuştu ve 1907 yılına dek de böyle kalacaktı.

Oysa "Bağdat Demiryolu Şirketi"nin(10) Bağdat'a ulaşmak için, daha 1300 kilometrelik yol yapması gerekiyordu. Ama özellikle 800 kilometrelik ilk bölüm, Toros Dağlarını delinmesi, Amamus Dağlarının ve dağlık Halep bölgesinin geçilmesi için gereken köprü sayısı nedeniyle son derece güçtü.

Gerekli sermayenin Almanya'da bulunamaması ve yeniden Fransa'dan borç alma girişimin karaya oturması ardından, Deutsche Bank'ın yeni bir çözüm bulması gerekiyordu. Bu durumda, Mezopotamya petrolleri üzerinde hak sahibi olduğunu ileri sürmeye karar verdi. İş hızla ama, büyük bir gizlilikle yürütüldü. 4 Temmuz 1904 tarihinde halen Hazine-i Vezne olan Ohannes Sarkisyan, "Musul ve Bağdat illerindeki petrollerin araştırılması izninin yer aldığı bir anlaşmayı," imzaladı. Ama Sarkisyan temkinliydi; anlaşmaya özel bir şart ekle-

di: "Şirket bir yıl içinde yaptığı araştırmaların, sondajların ve ön çalışmaların sonuçlarını vermek zorundaydı. Buna göre şirketin niyeti açıklığa kavuştuktan sonra, imtiyazı kırk yıllık süre için verilecekti."

Bu özel koruyucu şart, Bertrand'in imtiyaz anlaşmasında yer almıyordu. Bu nedenle yasal geçerliliği vardı. Yine de "bir boşboğazlık sayesinde" iş ortaya çıkınca, Bertrand çok sarsıldı. Türkler onun imtiyazını Deutsche Bank'a vereceklerdi! Sultanın sabrı taşmış olabilir miydi? Fransa'nın zararına Almanya'ya iltimas geçmeye kararlı mıydı? Hayır! O anlaşma yalnızca araştırma izniydi: Anlaşma, Almanların on iki ay boyunca yürütmeleri gereken çalışmaların sonuçlarına bağlıydı... Bu, Fransa'ya yapılan iyiliğin süresiydi. O halde bu şansı değerlendirmek ve hızlı davranmak gerekiyordu. Ama ne yapmalı? Paris'te olduğu gibi Konstantinopol'de de tüm yollar tıkalı görünüyordu.

O halde tereddüt etmeden aşağıya, olay mahalline, Kürdistan'a gidecekti. Yalnızca orada çözülecek sorunlara ve kullanılacak araçlara karar verebilecekti. Bölgenin güvensizliği ve yolculuğun güçlükleri ancak yolda görülebilirdi. En zor iş, bir ferman almak için Cilliere'yi ona bir pasaport vermeye ikna etmek olacaktı. Cilliere'i fethetmesi gerekiyordu.

Bu mücadele için sevgili Cilliere'nin birçok silahı vardı. Adana'dan Musul'a kadar tüm büyükelçiliklerden henüz gelmiş bir sürü mesajı vardı: yanmış köyler, yağmalanan karavanlar, soyulmuş ve çıplak olarak ağaç gövdesine bağlanmış yolcular; eğer ağacın dallarına asılmamışlarsa! Cilliere düzinelerce örnek gösterebilirdi. Bazen yolcular, eşlik eden silahlı koruma olsa bile soyuluyorlardı; bazen de yolun sonunda korumanın kendisi tarafından! Konstantinopol'de kimse, İngiliz danışmanın eşinin yaşadığı macerayı unutmamıştı: on iki Kürt tarafından kaçırılıp, "hakaret edilerek hırpalandığında," Abdülhamid fidye ödemişti!

Bütün bunları söylerken, Bertrand'ın kararını etkilemeyeceğini çok iyi biliyordu. Bertrand'a sordu:

"Peki, yolculuk için hangisini seçtiniz? Karavan mı, özel koruma mı?"

"Ne o, ne öteki."

Umutsuzdu, ama Cillere yine de devam etti:

"Peki Musul'a hangi yoldan gideceksiniz?"

"En kısa yoldan, Konya, Adana, Diyarbakır ve Zako yoluyla."

"İmkânsız! Delilik! Asla Diyarbakır'a ulaşmazsınız. Mucize eseri oraya ulaşsanız bile daha ileri gidemezsiniz. Böylesi bir yolculuğun güçlüklerini anlamalısınız!.. Çünkü yalnızca yağma var: Diyarbakır dağlarını geçmek için tepelere tırmanmak, geçitlerden geçmek, bataklıkları aşmak, sığ ırmaklar geçmek, mevsime göre yer değiştiren ırmaklar... Hayal bile edemeyeceğiniz engeller bunlar. Bunların üstesinden gelinebilir; ama yalnızca silahlı bir grupla: iki ya da üç kişilik iyi seçilmiş ve karar verilmiş arkadaşla."

Cilliere'in bir yolcu modeli vardı. Onu örnek gösteriyordu: Henri Binder. Birkaç yıl önce bir coğrafya derneği adına tüm Kürdistan'ı araştırmaya gitmeden önce, Konstantinopol'de mola vermişti. Bir yurttaşı eşliğinde, Musul ve Bağdat'a varmışlardı. Diyarbakır'ın dağlık ve tehlikeli bölgesinden kaçınmak isteyen iki yolcu, kuzeyden çevresini dolaşmışlardı. Karadeniz'deki Rus limanı Batum'a dek gemiyle, oradan da transkafkas demiryoluyla Tiflis ve Akstafa'ya gitmişlerdi. Orada silahlı ve birbirlerini izleyerek, troyka* ile Arax'a ulaşmışlardı; eşyalarını, onları izleyen bir yük arabasına vermişlerdi. İran'a girmek için Arafat Dağı eteklerinden Djoulfa'ya dek Arax'ı geçmişlerdi. Daha sonra aşağı, güneye doğru, katır sırtında devam etmiş ve Kürdistan Türk sınırını geçmişler, Konstantinopol'den ayrıldıktan yaklaşık sekiz hafta sonra, sağ salim Musul'a ulaşmak için, Büyük Zap'ı(11) üç kez aşmışlardı. İşte yapılması gereken buydu!

Kuşkusuz yolculukta birkaç pürüz çıkmıştı. Sınırdan çıkışta fotoğraf malzemelerinin "yerini bulamayan" Türk gümrükçülerine haraç verdikten sonra, iki yolcunun Rus gümrükçüleri tarafından birkaç eş-

yası hafifletilmişti. Sonra evrak çantalarını ve giysilerini "unutan" Rus arabacı tarafından soyulmuşlardı. Son olarak da, kendi rehberleri ve korumaları tarafından soyup soğana çevrilmişlerdi. Ama en azından, herkes gibi Diyarbakır Kürtleri tarafından yağmalanmamaları ile övünebiliyorlardı.

Bertrand kafasını salladı. Onun için bu gezi, değerli bir örnek değildi.

"Burada değil de orada yağmalanmanın ne üstünlüğü var?" diye sordu.

"Diyarbakır Kürtleri, en tehlikeli ve saldırgan olanları. Çünkü onların peşindeki ordulardan kaçma şansları çok düşük. Aksine Mezopotamya'dakiler Türk, Rus ve İran sınırları çevresinde yaşarlar; en yakın komşu ülkenin birine kolayca geçerek güvende olabilirler."

"Anlaşıldı," dedi Bertrand, "sadece uygun mevsim, güzergâh ve yol arkadaşı seçmek yeterli değil; uygun soyguncular da seçmek gerekiyor! Diplomalı belki?"

"Şaka yapılacak bir konu değil, bu çok ciddi bir durum."

"Asıl şaka yapan sizin M. Binder! İşini bilmediğini düşünüyorum. Eşya dolu arabalarla, tüfek ve tabancalar sergileyerek yolculuk yaparsanız, dünyanın her yerinde kaçınılmaz olarak hırsızların iştahlarını kabartırsınız. Üstelik sekiz hafta yollarda sürünürseniz, dört haftalık süreye göre iki kez daha fazla risk alırsınız! Bu nedenle ben en kısa yolu seçip Diyarbakır'dan gideceğim; eşyasız, silahsız ve de korumasız."

Cilliere üzülmüş görünüyordu. Son bir girişimde bulunmak istedi:

"Tamam, bakın! Size yalvarıyorum biraz mantıklı olun; Konstantinopol'de eşinizi ve çocuklarınızı bırakacağınızı düşünün..."

"Aaa! Onlar için endişelenmeyin," diye yanıtladı Bertrand, "onları da götüreceğim."

Dediği gibi de yaptı. Kısa bir süre sonra Bertrand karısını ve üç küçük çocuğunu bu maceraya yanında götürdü.

Elinde bir sopayla Bertrand önden yürüyordu. Yolu gösteriyordu.

Arkasından üç belki de dört katır onu izliyordu. Léontine en arkada yürüyordu. Blanchette diye adlandırdıkları küçük Alice-Blanche ve küçük kardeşi Alexandre aynı katıra oturmuşlardı. İki çocuğun her biri, iki cepli bir çantaya benzeyen ve katıra semer gibi enine yerleştirilmiş bir heybenin birer kenarına büzüşmüşlerdi. Blanchette bacaklarının üzerine kıvrılmıştı. Zaman zaman katırın yürüyüşü ile sallanan heybeden aniden kafası çıkan, uyumakta olan küçük Alex'i görüyordu. Önde tek başına katıra binmiş ablası Marie vardı. Daha da önde babası, toprağın engebelerine ve ormanların sıklığına göre bir kaybolup, bir ortaya çıkıyordu. Arkadan annesi geliyordu, bazen geride kalıyor ve çağrılıyordu.

Günlerce bu şekilde yol aldılar. Yorulmak bilmeyen Bertrand, sessizce yürüyordu. Ailenin yorgunluğunu da dikkate almıyordu. Sadece yürüyordu... Kafası tarihsel çağrışımlarla dolu olarak, rüyadaymış gibi yürüyordu. Çünkü bizim gezgin satıcıların büyük dedeleri, eski satıcıların mola verdiği kervansarayların dizili olduğu antik ipek yolunu izliyorlardı. Yürüyordu, çünkü sekiz yüzyıl önce haçlı seferlerinde Frenk şövalyelerinin ayak bastığı yerlerde yürüyordu; onlarda Urfa'ya bu şekilde gelmişlerdi.

Ailenin geri kalanı için yolculuk çok yorucuydu ve sonu gelmeyecekmiş gibi görünüyordu. Hepsi yorgunluk ve kaygıdan bitkin düşmüştü. Bu macerayı anlatan Blanchette, tüm olayları anlayacak kadar büyük değildi ve anılarının çoğu silinmiş. Ama asla unutmadığı bir şey vardı. Macera, Emir Bedirhan'ın küçük ordusuna ulaşılmasıyla aniden sona erdiğinde, kapanış beklenmedik ve harika olmuştu! Çevresinde bir sürpriz ve sevinç çığlıkları... rahatlamayla iç çekme sesleri duydu! Etrafında parlak yüzler ve mutluluk saçan gülümsemeler vardı.

Ailesi ile birlikte Diyarbakır'ın yüreğine ulaşan Bertrand, Bedirhan'ın dostane baskınına boyun eğmek ve Musul'a dek tek başına gitmek zorunda kaldı. Emir, Léontine ve çocukların dönüşünü daha rahat değilse bile, daha tehlikelisiz koşullarda üstlendi(12).

Bertrand, Musul'da neşe içinde ilk petrol "filizlerini" keşfetti; görkemli Ninive kalıntılarını, Khorsabad'ın kanatlı yaratıklarını ve Jonas'ın mezarını seyre daldı. Ama onu ummadığı bir olay bekliyordu. Kentin sokaklarında ve köylerin çevresinde genç adamlarla karşılaştı; çoğu Fransızca konuşan Nasturiler! Bu çok hoş bir süprizdi onun için. "Dominikan papazlarımız burada mükemmel çalıştılar, yakında Mezopotamya, tüm Irak-Arabistan frankofon olacak," diyordu kendi kendine.

Sekiz günlük yürüyüşten sonra, bu uzun yolculuğun amacı olan Kerkük'e vardı. Orada frankofonlar yoktu; ama nüfusun çoğunluğu Türkmendi ve Bertrand Arapça'sından daha iyi olan Türkçe'siyle anlaşabildi. Guil, Kurmatu, Babagurgur yatakları üzerinde ve sonunda da "sonsuz ateş"in bulunduğu yerde dolaşmak hiç de fena değildi. Coşturucu bir bakış! Bu garip ateş, bu büyük dans eden, sıçrayan alev çemberi oradaydı, gözlerinin önünde; tüm sonsuzluğuyla oradaydı, tıpkı Herodot ve Strabon'un anlattığı, Cyrus, Büyük İskender ve Ksenofon'un gördüğü gibi. Şimdi de aynı yerde aynı şeyi görüyordu.

Bertrand, "kendi" petrol yatakları arasında, gençliğinin antik kahramanlarının eşliğinde, orada ne kadar süre kaldı? Bunu bilmiyoruz; ama Léontine ve çocuklarının uzun süre beklemek zorunda kaldıkları kesindi. Çünkü muhtemelen Bertrand, "yalnızca" iki haftalık yürüyüş mesafesindeki İran'a dek yoluna devam etmişti; bilinmeyen bir tarihte İsfahan'a varmış olduğunu biliyoruz.

Bu gezi konusunda Bertrand, çok temkinliydi ve aile de daima sessizliğini korumuştu. Yalnızca kızı Blanchette, yaşamının sonuna doğru birkaç anısını açıklamıştı ki, o zaman Bertrand'ın yedi çocuğundan tek hayatta kalan oydu. Kürdistan yolculuğu, üzerinde konuşulmayan konulardan biri olarak kaldı; Bertrand'ın Rusya yolculuğu ya da doğduğu yer ve koşullar gibi.

NOTLAR

1. Paul Dumont, Grand Orient de France arşivlerinden Türkiye: Birinci Dünya Savaşı arifesinde 19. yüzyıl ortamında İstanbul'da Fransa'ya bağlı mason locaları(La Turquie dans les archives du Grand Orient de France. Les lodes maçonniques d'obédience française a Istanbul du millieu du XIX siecle a la veille de la Premiere Guerre mondiale), CNRS, Paris, 1983.
2. Kaynaklarda sıklıkla Bedir Khan, Badr Khan, Bedr Khan vs. yazılır. Kürtçe'de Bedrixan. Kullanılan yazılışlarını ilgilenenler için yazmayı tercih ettim.
3. Musul bölgesinin Doğu kiliselerinin Hıristiyanları (Keldaniler ve Nasturiler)
4. Bakınız ek 5.
5. H.R.H. Prenses Musbah Haydar, Arabesk (Arabesques), Londra, 1944
6. Alexandrie'de doğdu (1874). Abbas Hilmi II, hanedanın kurucusu Muhammed Ali'nin soyunun 4. kuşağıdır; Arnavut kökenli.Bakınız ek 4. "Mısır Hidivleri ve Kralları." Mehmed Ali Paşa'nın hanedanı.
7. Nisan 1902, Konstantinopol'de cephane uzmanı olarak Osmanlı Hükümeti'nde çalışan; İrlandalı Albay Dunn'un kızı, İsabel Dunn ile evlendi.
8. B. Bareille'in P.Dubié ile görüşmesi, *Le Figaro*, 19 Ocak 1923 ve Pau-Pyrénées, n:119.
9. Bu dönemlerin muhaliftleri, kadın ya da masum çocuklara dokunma riskini göze almıyorlardı.
10. 1903 yılında Anadolu Demiryolu Şirketi'nin yerine kuruldu; 500 franklık 30.000 hisseye bölünmüş 15 milyon frank sermaye. Fransız grubu 7910 hisse aldı[...]. Fransız grubunun silikliği ve Fransız Hükümeti'nin haberi olmadan yapılan gizli anlaşmalarla sonuçlanan, ast bir pozisyonu vardır. Dışişleri Bakanlığı Diplomatik Arşivi, Türkiye,1907, cilt341, s.111.
11. Dicle'nin akışı, özellikle karın eridiği dönemlerde çok tehlikelidir.
12. Bertrand ve ailesinin Konstantinopol'den Konya'ya, belki de Bağdat Demiryolu'nun en ilerideki istasyonu olan Ereğli'ye trenle gittiği düşünülüyor. O dönemde Emir Bedirhan'ın yazlık ikametgâhının bulunduğu yer dikkate alınırsa, oradan yolculuklarına bir ya da iki hafta Diyarbakır dağlarında katır sırtında devam ettiler. Bedirhan'ın ikametgâhı büyük çadırlardan oluşan, bir kamp ya da ailenin şatolarından biri olabilir.

10

Galip Sultanın Azledilmesi

Konstantinopol'e dönüşünde Bertrand, alışık olmadığı bir canlılık bulmuş olmalıydı. Bir karınca yuvasına tekme atılmış gibi, Deutsche Bank'a verilen petrol araştırma izni, tüm iş çevrelerinde düzensiz bir hareketliliğe yol açmıştı. Bu hareketin asıl nedeni, söz konusu iznin hâlâ bir araştırma izni olmasıydı. Deutsche Bank'ın usulüne uygun biçimde imtiyazı alamadığı sürece, rakipler işi alma umutlarını koruyorlardı. Bertrand, bir sürü Amerikan, İngiliz, Belçikalı, Fransız, Rus ve diğer aracının Yıldız ve Babıâli'deki dairelere avukatları eşliğinde, etkili ya da öyle olduğunu iddia eden Türkler yardımıyla, sürekli gidip geldiğini gördü. Hükümetlerinin resmi desteğini sağlayamayan rakipler, saf dışı kalınca rekabet, kendi şampiyon olan ya da şampiyonlarını destekleyen üç büyükelçiye, Alman, İngiliz ve Amerikan büyükelçilerine kaldı.

Almanya Büyükelçisi, Dışişleri Bakanı da olmuş saygın Baron Marshall von Bieberstein, etkin biçimde Deutsche Bank'ı ve ona bağlı çalışan Anadolu Demiryolu Şirketi'ni destekliyordu. Bu şirket, Konstantinopol'de Edouard Huguenin tarafından yönetiliyordu. İsviçreli olan Huguenin konusunda yetkin bir kişiydi. Bertrand ile dostlukları vardı. Kültürlü ve zevkli bir adam olup Asya yakasında, Marmara Denizi kıyısındaki Bostancı'da, muhteşem bir konakta yaşıyordu.

İngiltere'nin de harika bir büyükelçisi vardı: 1898 yılından beri görevde olan Sir Nicholas O'Conor. Romantik havası, sakin bakan mavi

gözleri ve gösterdiği yakınlıkla Sultan Abdülhamid'in güvenini kazanmıştı. Ninive kâşifi Henry Layard ya da Türklerin "Büyük Elçi" diye isim taktıkları ünlü Stratford Canning gibi seleflerinin yolunda gitmişti.

Üç İngiliz rakip yarışmaya girdi. İlki Avustralya'da altın madenleri ile büyük bir servet yapmış olan, maceracı işadamı William Knox d'Arcı'ydi. Mezopotamya ve İran jeolojisi konusunda Jacques de Morgan'ın raporunu okuduktan sonra, Tahran'a koşmuş ve İran yaylasında madencilik hakkı kazanmıştı. Bu o derece zararlı bir projeydi ki, Gülbenkyan ve arkadaşları çok riskli bir iş olarak değerlendirip reddetmişlerdi. Ama William Knox d'Arcı, riski almış ve araştırmalarını görülmemiş bir azimle sürdürmüştü. Yedi yıldır tüm servetini, tümü kuru olan çok sayıda kuyu açarak batırmıştı.

İflasın eşiğine gelmiş ve kazının durdurulması emri veren telgrafı çekmişti ki, son anda mucize gerçekleşti. 26 Mayıs 1908 sabahı Mescit-i Süleyman'da, güçlü biçimde bir petrol fışkırıyordu. Bu İngiliz-İran Petrol Şirketi'nin devasa servetinin başlangıcıydı (Bugünkü British Petroleum ya da BP). Şirket, Konstantinopol'de H.E. Nichols tarafından temsil ediliyordu ve bu başarı ona parlak bir saygınlık sağladı.

Devlet ve New York Ticaret Odası tarafından çok desteklenen Amerikan grubu, Amiral Colby M. Chester tarafından yönetiliyordu. Burada iki oğlu ve damadı tarafından temsil ediliyordu.

Petrol koşusu bu durumda yeniden başladı. Rakipler sıradaydı. Kim kazanacaktı? Bertrand kendine güvenini koruyordu. Usulüne uygun ve her zaman geçerli bir imtiyazı yok muydu? Üstelik tüm bu yeni gelenlerin, önemli zayıflıkları olduğu görülüyordu. Ana rakip olan Almanlar, şimdi ciddi sıkıntılar içindeydi. 26 Temmuz 1905 tarihinde, Hazine-i Vezne Ohannes Sakisyan, Anadolu Demiryolu Şirketi'ne verilen bir yıllık süre geçmesine rağmen, çalışmaların sonuçlarının alınmadığını resmen bildirmişti. Edouard Huguenin ise, on ya da on iki aylık yeni bir süre dileyerek yanıtlamıştı ve bir yıl sonra da ısrarla ek harcamaları karşılamak için toplam 340.000 frank istemişti. Aynı za-

manda anlaşma maddelerinde değişiklikler isteyerek, raporu gönderdiğini de bildiriyordu. Sakisyan uzlaşmadı. 11 Ekim'de Almanca yazılmış raporu geri göndererek, bunun Türkçe ve Fransızca yazılmasını istedi ve Ocak 1907'de "ilk anlaşmanın geçerliliğinin kaldırılmasına" karar verdi. Bu karar, Deutsche Bank tarafından kesinlikle kabul edilmedi ve iki tarafda aynı durumda kaldılar.

Kuşkusuz Deutsche Bank'ın Bağdat Demiryolu yapımını sürdürebilmek için olduğu gibi, petrol işletmesi için de gereken sermayeye ihtiyacı vardı. Huguenin'in zaman kazanmaktan başka yapabileceği bir şey yoktu. Alman grubunun sıkıntıları, Bertrand'ın eninde sonunda, muhtemelen Constans ayrıldıktan sonra, kendi sırasının geleceğine dair güvenini doğruluyordu. Ayrıca başka iyi haberler de geliyordu. Sırasıyla dört rakip, yarıştan saf dışı bırakılmışlardı: Belçika, Amerikan Chester ve d'Arcı grubundan iki İngiliz.

Tam bu sırada, belki de en tehlikeli başka bir rakip yarışa girdi. Calouste Gülbenkyan Konstantinopol'e döndü. Kurnaz Ermeni gününü bekliyordu. Özenle hazırlanmıştı. Şimdi korkunç kozlarla ortaya çıkıyordu. İşleri bir kez daha şansının yardımıyla yolunda gidiyordu. Aniden Borneo kuyuları kurumuş ve Shell Başkanı Marcus Samuel, bunu takviye etmek için, Rus petrolü ihraç etmeye karar vermişti.

Şanslı Bakü petrolcülerimiz bu durumdan yeni kârlar sağlayacaklardı; ama sistemin düzeltilmesi gerektiğini düşünüyorlardı. Gülbenkyan, ortak bir çıkar için bir araya gelmiş bu grubun işbirliğini neden daha ileriye götürülmesi gerektiğini biliyordu. Frédérick Lane de buna ikna olmuştu. Çünkü bu dahi işadamı, yalnızca Rus petrolü üreten Paris Rothschild'ının temsilcisi değildi, aynı zamanda Royal Dutch ve Shell'in yöneticisiydi. Royal Dutch Başkanı Henri Deterding'i ikna etmesi kolaydı. Güç sahibi ve etkili bir adam olan Deterding, Shell ve Royal Dutch birleşmesini gerçekleştirebildi ve bir dev doğurdu: Royal Dutch-Shell. Rothschild ve Gülbenkyan kolayca bu deve katıldılar. Bu 1907 yılında da güçlü Royal Dutch-Shell, Konstantinopol'de Calouste

Gülbenkyan, yönetiminde bir büro açmaya karar verdi.

Gülbenkyan, uluslararası petrol işlerindeki başarılarının katkısıyla artık yeni kariyerine başlamıştı; bir zamanlar petrol işlerinin baş danışmanlığını yaptığı Hazine-i Vezne başta olmak üzere, Babıâli'nin her yerinde büyük bir sevgi ve saygıyla karşılandı. İngiliz yurttaşlığına geçerek önlemini almış olduğundan, yabancı bürosunun çağrılarından da geri kalmıyordu. Bertrand eski rakibini yeniden karşısında buluyordu; üstelik hiç olmadığı kadar korkunç bir halde. Onu nasıl uzaklaştıracaktı? Gülbenkyan ve grubunun bunu almasına kim engel olabilirdi? Yanıt büyük bir sürpriz olarak Londra'dan geldi: Yabancılar Bürosu, "Royal Dutch-Shell Şirketi'ni, çoğunluğun Hollandalı olması nedeniyle bir İngiliz grup gibi düşünemeyecekti (%60'ı Royal Dutch; %40'ı Shell)." Büyük Britanya, desteğini yalnızca İngiliz-İran Petrol şirketi başkanı William Knox d'Arcı'e vereceğini açıkça bildirdi. Bu durumda tek rakip oydu. Bu işte kendinden başka kimse yok demekti. Çünkü Bertrand buralı olmayan bu rakipten korkmuyordu. İran'daki başarısından kaynaklanan tüm saygınlığına rağmen bu şirket, Türkiye'de yeniydi. Osmanlı bürokrasisinin çarklarında daha ilk adımlarını atıyordu; gelenek ve göreneklere hâkim olabilmesi için çok zamana ihtiyacı vardı.

Tehlike yakın değildi. Biraz daha beklenebilirdi. Ayrıca Constans, neredeyse dokuz yıldır Konstantonopol'de bulunuyordu. Hiçbir büyükelçi, bu kadar uzun süre bu görevde kalmamıştı. Bu süreyi daha fazla uzatabilmesi olanaksızdı. Her gün daha da kötüye giden siyasi durumun çok erken patlamamasını umarak beklemek için yeterli bir süreydi.

Böylece az çok rahatlamış olan Bertrand, kendini diğer çok sayıdaki ilgi alanlarına adayabilirdi. Yaşamının bu dönemi son derece hareketliydi. Öyle farklı işleri birlikte yürütüyordu ki, aynı anda birçok yerde görünüyordu. Léontine onu artık neredeyse hiç görmediğini söylüyordu. Sabahın ilk sesi olan yoğurtçunun sesiyle evden çıkıyor

ve günün son sesi olan salepçinin sesinden sonra eve dönüyordu. Hasan'a ertesi sabah saat 5'te atı hazırlamasını istediği geceler de seyrek değildi.

Özellikle İmparatorluk Prensi Abdülhalim Efendi'nin de aralarında bulunduğu yeni öğrencilerine verdiği özel dersleri saymazsak, dört ya da beş Türk, Yunan ve Fransız okulunda ders vermeye devam ediyordu. Fransızca eğitim de verdiği Mekteb-i Tıbbiye-i Askeriye-i Şahane'de genel sekreterlik yapıyor ve aynı tempoyla Mekteb-i Bahriye-i Şahane'deki derslerini sürdürüyordu. Abdülhamid'in çocuk hastanesine (Şişli Etfal Hastanesi) çevirmen olarak atanmıştı. Bunun yanı sıra Stambouline takma ismiyle *Stamboul* ve *Levant Herald* gazetelerine haftalık makaleler yazıyordu ve *Journal des débatset de La Dépeche de Toulouse* Gazetesi'nin Türkiye muhabiriydi. Öte yandan siyasi durum ve petrol sorunundaki gelişmelerden haberdar olmaktan geri kalmıyordu; tarihsel ve arkeolojik araştırmalarını sürdürüyor ve antik koleksiyonunu zenginleştirmeye de vakit bulabiliyordu. 1907 yılı Nisan ayı sonunda, Fransız Birliği'nde "Bizans Kiliseleri" üzerine verdiği konferans, birçok mektup almasını sağlayan gurur okşayıcı yorumlarla basında geniş yer buldu. Ne yazık ki, bu konferansın 98 sayfalık metni kayboldu. Yalnızca, 8 Mayıs 1907 tarihli *Levant Herald* Gazetesi'nde yayımlanan, 4 sayfalık alıntı var elimizde.

Bununla birlikte yurttaşlarının Bizans kalıntılarına ve eski İstanbul'a sınırlı bir coşku ile ilgi gösterdiğini görünce, tepki göstermekte gecikmedi. Sadece eski İstanbul için gözleri olan, geri kalanını aptalca görmezden gelen gazeteci, yazar, sanatçı, ressam ve diğer Avrupalı turistlerin yaptığı gibi, Frenklerin kendi mahallelerini küçümsemelerinden tiksiniyordu. Amatör oryantalistler için, Chateaubriand'dan bu yana, Galata, Pera ve Avrupa tarafındaki diğer Frenk yerleşimlerine belli bir küçümsemeyle bakmak modaydı. Bu, kesinlikle Pierre Loti ve arkadaşı Claude Farrere'in tavrıydı.

Stambouline, bir dizi makale ile unutkan ve nankör yurttaşlarına

"Cenevizlilerin mirasçıları Fransızların, 14. yüzyılın ilk yarısından itibaren Galata'ya yerleştiğini ve Pera Mahallesi'nin Fransızlar tarafından oluşturulduğunu" anımsatan bir kampanya başlattı. İlk kez 1580 yılında III. Henry'nin Büyükelçisi Germiny Şövalyesi Baron de Gériolles, Pera'nın varoşlarında üzüm ve incir bahçeleri arasında yaz mevsimini geçirmek için bir villa yaptırma fikrine sahip olduğunu yazdı. Bu örnek, onun ardından gelen ve "güneş batınca voyvodanın(1) kapılarını kapattığı, çift surlu kemerinde boğulan Galata'yı" terk eden diğer büyükelçiler tarafından da izlenmişti.

Diğer bir makalede Stambouline, "hâlâ yok olmamış ve Galata Kulesi'nin altında kümelenmiş eski Fransız mahallesini" anımsatır: "Colbert ticaretinin iki ya da üç yüzyıl boyunca geliştiği cumbalı hanlar, orada hâlâ ayakta ya da çökmüş... Bunların yapıldığı güvensizlik döneminde evler de aynı korumalara sahipti. Bazılarında hâlâ oturuluyor. Az sayıdaki pencerelerinde paslı demir çubuklardan yapılmış kafesler görülebilir... Sundurmalarını korumuş birkaç dükkân, 13. Louis dönemini anımsatır." Diğer bir makalede, göz ardı edilen başka bir hana dikkat çeker: "Eskiden depo olan, Chénier Ailesi'nin yaşadığı büyükelçilik binası, Saint-Pierre Hanı da görülebilir."

PRENSLER DÖRTLÜSÜ

1908 baharında Hidiv Abbas Hilmi, her yıl olduğu gibi, Boğazın serinliğinde günlerini geçirmek için, Konstantinopol'e gelmişti. Bertrand, yakınlarda yapılan Çubuklu'daki sarayına onu görmeye gidiyordu. Oradan birkaç mil uzakta, tepelerin daha üstlerine doğru, Çamlıca'daki topraklarında yaşayan Şerif Ali Haydar'ı da ziyaret ediyordu. O yıl "prensler dörtlüsü"nün üçüncüsü olan Emir Bedirhan da, iki yıldır sürgünde bulunduğu Saint-Petersbourg'dan Konstantinopol'e dönmüştü. Hidivin maiyetinde, hiç ayrılamadığı baş mabeyincisi ve Hükümet Başkanı Arif Paşa vardı. Bertrand, Galatasaray Li-

sesi'nde öğretmen olan yurttaşı ve arkadaşı Albert Prost'un kızı Jeanne Prost'u onunla tanıştırmıştı. Jeanne Prost, Arif Paşa ile evlendi.

Jeanne Arif çok güzel bir kadındı. Güleç, dingin çekiciliği ve asil edasıyla etkileyiciydi. Arif Paşa ve Jeanne, bir kızı evlat edindiler: Névine.

Aynı yıl Çamlıca'da Şerif Ali Haydarlar'da da mutlu bir olay yaşandı: 25 Kasım tarihinde İngiliz eşi Ali Haydar'a bir kız çocuğu verdi; adını Musbah koydular. Yıllar sonra, Birinci Dünya Savaşı sonrasında, İngiltere'ye dönen Musbah Haydar, büyüleyici özgünlükteki anılarının kitabını yayınladı. Aynı yıl Emir Abdül Razzak Bedrihan'ın tek kızı Leyla dünyaya geldi.

Bir yıl önce Bertrand'ın büyük oğlu Lucien, lise eğitimini tamamlayarak, hukuk eğitiminin sürdüreceği Konstantinopol'e döndü. Sınavı kazanarak, Düyun-ı Umumiye'ye redaktör olarak girdi. Paris'te hukuk sınavlarını başarıyla verdi ve on beş yıl önce Kont Léon Ostrorog'un mesleğe başladığı yerde, Düyun-ı Umumiye'de, sürekli göreve başladı.

O günlerde zaman zaman, üç Prensin Bertrand ile bıkıp usanmadan gözde konularını konuştukları Çamlıca ve Çubuklu toplantılarına giderken, babasına eşlik ediyordu: İmparatorlukta eğitim nasıl geliştirilir ve gerekli Batılı ve modern eğitim yapısı ile İslam geleneği nasıl uzlaştırılır? Onların en büyük tasarısı buydu. Bunu gerçekleştirmek için en iyi yöntemleri, yapıları ve evreleri hayal etmekten vazgeçmiyorlardı. Bu büyük tasarılarını Prens Mecid ile de paylaşıyorlardı; ama Mecid, Dolmabahçe'de kapalı olduğu için toplantılarına katılamıyordu. Bertrand, Prensle bağlantıyı kuruyor ve herkesi şaşırtarak, Prensi ona şarkı söyleyecek kadar sık ziyarete gitmekten çekinmiyordu. Prensler, laik kurumlarda kargaşaya yol açması engellenemeyen muhalefetlerden endişe duyuyorlardı. Şerif Ali Haydar, bu modernleşmenin yavaş ve sindirilerek kabul edilmesinin daha iyi olacağını düşünürken; Abdük Razzak Bedirhan, alınacak sert önlemlerin tüm mu-

haliflerle başa çıkmayı sağlayacağını ileri sürüyordu.

1908 yılında, dönemin bu siyasi sorunları dört arkadaşın dikkatini çekiyor ve onları kaygılandırıyordu. İmparatorluk sallanıyordu; iç düşmanlar, dış düşmanlardan daha tehditkârdı. Sultan kendi inançlarına saplanıp kalmıştı: anayasanın düzeltilme isteğini reddediyor, azınlıkların hareketini yatıştırmaya uygun reform projelerini erteliyordu.

Bu sıkışık durumda Jön Türkler, kaçınılmaz bir çare olarak görünüyordu. Aynı zamanda imparatorluğu ve hanedanı tehdit eden tehlikelere karşı Prens Mecid'i nihai çözüm olarak görenlerin sayısı giderek artıyordu. Mecid'in, Jön Türklerle gizlice ilişki kurduğuna dair söylentiler dolaşmaya başlamıştı. Ama Prens, son derece ölçülü davranıyor ve seyrek olarak giden ziyaretçilerine az sır vermeyi sürdürüyordu. Ressam, müzisyen ve besteci Prens, güzel sanatların diğer alanlarında da kendini geliştirmeye devam ediyor ve başka yeteneklerini de göstermesini isteyen sesleri duymazlıktan geliyordu.

İMPARATORLUK TEHDİT ALTINDA

1908 yılı, kesin bir dönüm noktası oldu. Olaylar baharda aniden hızlandı. 19 Mayıs'ta Bertrand, Osmanlı Bankası'nın ve Düyun-ı Umumiye'nin Fransız yatırımcıların, Bağdat Demiryolu yapımı çalışmasının yeniden başlaması için gerekli sermayeyi Deutsche Bank'a vermek için anlaştıklarını öfkeyle öğrendi. Daha büyük rezalet ise, bu yeni borca Düyun-ı Umumiye'nin kefil olmasıydı! Bu yeni kaynaklar, başka yeni borçların bulunmasını ve Bağdat'ın 840 kilometresinin yapımını sağlayacaktı! İş sürüncemede kalmadı. 3 Haziran'da anlaşma, Demiryolu'nun Düyun-ı Umumiye Başkanı Komutan Berger ve Deutsche Bank temsilcisi Edouard Huguenin tarafından imzalandı. 8 Haziran'da Constans, anlaşmayı bakanına şahsen teslim etmek üzere Paris'e gitti.

Bertrand olayın çok tehlikeli olduğunu düşündü. Yeni kaynakları

sayesinde Deutsche Bank yalnızca Bağdat'ın yapımına değil, yarıda kalmış petrol işletmesini de yeniden almaya hazırdı. Almanlar ciddi biçimde öne geçmişlerdi. Onları yakalamak mümkün olacak mıydı? Bundan şüphe duyulabilirdi.

Üstelik Bertrand İngilizlerin ne yapacağını düşünüyordu. Diğer iki rakibin, Gülbenkyan grubunun ve Knox d'Arcı grubunun, yarışmadan çekileceği düşünülemezdi. Tepki göstereceklerdi; ama hangi yolla? Durum çok net değildi. Birkaç ay önce Gertrude Bell isimli bir İngiliz arkeolog, Konstantinopol'ü ziyaret etmişti. Bu dikkat çekici ziyareti yapan arkeolog, önemli bir demir-çelik sanayicisinin kızıydı. Cesur ve şanslı kadın, beş ya da altı ayda Halep'ten Bağdat'a ve Palmir'den Petra'ya geçmişti. At ya da deve sırtında, çoğunlukla korumasız olarak yaptığı bu yolculukta Kürt, Druzes, Shammars ve diğer Arap kabilelerinin şefleriyle karşılaşmış, konuşmuştu. Onu saygı ile karşılamışlar, kendine güvenine, bilgisine ve fiziksel direncine şaşırmışlardı. Özgürlüğüne çok düşkün olduğundan, "güvenliğini sağlamak için" ona eşlik etmeye çalışan Türk polislerinin takiplerini sıklıkla bozmayı başarıyordu. Gertrude Bell 1907 yılı Temmuz'unda önemli bir Hitit yazısını keşfettiği Anadolu'dan dönüşünde, Konstantinopol'e gelmişti. Burada onu görmek isteyen, "bir filo kadar öğretmen ve diğer adamların" ziyaretlerini kabul etmişti. 39 yaşındaydı ve arkeolojik keşiflerinin saygınlığı vardı; ama bunlar Türk polisinin şüphesini azaltmıyordu: arkeolojiyle mi uğraşıyordu yoksa siyaset mi yapıyordu? Ya da her ikisini birlikte mi?

Bertrand bu sorulara başkalarını da ekliyordu. Gertrude Bell neden Sadrazam Ferid Paşa'yı görmeye gitmişti? "Tesadüfen karşılaştığı" Edouard Huguenin, onu kendi teknesiyle neden Tarabya'da İngiltere Büyükelçisi Nicholas O'Conor'a götürmüştü?

Bertrand, İmparatorluğun çevresini saran ateşin günden güne yükseldiğini hissediyordu. Bir süredir Balkanlarda dramatik olaylar artıyordu. "Kuzeyde Sırbistan'dan, güneyde Yunanistan'dan gelen si-

lahlı çeteler, komşu bölgelerdeki nüfusu kendi ulusları ile dalga geçmeye zorluyorlardı. Makedonya'nın güneyinde Bulgar kiliseleri ele geçirildi ve Yunanlılara verildi. Yunan komitacılar, Türk askeri birlikleriyle birlikte Bulgar çetelerine karşı çalışıyorlardı. Sonra Yunanlılara gereğinden fazla güç bırakmaktan korkan Türkler, Makedo-Romen (Valaklar) özgürleşme hareketini desteklediler. Bu nedenle Yunanlılar, Romen köylerine karşı şiddet uygulanmalarına başladı."

Sürekli cinayetleri, Türklerin kaba baskıları izledi ve büyük güçler, artık bunları hoş görmek istemiyordu. Bundan sonra, Berlin Kongresi ardından yapıldığı gibi, verilen sözlerle yetinmeyi kabul etmiyorlardı. Mitilen'e filolarını gönderip, Makedonya'da mali bir reform dayattıklarından beri, bu reformların ve bunları yerlerinde denetleyebilecek araçların devreye sokulmasını istiyorlardı.

Jön Türkler için bu, Türkiye hükümdarlığına karşı yapılmış aşağılayıcı ve kabul edilemez bir girişimdi. Üstelik bunu imparatorluğun parçalanması için bir açılış olarak görüyorlar ve bundan Abdülhamid'i sorumlu tutuyorlardı.

1908 Haziran'ında Kral VII. Edouard ve Çar II. Nicolas, gizli görüşmeler için Réval'de (bugün Estonya'nın başkenti Talin) bir araya geldi. Konstantinopol'de kamuoyu patlamaya hazırdı; kimse aldanmadı: bu Rus-İngiliz buluşmasının tek bir konusu olabilirdi: o da İmparatorluğun paylaşılması.

Böylece Jön Türkler harekete geçti. Özellikle Makedonya'da olmak üzere, ordudaki ayaklanmaları giderek arttı: 1906 yılında 4, 1907 yılında 13 ve 1908 yılının ilk altı ayında 28 kez ayaklandılar. Abdülhamid, Makedonya'ya 18.000 kişilik bir ordu göndermeye karar verdi; ama birlikler savaşmayı reddederek, ayaklanmayı başlatanlara katıldılar. Sonunda 22 Temmuz'da 5000 kişilik Arnavut Birliği, Kosovo'da toplandı ve Yıldız Sarayı'na Sultanı parlamentoyu toplamaya zorlayan bir ültimatom verdi. Bunun gerçekleştirmesi için kırk sekiz saat süre veriliyordu. Aksi takdirde Makedonya Ordusu Konstantinopol'e yürü-

yecekti. Telaşlanan Abdülhamid hemen nazırlarını topladı.

"Yıldız Sarayı'nda tartışmalar tüm gün ve gecenin bir bölümünde de sürdü," diye yazmış Bertrand. Görüşler paylaşıldı. "En çok kaybedecek kişi olan Topçu Kuvvetleri Komutanı Zeki Paşa şiddet yönteminden yanaydı." Sabah saatin 12'sinde Sultan toplantıdan ayrıldı ve nazırlar, Sadrazam Said Paşa'nın Babıâli'ye götürmekte acele ettiği bir bildiri kaleme aldılar. Hemen gazetelere de gönderilen bildiri, parlamentonun toplanacağını ve anayasanın düzenleneceğini duyuruyordu. Bu duyuru, Bertrand'ın saati saatine yazdığı olaylar zincirine başlangıç işareti verdi.

JÖN TÜRKLER

"Güneşin doğduğu yer", İmparatorluk, bir uçtan diğer ucana kadar büyük olaydan haberdardı ve meşruti bir canlanma yaşıyordu. Halk çılgın bir neşe ile kendinden geçmişti. Ertesi gün sokakları inanılmaz bir kalabalık doldurmuştu. Müslüman ve Hıristiyanlar, aynı coşkuyla mahallelerinde fenerlerin ışığı altında toplanıyorlardı. İstanbul'da, Galata'da yalnızca alkışlar, sevgi gösterileri, eğlence ateşleri, davul ve zurna sesleri vardı. Bu durum, eğlenceleri, gösteriler izleyerek günlerce sürdü. Kokartlar takılıyor ve Fransız Devrimi kutlamalarında görülen döviz ve pankartlar, Türkçe hazırlamış olarak taşınıyordu. Polisler ve büyük kırmızı kalpaklarıyla muhbirler, ortadan kaybolmuşlardı. Kalabalığa karışanlar arasında, dışarıda dolaşması hoş karşılanmayan Türk kadınlar da görülüyordu. Otuz yıllık bir diktatörlük baskısından sonra, evde ve dışarıda konuşma, komşular arası görüşme özgürlüğüne sahip olunacaktı. Bu gün, jurnalcilik rejiminin sonunun geldiği gün diye düşünülüyordu. Daha iyi bir yaşam vaadi taşıyan bu coşkuya kimse duyarsız kalamadı.

"Reformlar! Reformları uygulayalım!" Jön Türklerin sloganı buydu. Başlangıçta büyük bir genel af çıkarıldı. Binlerce siyasi tutuklu öz-

gürlüğüne kavuşurken, oldukça fazla sayıda adi suçlu da aftan yararlandı. Sürgündeki yüzlerce kişi Konstantinopol'e dönmek için can atıyordu. Bertrand, eski öğrencilerini tekrar görmekten çok mutlu oldu: İttihat ve Terakki yöneticilerinden Dr. Bahaattin Çakır, Ahmed Rıza ve özellikle de "büyük coşkuyla karşıladığı Prens Sabahaddin."(Paul Dumont, a.g.e.)

Bertrand, kenttin bir ucundan diğerine toplantı, grev, şölen, tartışma ve hak iddiaları dışında bir şey görmüyordu. Hiçbirini kaçırmamak için her yerde olmak istiyordu.

"Burada, Komite Ermeni papazların imamlarla birlikte faytonla gezmelerine karar verildi. Orada, yurtseverlik içeren doğaçlama tiyatro oyunları sahnelendi. Abdülhamid'in anayasasını öven yüzlerce yeni gazete ve broşür basılıp, dağıtıldı. Burada en beklenmedik durum, Sultanın yüceltilmesiydi! Anayasanın düzenlenmesi, Abdülhamid'in beklenmedik biçimde saygınlığını yeniden kazanmasını sağlamıştı. Günün kahramanı oydu. Toplum ona sevgi ve saygı dolu minnetlerini yöneltiyordu."

Bertrand, Yıldız'da da 26 Temmuz'da kırmızı giysiler ve kokartlarla süslenmiş Ermeni, Yunanlı ve Yahudi gruplarının peş peşe resmi geçit yaptığını gördü. "Müslümanlar kalabalık bir grup halinde askeri okul, tıp mektebi, hukuk, ilahiyat mekteplerinin bayraklarını taşıyarak sıradaki yerlerini aldılar. Göğüslerde altın harflerle yazılmış dövizlerin olduğu kurdeleler uçuşuyordu. Muslin türbanlar takmış ilahiyat öğrencileri, Kuran ayetleri mırıldanıyordu. Geceye doğru Saraya çıkan yolda başka bir tören alayı ortalığa çıkıyordu. Bu kararmış yüzleri, bakımsız sakalları ve soluk fesleri ile hamal, denizci tayfası, kayıkçı, bekçi, dilenciden oluşan karışık bir gruptu. Anadolu geleneğine göre elleri birbirine kenetli olarak yürüyorlardı. Onların bu havasına bakınca, dini bir görevi yerine getirdikleri söylenebilirdi. Akıllarına başka bir şey yapmak gelmez zaten."

Kimse, Sultanın alışık olmadığı böylesi içten sevgi gösterisi yapan

topluluğa, sıkıntıyla katlandığından şüphelenmiş görünmüyordu. "Başlangıçta, kendini alkışlayan kalabalığın önüne çıkmayı reddetti. Yalnızca çevresindekilerin ricası üzerine pencereye yaklaşmaya karar verdi," diye anlatır Bertrand.

"Neden buraya geldiniz?" diye sordu.

"Tek isteğimiz sizi görmek," diye yanıtladı halk.

"Hemen pencereden geri çekildi ve sekreteri Tahsin Bey'e kalabalığa teşekkür etmek üzere birkaç kelime söylemesini istedi."

Bu günlerde hayat alışılmışın dışındaydı. En garip olaylardan biri de, kuşkusuz bir gece üst düzey bir görevlinin Bertrand'ı ziyaret etmesiydi. "C. Bey, diplomatlarımızdan M. Boppe'un Saray önündeki gösterileri sona erdirmek üzere komitenin yanında müdahale etmesini istemeye gitmemi ricaya gelmişti. Daha da güzeli, efendisinin isteğini duyurmak için komiteye başvurmaya, bu hizmeti istemek için de büyükelçiliğe gitmeye gönlü razı olmamıştı.

"Dikkat çekici Türk ya da Doğu işleriyle süslü" sokaklarda baştan sona dolaşan Bertrand, anayasanın düzenlenmesiyle askıdaki sorunların hallolacağına ikna olmuş görünen Batılı güçlerin saflığına şaşırıyordu. Londra'da olduğu gibi Paris'te de, görünüşte bir şey değişmese de, Türk toplumu ve siyasetinin değişimine yardımcı olunacağı düşünülüyordu. Avrupa, büyük bir rahatlık içinde, bundan sonra Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Hıristiyan azınlıkların Türk otoritelerinin zorba tiranlığından korunacağını düşünüyordu. Çünkü hepsi, sonunda özgürlükçü ve anayasal bir rejime kavuşmakla övünen komite yöneticilerinin hâkimiyetleri altındaki reayaya, istedikleri gibi davranmakta özgür olacaklarını sanıyorlardı. Bundan sonra Paris ya da Londra'ya açıklama yapacakları düşünülüyordu. Aynı biçimde komite şefleri parçalanma tehdidini önlemiş olduklarına inanırken, ekim ayından itibaren Bulgaristan'ın resmen bağımsızlığını ilan ettiğini, birkaç gün sonra Avusturya-Macaristan'ın Bosna-Hersek'i topraklarına kattığını ve Girit'in tekrar Yunanistan'a katıldığını görünce şaşkınlıktan

donup kaldılar!

Anlaşmazlık yaygındı. İçeride de anlaşmazlıklar vardı. Arnavutlar, Ermeniler, Makedonyalılar, Araplar ve Osmanlı himayesi altındaki diğer topluluklar "özgürlük, eşitlik, dayanışma" mesajlarına sahip Jön Türkler'in yönetimine coşku ile bağlanmışlardı. Azınlıklar, komite patrikliklerinin ayrıcalıklarını kaldırmaya, okullarında dil olarak Türkçe kullanılmasını dayatmaya karar verince ve "her azınlığa topluluğun büyüklüğü ile orantılı milletvekili sayısı verilmesini" reddedince, yelkenleri suya indirmek zorunda kalacaktı. Sonunda anlaşmazlıklar komiteye de sıçradı. Bertrand'ın eski öğrencisi olan ve Le Play öğretisinden çok etkilenen Prens Sabahaddin, özel girişimin ve Osmanlı yönetiminin ademi merkeziyetçi olmasının desteklenmesi taraftarıydı. Uzun süre kaldığı ve bir özel girişim derneği ile *Terakki* adlı bir gazete çıkardığı Paris'te bu fikirleri edinmişti.

Ahmed Rıza bu ademi merkeziyetçi özgürlükçülüğe, merkezi otorite görüşü ile karşı çıkıyordu. Avrupa'ya ve İmparatorluğun Hıristiyan azınlıklarına karşı güven duymayan Ahmed Rıza, ademi merkeziyetçi bir sistemin İmparatorluğu kaçınılmaz biçimde bölünmeye sürükleyeceğini düşünüyordu. Ahmed Rıza büyük ölçüde ordu tarafından desteklenirken, Prens Sabahaddin, tüm Hıristiyan azınlıkları tarafından çok seviliyordu. Kendi partisi Osmanlı Liberal Partisi'ni kurmak için komiteden ayrıldı. Ama çok geç kalmıştı. Partiyi eylül ayındaki, seçimlerden iki ay önce kurmuştu. Osmanlı Liberal Partisi, yalnızca başkentte tutunmuştu ve seçimlerde büyük bir yenilgi aldı.

Parlamento 17 Eylül 1908'de toplandı ve Ahmed Rıza meclis başkanı seçildi. Hızla memnun olmayan herkes dinlendi. Kim memnundu ki? Jön Türklerin kendileri de zaferlerinin hayal kırıklığını yaşıyorlardı. Abdülhamid'ten kurtulma ve İmparatorluğun yeni parçalanmalarını engelleme gücüne sahip olacaklardı. Oysa yeni rejim, "birkaç ay içinde Abdülhamid hükümdarlığının ilk otuz yılında bırakmadığı kadar çok toprağı bırakmak zorunda kalmıştı."(François Georgeon,

a.g.e..) Sultan Abdülhamid, hâlâ oradaydı ve daha önce hiç olmadığı kadar halk tarafından alkışlanıyordu!

Nazırlar arasından bazıları, ilk günlerin karışıklığından yararlanarak kaçmıştı; diğerleri yakalanmış ve küfürler savuran çılgın bir kalabalığın ortasında Genelkurmay'a (Harp Nezareti) götürülmüştü. En yoksullarından birkaçı, zenginlerin gözünü korkutmak için asıldı. Zenginlerden ise haraç alınmakla yetinildi. Azınlıkların tümü memnuniyetsizdi. Yunanlı, Ermeni, Arap, Arnavut, kısacası Türk olmayanların tümünün milletvekili sayısı, temsiliyet açısından parlamentoda olmaları gerekenin çok altındaydı. Komiteyi bir diktatörlük kurmakla suçluyorlardı. Aşağılayıcı önlemler, başlangıçta Jön Türklere katılmış olan birçok topluluğu yeni rejimden uzaklaştırmıştı; Yunanlı, Ermeni, Bulgar ve İsraillilerin ulus temeline dayalı dernek kurmaları yasaklanmıştı. Makedonyalılar, Bosna'dan toplu olarak gelen Müslümanlar nedeniyle kendilerini tehlikede görüyorlardı. Arnavutların silahsızlanmaları ve kendi dillerini Arap harfleriyle yazmaları isteniyordu ki, bu uygulanması olanaksız bir istekti. İmparatorluk nüfusunun üçte birini, Müslüman nüfusunun yarısını oluşturan Arapların Kuran'ın kutsal dili olan ve bugüne dek tüm Sultanların saygı gösterdiği dillerini kullanmaları sınırlandırıldı.

10 Ağustos 1909 tarihinde *Stamboul*'da yayınlanan bir makale, parlamentoda gürültülü bir tartışma ile süren uzun oturumun sonunda, dinci partilerin ayak diremelerine rağmen, kont Ostrorog'u -bir yabancıyı!- Adliye Nezareti'ne atamak isteyen yeni görüşlere sahip partilere engel olamadığını bildirir: 99 oya karşı 66 oy ile oturum kapanmıştır.

Gerçekten de Türklerin çoğu, reform yapılmasına asla ihtiyaç duymamıştı. Bu nedenle dindarlar ve sofu Müslümanların da öfkelenme gerekçeleri vardı. Rejimin değişmesinden bu yana kentte, Türk kadınlarını kocalarıyla birlikte alışverişe giderken görüyorlardı! Daha da kötüsü, yalnız sokağa çıktıkları görülüyordu! Böylesi edepsizlikler hoş görülebilir miydi? Türk kadınlarının dernekler kurduğu, toplum-

da söz aldığı ve alafranga giyindikleri duyuluyordu. Kısacası ahlak bozuluyordu. Buna tepki gösterilmezse, Türk kadınları sokakta Hıristiyan, utanması olmayan kadınlar gibi yüzlerini de göstereceklerdi! Yeni rejim ülkeyi nereye götürüyordu? Parlamentoda Jön Türklerin milletvekilleri, kadınların özgürleşmesini ve yasa önünde Müslümanlarla Hıristiyanların eşitliğini önermeye cüret ediyorlardı! Bu kadarı da fazlaydı. Tepki göstermek gerekiyordu. Tehlikedeki gelenekleri savunmak için birçok dernek kuruldu. Tepki gecikmedi ve çok sert oldu.

İlk önce, 14 Nisan 1909'da Adana'da büyük bir Ermeni olayları oldu. Dedikoducular "İşte, geleneğe uygun bir durum," dediler. Önceki gün Konstantinopol'de Bertrand, Ayasofya Kilisesi'nde Peygamber'in doğuşunu kutlamak üzere toplanmış (Mevlüt) Müslüman bir kalabalığın içinde bulunuyordu. Orada, çınlayan kubbelerin altında, hasır üzerine çömelmiş, kızıl saçlı, yeşil türbanlı bir vaizin etrafında toplanmış bayrak ve pankartlar taşıyan, uğuldayan alacalı bir kalabalık görmüştü. Vaiz, özellikle yüksek sesle, şeriata aykırı davranan ve alafranga tarzdan etkilenenleri öfkeyle eleştiriyordu. Aynı gece karışıklıklar başlayacaktı. Bu gece, Nisan'ın 13'ünü 14'üne bağlayan gece(2) Bertrand, pencereden bir grup askerin silahlarını havaya boşaltarak eğlendiklerini gördü. Sonra komite binaları ve gazetesine doğru yöneldiler. Orada memurları silahsız hale getirmiş diğer askerlere, grevdeki işçiler, dinci ve hoşnutsuzlar kalabalığı katıldı. Memurlar ve milletvekilleri öldürüldü. Parlamento kapandı, hükümet felç oldu.

Abdülhamid, askerlerin ayaklanmasının altındaki şikâyetlerini araştıran yeni bir sadrazam atadı. Şikâyetleri neydi? "Komite memurları onlara sürekli talim yaptırıyordu; asla camiye gitmiyorlardı ve eşleriyle birlikte sokaklarda geziyorlardı." Ne istiyorlardı? "İstedikleri, dini yasanın daha üstün olmasının sağlanması ve anayasanın gerçek dini ilkeler üzerinde yeniden düzenlenmesiydi."

Aynı zamanda başka bir asker grubu Şeyhülislam'a çıkarak, taleplerini sürdürdü: "Dini görevlerini yerine getirmeyen tüm memurların

görevden alınmasını istiyoruz; hükümetin dini ilkeleri dışlamamasını istiyoruz."

Bu isyancılar, Jön Türk karşıtı değillerdi. Çoğu "basit," cahil ve iyi niyetli askerlerdi; bir an bile düzeni alt üst etmeyi tasarlamamışlardı. "Hatta," diyordu Bertrand, "nazırı devirdiklerinde davalarını diğer Jön Türk nazırları dışında başkasından istemeyi, askeri okul öğrencilerini ve topçuları harekete katılmaya zorlamayı düşünmediler." Ama Jön Türkler için bu iyi bir bahaneydi. Bunu sonuna dek kullandılar.

Bertrand, sabahtan geceye dek kulağı kirişte bu olayların tüm ayrıntılarını dikkatle izliyordu. Jön Türklerin bu isyanlara neden olmadılarsa bile en azından onları cesaretlendirdiklerine, yönlendirdiklerine ve sonunda da kendi yararlarına kullandıklarına ikna oldu. Köklü bir değişiklik yapacaklardı. Makedon Ordusu hemen Konstantinopol'e getirildi. Bu "hareketli" bir orduydu ve bastırma dönmeleri için özel olarak saklanması gerekecekti. 14 Nisan 1909 tarihinde kent kuşattırıldı. Sıkıyönetim ve olağanüstü mahkemeler, hızlı ve acımasız bir bastırmaya izin verecekti. Kentin her yerinde asılma ve kurşuna dizilme olayları görülüyordu. Bertrand, kırmızı saçlı ve yeşil türbanlı vaizi "cezaya çarptırılanların çevresinde, sakin ve uyuşuk bir halde dolaşırken" görünce şaşkınlıktan donakaldı.

Hemen Yıldız'a koştu. Birlikler, tüm parkın çevresini sarmak üzereydi. Maiyet ve hizmetliler tarafından terk edilmiş saray ve köşklerde yalnızca kadın ve çocuklar, bir haftadır yiyeceksiz, dramatik saatler yaşıyorlardı. Yaklaşan ve duvarları titreten top seslerinden korkmuş harem sakinleri, gözyaşı ve sızlanmalar içindeydi. Kadınlar ilerleyen saatlerde başlarına gelecekleri merak ediyorlardı: Öldürülecekler miydi? Hapse mi atılacaklardı? Çevresinde küçük oğulları ile oturan Abdülhamid sakindi. Sonunda teslim bayrağı çekilmesini emretti. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin dört delegesi, Sultanın iktidardan indirildiğini tebliğ etmekle görevlendirilmişti. Heyet birer Türk, Ermeni, Laz(3) ve Yahudi'den oluşuyordu. Abdülhamid'in yanına girip, usulü-

ne uygun biçimde, Şeyhülislam Mehmed Ziyaeddin'in fetvasıyla onaylanmış parlamentonun kararını bildireceklerdi. Abdülhamid kardeşi Reşad yararına tahttan indirilip, sürgüne gönderilecekti ve Selanik'te tutsak kalacaktı.

Bertrand, daha kötüsünü bekliyordu; Jön Türklerin bağışlayıcılığına şaşırdı. Öğrencisi Prens Abdülmecid'in babası Sultan Abdülaziz'in trajik sonunu anımsıyordu; 1876'da azledildikten kısa bir süre sonra ölü bulunmuştu. "Kırmızı defter" de Bertrand, mabeyinci Fahri Bey'in açıkladığı sırları yazmıştı: "Abdülaziz Topkapı'ya nakledildiğinde, III. Selim'in öldürüldüğü odaya kapatılır. Bu Mithad'ın emri ile yapılır. Abdülaziz mabeyinci Fahri Beye sorar: "Fahri, niye buraya kapatıldım? Amcamla aynı sonu paylaşacağım mı söylenmek isteniyor?" Ona tahta kaşıklarla yemek verilir. Hiçbir şey yemek istemez. Ağlamaya başlar, duasını eder; mürekkep hokkası ve tüy kalemi ister. Onu başka bir yere aldırması için Murad'a mektup yazar."

Gerçekten de, Bertrand'ın yazdığına göre Abdülhamid, 13 Nisan tarihindeki protestolarda bir rol oynamamıştı. Kuşkusuz, geleneksel değerlere dönülmesine sevinmişti; ama kendini bu işe karışmaktan sakınmıştı. Şimdi komite 1908 Temmuz'unda alamadığı öcünü alacaktı ve artık iktidarı paylaşmayacaktı.

Yeni Sultan Reşad, sakin ve kendi halinde bir adamdı ve yaşamını yarı kapalı bir biçimde geçirdi. Komite tüm gücünü almak dışında ona bir kötülük yapmadı. Reşad, V. Murad adıyla tahta geçti; ama hiçbir zaman iktidar olmadı.

NOTLAR

1. Voyvoda: Balkanlarda sivil ya da askeri üst düzey görevli.
2. Türkler için Rumi takvime göre 31 Mart (1909 yılında kullanılan takvim); miladi takvimden 13 gün geridir.
3. Karadeniz'in güneydoğusundaki Kafkasya.

11

Önemli Değişimler

Temmuz 1908'de II. Meşrutiyetin ilanından sonra Meclisin aldığı ilk kararlardan biri, Abdülhamid tarafından kazanılmış petrol topraklarını Hazine-i Vezne'den alınıp, Maliye Nezareti'ne verilmesiydi. Komite bu kararı V. Mehmed'e onaylattı. Petrol imtiyazı adayları kendilerini, yeni muhataplarla tekrar başlangıç noktasında buldular. Maliye Nezareti'ne yeni öneriler sunmak için acele ediyorlardı. Deutsche Bank ve Bertrand hariç. Deutsche Bank, Hazine-i Vezne kararnamesinin geçersiz sayılmasına itiraz ediyordu. Bertrand'ın ise kırk beş yıllık anlaşması hâlâ geçerliydi ve büyükelçilikle bankadan destek mektubu almaya çalışmasına gerek yoktu.

Gülbenkyan bu yeni durumu dikkatle gözlemliyordu. Bir evinin bulunduğu Londra'da, Abdülhamid'in baskıcı rejiminin sona ermesi alkışlanmıştı ve liberal düşünceli yeni Türk rejimine sempati ile bakılıyordu. Aynı biçimde Konstantinopol'de de İttihat ve Terakki Cemiyeti, İngiltere'yi parlamenter rejimin anavatanı ve modeli gibi düşünüyordu. Bu karşılıklı iyi düşünceler City bankerlerini, özellikle Osmanlı Bankası sermayesinde sahip olduğu büyük pay sayesinde Fransız parasının baskın bir durumda olduğu, Konstantinopol'de yer almaya teşvik etti.

1910 yılında İngiltere Hükümeti tarafından güçlü biçimde desteklenen dört İngiliz banker, Konstantinopol'de tamamen İngiliz sermayeli bir banka kurmaya karar verdi: Türkiye Ulusal Bankası. Son dere-

ce çıkarcı Gülbenkyan kadere boyun eğdi. Sürpriz: bu yeni bankanın başlıca girişimcileri, Kahire'de Nubar Paşa, "amcasının" evinde tanıştığı Baring kardeşler ve Ernest Cassel'di.

Bu arada Gülbenkyan'ın danışmanlık görevi, Türkiye'deki yeni duruma hızla uyarlanmıştı. Danışmanı olduğu Hazine-i Vezne artık petrol işlerine bakmadığından, Paris ve Londra'daki Türkiye büyükelçiliklerine ekonomi ve maliye danışmanı olarak, bir yıl sonra da Türk Hükümeti'nin mali danışmanı olarak atanmıştı. Paris ve Londra'da Türkiye'nin daimi mali temsilcisiydi.

Bu unvanlar dikkate alınarak, arkadaşları Baring ve Cassel'in yanında, yeni bankanın yönetim heyetine seçildi. Bu Gülbenkyan için çok kesin bir adımdı. Bununla birlikte yeni bir engeli aşması gerekiyordu: Türkiye Ulusal Bankası'ndaki yeni meslektaşları bu girişimi maceracılık olarak gördüklerinden, petrol araştırmalarına en ufak bir yatırım yapılmasına kesinlikle karşıydılar. Gülbenkyan sabırlı olmak ve kurnazlık yapmak zorundaydı. Zamanı ayarlamayı bildi.

Sonunda bir gün Hugo Baring'e, iki yıl önce İngiliz-Hollanda Royal Dutch-Shell grubu ile birlikte Mezopotamya petrol imtiyazını almak istediğini; ama İngiliz Hükümeti yalnızca %100 İngiliz olan İngiliz-İran Petrol şirketine, William Knox d'Arcı'e, destek verme kararı alınınca başarılı olamadığını açıkladı.

Bu Ernest Cassel için bir engel değildi: Türkiye Ulusal Bankası da %100 İngiliz'di ve Ernest Cassel, Galler Prensi'nin arkadaşı ve mali danışmanı değil miydi?

"Evet, ama son bir engel daha var," diye itiraz etti Gülbenkyan.

"Hangisi?"

Deutsche Bank, 1904 tarihinde almış olduğu araştırma izninin sürekli geçerli olduğunu varsayıyordu. Türkler, anlaşmanın 1907 yılında geçerliliğini yitirdiğini açıklamışlardı; ama Almanlar buna tutunuyorlardı ve anlaşmanın süresini uzatmak için her türlü işlemi yapmaya hazır oldukları söyleniyordu!

"Deutsche Bank'ı projemize ortak yapmak iyi bir çözüm olabilirdi," diye ekledi Gülbenkyan. "Ama Almanlara yaklaşmayı ve ikna etmeyi kim başarabilir?"

Ernest Cassel için bu sorun değildi. "Alman imparatoru ile kişisel dostluğu yok muydu? Alman para çevrelerinde büyük bir etkiye sahip değil miydi?" Sonuç olarak bankanın, petrol araştırmaları karşısındaki çekingenliğini aşarak, hemen Babington Smith (Türkiye Ulusal Bankası Başkanı) ile Deutsche Bank başkanını görüştürmeye ve Alman Şansölyesini kabul etmeye hazır olduğunu açıkladı(1). Bunun için Ernest Cassel tek şart olarak, Gülbenkyan'ın bu projeye önemli bir mali katkıda bulunmasını istiyordu. Bu da Gülbenkyan'ın kesinlikle uzun zamandan beri istediği, yirmi yıldır saplantılı biçimde peşinden koştuğu bir hedefti.

Ernest Cassel sözünü tuttu ve işler düşünüldüğü gibi gelişti. Deutsche Bank yöneticileri durumdan memnun oldular. İngiliz yatırımcılarla yapacakları bu işbirliği sayesinde, petrol araştırmalarına tekrar başlamak ve aynı zamanda da Bağdat'ın yapımını tamamlamak için kaynak sağlamayı umuyorlardı.

İngilizler ve Almanlar, hemen 80.000 sterlin sermayeli, Afrika ve Doğu İmtiyazları Şirketi'nde bir araya gelmek üzere anlaştılar. Deutsche Bank araştırma izinleri karşılığı olarak hisselerin %25'ini aldı; Ernest Cassel ve Türkiye Ulusal Bankası %35 oranında katılıyordu ve Gülbenkyan, seçtiği bir petrol şirketine bir kısmını satmak üzere, hisselerin %40'ını alıyordu.

Bu son düzenleme pek de masum değildi. Gülbenkyan, daima kurucularından biri olduğu Royal Dutch-Shell Şirketi ile yakın ilişkide olmuştu. Sahip olduğu 32.000'den fazla hissenin 20.000 adetini Royal-Dutch-Shell Şirketi'ne sattı. Böylece bu şirket yeni şirkete Deutsche Bank'ın olduğu gibi %25 ortak oluyordu. Sir Ernest Cassel ve Türkiye Ulusal Bankası % 35 hisse ile çoğunluğa sahip oluyor, Gülbenkyan'a da %15 pay kalıyordu. Yeni şirketin adı değişti ve Türk Pet-

rol Şirketi oldu.

Gülbenkyan, bir kez daha olağanüstü bir şans yakalamıştı ve bunu üstün girişimci yeteneği sayesinde başarıyla değerlendirmişti. Bu yeni gelişmeler uzun süre gizlendi. Londra Hükümeti ve onların desteklediği İngiliz-İran Petrol Şirketi Yöneticileri, bundan ancak bir yıl sonra haberdar oldular ve İngiliz Hükümeti duruma sert tepki gösterdi.

"M. CONSTANS'IN SALTANATI DAHA KISA SÜRSEYDİ"

Bertrand, aniden Ortaköy'deki evinden çıkmaya karar verdi: Sultan sürgüne gitmişti; Yıldız'a yakın olmanın bir anlamı kalmamıştı. Aile Pera'ya döndü ve Taksim'de bir ev kiralandı: Sıraselviler 160 numara. Muhalif hareketlerin heyecanı ile gösterileri izlemek için kentin bir ucundan diğerine koşturan Bertrand, diğer alanlarla ilgisini kesmiş görünüyordu. Léontine, antika ve sanat koleksiyonları iki kata sıkıştırılmış, parasızlık çekilen bu evde, uzun günlerini ve bazen gecelerini yalnız geçiriyordu. Aile birkaç yıldan beri büyükanne Toussaint'ın konağının satışından elde edilen para ile rahat bir yaşam sürmüştü. Léontine, yolculuk ve Fransa'da uzun süre kalmaları sırasında bir kısmı yenmiş küçük servetinin, kocasının bağışlarıyla hızla eridiğini görüyordu. Kalan servetinin hiç olmazsa bir miktarını koruyabilmek umuduyla büyükelçilikteki kasada saklaması için arkadaşı Cilliere'e teslim etti.

Bu dönemde Cilliere Ortaköy'e taşınmıştı. Artık Yıldız'ı sakinleri boşaltmıştı ve ona yakın olmak sakınca taşımıyordu: Yıldız, korumalarının gitmesiyle yaşanabilir bir hale gelmişti. Köy, tüm sevimliliğine kavuşmuştu ve Cilliere için büyükelçiliğin kışlık mekânı Pera ile, yazlık mekânı Tarabya'nın ortasında bulunma lüksünü taşıyordu. Birine ya da diğeri giderken, at ile kayık arasında tercih yapabiliyordu.

Ama Cilliere, kendisi buraya taşınırken arkadaşlarının buradan ayrılmasına çok üzülmüştü ve Bertrand'ı suçlamaktan geri kalmıyordu:

"Her zaman en garip tercihleri yapmanız şart mı? Tüm sakinleri güvenlik sorunu nedeniyle buradan kaçarken ailenizi Ortaköy'e yerleştirdiniz ve şimdi bu sevimli köy huzura kavuştuğunda da burayı terk ediyorsunuz. Hepsi bu da değil. Burada o zamanki durumunuza göre daha düşük bir ev kirası öderken, şimdi mali durumunuz daha kötü olduğu halde, Pera'nın en pahalı mahallesinde apartman dairesi kiralıyorsunuz."

Bertrand, arkadaşı Cilliere'in bu sözlerini gülerek karşılıyordu; onun ilgisini hoş ama gereksiz buluyordu: petrol geleceğini düşünemeyen zavallı Cilliere... Mezopotamya'nın petrol imtiyazından beklenen gelirleri onunla konuşmanın ne yararı vardı? Bir kez daha bu "çılgın işte" gördüğü engelleri dinlemektense, konuşmamak daha iyiydi! Ayrıca gözlerine yukarı kaldırıp, acı içinde bir gülümsemeyle tencereyi kaynatmak için Kerkük petrollerine bel bağlamadığını söyleyen Léontine'i görmektense, susmak daha iyiydi! Mezopotamya petrol hayalleriyle yetinmeyen bakkala borçlarını ödemeleri gerektiğini dinlemekten daha iyiydi! Sonra Marie vardı; 22 yaşındaydı ve evlenme zamanı gelmişti. "Çeyizsiz evlenmenin uygun olacağı düşünülebilir miydi? Léontine, Marie de Mezopotamya petrollerini mi beklemeli?" diye soruyordu.

Bu efsanevi petrollerle ilgili haberleri konuşmak fazla ertelenemeyecekti. 1909 baharında bir gün Cilliere, neşeli bir gülümsemeyle geldi. Doğruca büyükelçilikten geliyordu ve uzun zamandır beklenen büyük haberi getiriyordu: Constans gidecekti, Constans gidiyordu! 73 yaşında ve on bir yıldan fazla bir süre kaldıktan sonra gidiyordu! Bu büyükelçilikte daha önce görülmemiş bir süreydi ve kuşkusuz bir siyasi topluluğa ait olması gereken Constans'a oybirliği ile yapılmış bir iyilikti; arkadaşları onu memnun etmek için diğerleri ise onu uzak tutmak için bunu istemişti. Constans'ın İçişleri Bakanlığı'nda oluşturmaktan övündüğü ünlü fişleme dosyalarını unutmamıştı.

1909 yılında M.Constans'ın "mali hesapları" ve bunların Fransa çı-

karlarına zarar veren sonuçları açıklanınca M.Victor Bérard: "Küçük nedenler büyük sonuçlar doğurur; Kleopatra'nın burnu gibi, M. Constans'ın saltanatı daha kısa olsaydı..." diye yazdı.

Konstantinopol'de kimse bu gidişten Bertrand kadar mutlu olamazdı. Ne rahatlama! Sonunda işlerine yeniden başlayacaktı. Öncelikle Morgan, Droz, Coulant ve Jacquerez'in eski çalışmalarını ortaya çıkarmak gerekiyordu. İşte tam bu sırada, sanki gökten bir adam gönderildi: Toussaint Rouzaud adlı maden mühendisi bir Fransız. Kısa bir süre önce, Hazine-i Vezne'de petrol yatakları işletmeleri üzerine büyük bir projede çalışmıştı. Hazine-i Vezne Jön Türk Hükümeti yürürlükten kaldırılıp bu konular Maliye Nezareti'ne verildiğinde proje bitmek üzereydi.

Bertrand, Rouzaud ile iyi anlaştı. Rouzaud onun raporunu ele aldı ve rapor üzerinde zaman harcamaktan kaçınmadı. Şimdi güncelleştirilmiş ve tamamlanmış bir çalışması olmuştu. Yalnızca biri büyükelçilikten diğeri bankadan olmak üzere ünlü iki destek mektubu eksikti. Oysa Constans'ın halefi Louis Bompard, Konstantinopol'e gelmişti ve hâlâ petrol sorunu hakkında ne düşündüğü bilinmiyordu. "Onunla bu konuyu konuşmak gerekir mi," diye düşünüyordu. Neden Bompard'ın da Constans gibi inatla reddetmesi riskini alacaktı ki? Yeni büyükelçinin selefi ile Paris'te buluşması geleneği biliniyordu. O halefini etkilememiş miydi? Bu gerçek bir riskti ve kaybedilecek şey önemliydi. Ne yapmalı? Çözüm yine Rouzaud idi. O paravan olacaktı ve ünlü destek mektubunu istemeksizin, işletme projesini büyükelçiye değil de ticaret ataşesine gönderilen bir mektupla sunacaktı. Yalnızca projesinin bununla ilgilenecek para çevrelerine sunulmasını isteyecekti. Bankerlerin kendisi, hükümet destek mektubunu isteyeceklerdi.

Başlangıçta işler düşünüldüğü gibi gitti. Rouzaud'un çalışmasının kısa bir özetinin de eklendiği mektup büyükelçiliğe teslim edildi ve 20 Ekim 1909 tarihinde Orta-Uzakdoğu ülkeleri ticaret ataşesi M. Le-

feuvre-Meaulle Dışişleri Bakanı'na kısa bir mektup yazdı:

"Ekselansları Monsieur Pichon,
Dışişleri Bakanı,

Mezopotamya petrol yatakları konusunda tekrar konuşulmaya başlandığı şu günlerde, siz ekselanslarına ekte seçkin bir maden mühendisi olan M. Toussaint Rouzaud'nun çok ilginç bir çalışmasının özetinin yer aldığı belgeyi göndermenin yararlı olacağını düşündüm.
Ekselansları bu çalışmayı, bu özel konu ile ilgilenecek yatırımcı gruplara iletebilirlerse, minnettar olacağım.
İmza M. Lefeuvre-Meaulle."

Bu mektuba eklenen çalışma daktilo ile yazılmış iki sayfadan oluşuyordu ve altına M. Lefeuvre-Meaulle el yazısı ile eklemişti:

"Ayrıntılı bilgi için maden mühendisi M. Lefeuvre-Meaulle adına bu petrol işi ile ilgilenen kişiye başvurulabileceğini öneririm:
M. Bertrand Bareilles
160, Sıraselviler Sk-Taksim-Pera
Ticaret ataşesi
M. Lefeuvre-Meaulle
Konstantinopol, 20 Ekim 1909"

Fransa Büyükelçisi Louis Bompard, Konstantinopol'e 1909 yılı yaz başında geldi. Nadiren bir Fransız Büyükelçisi Konstantinol'de bu kadar umut ve merakla beklenmişti. İtalya'nın Tripolitan'ı işgal etmeye hazırlandığı, Balkan ülkeleri koalisyonunun savaşı kızıştırmak için bahane aradığı zamanlardı ve Türkiye'nin Fransa'dan beklentileri fazlaydı. Öncelikle kuşkusuz silahlanmak için para bekliyordu; ama tehdit oluşturan çelişkiler konusunda da siyasi destek umuyordu. Diğer yandan reayalar, İmparatorluğun Müslüman olmayan halkları da, Fransa'nın Doğu Hıristiyanlarının koruyucu gücü olma geleneğine daha uygun bir büyükelçi bekliyorlardı. Fransız kolonisi, Cambon gi-

bi bir kont ya da Montebello, Montholon, Noailles ya da Vogue gibi bir markiz büyükelçi bekliyordu. Bertrand'a gelince o, Mezopotamya'da Almanya'nın hâkimiyet kurma niyetlerini açığa çıkaracak ve buna karşı koyabilecek bir büyükelçi istiyordu.

Başlangıçta Bompard, çok fazla kibarlık ve kolaylıklar göstererek herkesi memnun edebildi. Daha sonra Konstantinopol'de görevli yabancı meslektaşları tarafından oybirliği ile kabul edilen bir zekâ ve yetenek sergileyerek kendini kabul ettirdi.

Bertrand ile Bompard hemen iyi bir ilişki kurdular ve büyükelçilikte uzun görüşmeler için sık sık bir araya geldiler. Üstelik Bompard, Stambouline'nin coşkulu bir hayranı olmuştu. *Stamboul* ve *Levant Herald* gazetelerindeki hiçbir şeyi kaçırmamaya çalışıyordu. Öyle ki Stambouline, kısa sürede büyükelçiliğin akşam yemeklerinin gediklisi haline geldi.

Bompard ona "karton" davetiyeler değil, kendi tarzında yazdığı birkaç satırlık mektuplar gönderiyordu. Bertrand'ı "iş giysileriyle"(!) akşam yemeğine davet eden ve "hoş İstanbul hakkındaki güzel hikâyelerinizi dinlemeyi sürdürmek için sabırsızlanıyorum," diye biten birkaç mektup bulundu.

Bağdat işi, Bompard'ın yeni görevindeki en nazik ve kesinlikle de en karmaşık dosyaydı. Ama bu eski işin düğümlerini çabuk çözdü ve hemen tepki gösterdi. Dışişleri Bakanı M. Pichon'a, Pera'dan 28 Kasım 1909 tarihinde gönderdiği uzun resmi yazısında, sakınmadan kendi sonuçlarını açıklıyordu. "Bizim çıkarlarımıza karşı olan bu Alman projesine..." Fransız yatırımcılarının katılımını bildiriyordu. Üzülerek iki bankanın, Alman ve Fransız bankasının, "bakanlığı bilgilendirmeden ve bu yükümlülüklerine ters olarak, diledikleri gibi bir anlaşma imzalayabildiklerini," yazıyor ve büyükelçiliğin "bu anlaşmanın koşullarını bilmediğine ve bakanlığın da aldığı mesajı büyükelçiliğe bildirmemiş olmasına" şaşırıyordu. Ve öfkeyle "Bağdat Demiryolu'nun mali kaynaklarına Osmanlı Bankası'nın %30 oranında katılımı-

nın hiçbir hizmetle ilişkili olmadığını, bu katılımla birtakım haklar elde etmek yerine anlaşmanın yalnızca katılım görevi dayattığını, Deutsche Bank başkanı ile kişisel görüşmesinden öğrendiğini" söylüyordu! Sonunda Bompard mektubunu "yöneticilerin haberdar edilmediği ve yönetim kurulu toplantılarının göstermelik yapıldığı bu işte, Fransa'nın hiçbir etkinliği olmadığını" gözlediğini söyleyerek bitiriyordu.

Bu gözlemler, Bertrand'ın yıllardır söylemekten vazgeçmedikleriyle tamamen aynıydı. Bompard'ın satırlarını kelimesi kelimesine Bertrand da yazabilirdi! Ne rahatlama! Sonunda Konstantinopol'de onun görüşlerini benimseyen bir büyükelçi, Fransa çıkarlarına ihanete karşı çıkan, hükümetin körlüğüne şaşıran ve bunu söylemekten çekinmeyen bir Fransız Büyükelçisi vardı. Harika bir durum değil miydi? Üstelik Bompard bu kadarla da kalmıyordu. Mektup ve telgrafla neredeyse her gün Pichon'a, Bağdat işinde Osmanlı Bankası'nın Fransız yatırımcılarının davranışını ifşa etmek için yazmaktan vazgeçmiyordu.

Bertrand, büyükelçi bu kadar da konuya girmişken ona projesinden, 1899 Eylül'ünde aldığı imtiyazdan ve karşılaştığı engellerden söz etmeye karar verdi. Bompard'ın bunu çok iyi karşılayacağını düşünüyordu; ama büyükelçi bu noktada müdahale edemezdi, çok erkendi. Ticaret Ataşesinin, Toussaint Rouzaud'nun raporu eşliliğinde, Dışişleri Bakanlığı'na yazdığı mektup, kısa süre önce gönderilmişti ve Quai d'Orsay'ın yanıtını beklemek uygun olacaktı.

Bekle. Bekle. Beklerken ne yapılır? Bertrand sürekli meşgul olsa da, ücret aldığı mesleki etkinlikleri pek de fazla değildi. 1908'den bu yana özel ders vermeyi bırakmıştı. Özel ders verdiği öğrencileri ve çok sayıda Alman eğitimcinin geldiğini üzülerek gördüğü Mekteb-i Tıbbıye-i Askeriye-i Şahane ile Mekteb-i Bahriye-i Şahane'deki dersleri azaldı. Aslında artık bu okullar, Türk Ordusu yararına görev yapıyorlardı. Gerçekten de çok az ücret ödeyen bu iki okul ve iki gazeteye, *Stamboul* ve *Levant Herald*'a, yazdığı makaleler dışında kazanç

kaynağı yalnızca *Dépeche de Toulouse* ve *Journal des débats*'ta gönderdiği birkaç makaleydi.

Ekim 1908'de, II.Meşrutiyet ilanından iki ay sonra, Pierre Legoff (Stamboul'un sahibi), E. Giraud ve A. de La Jonquiere ile birlikte kendi gazetesi *Le Bosphore*'u tekrar yayınlamaya başlamıştı. İmparatorluktaki herkesin, söyleme ve yazma konusunda bir özgürlük dönemine girildiğine inandığı böyle coşkulu bir zamanda, her gün çok fazla sayıda yeni yayın çıkıyordu.

Başlangıçta büyük günlük İngilizce gazete *Levant Herald* tarafından basılan *Le Bosphore* beş ay sonra, Lüleci Hendek Sokağı'nda Antoine Mourkides, Pierre Daffos'nun kızı ile evli Alexandre Rocca adlı iki Fransızın daha basit olan matbaasına sığınmak zorunda kaldı. Pirenelilerin dayanışması sürüyordu. Ne yazık ki, basın özgürlüğü kısa ömürlü oldu; sonuç olarak okuyucu sayısı azaldı, gazete borca battı ve devam edemedi.

Evde ve dışarıda para iyice azalmıştı; hayat çok zorlaşmıştı ve Léontine "bir şeyler yapmayı" istiyordu. Çünkü hazır bir çözümü vardı: dile getirmeye cesaret edemediği yasak bir öneri olan bodrumdan çatı katına dek, tüm evi dolduran koleksiyonun bir kısmını satmak.

Bertrand'a gelince, ilk kez büyük bir mutlulukla boş zamanların büyük ülkesine sahip olduğunu keşfediyordu. 1910 Haziran'ında, konusunda başvuru kitabı olarak düşünülen, Konstantinopol Ermeni Kilisesi Başkanı Malachia Ormanyan'ın "Konstantinopol'de Ermeni Kilisesi Tarihi" adlı yapıtına çok güzel bir önsöz kaleme aldı. Bununla birlikte boş zamanlarının çoğunu alışık olduğu gibi uzun Konstantinopol gezilerine adıyordu.

Meşrutiyet'ten bu yana yolunu, daha sık Asya yakasına çeviriyordu., Prens Mecid'e otuz üç yıllık uzun hapis hayatından sonra çıkış izni verilmişti. Büyük bir rahatlama ile Boğazda gezmiş ve Üsküdar'a bakan ağaçlıklı tepelerdeki Çamlıca'da, Şerif Ali Haydar'ın topraklarının yakınına yerleşmeye karar vermişti. Bu seçim şaşırtıcı değildi: iki

Prens çocukluklarından beri tanışıyorlardı. Ali Haydar, Mecid'ten ancak üç yaş büyüktü ve Bertrand'ın İmparatorluk prenslerinin eğitiminden sorumlu olduğu dönemde Yıldız "okulu"na birlikte geliyorlardı.

Yaz nedeniyle Hidiv de Çubuklu'daki yeni evine geldiğinde, üç arkadaş yıllar sonra ilk kez bir araya gelebildiler. İki yolculuğu arasında diplomat Emir Bedirhan da onlara katılınca, Prensler "dörtlüsü" tamamlanmıştı. Bertrand için bu toplantılar mutluluk anlarıydı. Dört arkadaş da, Batı'da rağbet gören, aynı liberal düşünceleri paylaşıyorlardı; fakat hedefler konusunda anlaşsalar da, bu hedeflere ulaşmak için gerekli yol ve araçlar konusunda farklı düşünüyorlardı. Aynı zamanda dördünün de güzel bir gelecek için sabırsızlandığını ve belli konularda kaçınılmaz olarak birbirlerine rakip, hatta karşıt konumlarda yer alacaklarını gözden kaçırmadıklarını söylemeye gerek yoktu. Aralarındaki incelikli tartışmalar, az rastlanır nitelikteydi. Kusursuz inceliklerini koruyarak, yoğun biçimde fikir alış verişinde bulunabiliyorlardı.

Bu toplantılar coşkulu Bertrand'ın hayranlık duyduğu bir şölendi. Kibarca kendilerine hâkim olmalarının, uzun bir dostluk ve karşılıklı saygıdan olduğu kadar, aynı zamanda da Doğu kültürü temeline sıkıca demir atmış Batılı eğitimden kaynaklandığını düşünüyordu.

O yaz Mısır Hidivi'nin mekânı, eğlenceye pek uygun değildi. Balkan Savaşlarının arifesiydi ve Abdül Razzak Bedirhan, her yolculuğundan dönüşte, tehlikeli haberler getiriyordu. Aynı zamanda Kürdistan'ın otonomisi ve bağımsızlığı için aynı özlemi duyuyordu; ki bu istek, Asya ve Afrika'da olduğu gibi, Avrupa'da da İmparatorluğun hâkimiyetinde olan tüm ulusları ayaklandırıyordu.

BERTRAND BAREILLES'IN ARKADAŞLARI

II. Meşrutiyet'in tüm bu karışıklıklarına rağmen Bertrand, hayranlarını asla unutmamıştı. Onları uzun süre ihmal ettiği için kendini suçluyordu ve böyle bir gereklilik yokken bile, arada onları ziyaret ediyordu.

Hayranları çok fazlaydı; *Stamboul* ve *Levant Herald* makalelerini toplamakla yetinmek istemiyorlardı. Onu görmek ve onunla konuşmak istiyorlardı. Yeni düzenlemeyle gündeme gelen modern düşünceler sayesinde kadınlar cesaretlenmişlerdi ve eski geleneklere pek bağlı kalmak istemiyorlardı. 1910 ve 1911 yıllarındaki muhalefet hareketi 1909 yılındaki başarısız karşı devrim hareketi ile bir an yavaşlasa da, tam bir gelişme içindeydi. Kadınlar edebiyat salonları açıyorlar, toplum içinde söz alıyorlardı. İyi Türk ailelerinin kadınları, Yunanlı ve Ermeni meslektaşlarını örnek alarak, yüzlerini açıyorlardı. Kadın dernekleri kuruyorlar, kendi gazete ve dergilerini çıkartıyorlar ve buralarda kendilerini yetiştirmek istediklerini, toplum hayatına katılmak istediklerini, peçeyi ve kapanmayı reddettiklerini gösteriyorlardı.

Tüm bu olanlar son derece heyecan vericiydi. Bertrand bu derneklere üye olan birçok arkadaşını sayıyordu. Bazıları öğrencileriydi; diğerleri de Stambouline'deki makalelerinin sürekli okuyucularıydı. Bu derneklerden birkaçının başında, şimdiden yapıtlarıyla tanınan, romancı Fatma Ali, Nakiye Hanım ya da 1908'den itibaren kadınları Geliştirme Derneği kurmuş olan Halide Edip gibi ileri gelen Türk kadınları vardı. İngiltere'deki kadınlara seçme ve seçilme hakkı sağlamaya çalışan hareketle iletişim halindeki bu dernek, üyelerine eğitim olanakları sağlamaya çalışıyordu. Bu özgürleşme çabaları, çok ürkek de olsa, toplumun tutucu kesimlerinde hoşnutsuzluk yaratıyordu. "Yolda birkaç peçesiz kadının görülmesi sorun çıkmasına ve şiddetli tepkilere yol açıyordu; kadınlara sokakta saldırılıyordu[...]. Ateist olduklarından şüphelenilen İttihat ve Terakki Cemiyeti, toplumdaki ahlaksızlığın sorumlusu görülüyordu. 1911 yılında Şeyhülislam açıklama yapmak zorunda kalacaktı: "Peçe takma ve kapanma zorunluluğunu, Avrupalı gibi giyinme ve sokağa yalnız çıkma yasağını hatırlatıyordu." (P. Dumont,a.g.e.)

Bu yasaklar hareketi yavaşlattı; ama durdurmadı. Risk alma ve tehlikeyle karşılaşma düşüncesi uyarıcılardan biri olup, yasak meyveleri

tatma isteklerini artırmış olmalıydı. Avrupa'da toplum bu hareketlere ve sürdürdükleri geleneklerin evrimine büyük ilgi duyuyordu. Yazar ve gazeteciler, bu anektodlara meraklı okuyucularını tatmin etmek için Konstantinopol'e akın ediyorlardı.

Fransız romancı ve gazeteci Marcelle Tinayre, karşı muhalif hareketinin arifesinde, Nisan 1909'da Konstantinopol'e gelmişti. Tüm bu olaylar sırasında Konstantinopol'de bulunmuş ve Jön Türkler tarafından yürütülen baskılara, Sultanın azledilmesine ve sürgüne gönderilmesine tanıklık etmişti. Gözüpek ve meraklı Marcelle Tinayre her şeyi görmek, her şeyi anlamak istiyor ve dönemin etkili kişileriyle tanışmak için yanıp tutuşuyordu. Bu, sıra dışı bir rehber olmaksızın yapılabilecek bir iş değildi. Ama şans yüzüne gülüyordu. Ona "*Débats'ın* seçkin muhabiri M. Bertrand Bareilles," coşkulu, sabırlı ve yorulmak bilmez bir biçimde rehberlik yaptı. Türkiye'ye birkaç gün geçirmeye gelmiş olan Marcelle Tinayre, her şeyi görüp ancak iki ay sonra Türkiye'den ayrılabildi. Paris'e dönünce canlı belgelerle desteklenmiş, nesnel bir kitapta bu yolculuğunun anılarını mizah katarak anlattı. Kitapta her şey vardı. Konstantinopol'de top atışları arasında yapılan baskınları, cinayetleri, Yıldız'ın ele geçirilişini, kamalı Kürtleri, sokak lambalarında kaybolan askerleri, otel salonunda piyano çalan Amerikalı turisti; Jeanne-Blanche deniz askerleri tarafından desteklenen, otuz altı Makedonyalı ile korunan büyükelçilik binasında mahsur kalan Constans'ı ve Abdülhamid'in sürgüne gidişini görmüştü.

Asla tatmin olmayan Marcelle Tinayre, "özgürlük kahramanları"nı görmek istiyordu. Bertrand onu Meclisi Mebusan'ın Başkanı Ahmed Rıza Bey ile tanıştırdı; ama bu ona yetmedi. "Muhalif hareketin ruhu", zaman ustası "dev," Şevket Paşa'ya takdim edilmek istiyordu. Tanıştı ve onu yazdı:

> "Bakır rengi ve hareketli gözleri, derinlere yerleşmiş girintili çıkıntılı bir yüzü olan uzun boylu zayıf bir Arap. Gerçekten çok keskin bakışlı gözleri, Şevket Paşa'nın yüzünü unutulmaz hale getiriyor. Ener-

ji, cesaret, açıklık ve eski zaman erkeklerinin saygısına sahip. Bir salon militanı, bir nutukçu değil. Gerçek bir asker. Bir erkek.

Yakışıklı Arap savaşçı, Marcelle Tinayre'a açıkça çok çekici gelmişti. Ama doymaz biçimde her şeyi daha fazla görmek istiyordu. Abdülhamid'in kardeşi V. Mehmed Reşad'ın tahta çıktığı Eyüp Cami'sini görmek istedi. Caminin yakınlarına gelince, "yeşil çınarların arasında, beyaz ve yaldızlı yollardaki mermer yapıların" uyumu ile büyülendi. Çok iyi bildiği gibi, inanmayanların girmesinin yasak olduğu caminin içine girmeyi hayal etti. Sonra arkadaşlarından birine nasıl "Çınarlı Avlu'dan dalgınlıkla içeri girdiğini ve hemen kutsal yerden dışarı atılıp azarlandığını," anlattı. "Oraya girmeyi istemiyordum, istekten ölüyordum... Tüm kadınlar bunu anlayacaktır!"

Bu, Bertrand'ın yanıt vermeyi görev edindiği bir meydan okuma olmalıydı ve Marcelle Tinayre haklı çıktı. "M. Bareilles bizi Eyüp'e götürdü. Onun sayesinde inanmayanlara yasak olan kutsal camiye girip, gerçek bir araştırma yapabildik." Camideki yaşlı hoca ile konuşup, Makedonyalı korumalarla uzun uzun çene çaldıktan sonra Bertrand, Marcelle Tinayre ve arkadaşlarını Çınarlı Avlu'ya, sonra ikinci avluya ve en sonunda da patavatsız Marcelle Tinayre'ın şapkasını astığı kutsal mezarın bulunduğu yere götürdü! Ama müezzin ezan okumaya başlayıp, sofular gelmeye başlayınca Bertrand, çıkmaları gerektiğini bildirdi.

Marcelle Tinayre'nin tüm istekleri karşılanmıştı! Aşağıdaki küçük betimlemeyle Bertrand'a minnettarlığını dile getirdi:

"M. Bareilles çok hoş bir adam. İstanbul âşığı, Bizans tutkunu. Yumuşak bakışlı, karışık saçlı, kötü redingotlu bu adam, gerçek bir bilgenin mükemmel ruhuna sahip. Saatin kaç olduğunu, harcadığı zamanı önemsemez. Dünya güçleri ve nimetleri ile ilgilenmez. Eski rejimin İmparatorluk Prenslerine dek birçok önemli kişiyi yakından tanımış ve buna rağmen zengin değil![...] Çok geniş ve çok derin bir bilgiye sahip ama ünlü değil. M. Bareilles'in arkadaşları ona büyük

bir servet sağlamamış olan değer ve yeteneklerine saygı duyar; ama alçakgönüllü ve dingin M. Bareilles kaderine razıdır. Olabildiğince geç, Bizans kadınları Christ Pantocrator ve Panaghia'nın göğüne gittiğinde onu görmekten çok memnun olacaklar ve M. Bareilles tüm sonsuzluk boyunca mozaik bir tahtta oturup, azize Hélene ve ve aziz Chrysostome ile arkeoloji çalışacaktır." (Marcelle Tinayre, Türkiye Yolculuk Notları, Paris, 1909)

Marcelle Tinayre, rehberinin "melek" sabrını övmekten geri kalmıyor; bunu yapması gerekiyordu. Çünkü Eyüp onu tatmin etmemişti. Yunanlı, Ermeni ve Türk kadınlarının aile yaşamını görmek ve özellikle de Türklerin haremine girmek istiyordu. Sonra bir kız okulunun eğitimcileriyle ve Abdülhamid'in kurduğu çocuk hastanesinin hemşireleriyle tanışmak istedi(2). Ama gene tatmin olmadı. Feminist ruhlu savaşçı Marcelle Tinayre, en önemli dileğini söyledi: Özgürleşme hareketi için mücadele eden, dernekler kuran, gazeteler, dergiler ve bildiriler çıkaran kadınlarla tanışmak." Bertrand bu dileği de mükemmel bir biçimde yerine getirdi. Marcelle Tinayre'ı doğruca Zabel Essayan'a götürdü.

Yeni özgür rejim heyecanı ile romancı, 1908 yılında kalmak niyetiyle Konstantinopol'e dönmüştü. Bir Türk ile evli Fransız arkadaşı Mm. Hasan Fehmi Bey yardımıyla, Osmanlı Kadınları Dayanışma Derneği'ni kurmuştu. Müslüman ve Hıristiyan dokuz kadından oluşan bir kurul, bu derneği yönetiyordu ve dernek, "toplantılar, konferanslar, yayınlar, ücretsiz eğitimler ve Hıristiyanlara Türkçe, Müslümanlara Batı dilleri eğitimi ile, tüm kadınları ortak çıkarları doğrultusunda bir araya getirmeyi" amaçlıyordu. Hiç de azımsanacak gibi değil.

Hıristiyan kadınlar doğal olarak en girişken olanlarıydı. Bazıları, bu şansız ve "büyüsü bozulmuş" Müslüman arkadaşlarına "yardım" etmek için aşırı bir çaba gösteriyordu. Oysa büyüsü bozulanların sayısı çok fazlaydı. Marcelle Tinayre'ın yazdığı gibi "Pierre Loti'nin kitabından düzinelercesi ortaya konmuştu. Evet, birçok kadın ne kadar

şanssız olduğunu öğrendi! Romanı okumadan önce bu kadarını beklemiyorlardı."

Zabel Essayen ve Marcelle Tinayre, olabildiğince yakınlaşarak, duygu ve düşüncelerini paylaşacaklardı. Aynı düşüncelerin yol açtığı ateşli coşku ile ikisi de, dönemin önemli kişileri üzerine yazma tutkusu ile besleniyorlardı. İkisi de tanıştıklarına ve rehberleri Bertrand Bareilles sayesinde meraklarını birlikte giderebildiklerine çok memnun olmuşlardı. Böyle olmaktan memnun Bertrand Bareilles, arasıra kısa süreliğine evine uğruyordu.

Léontine, Konstantinopol'de II. Meşrutiyet'in ilanına sevinmek için nedeni olmayan az sayıdaki kadından biri ya da tek kadındı. Kocasını öncekinden çok daha az görüyordu... Artık Asya'nın sakin sularına geziler, Kızıl Adalara kaçamaklar yoktu; neredeyse Abdülhamid zamanlarını özlüyordu.

İMPARATORLUK AİLESİNE NE OLDU?

Bertrand Sultana ne olacağını merak ediyordu. Ailesinden birkaç kişiyle 1909 Nisan'ından bu yana kapalı olduğu Selanik'teki Alaatini Villası'ndan çok az haber gelmişti. Yalnızca Abdülhamid'in açıklamalara ve tehditlere boyun eğerek, tüm kişisel servetini yeni hükümete bırakmayı kabul ettiği biliniyordu. "Bu ordu için," diye tekrarlanıyordu ona. "Ülke tehlikede, silah ve cephaneye ihtiyacımız var. vs." Deutsche Bank'ın üç yöneticisi, Alman büyükelçiliğinden bir görevli eşliğinde, İttihat ve Terakki Cemiyeti temsilcileri tarafından hemen teslim alınacak olan para ve tahvil dolu altı büyük valizle birlikte Alaatini Villası'na geldi.

Abdülhamid'in yanında sekiz oğlundan yalnızca biri vardı; 16 yaşındaki Hayri. Küçük yaşından beri bir virtüözdü. Piyano, viyolonsel, obua ve flütü çok iyi çalıyordu; kendisinin yönettiği bir orkestra kurmuştu. Son derece duyarlı bu genç oğlan, babasından ayrılmayı red-

detmiş ve ne olursa olsun babasının sonunu paylaşmayı istemişti. Abdülhamid'in yanında eşlerinden ikisi ve son üç kızı vardı: 22 yaşındaki Şadiye, 19 yaşındaki Ayşe ve üç ay küçüğü Refia.

1910 yılında bir Ocak günü, Sultanın dört çocuğunun Konstantinopol'e geri geldikleri öğrenildi. Hayri eğitimini sürdürmek üzere, üç kız da evlenmek için dönmüşlerdi. Onlarla birlikte Selanik'teki eşlerden biri olan Sazkar da dönmüştü. Hepsi için bu ayrılık çok acıydı; ama en zoru Ayşe'nin yaşadığıydı kuşkusuz. Kız kardeşi Refia, Selanik'ten annesi Sazkar ile birlikte gelmişti. Diğer kardeşleri Şadiye ve Hayri, Konstantinopol'de olan annelerini bulacaklardı. Kendisi ise babasını ve bundan sonra eski Sultana eşlik edecek tek kişi olan dördüncü kadın, annesi Müşfike'yi Selanik'te bırakıyordu. Ayşe ve Refia kısa bir süre sonra fotoğraflarına bakarak, seçtikleri eşleri ile evleneceklerdi.

Ayşe, Bertrand'ın gözdesiydi. Büyük kutlamalar vesilesiyle babası Sultana gösteri yapmaya gelen, uzun siyah kirpikli zarif bir genç kız yüzü hatırlıyordu. Çocuksu havasına katabildiği ağırbaşlılıkla müzik, resim ve kaligrafideki uygulamaları ve ciddiyetiyle yavaşça gelişiyordu. Bertrand, Ayşe'nin piyanoyla çalmayı sevdiği Offenbach notalarının müzik odası penceresinden Yıldız Parkı'na yayıldığını hatırlıyordu. Kader bu çocuğa acımasız davranmıştı. Gelecekte onu neler bekliyordu, acaba?

Abdülhamid çok uzun süre beklemişti; muhalif hareket, yarışı kazanmıştı. Mezopotamya altını ile her şeyi kurtarabilecekti. O olmayınca her şeyi kaybetmişti. Önce gücü elinden alınmıştı. Sonra ailesinden ayrılmıştı. Daha sonra da petrol alanları elinden alınmıştı. İşte sonunda banka hesapları da boşaltılmıştı.

PİERRE LOTİ'NİN SON ZİYARETİ

15 Ağustos. Evde Marie kutlanıyordu. İki ay sonra 23 yaşında olacaktı. Léontine düşünceliydi: Abdülhamid, hapiste ve tamamen yıkıl-

mış olduğu halde, kızlarını evlendirmenin yolunu bulmuştu! Bertrand bu konuda ne yapacaktı?

Oysa aynı gün 15 Ağustos 1910'da Pierre Loti geldi! Türkiye'ye yedinci kez geliyordu. 60 yaşındaydı. Emekli olmuştu. Meraklı ve hayran kalabalığından kaçmak umuduyla kimseye haber vermeden gelmişti. Ama herkesin onu tanıdığını hesaba katmamıştı. Eylül 1903'deki son gelişinden bu yana üç roman daha yayınlamıştı, 1906 yılında yayınlanan *Les désenchantées*, Konstantinopol'de önceki kitaplarından daha fazla ün kazanmıştı. Başlangıçta Kandilli'de Ostrorog'larda kaldı. Ama gençliğindeki çevre ve atmosferi, Aziyade'nin anısını, son kez tekrar bulmak istediği eski İstanbul'da bir yer arıyordu. Duygusal ve romantikliği sürüyordu. Ostrorog'ların yalısında, odasının penceresinde, haremdeki kadınların yaptığı gibi Boğazdan gelip geçen gemileri seyrederek saatlerce kalabiliyordu. "Bir gün Loti, çıkıntılı pencerelerden birinin önünde oturmuş, tahta parmaklıklardan kontese konuk olarak gelen bir Türk Prensesini gizlice görmek için dışarıyı gözlüyordu. Görkemli kayık, mermer iskeleye yanaşmıştı ve Prenses yere ayak bastığında yaşmağı kısa bir süre için açıldı. Loti, trajik solukluktaki güzelliğini gördü. Tedavisiz bir hastalıktan muzdaripti. Şatafatlı haremlerin tüm güzelliğini, zarafetini ve gizemini temsil eden son derece romantik bir yüzü vardı. Ziyareti sırasında bayılmıştı; bu da kişiliği ile uyum içindeydi! En yakın odaya taşınmıştı; ki bu oda, Pierre Loti'nin bulunduğu odaydı. Kendine geldiğinde ona nerede olduğunu söyledi. Prenses, kendisine Loti'nin kitaplarının verildiğini söyledi. Bu "uzak Prenses" ile tekrar karşılaşma sevincinden yoksun Loti, Prensesin güzel başını koyduğu yastığın değiştirilmesini yasakladı. Bu da kişiliği ile uyum içindeydi."(L.Blanch, Pierre Loti, Paris, 1986)

Pierre Loti, Ostrorog'lardaki bu kalışında ilk kez Prens Mecid ile karşılaştı. İki adam iyi bir iletişim kurdular ve görüşmeyi sürdürdüler. Prens, yazara anı olarak iki yağlı boya manzara tablosunu armağan etti. Pier Loti, Sarayburnu ve Çamlıca Koyu tablolarını, Rochefort'daki

müze evinin en güzel köşesine astı.

Kontes Ostrorog, eski arkadaşının ısrarı üzerine İstanbul'un geleneksel eski mahallesinde, az çok düzgün bir daire buldu. Orada hayranlarından kaçacağını umuyordu; ama önceki gelişinde olduğu gibi hastalandı ve bakıma ihtiyacı oldu. Nekahet dönemini Ortaköy'de, Cilliere'in evinde geçirdi ve dönene kadar orada kaldı.

Bompard, bir zamanlar seleflerinin yerleştirdiği geleneğe bağlı kalarak bir grup arkadaşını Bursa'ya gezmeye davet etti. Loti'de geziye katıldı; onu bir sürpriz bekliyordu: Paul Cambon da davetliler arasındaydı! Onunla Bursa yolculuğu, bir haç yolculuğu havasını alacaktı; yedi yıl geriye bir yolculuktu. Londra'da daimi Büyükelçi olan Paul Cambon, uzun süredir Türkiye'ye gelmeyi istiyordu; Berlin'de büyükelçi olan oğlu Jules ona eşlik edecekti. Hepsi için bu yolculuk bir kutlama oldu. Grupta "Türkiye'de efsanesini koruyabilen tek kent" olan Bursa'ya hayran olmayan kimse yoktu (André Falk, Türkiye, Paris, 1956). Hepsi ışığının güzelliğini, servi yeşilliklerini tatlı serinliğini, kaynak ve çeşmelerinin müziğini, eski Türk mahallelerinin renkli ve canlı sokaklarını sevmişti. Kalbinde dünyanın en güzel yeri olarak eski İstanbul kalacak olan Pierre Loti bile, Bursa'nın gözde bir şehri olduğunu söyledi. Bu vesileyle Bertrand ve Cilliere, Helen, Roma, Bizans, Selçuklu ve Türk dönemleri yaşamış ve Osmanlı başkenti olmuş, geçmişin anıtlarıyla dolu; binlerce kadife ve ipekli dokumacılarıyla capcanlı Bursa'ya tekrar birlikte gelmenin mutluluğu ile coştular.

Konstantinopol'e dönüşte Pierre Loti beklediği sakinliği ve yalnızlığı bulamadı. 17 Eylül'de "MM. Paul ve Jules Cambon onuruna Fransız Birliğinde verilen ve Le Stamboul'da Konstaninopol'deki tüm Fransızların davet edildiği şarap gecesine" katılmak zorunda kaldı. Sonra Topkapı'ya gitmek istediğinde Winston Churchill ve eşinin aynı gün İmparatorluk hazinesini gezmek için özel izin almış olduğunu öğrendi. Son olarak da, yalnız görmek istediği Sultan Mehmed V. Reşad'a veda etmek için Yıldız'a gittiğinde, aynı gün davetli olan Bom-

pard ve Paul Cambon eşliğinde görüşmek zorunda kaldı. 23 Ekim 1910'da Pierre Loti, bir daha asla göremeyeceğini düşündüğü Konstantinopol'den yüreği daralarak ayrıldı.

NOTLAR

1. C.S. Gülbenkyan'nın anıları, R. Hewinks, a.g.e..
2. Ünlü "Hamidiye Etfal Hastanesi", Bertrand Bareilles burada resmi çevirmen olarak çalışmıştı.

12

Yine Vefasız İngiltere

Türkiye bir dizi çatışmanın içine giriyordu ki; bu çatışmalar, onu gözünün yaşına bakmadan Birinci Dünya Savaşı'nın büyük acılarına dek sürükleyecekti. Hem de kötü tarafta. İsyanlar, bir kez daha Balkanlardan başladı ve Arnavutlar Kosovo'da ayaklandılar. Bu adeta Balkan Savaşlarının başlangıcıydı. Sırbistan ve Yunanistan ittifak kurdular. İlk olarak Makedonya alınacak, ikinci olarak da tüm Yunan dünyası birleştirilecekti. Sonra Bulgaristan ve Monténégro, karşılıklı olarak bazı bölgelerin devredilmesi sözü vererek, koalisyona katılacaklardı. Monténégro düşmanlığı başlattı; savaş bunu çoğaltı ve bu da Türk Ordularının felaketi oldu.

İkinci Balkan Savaşı'nın sonunda, 10 Ağustos 1913'de Bükreş'te barış anlaşması imzalandığında, Yunanistan Girit, Pire ve Selanik ile birlikte Makedonya'nın bir kısmını aldı. Sırbistan topraklarını Makedonya'nın kuzeyine genişletti, Bulgaristan da Taras'ı aldı. Arnavutluk bağımsızlığını kazandı. Bu arada İtalya, Beyrut'u bombalayıp, Afrika'nın kuzeyine birliklerini çıkardıktan sonra, 15 Ekim 1912 tarihli d'Ouchy Anlaşmasıyla Sirenek, Tripolitan ve Rodos adasını almıştı.

Sahnenin dışında yaşanan bunca bozguna, içerde ciddi karışıklıkların eşlik etmemesi düşünülemezdi. Türkiye'nin yeni yöneticileri, kendi içlerinde birbirlerini yemekle meşguldüler. Daima sürtüşen iki taraf vardı: bir yanda Prens Sabahaddin'in liberalleri, diğer tarafta en köktenci ulusalcılar. Bu dönmede bu aşırılık yanlısı grup, gücü elinde

bulunduruyor ve Abdülhamid'in en kötü dönemindeki gibi bir diktatörlük sürdürüyorlardı.

Bertrand, onlar arasında İttihat ve Terakki Cemiyeti'ni kuran Jön Türklerin önemli şeflerinden çoğunu gördü. Başlarında Enver, Cemal ve Talat Paşalar vardı ki, 1908 ve 1909 yıllarında iki darbe yapmış ve Abdülhamid'i zorla tahtan indirmeye çalışmışlardı. İki rakip tarafın da liderleri, düşüncelerini Fransız Devrimi'nden alıyordu. Eski Fransızca öğretmenleriyle samimi ilişkilerini sürdürmüşler, 1789 dönemi ve cumhuriyet üzerine sorular sorma alışkanlıklarını korumuşlardı.

Alphonse Cilliere arkadaşı için kaygılanmak üzere açılışı yaptı:

"İttihatçılara düşünce babalığı yapamazsınız. Ve polisin Konstantinopol'de sizin varlığınıza uzun süre izin vermesini bekleyemezsiniz."

"Öncelikle ben, 'düşünce babalığı' yapmıyorum. İkincisi, ittihatçılar bugün gücü elinde bulunduruyorlar; son olarak da çok iyi bildiğiniz gibi onlar, benim eski arkadaşlarım ve çoğu da eskiden öğrencimdi."

"Kuşkusuz, ama siz diğer tarafın gözünde şüphelisiniz ve büyük risk alıyorsunuz."

"Liberaller? Ama onların Şefi Prens Sabahaddin de benim arkadaşım, onun da öğrencim olduğunu iyi bilirsiniz!"

"Her iki tarafla da görüşmeyi bırakmak için iyi bir neden."

"Aksine, onların hepsiyle görüşürsem risk ortadan kalkar."

"Siz onları hep birlikte düşünüyorsunuz. Bir gün taraflardan biri, sizin diğeri yararına muhbirlik yaptığınızı düşünecek. Bu siyasetçilerin hepsi aynı derecede tehlikeli. Üstüne tüy dikmek için de her zamankinden şüpheli hale gelen 'prensler dörtlüsü'nü de görmeye devam edin!"

Cilliere, arkadaşı ikna olana dek, bu görüşlerini yinelemek zorunda kaldı. 1889 yılı Ağustos'unda Cilliere 22 yaşında genç bir ataşe vekili olarak Konstantinopol'e geldiğinden bu yana, tanıyorlardı birbirlerini. Osmanlı İmparatorluğu'ndaki uzun süren görevi sayesinde Türk dünyasını çok iyi tanımıştı ki, Bertrand da bundan şüphe duymuyordu.

Bir gün Cilliere özel olarak Pera'ya Bertrand'ı görmeye geldi.

"Uzaklaşmanız gerekiyor," dedi. "En azından bir süre için. Benim tavsiyelerimi dinlemediniz. Şimdi tüm komplolarda şüpheli görünüyorsunuz, savunulamaz bir durumdasınız..."

"Hatırlayın dostum, bunları geçmişte bana defalarca söylediniz. On üç ya da on dört yıldır siz bana Prens Sabahaddin'in babası Damat Mahmud Paşa ile görüşmememi söylüyordunuz!"

"Evet, zaman değişti; ama siz her zaman en tehlikeli durumlarında bulunmayı bildiniz. Abdülhamid döneminde, Jön Türk arkadaşlarınız yeraltındayken, bunlarla görüştüğünüz için Sultanın polisinin gözünde şüpheliydiniz. Şansınıza Abdülhamid size güveninin kaybetmedi ve kendi polisine rağmen sizi korudu. Bugün gücü elinde bulunduran Jön Türklerin gözünde şüphelisiniz ve artık sizin güvenliğinizi sağlayacak ne Prens ne de Sultan var. İnanın bana, gitmeniz gerekiyor."

"Çok telaş ediyorsunuz. Çekinecek neyim var? Neden beni ülke dışına çıkarsınlar? Peki neden önce davranmam gerekiyor?"

"Neden mi? Kendi isteğinizle, kendinize uygun zamanda ve eşyalarınızla birlikte gidebilmek için. Eğer ülkeden çıkarılma kararını beklerseniz, koleksiyonunuzu bırakarak gitmeniz için birkaç saat verilecek!"

Bu belirleyici bir konuydu. Aynı gece Sıraselviler Sokağı'ndaki konakta sandıklar doldurulmaya başlandı. Léontine sonuç olarak bu duruma üzülmemişti. Değişikliği seviyordu ve Pirene köylerini tekrar görme hayali kuruyordu. Belki de, pek de kendi yeri olmayan ve kocasının yakasını bırakmayan çeşitli tehlikelerle dolu bu yabancı dünya ile ailenin arasına bir mesafe koymak istiyordu. Tek üzüntüsü, iki büyük oğlu Lucien ve Louis'yi Konstantinopol'de bırakacak olmasıydı. Onlardan çok uzun süre ayrı kalmıştı. Saint-Gaudens de olduğu gibi, Konstantinpol'de de yine yalnız kalacaklardı. Lucien, Düyun-ı Umumiye'de iyi bir göreve başlamıştı ve aynı zamanda Fransız Ticaret Mahkemesi'nde avukatlık yapıyordu. Bertrand, ondan özellikle Mezopotamya petrol işleriyle ilgili olaylar olmak üzere, gelişmeleri aktar-

masını istedi. Bu iş sonunda ona Paris'e gitme kararını verdirdi.

Gerçekten de, bu iş ciddi bir gelişme göstermemişti. Ticaret ataşesinin, Dışişleri Bakanı'na "çok seçkin bir maden mühendisi" M. Toussaint Rouzaud tarafından Bertrand Bareilles'in işbirliği ile hazırlanmış imtiyaz projesini sunmak üzere yazması üzerinden, bir yıldan fazla süre geçmişti. Bu mektup hâlâ neden yanıtlanmamıştı? Tehlikeli mi bulunmuştu? Uygunsuz? Gelişmemiş? Hiçbir şey bilinmiyordu. Bakanlıktaki meslektaşlarına sorduğunda belirsiz açıklamalar sürüyordu: üzerinde çalışılıyor, araştırma yapılıyordu.

En sonunda Bompard, Paris seyahati dönüşünde yanıt getirmişti: Dışişleri Bakanlığı konu ile ilgili ne çalışma ne de araştırma yapmıştı. Mühendis Rouzaud'nun notu onun zamanında gelmişti; ama Quai d'Orsay, onu hemen "konuyla ilgilenebilecek yatırımcı grupların haberdar olmasının sağlanması için" Maliye Bakanlığı'na göndermişti.

Bu haber Bertrand'ı son derece rahatsız etti:

"Bu alınabilecek en kötü karar," dedi. "Maliye Bakanlığı'nın projemi örtbas edeceği belliydi."

"Nereden biliyordunuz?" diye sordu Bompard.

"Bunu on üç yıldır biliyorum. Osmanlı Bankası'ndaki Fransızların Deutsche Bank projelerine yatırım yapmasından; Constans'ın Konstantinopol'e gelir gelmez oyuna katılıp, onları desteklemekten asla vazgeçmemesinden bu yana!"

"Yapmayın dostum, abartmayalım, Fransa'nın yatırım siyasetinin Osmanlı Bankası tarafından yönlendirildiğini düşünemezsiniz!"

"Size inanmayı çok isterim; ama siz olsaydınız Osmanlı Bankası'nın himayesinde bulunan otoritelerin rızası olmadan, uzun süre rakibimiz Almanlara kaynak sağlamakta inat edebildiklerini düşünebilir misiniz?"

"Tamam, o halde neden Osmanlı Bankası grubu dışındaki diğer Fransız Banka gruplarını aramıyorsunuz?"

"1900 yılında yaptım; ama şimdi tekrar araştırmam gerekiyor."

Bertrand için bu kötü bir anıydı; o dönemde Paris'te ulaşabildiği birçok banka, projesi için yatırım yapmaya hazır görünmüştü; ama gerekli sermayenin bir kısmını da kendisinin koyması şartıyla. Bunu yapmak istememiş ya da yapamamıştı ve belki de en büyük şansını kaçırmıştı. Türkiye Ulusal Bankası'nı kuran City bankerlerinin, aynı Mezopotamya imtiyaz projesi için, onlara petrol şirketi kurmayı öneren Gülbenkyan'a da bu şartı koştuklarını biliyordu. Gülbenkyan bunu kabul etmeye can atıyordu ve yeni şirketin sermayesinin %40'ını almıştı. Ve bu ona çok kazandırmıştı. O günden bu yana Bertrand, kendini başka bir seçeneği olmadığı konusunda ikna etti. Madem ki yatırım yapılması gerekiyordu, o halde yatırım yapılacaktı!

1911 yılı içinde Lucien ve Louis'i Konstantinopol'de bırakarak, ailesi ile birlikte Paris'e gitti.

BRİTANYA GÜÇLERİNİN DARBESİ

Türkiye'de durum hızla kötüye gidiyordu. 1912 Haziran'ında İttihat ve Terakki Cemiyeti, Jön Türk diktatörlüğüne son vermeye karar vermiş bir grup subay tarafından devrildi. Prens Sabahaddin'in Liberal İttifak'ı tarafından yönetilen yeni bir hükümet kuruldu. Prensin büyük bir saygınlığı olduğu Batı başkentlerinde yeni hükümet oybirliğiyle kabul edildi. Babası Damat Mahmud Paşa'ya eşlik etmek üzere, gönüllü olarak Paris'te, sürgünde kaldığı uzun yıllar boyunca Prens Sabahaddin çalışmalarını, anılarını; Fransız, İngiliz ve Amerikan devlet başkanlarına ve bakanlarına yazdığı mektuplarını çoğaltmıştı. Paris, Londra ve Roma'da en sağdan en sola kadar tüm Avrupa basını, Prense ve iyi niyetli, demokratik görüşlerine övgü yağdırıyor; onun azınlıklar, Panislamizm ya da idari ademi merkeziyetçilik konusunda önerdiği çözümlere tümüyle katılıyordu. "Yayınladığı belgeler içinde dünyada en çok yankı uyandıran, Sir Edward Grey'e (İngiltere Dışişleri Bakanı) yazdığı mektuptur."

Bertrand'ın eski öğrencisi ile övünmek için çok fazla nedeni vardı ve sonunda iktidarı ele geçirmiş olmasına çok seviniyordu. Ama Liberal İttifak, ülkenin başında altı aydan fazla kalamadı. "23 Ocak 1913 tarihinde Babıâli Baskını oldu: bir müfrezenin başında 1908'deki ayaklanmanın kahramanlarından ve İttihat ve Terakki Cemiyeti ileri gelenlerinden Enver Paşa, elinde tabanca ile bakanlar kurulu salonuna girer ve Kamil Paşa'yı (sadrazam) istifasını vermeye zorlar. Yeni iktidar birlikçilerdir. Birinci Dünya Savaşı sonuna dek de böyle kalacaktır."(F. Georgeon, "Bir İmparatorluğun Ölümü" a.g.e.)

Bertrand bu haberle yıkıldı. Jön Türkler, yaşamı pahasına onların davasını benimseyen, amcası Abdülhamid'e meydan okuyan, onların yanında mücadele etmek için yakınlarını, varlığını ve güvenliğini terk eden Prensi ölüme mahkûm etmişti! Bu öfke tüm Avrupa'da, özellikle de Prensin çok sevildiği İngiltere'de duyuldu.

Türk-İngiliz ilişkilerindeki kısa balayı, böylece sona ermek zorunda kaldı. 1908 yılında Jön Türklerin iktidara gelmesiyle başlamış bu balayı, gücü tekrar ele geçirmeleriyle de sona ermişti. İngiltere kamuoyu, 1909 yılında Adana'daki olaylarla sarsılmış, 1911 yılında Arnavut ayaklanmasının şiddetle bastırılmasına öfkelenmişti. Prens Sabahaddin'in ölüme mahkûm edilmesi, kamuoyunun Jön Türklere karşı çıkmasına neden oldu. İngilizler hemen yeni bir siyaset uygulamaya başladılar. Bertrand'ın, bu siyasetin petrol işleri üzerindeki etkilerini hemen gözlemesi gerekecekti.

O dönemde petrol, özellikle aydınlatma amacıyla kullanılıyordu. Ama bu iş alanında gelecek görünmüyordu; elektrik kullanımı hem kentte hem de kırsal bölgelerde yaygınlaşıyordu. Petrol için gelecek başka yerdeydi: araba üreticileri birbiri ardından elektrikli motorları bırakarak, buhar ya da benzinli motorlara geçiyorlardı. Motorlarının tümü petrol ürünleriyle çalışıyordu; Rudolf Diesel, Gottlieb Daimler, Armand Peugeot, De Dion-Bouton, Giovanni Agnelli ya da Renault Kardeşlerin karbüratörsüz motorları.

25 Temmuz 1909'da beklenmedik bir olay çılgınları coşturmuştu: Louis Blériot, Calais'den Douvres'a, uçakla Manş'ı geçmişti! Böylece petrolle çalışan motorlar yolları fethettiği gibi gökyüzünü de fethedebilecekti. Ya deniz? Deniz düşünülmesi gereken başka bir pazardı. Dünyanın en önemli filoları petrol seçeneği ortaya çıkınca, açık üstünlükleri nedeniyle yelkeni terk edip, hemen buhara geçmişlerdi: daha hızlı ve daha ucuz biçimde ikmal yapılabilmesi ve denizde daha uzun süre kalınabilmesini sağlıyordu.

Bütün gözler, ilk dünya filosuna sahip olan İngiltere'ye çevrilmişti. İngiltere Deniz Kuvvetleri Bakanlığı'nda toplantılar yapıldı. Çoğunluk kömüre güveniyordu: evlerinde çok fazla kömür bulunurken petrol, uzak ya da düşman ülkelerden ithal edilecek bir dış üründü.

Bertrand bu olayları büyük bir dikkatle izliyordu. Her hafta Bompard, Quai d'Orsay'dan, Paul Cambon'nun İngiltere'nin Doğu siyaseti üzerine mesajlarının kopyasını alıyordu. Ekim 1911'de 36 yaşında genç bir liberal milletvekilinin, deniz kuvvetleri sekreterliğine atandığını öğrendi. Söz konusu kişi Winston Churchill'di. İngiltere filosu, dünyada tek olduğu için kararını petrol lehine verdi. Ama aynı zamanda da bol ve tartışmasız ikmal kaynaklarına sahip olunmasını istiyordu.

İngiltere'nin halihazırda sahip olduğu petrol kaynakları, William Knox d'Arcı'nin azmi sayesinde İran'daydı. Bu İngiliz-İran Petrol Şirketi'nin üretimi hızla artıyordu; ama İran sınırının diğer yanında, Irak'ta kazılmayı bekleyen diğer petrol yataklarının olduğu bilinirken neden bununla kalınacaktı? Oysa yılların çabasına, Konstantinopol'deki temsilcilerin bahşiş olarak dağıttığı servete ve özellikle de İngiltere Büyükelçiliği'nin eksiksiz desteğine rağmen, İngiliz-İran Petrol Şirketi Türklerden tarihsiz vaatler dışında bir şey alamamıştı.

Bu nedenle, İngiltere Hükümeti'nin sermayesinin çoğunluğu İngiliz olmadığı gerekçesi ile destek vermeyi reddettiği Royal Dutch-Shell Şirketi'nin, %100 İngiliz olan İngiliz-İran Petrol Şirketi'nin başaramadığını başarmak üzere olduğu öğrenen yabancı bürosu şaşkınlık

içindeydi! Aynı zamanda Gülbenkyan'ın engeli, nasıl ustalıkla aştığı da keşfedildi. City arkadaşlarından oluşan bir grup, Konstantinpol'de bir İngiliz bankası, Türkiye Ulusal Bankası'nın kurulması için İngiliz desteğinden yararlanmıştı ve kısa bir süre sonra bu banka önce gizlice Bağdat anlaşmasını elinde bulunduran Osmanlı Bankasıyla, sonra da Royal Dutch-Shell ile birleşmişti. İngiliz-Hollandalı-Alman birleşmesinden oluşan ve İngiliz sermayesinin çok az olduğu Türk Petrol şirketi, Mezopotamya petrolleri imtiyazını almak üzere hazırdı!

Londra'da hükümet çevresinde gerginlik doruk noktasına ulaşmıştı. Mezopotamya petrolleri işi, en önemli bakanlıkları ilgilendiren bir sermaye sorunu haline gelmişti: Dışişleri, Ticaret, Hazine, Deniz Kuvvetleri ve Hindistan Bakanlığı. Sonunda birbirinden sert iki kararın çıktığı, karmaşık görüşmeler sürdürdüler.

"1913 yılında Türkiye Ulusal Bankası ve C.S. Gülbenkyan, İngiltere Dışişleri Bakanı'ndan hisselerin yeniden paylaşılmasını isteyen bir ihtarname aldı."(Stephan Longrigg, a.g.e.) Türk Petrol Şirketi'nin sermayesine İngiliz-İran Petrol şirketinin katılması için, müthiş bir baskı altında, görüşmelere zorlandılar. Konsoloslukta yapılan son toplantıda anlaşma sonuca bağlandı: Türkiye Ulusal Bankası gruptan çekilerek, İngiliz-İran Petrol Şirketi'nin sermayesinin yarısına yakınını almasına izin verdi. Deutsche Bank dörtte birlik payını korumuştu. İngiliz-Hollanda Royal Dutch-Shell, biraz daha az bir paya sahipti ve Gülbenkyan kendi payının %15'den %5'e indirildiğini görüyordu. Böylece Türk Petrol şirketinin sermayesi aşağıdaki gibi paylaşıldı:

İngiliz-İran Petrol şirketi (Shell, 2/5)	76 000 £ = % 47.50
Anglosakson şirketi (Royal-Dutch, 3/5)	36 000 £ = % 22.50
Deutsche Bank	40 000 £ = % 25
Calouste S. Gülbenkyan	8 000 £ = % 5

Bertrand, bu İngiliz müdahalesinden etkilenmişti ve buna" güç darbesi" diyordu; ama Gülbenkyan'ın ustalığından daha çok etkilenmişti. Gerçekten de, görünenin tersine bu yeni anlaşma Ermeni'nin şaşırtıcı başarısını onaylıyordu. Çünkü başlangıçta %40 gibi büyük bir payı alma cesareti vardı; ama bu payını sırasıyla Deutsche Bank'a, Royal Dutch Shell ve sonunda da İngiliz-İran petrol şirketine bırakacak basireti de vardı. Bu diğer rakipleri saf dışı bırakma yollarından biriydi: onları ortak haline getirmek. Daha işe yeni başladığında, Bakü'de aynı yöntemle Rus petrol ihracatçılarının ölümcül rekabetini, büyük rakiplerin işbirliği yapmasını sağlayarak sona erdirmeyi başarmıştı: Mantachoff gibi Ermeniler, Nobel kardeşler gibi İsveçliler, Shell'in Samuel kardeşleri gibi İngilizler, Royal Dutch'ın August Kessler'i gibi Hollandalılar ve Paris'in Rothschild'ı gibi Fransızlar.

Bertrand, karışık duygular içinde, öncelikle eğlenerek, sonra kızarak, en sonunda da hayranlık duyarak, bu gelişmelerin ayrıntılarını izliyordu. Pek sıradan olmayan bir işte, Türkiye Ulusal Bankası kurucuları arasında yerini alan dört İngiliz bankerinden oluşan grubun, bu değişimine nasıl hayran olunmazdı; Gülbenkyan diğer üçü sayesinde girdiği yeni petrol ortaklığında tek kalma başarısını elde etmişti!.. Başlangıçta istemedikleri halde onları bu işe girmeye ikna ettikten sonra! Bu yeni oluşumdan sonra Türk Petrol Şirketi'nin Mezopotamya petrol imtiyazı için çekişeceği ciddi bir rakibi görünmüyordu.

ALMANYA-BRİTANYA GİZLİ ANTLAŞMASI

Her şeye rağmen Bertrand böyle düşünmüyordu. Kendine güveni tamdı. İnatçı ve kararlı biçimde bunu tartışılmaz bulmakla yetiniyordu: elinde usulüne uygun hazırlanmış, Eylül 1899'da alınmış, kırk beş yıl süreli bir imtiyaz vardı. Bu imtiyaza her an işlerlik kazandırılabilirdi: bir bankadan ve Fransız Büyükelçiliğinden destek alınması yeterliydi. Özetle: iki mektup, basit iki mektup. Constans da engel ol-

mak üzere orada bulunmadığına göre, her şey mümkündü. İşe çok hızlı başlanabilirdi. Toussaint Rouzaud'nun hazırladığı projenin uygulanması yeterliydi; yaklaşık iki yıldır Maliye Bakanlığı'nın çekmecelerinden birinde uyuyan projenin! İki yıl! "Ne rezalet," diye düşünüyordu. Kabul edilemez! Bu böyle süremezdi! Hayır! İşler istediği biçimde yürümeliydi. Hareket zamanı gelmişti, hem de hemen. Banker beyler para mı istiyor? Tamam! Alacaklar! Kararını verdi: topladıklarını satacaktı! Tüm koleksiyonu! Hepsini elden çıkacaktı: halılar, seramikler, heykeller, mücevherler, minyatürler, silahlar! Evet, hepsi! Sultan Mahmud'un süvarisi, İran şahının şatafatlı kılıcı, az rastlanır halılar, 17. ve 18. yüzyıl Kula ve Gördes'leri, değerli Rodos, Bursa ve İznik çini koleksiyonu, antik mücevherler: hepsi!

Kararı kesindi ve geri adım atmayacaktı. Ama öfkesi yatışınca bir engele takıldı. Bu koleksiyonun bazı parçaları Abdülhamid, İmparatorluk prensleri ve İmparatorluğun ileri gelenleri tarafından hediye olarak verilmişti. Hizmetleri karşılığı verilmiş bile olsalar, bunları satmak hakaret olacaktı. Bu nedenle bu hazinenin bazı parçalarını kenara ayırdı, zor ve acı veren bir seçimdi: birkaç İran gravürü, üç ya da dört Kafkas halısı, gözde seramiklerinden İznik, mavi kobaltlar, turkuvazlar... Uzun tereddütlerden sonra parçalı haç biçimindeki ender bir Bizans ikonası ve sonunda da iki tablo ekledi: Prens Mecid tarafından yapılmış kendi yağlı boya tablosu ve Sultan Abdülhamid'in hediyesi ünlü ilkel Flamanı.

Paris'e geldiğinde Bertrand, Doğu antik eşyaları konusunda uzman biriyle ilişki kurdu. Provadalieff'in, Richelieu Sokağı 57 numarada bir galerisi vardı. Koleksiyonun yarısını hemen Drouot Oteli'nde halka açık yapılan açık artırmaya konmasına karar verdiler. Diğer yarısı ise, en iyi koşullarda satılmak üzere Provadalieff'in galerisinde duracaktı. Birkaç ay sonra Marseille'den gelen sandıklar, Richelieu Sokağı'ndaki depoya alındı. Uzmanımız koleksiyonu saymaya ve katalog hazırlamaya başladı. Bu işin aylarca sürmesi gerekecekti.

Bu arada aile Milhas'a yerleşti. Bertrand uzun süre oraya gitmeyi geciktirecekti. Londra Büyükelçisi Paul Cambon'un Paris'e bir müzakere için çağrıldığını öğrenince, ona kavuşmak için sabırsızlandı. O dönemde Paris'te görevli olan Pierre de Margerie ile aynı zamanda Quai d'Orsay'da buluşacaklardı. Üç arkadaş anılarını tazelediler, yalnızca on beş yıl kadar öncesine ait, ama önceki yüzyıl tarihli ve Jön Türk hareketi öncesindeki günlere ait anılar.

Söz Jön Türklere gelmişken, Jön Türkler ne istiyordu? Fransa'dan borç almayı istiyorlardı. Çok büyük bir miktar: 730 milyon frank! Bertrand donakaldı. Yalnızca miktarın büyüklüğüne değil, Dışişleri Bakanlığı'nda kimsenin bu yeni borcun verilmesine itiraz etmemesine şaşırmıştı. Yalnızca ödeme koşulları tartışılıyordu!

O günden sonra Bertrand, Quai d'Orsay bürolarına sık sık uğramayı hiç ihmal etmedi: bu memurların gözlerini açmak gerekiyordu.

"Bu sermayenin tamamen Almanların çıkarlarına hizmet edeceğini görmemek için kör olmak gerekir," diye tekrarlıyordu.

"Almanların hangi çıkarlarına?" diye soruluyordu.

"Her şeyden önce Deutsche Bank'ın. Çünkü bu verilen fon, sürekli kesintiye uğrayan Bağdat Demiryolu'nun yapımını sürdürmeye hizmet edecek..."

"Bağdat Demiryolu Şirketi'nin sermayesinin %30'u Fransa'nın olduğuna göre, bizim de çıkarımız var..."

"Güzel iş! Evet, Fransa yani Osmanlı Bankası sermayenin %30'una sahip; ama binlerce kilometre demiryolunu, makineleri, vagonları ve tüm ekipmanı yapan Alman sanayisi; tüneller açan, köprüler kuran Alman şirketleri; işi yöneten ve tüm çalışanların patronu Almanlar! Daha sonra da hattın trafiğini Almanlar düzenleyecek ve Mezopotamya'nın zengin topraklarına yerleşmek için binlerce Alman kolonisi gelecek. Göreceklerimiz arasında son olarak da Dicle ve Fırat nehirleri boyunca, Anadolu'dan İran Körfezi'ne dek, yüzlerce Alman okulunu sayalım. Ve bütün bunlar tutumlu Fransızların paraları sayesinde."

Bu konuşma pek yankı bulmadı. Bertrand, çabalarını sürdürüyordu ve yalnızca Quai d'Orsay'da değil, basın ve parlamenterlerin yanında da öfkesini haykırmaktan vazgeçmiyordu. Nafile görüşmeler gayet iyi gidiyordu. Fransızlar tek bir soru soruyorlardı: Türklerden nasıl bir garanti alınabilir? Osmanlı Hükümeti zaten önceki borçlarına karşılık olarak neredeyse tüm kaynaklarını ipotek göstermişti: gümrük hakları, liman hakları, aşar, tuz, tütün, tramvay, elektrik gelirleri... Geriye ne kalıyordu? Hiçbir şey. Babıâli bir öneri sundu: İmparatorluğa ithal edilen malların gümrük haklarında %4 artış. Ama İngiltere buna karşı çıktı. Bu artış Osmanlı İmparatorluğu'na yaptıkları ihracata zarar verecekti. Paul Cambon bakanını bilgilendirdi: Sir Edward Grey, İngiltere'deki Alman Büyükelçisi Kont Wolf Metternich'e yazı ile durumu bildirdi: "Bizim yaptığımız hesaplara göre gümrük gelirlerinin büyük bölümünü İngiliz ticareti oluşturuyor. Ticaretimizi etkileyecek bir artış ve Alman şirketine yarayacak bir borç, kamuoyuna ve parlamentoya nasıl kabul ettirilebilir?"

Fransız siyasetinin ataleti ve aldırmazlığı karşısında İngiltere, bir süre için Alman-Türk projelerinin önünü kesti. Aynı sözlerle bürodan büroya dolaşan Bertrand için İngilizlerin bu desteği beklenmedik, hoş bir sürpriz oldu. Çünkü yeni kaynaklar, yalnızca Deutsche Bank'a Bağdat'ın yapımı için değil, Türk Petrol Şirketi'nin Mezopotamya'da aldığı petrol imtiyazının sermayesine katılması için de kullanılacaktı.

Bağdat işi konusunda İngiltere, uzun süre kararsız kalmıştı. İran Körfezi'nde İngiltere hâkimiyetini tehdit edebilecek Alman projesine engel olunmalı mıydı? Yoksa hem kontrol etmek, hem de ekonomik yararlar sağlamak için bu projeye katılmalı mıydı? Ya da üçüncü bir seçenek mi tercih edilmeliydi: Almanlar hattın Bağdat'a kadar olan bölümünü, İngilizler de Bağdat'tan körfeze kadar olan bölümünü yapıp, işletebilirler miydi? Bu görüşler parlamentoda ve basında tartışıldı. Yıllardır bu konu tartışılıyordu; sonunda birinin sertçe kestirip atmaya karar verdiği o güzel güne kadar. Bu kişi, o dönemde Hindis-

tan'a genel vali olan Lord Curzon'du:

"Bu büyük emperyalist," diye yazar J. Haslip, "tamamen İngiltere'nin yararına çalışıyordu. Uzağı gören ve talimat istemek için 'evine' yazma alışkanlığı olmayan, az rastlanır bir şahsiyetti. Kendi inisiyatifini kullanarak, İran Körfezi'ndeki sömürge valisine, Kuveyt'te giderek Şeyh Mübarek ile gizli bir anlaşma yapmasını emretti: bu anlaşmada Şeyh Mübarek, İngiltere Hükümeti'nin korumasını kabul edecek ve İngiltere sömürge danışmanının haberi olmaksızın herhangi bir uluslararası bağlantı kurmayacağına söz verecekti."

Kuşkusuz Lord Curzon "uzağı görüyordu" çünkü uzun süre Kuveyt işinden söz etmek zorunda kalınacaktı. Şeyh Mübarek ile görüşmelerde en ufak bir güçlük çıkmadı. Lord Salisbury ve Lord Curzon arasında tek bir soru, tartışma konusu oldu: Şeyhe bir defada 4000 ya da 5000 lira mı verilmesi önerilmeliydi, yoksa daha temkinli davranıp yılda 1000 lira mı?(1). Bu bahşişi düzenlemek için hemen bir anlaşma hazırlandı. İngilizler bu başarı karşısında cesaret kazanarak, Şeyh ile başka "gizli anlaşmalar" da imzalayacaklardı.

J. Haslip, Alman mühendislerin hat istasyonunda çalışmak üzere Kuveyt'te gittiklerinde, Şeyhi son derece temkinli bulduklarını anlatır bize. Babıâli'ye şikâyet edeceklerdi. Ama Sultan, Kuveyt'te hâkimiyetini kanıtlamak için bir müfreze göndermeden önce, İngiltere bunu yapmıştı. Kuveyt Limanı'nda Jack Union bayraklı bir hücumbot, Türklere ve Alman ortaklarına, İngiltere'nin İran Körfezi'ni kendi nüfuz alanı olarak gördüğü ve bu kıyılarda rakip kabul etmeyeceği uyarısında bulunuyordu.

Konstantinopol'de İngiltere'ye karşı şiddetli bir öfke patlaması oldu; ama Balkan Savaşlarıyla bitkin düşmüş Türkiye ne yapabilirdi? İngiltere filosuyla boy ölçüşülemezdi: Türk gazeteleri coşmuş, halk hareketlenmişti; ama Sultan, daha fazla bir şey yapamadığı için protesto etmekle yetindi. Bu durum İngiltere'nin, Türklerin kendi güç darbelerini mecburen kabul ettiğini düşünmelerine izin verdi ve aynı

yolda gitmeleri konusunda cesaretlendirdi. Bir süre sonra şu soru gündeme geldi: Kuveyt topraklarında petrol var mıydı? Varsa Şeyhin İngilizler dışında başkalarıyla imtiyaz anlaşması yapmamasının sağlanması gerekiyordu. Ve bu hemen gündeme geldi.

Bertrand bir kez daha öfkesini boşalttı. 1912 Haziranı'nda Quai d'Orsay'ın koridorlarını arşınlarken, Cilliere ile burun buruna geldi.

"Olamaz! Sürprize bakın! Siz, Paris'te. Tatilde misiniz?"

"Hayır," dedi Cilliere, neşesizdi. "Port-au-Prince'te görevliyim."

Türkiye'de geçirdiği onca yıldan sonra Cilliere, bu ayrılık fikrine çok zor dayanıyordu. Ortaköy'deki evinde tüm koleksiyonunu ve sadık Kürt korumasını bırakmıştı. Mümkün olan en kısa zamanda dönmeyi umuyordu.

"Ama niye," dedi Bertrand, moral vermek istedi. "Antillerin çok güzel bir ülke olduğu, ikliminin güzel ve insanlarının sıcak olduğu söylenir."

"Tamam, tamam! Antillileri seveceğim, iklim tropikal, ama ABD işgalindeki bu ülkede sıradan bir elçi olarak ne yapabilirim? Üstelik İmparatorluktaki işlerimiz kötü giderken Türkiye'den ayrılmamın hiç sırası değildi."

"Bu konuda haklısınız. İngilizlerin Kuveyt üzerindeki iddiaları hakkında ne düşünüyorsunuz?"

"İngilizlerin orada hiçbir hakkı yok. Bir Osmanlı olan Şeyh Mübarek, yabancı bir güç olan İngiltere ile anlaşma imzalayamıyor. Yoksa sömürgelerinde neden Türk bayrağı dalgalanacaktı?"

"İngilizler Kuveyt'teki Osmanlı hâkimiyetinin yalnızca itibari bir durum olduğunu kabul ediyor..."

"Kesinlikle değil. Mübarek, selefleri gibi Sultanın vasallıdır. Konstantinopol'den berat aldı ve Kuveyt Kadısı, Babıâli tarafından atandı. Üstelik Arap ülkelerine yapılan seferlerde askerlerini Osmanlı Ordularına vermiştir; örneğin, Nec Sancağı(2) fethinde."

"İngiltere'nin Osmanlı İmparatorluğu'nda başka yerlere de göz

diktiğini düşünüyor musunuz?"

"Kesinlikle. Bulduğu her fırsatta bunu yapacak. Hint yolunu korumak bahanesiyle Kuveyt'i işgal ediyor, sonra ticaretini korumak bahanesiyle gümrük haklarının artırılmasına karşı çıkıyor. Ama her iki olguda da, Deutsche Bank tarafından Bağdat Demiryolu'nun yapılmasına karşı çıkmaya çalıştığı çok açık!"

"Oysa İngilizler, aynı Deutsche Bank ile Mezopotamya petrol imtiyazı almak üzere ortaklar! Burada bir çelişki yok mu?"

"Hiç de değil. Her iki durumda da çıkarları olduğu için."

"Çok güzel, ama tüm bunların içinde Fransa'nın çıkarları ne oluyor? Bunu kim düşünüyor? Tepki göstermeden bırakalım da İngiliz ve Almanlar tüm bölgede etkilerini göstersinler mi? Hiçbir şey yapılmıyor! Hiçbir şey söylenmiyor! Ve bu rezaleti açığa çıkaracak kimse yok!"

Cilliere arkadaşına gülümseyerek bakarken sözünü kesti:

"Bakın, dostum. Görüyorum ki, hiç değişmemişsiniz. Dağlara karşı savaşmaktan asla vazgeçiyorsunuz! Siz, bir anda, Alman hegemonyasının, İngiliz emperyalizminin, Fransa ataletinin ve bankerlerimizin kabalıklarının açığa çıkarılmasını istiyorsunuz. Çok fazla değil mi? Bir zamanlar, Konstantinopol'de sırayla "arkeoloji salonlarını", "Doğulu eski eşya dükkânlarını" ve "yataklı vagon romancılarını" eleştiren Stambouline'ni okumayı seviyordum. Herkes sizi takdir ediyordu ve çok yararlı bir iş yapıyordunuz. Oysa..."

"Size göre Doğu'da varlığımızı korumanın bir yararı yokken?.."

"Tamam, tamam! Bundan söz etmiyorum! Dinleyin, gerçekçi olmalıyız, İngilizler bizim müttefikimiz. Ve bu ittifak bizim için çok gerekli. Arkadaşımız Paul Cambon'un sağlamlaştırmak için çaba harcadığı bu samimi itilafı korumalıyız. Bunu onunla konuşmanız iyi olacak."

Paul Cambon, Bertrand ile tamamen hemfikirdi. "Doğu sorunu" ile ilgili konulardaki hükümet siyasetini onaylamayan tek diplomat kendisi de değildi. 1909 yılında Bale'deki Fransız ataşesinden gelen bir mesaj Quai d'Orsay'ın bürolarına bir bomba gibi düşmüştü. Os-

manlı Bankası'ndaki Fransız yatırımcılarla Deutsche Bank'daki Alman meslektaşlarının İsviçre'nin Glaris kantonunda, Bağdat Demiryolu yapımı için gizlice bir şirketi sicile kaydettirdiklerini bildiriyordu. *Le Dépeche*, işin tüm ayrıntılarını açığa çıkarıyordu: sermaye 500 franklık 20.000 hisseden oluşuyordu, yeni şirketin başkanı Deutsche Bank eski başkanı Arthur von Gwinner ve ikinci başkanı da Osmanlı Bankası'ndan M. Auboyneau idi. Fransız büyükelçisi iki ülkenin yatırımcılarının bu dev işi yürütmek üzere kurulmuş böyle bir şirket için küçük, gözden uzak, İsveç kasabasını seçmelerine şaşırıyordu. Bir soru ile bitiriyordu: "Bu konuda hükümetimiz ne düşünüyor?"

Olay, tüm şansölyelerde büyük gürültü kopardı. Avrupa'daki büyükelçiliklerimizin çoğundan Quai d'Orsay'a öfkelerini ifade eden ve Fransız bankasının davranışını kınayan telgraflar geldi. Dışişleri Daimi Bakanı Pichon, masasına yığılan bu telgrafları görüyordu. 30 Ocak 1910 tarihli uzun bir mektupta Roma Büyükelçimiz "sermayede yer almak dışında başka bir yarar beklemeksizin bu Alman şirketinin masraflarını azar azar karşılamayı kendine iş edinmiş görünen Fransa'ya" üzüldüğünü söylüyordu.

"Bizim büyük kurumsal yatırımcılarımızın ne yazık ki, eylemlerini yeterince ülkenin genel çıkarları ile ilişkilendirme kaygısı duymamalarına" üzülüyordu.

Benzer protestolar Saint-Petersbourg'tan da geldi. Büyükelçimiz, Pichon'a 5 Ocak 1910 tarihli *Novoie Vremia* Gazetesi'nin Fransız bankerleri suçlayan yazının kopyasını göndermişti: "Fransız bankerler, Osmanlı Bankası yardımıyla, bir Alman şirketine destek olmanın yolunu buldu; ülkelerinin ulusal çıkarlarını önemsemeden ve yaşayacakları güçlülkleri öngörerek, İsviçre Glaris'te bir temsilcilik kurdular."

Kuşkusuz en şiddetli tepki Konstantinopol'den geldi. Burada Bompard, Osmanlı Bankası'nın Alman projesine Fransız sermayesini katmak eğilimine karşı adım adım mücadele ediyordu. Ama Bompard kaygılanılacak yeni bir konu bulmuştu: Deutsche Bank, Londra kabi-

nesine Türk gümrük hakkının %4 artırılmasını kabul ettirmek için "Bağdat ile İran Körfezi arasındaki demiryolu bölümünün yapımını ve işletmesini bir İngiliz grubuna vermeyi önermişti.

İngilizler, Fransızlarla yaptıkları anlaşmalara zıt, böylesi bir bağlılığa girmeyi kabul etmeyeceklerdi; ama Bompard ikna olmamıştı. 18 Aralık 1909 tarihinde Pichon'a gönderdiği telgrafta söylemlerine devam etti:

"Sadrazam, ziyaretlerimden birinde bana, Almanların ve İngilizlerin, tüm Bağdat Demiryolu ağının sermaye ve yönetimini, iki ülke arasında eşit paylaşılması temelinde anlaşmalarını sağlamaktan çok memnun olduğunu açıkladı."

İngilizlerin yeni bir inkârı. Ama Bompard vazgeçmiyordu. 26 Aralık tarihinde tekrar yazıyordu:

"Herkes İngilizlerin Bağdat'ı İran Körfezi'ne bağlayan demiryolu hattını aldığını biliyor. Yapımda devlet desteği önermeye kadar giden İngiltere, Almanların kendi yerini almasını engellemek için görünüşte Osmanlı İmparatorluğu'nun parçası olan ve İran Körfezi üzerindeki hattın son noktası olan Kuveyt'e hükmediyor."

Londra'dan Paul Cambon, Pichon'u İngilizlerin samimiyetine inandırdı. Ama Bompard yeni bilgilerle işin üzerine gitmeye devam etti: Galler Prensinin arkadaşı ve bir yatırımcı olan, Baring ve Gülbenkyan ile birlikte Türkiye Ulusal Bankası'nı kurmuş olduğu Sir Cassel, Konstantinopol'de, "Gwinner ve İmparatorluk hükümeti ile anlaşma sağlamak için büyük bir heyecanla görüşmeler yapıyordu."

Berlin'deki büyükelçimiz Paul'ün oğlu Jules Cambon, Pichon'a gönderdiği 14 Aralık 1909 tarihli telgrafta Bompard'ın kaygılarını doğruladı:

"Sir Cassel ile görüştüm. Amacı İngiltere'nin yirmi beş yıldır yer almadığı Osmanlı işlerinde tekrar yer almasını sağlamak."

NOTLAR

1. J.B. Kelly, "Salisbury, Curzon ve 1899 Kuveyt Anlaşması", (*Salisbury, Curzon and the Koweit Agreement of 1899*) Uluslararası Tarih çalışmaları, 1967, Hamden, Connecticut.
2. Sancak: Osmanlı İmparatorluğu'nda idari alt birimi; Nec: Arabistan'ın orta bölümündeki dağlık bölge.

13

Drout Oteli ve Quai d'Orsay

Bertrand için sonunda her şey aydınlanıyordu. Cassel, Baring ve diğer İngiliz bankerlerin neden istiflerini bozmadan Türk Petrol Şirketi'nden çekilip, yerlerini William Knox d'Arcı'nin İngiliz-İran Petrol Şirketi'ne bırakmayı kabul ettiklerini anlıyordu. Yabancı bürosunun emri üzerine petrol ortaklıklarını bırakarak kötü bir iş yapmamışlardı: İngiliz Hükümeti onlara Mezopotamya petrollerini yasaklıyordu; ama bunun karşılığında Bağdat'ın yapımında Almanya'ya ortak olmak için desteğini sunuyordu! Kraliyet Donanması, hattın Kuveyt terminalini kapatmaya sabırsızlandığı için destek oldukça etkindi!

Evet, İngiltere'nin oyununda her şey aydınlanıyordu: iki ayrı masaya oturmuşlardı: biri petrol diğeri demiryolu olmak üzere. İlkini İngiliz-İran şirketine, ikincisini City bankerlerine ayırmışlardı! İngiltere, Musul petrollerini almak için Almanya ile önceden anlaşmıştı ve şimdi de Bağdat hattını paylaşmak için görüşüyordu. Bertrand patlamaya hazır bir bomba gibiydi: "İngiliz ikiyüzlülüğü bir kez daha ortaya çıkıyordu! Bize samimi itilaftan söz ediliyordu! Nasıl inanılır? Bu rezaleti ifşa edecek kimse yok! Bu iş çok ciddi... Eğer İngilizler ve Almanlar, Osmanlı mirasını paylaşırken bizim hükümetimiz atalet içinde kalırsa, Doğu'nun Fransız etkisinde kalacağı süre kısalacaktı. Yarın hâlâ Konstantinopol'de ve Musul'da Fransızca konuşulacak mıydı?

Kaybettiği zamanı yakalamak için acelesi olan İngilizler, büyük

adımlarla ilerliyorlardı. İngiltere Deniz Kuvvetleri Bakanlığı'nın İngiltere-İran Petrol Şirketi'nin hisselerinin çoğunu alarak, İran petrollerine sahip olmayı garantilediği öğrenildi. Yarın İngiltere hisselerinin çoğunluğu oluşturduğu Türk Petrol Şirketi, Mezopotamya'da can atılan imtiyazı alırsa, Majesteleri Bahriye Nezareti, dünyanın iki büyük petrol yatağına sahip olacaktı.

Birkaç ay sonra Bertrand, Konstantinopol'de İngiliz ve Alman büyükelçilerinin, Türk Petrol Şirketi'nin imtiyaz isteğini desteklemek için Sadrazam İbrahim Hakkı Paşa'ya başvuru yaptıklarını öğrendi. "Vay canına!" dedi, yeni ortaklarıyla Türk Petrol Şirketi tüm kozları elinde bulunduruyordu: Alman ortağın elinde araştırma izni var, İngiliz gerekli sermayeye sahip, İngiliz-Hollandalı teknik ve ticari deneyime sahip. Hepsi, hükümetlerinin desteğinden yararlanıyor. Kuşkusuz kaçınılmaz yatırımcı ve özellikle de eşi benzeri olmayan bir arabulucu Gülbenkyan'ı unutmamak gerekir.

Durumu böyle tespit eden Bertrand, yine de cesaretini yitirmiyordu. Yarış devam ediyordu ve o da yarışın içindeydi. Türk Petrol Şirketi'nden oldukça öndeydi: kendisi imtiyaza sahipken Türk Petrol yalnızca araştırma izni almıştı. İşe başlamak için acele etmesi gerekiyordu. Bu nedenle M. Provadalieff'e döndü. Bu ziyaret günlük rutinine girmişti. Neredeyse her gün bıkmadan diplomatları uyarmak için Quai d'Orsay'a uğruyor, ardından birkaç milletvekiline talimat vermek için Palais-Bourbon'a gidiyordu. Sonunda da Richelieu Sokağı'na kadar yürüyüp, Provadalieff'i tedirgin etmeye gidiyordu.

Quai d'Orsay'daki görevliler, 60 yaşlarında bu ufak tefek, güleç ama kararlı, neredeyse her gün gelip onlara ünlü "Doğu sorunu" üzerine dış siyaset dersi veren bu garip şahsiyete şaşırarak bakıyorlardı. Tepki ya da önerilerini kibarca, ama ısrarla açıklamak üzere onun masa masa gezmesine alışmışlardı. Durumları büyük bir incelik ve açıklıkla çözümlüyordu. Yeni olayların nedenlerini saptıyor, etkilerini öngörüyor ve alınması gereken önlemleri açıklıyordu. Eğitmek ve ikna

etmek, tutkusuydu. Oraya heyecan getiriyordu. Doğu'da Fransa'nın yükselmesinin, dilinin ve kültürünün geleceği için çok önemli olduğuna inanmıştı. Yüzyıllar boyunca sabırla biriktirilmiş kazanımların, bir yargı hatası ya da basit bir ihmalle bozulmasından çok korkuyordu. Bu inatçı para aramasında ve herkese bulaştırdığı bu coşkuda dokunaklı bir şeyler vardı.

Bazen o kadar şaşırtıcı öyküler anlatıyordu ki, bazı genç memurlar inanmaz görünüyorlardı. Ama bunlara tanıklık edebilecek daima Konstantinopol'den eski biri: bir Paul Cambon, bir Pierre de Margerie, bir Louis Bompard, bir Alphonse Cilliere, bir Jules Boppe ya da Edouard Bapst vardı. "Evet, Bertrand Bareilles Sultan Abdülhamid'e yakındı; daha da iyisi yirmi yıl boyunca Saraya sık girip çıkanlardan biriydi! Evet, İmparatorluk Prenslerinin çoğunun ya eğitimcisi ya da öğretmeniydi. Üstelik aynı zamanda Jön Türklerin, Sultanı deviren ve sonra da iktidarı ele geçiren ihtilalcilerin yöneticilerinin belli başlılarıyla dostlukları vardı... Almanlar ve İngilizlerden önce Irak petrollerinin imtiyazını almış olduğu da doğru."

ACI VEREN SATIŞ

Richelieu Sokağı'nda M. Provadalieff'i ziyaretleri, her seferinde daha üzücü oluyordu: bu uzmanı çalışırken izlemek bir zevkti; aynı zamanda da bir azap. Uzun süre dayanılamazdı. Bu antikacı, koleksiyonun her bir parçasını incelemek ve üzerinde çalışmak için sınırsız bir zaman harcıyordu. Bir parça önüne geldiğinde, uzun süre onu gözlüyor, eliyle tartıyor, her tarafına dokunuyor, kokluyor; sonra da gözlerini ayırmadan dinlenmeye bırakıyordu, bekliyordu. Ne bekliyordu? "Benimle 'konuşmasını' bekliyorum," diye yanıtlıyordu. Bazen bütün bunları en baştan tekrarlıyordu. Nesne "konuşmaya" başlayınca da, diyalog başlıyordu. Provadalieff, sayısız kitap karıştırıyordu; eşsiz yapıtlar, kataloglar, ansiklopediler. Bu nesnenin döneminin tanık-

ları, ailesi, tarihiyle karşılaşmak anlamına geliyordu. Bertrand bu uzun sahneleri dayanılmaz buluyordu. Bu "yüz buruşturmalar" öfkelendiriyordu onu; kaçmak istiyordu ama... ertesi gün gelmek üzere oradan ayrılıyordu.

Sonunda bir gün Provadalieff, çalışmasının bittiğini ve galeriye bağlı matbaada kataloğu bastırdığını haber verdi. Bertrand hemen koştu. Kendini hazinesinin, yirmi beş yıllık anılarının ortasında bulunca şok oldu: alışılmış yerleri dışında, bu soğuk yerde, aptalca dizilmiş, etiketlenmiş bu nesneler, ona tanınmaz hatta yabancı göründü. Çok sıkıntı duydu. Ona gözlerini dikmiş, ağır bakışlarını üzerine çevirmiş, bakıyorlar gibi hissediyordu. Bu harika nesneler ihanete uğramış ve terk edilmişlerdi; suçlu da kendisiydi. Onların satılmalarından sorumlu vefasız dostları. Onların bakışları ile sarılmış, utançtan kızarmış ve üzgün bir halde Provadalieff'den işi çabuk bitirmesini rica ederek hızla oradan uzaklaşmıştı.

Drout Otel'deki satış, 13 Kasım 1911 tarihine ayarlanmıştı. Gerçekten orada bulunması, bu dağıtıma tanık olması ve koleksiyonunun tanımadık ellere gidişini görmesi gerekli miydi? Koleksiyon, satışın arifesinde, 12 Kasım Pazar günü Drout Otel'de sergilendi. Bertrand oraya gidince yeni bir şok yaşadı. Duvardaki büyük afişte eski Sultanı Abdülhamid'in mücevherlerinin satışı duyuruluyordu!(1). Sultanın mücevherleri burada! Mümkün müydü? Yıldız'ın mücevherleri Paris'te! Drout'da! Yıldız'dan gelen kendi mücevherlerinin yanında! Ne duygu yüklü, anılar geçidi!

Duvardaki afişte Sultanın mücevherleriyle birlikte tüm Yıldız'ı, gençliğinin Yıldız'ını, yoğun çiçek kokularıyla parkını, selamlığını ve Sultanın destekleyici bakışlarıyla karşılaştığı büyük görüşme odasının Yıldız'ını, Mareşal Derviş'in Yıldız'ını, eski öğrencilerinin, Prens Selim, Prens Mecid, Prens Abdülkadir, Prens Halim, Prens Sabahaddin ve tüm diğer efendilerin Yıldız'ını görüyordu. Bertrand çok heyecanlandı ve utanç duydu: kendi mücevherleri burada, Yıldız'daki kardeş-

lerinin gözleri önünde, utanmadan satışa sunuluyordu. Bu alçaklıktı. Ne yapmak gerekiyordu? Kaçmak, hemen burayı terk etmek...

Tahtan indirildikten hemen sonra, Sultanın gayri menkulleri elinden alınmış ve Selanik'e sürgüne gönderilmişti. İttihat ve Terakki Cemiyeti tarafından, tüm banka hesaplarını ordu ve donanma yararına kullanılmak üzere vermesi için "ikna" edilmişti. Geriye, Yıldız'ın yağmalanmasından kurtulmuş olan muhteşem mücevher ve sanat yapıtları koleksiyonu kalmıştı. 1911 yılı Kasım sonu Aralık başı arasında, Drout Otel'de açık artırmaya çıkarılan bu koleksiyondu.

Abdülhamid, tamamen mallarından arınmış bir halde, bir yıl sonra Konstantinopol'e dönmek zorunda kalacaktı. Balkan Savaşı sırasında Yunan Orduları Selanik'e yaklaşıp, kuşatınca; İttihat ve Terakki Cemiyeti eski Sultanın düşmanın eline geçmesinden çekinerek onu İstanbul'a getirttiler. Abdülhamid, Alman büyükelçiliğinin karakol gemisi Lorelei ile, 1 Kasım 1912'de Beylerbeyi Sarayı'na kapatılmak üzere İstanbul'a geldi. Bir hapishaneden diğerine geçmişti; ama en azından Boğaz kıyısındaydı. Karşı yakayı, Ortaköy Camisi'ni, Yıldız'ın büyük ağaçlı parkını ve geçmişinin tanıklarını görebilecek mesafedeydi.

Bugün, yakın gelecek çok karanlık görünüyordu. Devlet hiç olmadığı kadar bozulmuştu. Balkan Savaşları çok yıkıcı olmuştu. Ordu ve sivil görevliler beş ya da altı aydan beri maaş alamıyorlardı ve savaşın içindeki yüz binlerce Türk mülteci, Konstantinopol'e gelmişti.

Gereksinimler sınırsızdı. Biraz kaynak sağlayabilmek için İttihat ve Terakki Cemiyeti, Fransa'dan yeni bir borç almaya uğraşıyordu; ama görüşmeler sürüncemede kalmıştı. Bu arada Temsil heyeti, her türlü çareye başvuruyordu. Sultanın koleksiyonunu satmaya karar vermişti. Bu satış, mali iflas için çok büyük bir çözüm olamayabilirdi; ama buna karşılık Bertrand'ın satışına çok fazla zarar verdi. Bu ünlü İmparatorluk koleksiyonuna müze satışlarındaki kadar çok ilgi gösteren koleksiyoncular, Bertrand'ın koleksiyonuna rağbet etmediler.

13 Kasım, çok beklediği, ama bir o kadar da gelmesinden korktu-

ğu gündü. Bertrand, söylendiği saatte, kalbi çarparak Drout Otel'deydi ve salona bakıyordu. Boş sandalyeler! Elinde katalog, açık artırmayı yapacak olan, çekicini sallayarak açık artırmayı başlatmaya hazırlanan Me Emile Boudin'i gözlüyordu. Katalog? Zavallı bir broşürdü, baştan savma bir çalışma, bir uzmana yakışmayacak bir işti. Nesnelerin dörtte üçü, -çiniler, mücevherler, bakırlar ve halılar- tarih ve kökeni belirtilmeden yazılmıştı! Örneğin numara 284: "Güzel desenli büyük Doğu halısı, 3.72 x 3.44." Bu bir Türk halısı mıydı, İran halısı mı yoksa Kafkas mı? Katalog hiçbir şey söylemiyordu. Eski çinilerin durumu da daha iyi değildi. 80 parçadan fazla olan çinilerin yalnızca yirmi kadarının geldiği yer belirtiliyordu; Konya, Bursa ya da Duma. Eski mücevherlerin de başına aynı şey gelmişti. Katalog onların da Osmanlılara, Bizanslılara, Yunanlılara, Roma'ya ya da Helenistik döneme ait olup olmadığını söylemiyordu. İran mücevherlerine gelince, İsfahan'dan mı, Şiraz'dan mı geliyorlardı? Yoksa Luristan ya da Horasandan mı? Katalog yine bir şey söylemiyordu.

Satış başladı. Ne yazık ki, Me Boudin fazla bilgi vermedi. Uzmanın bir şey söylemediği yerde ne söylenebilirdi ki? Ve çok çabuk çekiç vuruyordu, hem de çok. Kendini tutabilecek miydi? Gözleri Boudin'den salondaki alıcılara, onlardan Me Boudin'e gidip geliyordu. Gerginliği, giderek hızlanan çekiç darbelerinin ritmi ile daha da artıyordu. Açık artırma seramiklerle, Osmanlı, Bizans ve Arap çini karolarından oluşan değerli koleksiyonu ile başlamıştı. Bu parçalar teker teker çok ucuza satıldı. Onlar arasında kuşkusuz en çok sevdiği parça, 31 numara, "çok renkli, parçalı ve Bursa Cami yeşili yaldızlı plaka. Ender bir parça." idi. 195 franga gitti! Numara 48: "Konya'dan gelen üzerinde kabartma yazılar bulunan koyu mavi mineli iki karo: 14. yüzyıldan ender bir parça." 285 franga satıldı. Bu bir soygundu! Seramikler arasında en pahalıya gideni 800 franga satıldı. Bu 45 numaralı parçaydı: "iki plaktan oluşan bir pano, Medine'de Peygamber'in mezarını gösteren, altında yazı, üstünde beyaz fon üzerinde mavi ve kırmızı bölmeler.

Ender parça." Ne israf!

Bertrand, içi daralarak minelerinin, minyatürlerinin, mücevherlerinin aynı biçimde satılmasına katlanmak zorunda kaldı. Ardından dokumaların, halıların ve bakırların satılışına tanık oldu ki, bu en acılı anlarıydı. Ortaköy'deki ev, Bebek'teki villa ve Galata'daki konak, çekiç darbeleriyle ufak ufak paylaşılıyordu.

"Çok eski bir ipek İran nakışı, el yapımı" 460 frankta kaldı. Kafkas halıları ve sonunda da 17. ve 18. yüzyıldan eşsiz Anadolu halıları: Ladik, Gördes, Kula, Milas halıları her biri 200 ya da 300 franga dağıtıldı. Bu gerçek bir yıkımdı. Bakırlar arasında, Musul ve Süleymaniye'den, tüm evi ısıtan üç mangal bulunuyordu. Özellikle de en büyük ve en güzeli, "kışlık lale bahçesi" olanını Léontine rahatsız edici buluyor ve iki ya da üç hamal olmadan onun yerini değiştiremiyordu. M. Provadalieff'in kataloğu da bunu övüyordu: "Mangal, 90 santimetre çapında çok güzel süslemeleri olan bir plato üzerine, işlemeli dört ayak oturtulmuş. Çok ender bir parça." Bu ağır mangal 410 franga uçtu.

Satış silah koleksiyonu ile sona erdi. Bu da en az diğerleri kadar hayal kırıklığı yarattı. Tek bir ateşli silah vardı, 152 numara: "Çakmak taşlı silah, 1810 tarihli, Fatou işaretli. Altın işlemeli namlusu, gümüş kaplama kabzası olan bir Doğu işi. Sultan II. Mahmud'un Ordusu tarafından kullanılmış." Adamın biri 900 frank verip aldı. Bu zavallı adam, II. Mahmud'un kim olduğunu biliyor muydu? Bu hükümdarın ne kadar sıra dışı bir adam olduğunu, Osmanlı İmparatorluğu'nun son yedi Sultanı'nın ve halifesinin babası-büyükbabası olduğunu biliyor muydu? Aldıklarının en azından ne olduğunu anlatmak, katoloğun söylemediklerini açıklamak ve en azından evlerinin en güzel köşelerine koymalarını sağlamak için tüm alıcılarla konuşması gerekirdi. Bertrand kırgın ve kızgın bir halde satışın sonunu beklemeden ayrıldı. Tasarlanmış bir dolandırıcılığa kurban gittiğine inanmayı sürdürdü.

Katologtaki iki yüz parçanın satışı, toplam olarak 19.487 frank getirmişti; bugünkü karşılığı yaklaşık 290.000 frank. Bankerler kesinlik-

le bu kadar az para ile yetinmeyeceklerdi(2). Koleksiyonun geri kalanının da satılmasını beklemesi gerekecekti. Ayrıca şimdi bankerlerden istekte bulunmanın bir yararı yoktu. Bu dönemde sorunlu bir bölgede yatırım yapma riskini kim alacaktı? Öncelik tüm sermayeyi toplamaktı; ama Drouot Oteli'ndeki terslikten sonra M. Provadalieff'e güvenmek söz konusu olamazdı. Bertrand, koleksiyonun kalanını geri aldı ve kimsenin yardımı olmadan, kendi başına daha iyi satabileceğini düşündü. Malesherbes Bulvarı'nda bu amaçla bir galeri kiralamıştı. Ama 1912 yılının Haziran ayıydı. Yaz başlamıştı ve boşalmış olan Paris'te satışlar çok düşüktü. Sonunda ailesinin Marie'nin nişan töreni için Milhas'a dönmesi için ısrar etmesi üzerine, Bertrand galeriyi Ermeni bir "ortağa" emanet ederek, Pirenelere gitmek üzere trene bindi.

Marie'nin düğününün, sonbaharda, 12 Eylül'de olması gerekiyordu. Bir gün gazetede "ortağının" trajik sonunu öğrenene kadar, hazırlıklar çok iyi gidiyordu. Ortağı iflas etmiş, Malesherbes Bulvarı'nda bulunan koleksiyonlar da dahil olmak üzere, bilinen tüm varlığını kaybetmiş ve intihar etmişti! Bertrand vakit kaybetmeden Paris'e döndü ve haklarını öğrenmeye çalıştı. Ama nafile. Emanet ettiği nesnelerin bir listesini çıkarmadığından ve ortağından en ufak bir yazılı belge istemeyi düşünmediğinden, hiçbir şeyin kendine ait olduğunu kanıtlayamıyordu. Her şeyini kaybetmişti!

Sıra dışı dalgınlığı ve maddi sorunlara karşı en ufak bir dikkate sahip olmaması nedeniyle işleri oluruna bırakıyor ve sıklıkla kendini bu tür güç durumlara düşürüyordu. Paris'e dönünce, Sorbonne Sokağı 14 numarada bir daire kiraladı kısa süre sonra, Archives Sokağı'nda bir başka daireyi kiralamadan önce, Monge Sokağı'nda bir daire kiraladı. Birkaç ay sonra Jouffroy, daha sonra Clichy Sokağı olmak üzere taşındı durdu. Her taşınmada valizler, eşyalar, çeşitli nesneler ve el yazmaları kayboldu ya da orada burada unutuldu.

Malesherbes Bulvarı'ndaki üzücü olaydan sonra, satıştan altı ay sonra, Drouot Oteli'nde edindiği küçük servetin tamamen tükenmiş

olduğunu fark ediyordu! Ona ne olduğu konusunda söyleyebileceği hiçbir şey yoktu! Kuşkusuz oraya ya da buraya birkaç hediye almış, gecikmeli de olsa kiralarını ödemişti, belki de bir yıldan daha uzun bir süredir Milhas'ta çocuklarıyla hiçbir geliri olmadan yaşayan Léontine'ne ufak havaleler göndermişti. Şükür ki, hâlâ satılacak birkaç parça vardı: Milhas'ta bıraktığı, kimsenin dokunmaması için deri sandığın dibine sakladığı değerli ilkel flamanı. Onu bir uzmana inceletmenin zamanı gelmişti. Bir Van Eyck mı yoksa bir Rogier Van der Weyden miydi? Bu iki ustanın da yapıtları çok değerliydi ve daima çok yüksek fiyat veriliyordu. Kesinlikle yüksek bir fiyata satılacaktı. Milhas'a ilk gidişinde tabloyu Paris'e getirmeye karar verdi.

STAMBOULİNE VE PİERRE LOTİ'NİN KONSTANTİİNOPOL'E DÖNÜŞLERİ

Bu arada, giderek kötüleşmekte olan uluslararası durumun değerlendirmesini yapmak için, hemen Qoai d'Orsay'daki arkadaşlarını bulması gerekiyordu.

Gerginlik 1911 Ağustos'unda "Agadir Darbesi" ile son noktaya ulaşmıştı ve o günden itibaren Avrupa güçlerinin tümü, silahlanma sürecine girdi. 1913 Mart'ında Fransa askerlik hizmet süresini üç yıla çıkardı. Almanya da, ağustos ayında aynı kararı aldı ve sürekli ordusunu 120.000'den 600.000 kişiye çıkardı. Rusya, kara ordusunu dört katına çıkarırken, İngiltere'de Deniz Kuvvetleri Bakanlığı Birinci Lordu Churchill, sekiz filoyu hizmete açmaya karar verdi. Aynı zamanda, bu devletler ilişkilerini sağlamlaştırmaya ve yenilerini kurmaya çalışıyorlardı. Haziran ayında samimi itilafı güçlendirmeye önem veren Başkan Raymond Poincaré, İngiltere'ye ziyarete gitti ve Kral V. George, 1914 Nisan'ında nezaket ziyareti ile karşılık verdi.

Bu üçlü itilaf (Fransa, Büyük Britanya ve Rusya) karşısında Guillaume II. Üçlü İttifak'ını Salzbrunn'da üç büyük devlet ile, İtalya, Avus-

turya ve Macaristan, büyük manevralarla sağlamlaştırdı. 1913 Eylül'üne dek, Balkan Savaşlarının tahribatını sürdürdüğü Osmanlı İmparatorluğu'nda durum çok kaygı vericiydi. Almanya'nın baskısı altında olan Türkiye, üçlü ittifaka katılacak mıydı? Paris'te hiç böyle düşünülmüyordu: Türkiye tarafsız kalmazsa, Üçlü İtilafa katılacaktı.

Bertrand bu kabulü paylaşmıyordu. Kardeşi Marie'nin düğünü için Konstantinopol'den gelen büyük oğlu Lucien, iyi haberler getirmemişti. Konstantinopol'deki Alman askeri heyet başkanı General Liman von Sanders, Osmanlı Kara Kuvvetleri'nin yeniden düzenlenmesi göreviyle, yakında Türk Yüksek Askeri Şurası üyeliğine atanacaktı. Bertrand, o sırada siyasi işler direktörü olan Pierre de Margerie'yi bilgilendirmek için Quai d'Orsay'a koştu. Liman von Sanders'in atanması 3 Aralık 1913'de resmen açıklandığında, Quai d'Orsay bunun önemini küçümsedi: uzun zamandan bu yana Osmanlı Ordusu'nda Alman subaylar vardı. Ayrıca, Türk Jandarma Kuvvetlerini yeniden düzenlemek için bir Fransız, Yüzbaşı olan Baumann ve Osmanlı Deniz Kuvvetleri'nde bir İngiliz uzman olan Amiral Limpus yok muydu?

"Bu savlar hiçbir şeyi kanıtlamıyor," diye düşünüyordu Bertrand. Çünkü çok uzun zamandır Türk Ordusunda yabancı uzmanlar bulunuyordu; ama şimdi koşullar çok farklıydı. Enver Paşa, Türkiye'yi yöneten üçlü yönetimin arasındaydı ve içlerinde en genci olduğu için, en otoriter ve en etkili üyeydi. Ve tamamen Almanlardan yanaydı. Prusya Muhafız Alayı'nda eğitim görmüş, iki ortağı ile birlikte iki darbe düzenlemiş ve Sultanı tahtan indirmeye zorlamıştı. Daha sonra Berlin'de askeri ataşe olarak görev yapmıştı. Başka bir Alman'ı, General Bronzart'ı, Karargâh Komutanlığına danışman olarak yerleştirmişti; bununla yetinmeyecekti. Alman General Liman von Sanders'i kabul ettiren de oydu. Quai d'Orsay gibi Matignon'da sakinliği tercih ediyordu: üçlü Türk yönetiminde Fransa'nın bir arkadaşı vardı: Cemal Paşa. Ona güvenilebilirdi.

Bertrand her koşulda oldukça kaygı duyuyordu; Mezopotamya'da

petrol macerasına atılmak için hiç de iyi bir zaman değildi. Yatırımcılar bu barut fıçısına yatırım yapmaya nasıl ikna edilebilirdi? Orayı daha açık bir biçimde görmek gerekiyordu; bunun için en iyi yol oraya gitmek olacaktı. Bu kararı vermesini sağlayan bir gelişme oldu.

26 Mayıs 1913 tarihli mesajında, Halep'teki Fransız Ataşesi Bakanına, iki İngiliz arkeologun şüpheli davranışlarını bildiriyordu. Leonard Woolley ve himayesindeki genç Thomas Edward Lawrence. İkisi de ablaları Gertrude Bell'in ateşli hayranlarıydılar ve onun gibi Oxford'un parlak şahsiyetlerindendiler. Ve yine ablaları gibi arkeolojik araştırmalarını sürdürürken, kendilerini Arap dilleri üzerine çalışmaya adamışlardı. Kürt ve Arap çetelerinin güven ve dostluklarını kazanmaya özen gösterdikleri açıktı. Türk polisinin, bunun gizli siyasi bir etkinlik olduğundan şüphesi yoktu; Bertrand da böyle düşünüyordu; yoksa neden Gertrude Bell Konstantinopol'e yaptığı her kısa ziyaret öncesinde Lawrence'ı görmek için hazırlık yapıyordu? Ve neden hemen Büyük Britanya Büyükelçiliği'ne koşuyordu?

Bertrand, uzun süredir Milhas'ta onu bekleyen ailesinin yanına gitmek için Paris'ten ayrılmak üzereydi. Ama zavallı Léontine beklemeye devam edecekti... Hemen Konstantinopol'e gitmeye karar verdi. 1913 yılı bitmek üzereydi.

Kent ona son derece hüzünlü göründü. Sırbistan'dan, Bulgaristan'dan ve Makedonya'dan, İmparatorluğun tüm çevresinden ve Balkan Savaşlarıyla bağımsızlaşmış prensliklerden sürülmüş, acı içindeki insanları gördü. Kentin tüm mahallelerini dolduruyorlardı: barınak, iş, yiyecek peşinde koşuyorlardı. Yeni Sultan, Abdülhamid'in kardeşi Reşat, V. Mehmed adıyla tahta geçmişti; ama hiçbir gücü yoktu. Jön Türkler üçlüsü, Enver, Talat ve Cemal, ona hiçbir hak tanımıyorlar, onu yakından izliyorlardı. Ayrıca kimse böylesi bir yıkımın altından kalkamazdı. Devlet tükenmişti.

Bertrand geldiğinden bu yana, Galata sokaklarında yabancılardan birkaç kuruş sızdırmaya çalışan, genç adamlardan oluşan aylaklar çe-

tesi dikkatini çekiyordu. En gençleri olmasına rağmen, şefleri gibi görünen genç adamla gevezelik etmişti. İlginç bir adamdı, sıra dışı bir zekâsı vardı. Genellikle meraklı bir kalabalığın ortasında onların tepkilerini inceleyerek konuşmaya hazır duruyordu. Sonra bu meraklı kalabalık dağılırken, Bertrand şaşırarak genç adamın onlardan biriyle gittiğini görüyordu; muhtemel kurbanları arasından en umut vaat edeni seçiyordu. Aksanına bakarken Bertrand, onun Kafkaslardan geldiğini anlamıştı; ama hangi ülkeden? Delikanlı bunu yanıtlamaktan daima ustalıkla kaçıyordu. Bertrand, adının Georges Gourdji olduğunu öğrendi ve onu gözden kaybetti.

Kader aynı yıl 1913'de Pierre Loti'nin de Konstantinopol'e son yolculuğunu yapmasını istedi. Bu yazarın sekizinci gelişiydi ve çok şaşkındı. 12 Ağustos 1913 günü demirlemeye hazırlanan yolcu gemisinin güvertesinde gözlerine inanamamıştı. İskelede kendinin yazdığı gibi yalnızca "Flamalar, kalabalıklar ve kırmızı halılar görüyordu. Karşılama muhteşemdi. Askerler kordon oluşturdu ve kalabalık alkışlarını kesmedi." Pierre Loti, bu karşılama töreninin gerçekten kendisi için mi olduğunu merak ediyordu. Ama Türk davasının azimli savunucusu büyük dost Loti için bunlar yeterli değildi. Onun için eski İstanbul'da, Aziyade'nin yaşadığı mahalleye yakın bir ev hazırlanmıştı. Onu orada hizmetliler ve harika atlarıyla geleneksel giysileri içindeki korumalar bekliyorlardı. Gümüş yemek masası, altın kaplama lavabo, altın ve gümüş işlemeli ipeklerle örtülü yatak gibi evin tüm dekorasyonu, eski Sultanların sarayından geliyordu! Türkler onu memnun etmek için "Her gece yakınındaki camiye en temiz ve güzel sesli müezzini seçip gönderiyorlardı." (P. Loti, Doğunun Yüce Görüntüleri, Supremes Visions d'Orient, Paris,1921 ve L. Blanch, Pierre Loti, Paris, 1986.)

Her gün güçlü ve saygıdeğer Şeyhülislam'dan Hamal Heyeti Şefine dek bir çok Türk grubu, şükranlarını sunmak üzere onu ziyarete geliyordu. Her taraftan sarılmıştı; Çamlıca'ya gidip, Sultan Mecid'e saygılarını sunmak için vakit bulmakta güçlük çekiyordu. Tiyatroya da-

vet edildi. Saltanat kayığı ile gitti ve imparatorluk locasında yerini aldı. Asya yakasındaki Kandilli'de, arkadaşı Ostrorog'ları ziyarete gittiği gün, köy sakinleri onun için bir eğlence düzenlediler. "Çiçeklerle donatılmış, geleneksel giysiler içindeki sekiz kayıkçının götürdüğü kayıkta, güzel halılar ve yastıklara bir paşa gibi uzanmış, o gün için hazırlanmış müzik parçalarını dinleyerek şeref nargilesini tüttürür." Gün boyunca Pierre Loti'ye bir ulusal kahraman gibi davranıldı. Ama onurların en büyüğü ve onu en çok büyüleyen, Topkapı'daki akşam yemeği oldu. Bu eski saray, ziyaretçilere açık değildi. Bir zamanlar Sultanların yaşadığı bu Saray yasaklı, gizli ve gizemli bir hal almıştı. "Baskı, sessizlik ve neredeyse vahşi bir gösterişin güçlü bir karışımı taşıyan sekiz seçkin şahsiyet" Pierre Loti'yi karşıladı ve "Paha biçilmez sofra takımıyla donatılmış ağır ve alçak bir gümüş masanın" etrafında oturdular. "Eski, uzun ipek giysileri ve sarıklarıyla ağırbaşlı adamlar tarafından sunulan akşam yemeği sade ve alkolsüzdü. Kuşkusuz alkol, geceyle birlikte yeraltından ya da görkemli salonlardan çıkacak büyük ölülerin ruhlarını yaralayacaktı. Sırayla ve alçak sesle konuşuldu."

Duygulu bir tiyatrocu olan Pierre Loti, romantizm ve nostaljiye boğulmuştu. O ve arkadaşları, bu görkemli dekorda, hem oyuncusu hem de izleyicisi oldukları son bir oyun sahneye koyuyorlardı. Bunu öğrenen Bertrand çok sinirlendi. Mamamouchis maskaralıklarını yaparak, böyle saygıdeğer bir yere nasıl saygısızlık etmeye cüret edilmişti? En çok kimi suçlayacağını bilemiyordu: Pierre Loti'yi memnun etmek için gülünç duruma düşmeye razı olan Türk ileri gelenlerini mi, yoksa oyuna katılmayı kabul eden Pierre Loti'yi mi? Ülkenin içinde bulunduğu bu kaos ve sefalet ortamında, imparatorluğun sonunun geldiği bu günlerde Konstantinopol'de yapılacak onca acil görev dururken, onca şaheser terk edilmeye yüz tutmuş ve onca sanat hazinesi yıkılmak üzereyken, bu Türk işi gülünçlüklere kendini kaptırmak densizlik değil miydi! 1913 yılında her şeyden daha önemli olan konu Türkiye'nin iki kamptan hangisinde yer alacağının bilinmeme-

siydi: Fransa ile birlikte Üçlü İtilaf tarafında mı, yoksa Almanya ile birlikte Üçlü İttifak tarafında mı?

Bertrand ilk ziyaretlerini, neredeyse otuz yıl önce, Yıldız'daki ilk zamanlarında, İmparatorluk Prensleri içinde en eski öğrencileri olan Prens Mecid ve Selim'e yaptı. Opal mavisi gözleri olan Prens Mecid'i, Çamlıca tepelerindeki sarayında, kendini tutkularına adamış halde buldu: müzik ve resim. Tümüyle beyazlamış saçları, doğal heybetini artırıyordu. Duyarlı sorular karşısında kibarca ve gülümseyerek sessiz kalıyordu. Ama "bugünkü rejimin Abdülhamid'in en kötü döneminden daha berbat olduğunu söylemekten" de geri kalmıyordu. Üstelik Abdülhamid'in kendini yıllarca kapattığı hapishaneden kurtulmasına rağmen. Jön Türklerin polisi tarafından izlendiğini de çok iyi biliyordu. İmparatorluk prensleri arasında Jön Türk Üçlüsü'nün en çok korktuğu Prensti; Türkler tarafından en çok sevilen ve dışarıda en çok sayılan oydu. Ayrıca tahta çıkış sırasında ikinciydi. Üstelik iki kuzeni, tahttaki Sultan Reşid ve onun kardeşi Veliaht Prens Vahdettin'in aksine, karakter sahibi bir adamdı. Son olarak da, tüm ihtiyatlılığına rağmen, kimse onun ezelden beridir Fransız hayranı olduğunu gözden kaçırmıyordu.

Prens Selim'i ziyarete gittiği gece, Berlin'deki Türk Büyükelçisi Muhtar Paşa'da konuklar arasındaydı. Bertrand, aynı gece öğrenmek istediği şeyi öğrenecek ve çok ürkecekti: Türkiye Almanlarla ittifak yapacaktı! Karar gizli tutuluyor ve görüşmeler sürdürülüyordu; ama Enver Paşa'nın buna karar verdiğinden ve Üçlü'nün diğer ikisinin de bu eğilimin dışına çıkamayacaklarından kimsenin şüphesi yoktu.

Bertrand için dünya tersine döndü. Türkiye'nin düşman bir ülke olduğu fikri, gerçekdışı görünüyordu. Bu anlaşılmaz, kabul edilemez bir fikirdi. Prens Selim'in yanından büyük bir sıkıntı içinde ayrıldı. Düşünceleri içinde kaybolarak, Üsküdar manzarasına ulaşana dek, uzun süre yürüdü. Boğazın suları baştan sona büyük bir sakinlikle akıyordu önünde. Altın Boynuz, günbatımının sarmaladığı ufka doğ-

ru ışıldıyordu. Bu durumda ülkesinin orduları bu ülkeye gelmek ve buraya zarar vermek zorunda kalacaktı. Ne çılgınlık! İskelede, Büyükelçi Bompard'ı görmek üzere ilk şirkete(3)indi.

Louis Bompard, öğrendiklerini aktaran arkadaşı Stambouline'i görmekten çok memnun oldu ve bu habere şaşırmadı. Kaygıları, Almanlara ve Türklere borç verilmesine karşı çıkışları doğrulanmış oluyordu.

"Evet," dedi Bertrand ona. "Sizin bu mücadeleyi uzun süredir, 1911 yılından beri yürüttüğünüzü biliyorum. Bağdat hattının son 600 kilometresini yapmak için Deutsche Bank tarafından verilen üç borca engel olmuştunuz."

"Aaa! Onunla kalmadı," diye yanıtladı Lombard. 1912 Şubat'ında Quai d'Orsay bana, Osmanlı Bankası tek başına karşılayamadığı için bir fon oluşturmak üzere Fransız bankalarından bir topluluk oluşturma planı gönderdi."

"Bunu biliyorum. Bu projeyi de onaylamadığınızı biliyorum.

"Evet. Nezarete, eğer bir Alman şirketine tahsis edilmiş ve onun başarısına katkıda bulunan Türk hisselerini Fransız ismi altında saklamayacaksa, bu oluşumun öncekinden daha iyi olmayacağını düşündüğümü yazdım."

Bompard'ın cesareti kırılmış gibiydi. Bertrand onu yüreklendirmek istedi:

"Biliyorsunuz," dedi ona, "bu siyasetle mücadele eden tek siz değilsiniz; Pichon, Londra, Saint-Petersbourg, Roma ve Berlin'deki meslektaşlarıyla görüştü ve hepsi bir konuda hemfikirdi: Bağdat Demiryolu'nun yapımına katkıda bulunmak gerekmiyordu."

"Tamam da, o nedenle mi böyle yapıyorlar! Bakanlık bana gönderdiği 24 Mayıs tarihli notu[illegible], 6 Şubat tarihinde, üç ay önceden 12 milyon tutarındaki %[illegible] avansın verildiğini bildirdi."

"Bu durumda sizi oldu bittiye getirdiler..."

"Daha da kötüsü oldu. Pichon, Berlin'deki Büyükelçimiz Paul'un oğlu Jules Cambon'dan, demiryolu projesi ve askıdaki kaynak sorun-

ları konusunda Willheimstrasse ile bir anlaşma için görüşmesini istedi! Bunu nasıl öğrendim biliyor musunuz?"

"Nezaretten gelen bir notla mı?"

"Hayır değil. Konstantinopol'deki Alman meslektaşımdan tesadüfen öğrendim."

Emek verdiği bu uzun işin sonuç aşamasında dışlanmasından dolayı kendini aşağılanmış hisseden Bompard, Nazıra bu davranış konusunda ne düşündüğünü bildirmek üzere yazmıştı; ama bundan büyük acı duymuştu. Konuyu değiştirmeye karar verdi:

"Peki ya sizin petrol imtiyazınız," diye sordu Bertrand'a. "Ne durumdasınız? Kaynak garantisi buldunuz mu?"

"Türkiye'nin Almanya ile ittifak yaptığını bilirken, bunu nasıl düşünebilirim?"

"Ama buna rağmen, anlaşmanız İmparatorluk iradesi ile onaylanmış olsaydı, haklarınız gelecekte de korunacaktı; bir bankadan garanti alabilmek için bunun bir ön koşul olduğunu biliyorsunuz."

"Çok mantıklı," diye düşündü Bertrand. Dosyası tartışılmayacak hale geldiğinde bu iradeyi almak gerekiyordu. Ama sonunda iş, sermayeye katılması sorununa dayanıyordu. Çözümü buldu: değerli ilkel Flaman'ı. Bu değerli tabloyu satması gerekiyordu. Bir Van Eyck ya da Van der Weyden olan tablo, çok yüklü bir fiyata satılabilirdi ve en doyumsuz bankeri bile tatmin edebilirdi.

Bu nedenle savaş tehdidi altında dramatik günler yaşayan Konstantinopol'deki kalışını kısa kesti. Ekimde, kış başlangıcını yumuşatmaya başlayan, güneyin tatlı rüzgârı olan lodos zamanı, ayrıldı Konstantinopol'den. Sonbaharın son meyvelerine veda ederek: Çamlıca'nın dut ve kirazlarına, Rodos'un büyük yeşil karpuzlarına, Simirna'nın mis kokulu kavunlarına. Yeniden tazelenen anılarından, arkeoloji harikalarından ve özellikle de yirmi beş yıllık öğretmenliğinin sevgili öğrencilerinden ayrılması gerekiyordu!

Son olarak uzun uzun, eski Sultan Abdülhamid'in tek başına kapa-

lı olduğu Beylerbeyi Sarayı'na baktı. Son kez ölümcül bir sessizlikle donmuş, tamamen beyaz zarif cephesiyle, yasemin, servi ve incirlerden perdeleri ardındaki saraya bakarak düşüncelere daldı. Bertrand burayı yalnızca bir hapishane değil, bir mezar olarak görüyordu. Bir daha Abdülhamid'in yanına yaklaşamayacağını biliyordu ve buna dayanamıyordu. O kadar çok soru yanıtsız kalmıştı ki! Abdülhamid, neden sevmediği ya da şüphelendiği prenslerin eğitimini kendisine teslim etmişti? Tüm polis raporlarına rağmen neden ona güvenmeyi sürdürmüştü? Bu garip hoşgörünün nedeni neydi? Sultan onu neden bu derece ödüllendirmiş, nişanlar takmış ve ona saygı duymuştu? Ve Sultan'ın gizli polisi, neden daha Türkiye'ye gelmeden önce, daha Atina'dayken onunla ilgilenmeye başlamıştı? Geçmişinin bu karanlık bölümü, Bertrand'a görünüşün tersine, Derviş Paşa'ya kendisini önerenin Abdülhamid olduğunu düşündürüyordu.

Ekim sonu, kasım başı, son kez ayrılmak üzere kendini zorlamak zorunda kaldı. Konstantinopol'e son kez gelmiş olan Pierre Loti ile karşılaşıp karşılaşmadıkları bilinmiyor(17 Eylül 1913).

Léontine, aylar boyunca onu Milhas'a dönmeye zorladı. Son iki çocuğu Blanchette ve Alexandre ile orada Bertrand'ı bekliyordu(4). Gemiye bindi; ama gemi ertesi gün Pire'de mola verince gemiden indi ve hükümet başkanı Eleuthere Venizelos'u görmek için Atina'ya koştu. Bu büyük yurtsever, gençlik yıllarından kalma en eski arkadaşlarından biriydi; Fransa ve müttefiklerinin yanındaydı. Yunanistan'daki güçlü Alman hayranlığı eğilimine karşı mücadele ediyordu. O halde her işi bırakıp, onu desteklemeye ve yüreklendirmeye gitmek gerekiyordu. Belki de Bertrand, arkadaşı sayesinde Atina'daki çocukluk yıllarının karanlıkta kalmış sorularını aydınlatmayı da istedi. Léontine onu birkaç hafta daha bekleyecekti.

NOTLAR

1. Mücevherler, 1911 yılı Kasım-Aralık ayında Paris'te bir açık arttırma ile satıldı. (Georges Petit Galerisi ve Drouot Salonu)(Ayşe Osmanoğlu, a.g.e.)
2. 1914 yılında Gülbenkyan'ın Türk Petrol Şirketi'ndeki payı, İngiliz-İran Petrol Şirketi'nin katılımından sonra %5'e düşürülmüştü; ama sermaye ikiye katlandığı için, hâlâ tanesi 25 frank olan 8000 hisseden oluşan 200. 000 franklık ortaklığı vardı.
3. Şirket: Marmara'da ve Boğazda düzenli seferler yaparak, toplu taşıma hizmeti sunan "şirket-i Hayriye"nin buharlı gemilerine, kısaca şirket deniyordu.
4. 1912 Ocak ayından itibaren Düyun-ı Umumiye'nin hukuk işleri dairesinde çalışmaya başlayan Lucien, Konstantinopol'de kaldı. Louis, Montauban'da askerlik görevini yapıyordu. Marie, Eylül 1912'de evlenmişti.

14

Büyük Savaş

Bertrand Milhas'a gidince, eski deri sandığını açtı ve şaşkınlıktan taş kesildi! Tablo orada değildi! Nereye yok olmuştu? Çalınmış mıydı? Hayır. Son derece basit. Léontine onu köyün bakkalına vermişti.

"Neden? Nasıl?" Léontine'nin tekrar açıklaması gerekti. Tekrar açıkladı.

"Ama neden? Tanrım!"

"Çünkü ona borçlanmıştık. Bana aylardır veresiye veriyordu. Böyle devam edemeyecekti."

Uzun süre habersiz ve parasız kalmış olan Léontine'nin, Drouot'daki satıştan da doğru dürüst haberi olmamıştı. Kesinlikle ona danışılmamıştı: üçüncü kişilerden öğrenmişti ve o satışın kırıntısını bile gördüğü şüpheliydi. O günden beri Léontine kendi haklarını düşünüyordu; Bertrand düşler tanrısını beslemek için mücevherlerini satarken, o eski, kötü resmi bir çocuklarını beslemek için vermekte haklı değil miydi? Ortada bir haksızlık vardı; ama konuşmamak daha iyiydi. Ayrıca pek de seçme şansı yoktu: büyük bir öfke, gerçek bir fırtına koptu.

"Buna cesaret etmişti! Bu çılgınlığı yapmıştı ve onu mahvetmişti! Koleksiyondan kalan tek eşsiz parçaydı! Abdülhamid'in hediyesi! En değerlisi! Paha biçilmez bir şaheser! Bir Hollanda Okulu başyapıtı! Kayboldu! Çalındı! Peki neden? Birkaç parça ekmek için! Evet! Hepsi bu! Fasulye için! Peki kime? Onunla ne yapacağını bilmeyen bir bak-

kala! Tam bir çılgınlık! Bilinçsizlik, şaşkınlık, aptallık!"

Léontine, hiçbir zorunluluğu yokken, Sarah Bernhard'a onun altın dürbününü vermenin, borçlu olduğu bakkala bu tabloyu vermesinden daha aptalca olduğunu düşünüyordu. Ama bu da haksızlıklardan biriydi; yalnızca şiddeti kışkırtmadan bunları söyleyebilmek mümkün değildi.

Bertrand iki kez hayal kırıklığına uğramıştı. Yalnızca ilkel Flaman'ından gelmesini beklediği ve petrol şirketi kurması için gerekli kaynaktan değil, o değerli resmin ustasını saptayabilme olasılığından da olmuştu.

"Sayenizde," diyordu Léontine'e, "onun bir Jan Van Eyck'e mi yoksa Rogier Van der Weyden mi olduğunu asla öğrenemeyeceğiz!"

"Onu bilince elimize ne geçecek?" diye soruyordu Léontine, "bilsek ne işe yarayacaktı?"

Bertrand bezgin bir halde iç geçirdi. Léontine'e ne yanıt verecekti? Ona bilmenin kendisi için bir ihtiyaç olduğunu, belki özellikle de bir işe yaramayan bilginin kendisi için değerli olduğunu, bilinmesinin bir anlamı olmadığı bilginin daha değerli olduğunu açıklaması gerekiyordu. Ama bu aşamadan sonra ne yararı vardı? Kısacası, Léontine'nin bir şey anlamadığı açıktı; çocuk gibi davranıyordu. Bir an bile yalnız bırakmaya gelmiyordu. Bertrand, tüm aileyi kendisiyle birlikte Paris'e geri götürmeye karar verdi. Bu dönem, Jouffroy Sokağı'nda yaşadıkları dönemdir. Bir süre sonra da ayrılacaklardır.

Bertrand çok zaman kaybettiğini düşünüyordu. Hükümeti gecikmeden Alman-Türk anlaşması konusunda bilgilendirmek gerekiyordu. Ama kime güvenecekti? Kuşkusuz Pierre de Margerie'ye. Ama hayır, bu yöntemle sonuç alınması riskli olabilirdi: Pichon buna inanmıyordu ve her şeyi kendine saklıyordu. Bu haberin tüm hükümete yaygın biçimde duyurulması gerekiyordu. Ama hangi hükümete? Meclis başkanı, 1913 yılında dört kez, 1914 yılının ilk altı ayında üç kez değişmişti! Bu koşullarda iki hükümet değişikliği arasında mesaj, rahat-

lıkla bir çekmecede unutulabilirdi. O halde mesaj Devlet Başkanı Raymond Poincaré'ye mi gönderilmeliydi? Evet, bu en iyi çözümdü: açık mektup şeklinde gönderecekti. Mektup, 28 Temmuz 1914 tarihinde *La Dépeche de Toulouse* Gazetesi'nde Bertrand Bareilles imzasıyla yayınlandı. Mesaj anlaşıldı mı? Mesaj alındı mı? Kuşkusuz çeşitli cephelerde savaşa devam etmek gerekiyordu. Her gün mücadele edecek bir sorun çıkıyordu. Bir sürü yanlış açıklama! Bir sürü körlük!

"Tümüyle şanssız bir yıl olan 1914 yılı, tam bir tutarsızlıklar silsilesi," diyordu. "Çelişkiler içinde yüzülüyor. Bir yandan silahlanma süreci devam ediyor, anlaşmalar peşinde koşuluyor. Her yerde, en ufak bir kıvılcımın barutu ateşleyeceği biliniyor. Ama aynı zamanda da Almanya'yla yatırımlar için görüşmeler sürüyor!" Bu görüşmeler, 15 Şubat'ta bir anlaşma ile sonuçlanacaktı. Bompard, çıkarlarımıza karşı Bağdat işini yeğleyen bu paradoksal girişime boşuna karşı çıktı. Hiçbir şey dikkate alınmadı ve Bompard'a göre "15 Şubat anlaşmasından daha da kötü olan" bir anlaşma gereği ünlü, büyük borç verilene kadar, Türkiye ile görüşmeler sürdürüldü. Bompard, bakanına "Osmanlı Bankası'nın Deutsche Bank ile yaptığı anlaşmayı nasıl nitelendirmek gerektiğini bilseydim, bu yeni borçlar söz konusu olmayacaktı," diyerek, görüşünü bildiren bir mektup yazdı.

Bununla birlikte borç anlaşması yapıldı! Özellikle 16 Mart 1914 tarihinde Deutsche Bank'a anlaşmanın imzalanmasını hızlandırmak için bir telgraf çeken Fransız yatırımcılarının şaşırtıcı hızı sayesinde. Fransız bankerleri yatıştırmak ve onlara, 21 Mart tarihli telgraf ile, "iki hükümet arasında anlaşmanın resmen onaylanmasının beklenmesi" gerektiğini hatırlatmak, Deutsche Bank'a düştü. Almanlarla savaş başlamışken, Berlin ile sonuçlanan mali anlaşmadan sonra, Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasından tam üç ay önce bankerlerimiz, Türkiye'ye verilecek borç ile ilgili olarak soğukkanlı biçimde görüşmelerini sürdürüyorlardı.

Bertrand söylediklerinin anlaşılmadığını anladı: Paris'te hiçbir za-

man Alman-Türk ittifakına inanılmıyordu ve daha önce Almanya'ya kaynak sağladıkları gibi, Türkiye'ye de silahlanma için kaynak sağlayacaklardı. Bertrand çılgına dönüyordu. "Bu çılgınlık nasıl durdurulur?" diye soruyordu. Tam bir aymazlık içindeydiler. "Ne yazık! Fazla değil: görüşme yapıldığında Fransa Maliye Bakanı anlaşmayı resmen onaylamayı reddetti ve Türkiye'den istenen garanti koşullarının hafifletilmesini istedi. "Grup (bankacılar), Türkiye'nin belli başlı kaynaklarına el koymakta ve bütçeyi dengelemek için geriye kalanların bile istenmesine olanak sağlamaktadır. Bize sunulan bu metni kabul edemeyeceğim."(4 Ekim 1914).

Garanti koşulları düzeltildi; anlaşma imzalandı ve onaylandı. Ardından da Türkiye, bizden ilk ödemeleri aldıktan kısa bir süre sonra, Almanya yanında savaşa girdi. Konstantinopol'de 3 Mart 1914 tarihli Türk gazetelerinde "Hükümet adına Fransa'da yapılan dört hücumbotun, yakında burada olması bekleniyor," diye yazıyordu.

Bertrand baharda başka bir tutarsızlığın farkına vardı. 21 Nisan'da Britanya Hükümdarı V. George, Kraliçe Mary ile birlikte İtilafı sağlamlaştırmak adına resmi bir ziyaret için Paris'e geldi. Bu gayet iyi bir ziyaretti; fakat birkaç gün sonra Konstantinopol'de Büyük Britanya Büyükelçisi, Alman meslektaşı ile birlikte Sadrazam Said Halim Paşa'ya Britanya-Almanya-Hollanda ortaklığı, Türk Petrol Şirketi'nin ünlü petrol imtiyazı anlaşmasını hızlandırmak için başvurmuştu! Ve her iki büyükelçiye gönderilen 28 Haziran 1914 tarihli yanıtta sadrazam, "Maliye Nezareti'nin Türk Petrol Şirketi'ne Bağdat ve Musul vilayetlerinde petrol yataklarının araştırılmasını ya da bu yatakların işletmesini," verdiğini bildirmişti.

İş bitmiş miydi? Hayır. Aynı gün, 28 Haziran 1914'de, Avusturya Arşidükü François-Ferdinand ve eşi, Saraybosna'da bir Sırp öğrenci tarafından öldürüldü. Bu, tüm dünyanın korktuğu kıvılcımdı. Ve barutu ateşledi. Bununla birlikte bizim Osmanlı Bankası 22 milyon liralık büyük Türk borcunun Fransa'dan alınmasının peşini bırakmadı!

Bertrand hâlâ karşı çıkmayı bırakmıyordu. Ama nafileydi. Ona göre Fransızların hepsi kör ya da bilinçsizdi. Entelektüellerimiz ve edebiyat adamlarımız Doğu gezilerini sürdürüyorlardı: André Gide Konstantinopol'ü nisanda, Maurice Barres temmuzda...

2 Ağustos'ta Alman Orduları, Lüksembourg'u işgal etti. 4 Ağustos'ta Fransa ve Büyük Britanya, Almanya ile savaş durumundaydı. Büyük savaş başlamıştı.

Tüm Avrupa ülkeleri taraflarını seçmişlerdi ya da ilerleyen günler ve haftalar içinde seçeceklerdi. Türkiye'nin durumu daha belli olmamıştı. Tüm şansölyeler, sayısız askeri ve özellikle de "üç kıta" üzerindeki stratejik konumunun hangi tarafa yarayacağını soruyordu. Türkiye'nin tercihi çok önemliydi. Herkes bunu bilmek istiyor ve sürekli bu görüşülüyordu.

Paris'teki Türk sever ve Türkologların küçük dünyasında tartışmalar yapılıyordu. Pierre Loti, Claude Farrere ve Alphonse Cilliere, Fransa'nın dostları olan Türklerin, Üçlü İtilaf'ın tarafını seçeceğini düşünüyorlardı.

Bertrand itiraz ediyordu "Türk toplumunun fikri sorulmayacak." (Enver Paşa'nın düşman tarafı seçmiş olduğuna dair güvenilir kaynaklara sahipti. Louis Bompard ve Jacques de Morgan onunla bu görüşü paylaşıyorlardı.)

"Ayrıca," diye ekliyordu Bertrand, "Türkiye'nin çıkarları tarafsız kalmayı gerektiriyor. Neden? Çünkü her iki tarafta da düşmanları var; her koşulda ona bu seçimini pahalıya ödetecek düşmanlar: mağlup tarafta savaş tazminatı ödemek, galip tarafta da savaşa katılmak gibi. Ve bu ödeme her zaman olduğu gibi topraklarını bırakmak biçiminde olacak. Tarafsız kalmadığı takdirde Türkiye, parçalanmaktan kurtulamayacak."

"Anlamıyorum," diyordu Cilliere, "Türkiye neden Üçlü İttifak'a katılıyor? Bu taraftaki tüm ülkelerin Avusturya-Macaristan, İtalya, Bulgaristan ve Yunanistan'ın Balkanlarda, Adriyatik Adalarında ve diğer Av-

rupa taşralarında gözü var."

"Evet, ama Üçlü İtilaf tarafı daha beter. Türkler sürekli boğazları fethetme rüyası gören ezeli düşmanları Rusya'yı görüyor. Oradaki tehlike daha ciddi!"

Gerçekten de, Saint-Petersbourg'da 21 Şubat 1914'te, Dışişleri Bakanı Sazonof, bakanlar kuruluna açıklama yapmıştı: "Boğazlarla ilgili tarihsel sorunumuz onları fethetmekten ibarettir. Bu sorunu çözmemiz, yalnızca bir Avrupa savaşı sırasında mümkündür."

Entelektüeller, Tsarigrad'ın (Konstantinopol) fethi için uğraşırken, 5 Nisan'da Çar Sazonof eylem planını onaylamıştı.

Babıâli için seçim çok güçtü: Fransa ve Büyük Britanya Türkiye'yi, müttefikleri olan Rusların tutkularına karşı, Almanya'nın Avusturya, İtalya, Yunanistan ya da Bulgaristan'ın aç gözlülüklerine karşı Türkiye'yi koruyabileceğinden daha fazla koruyabilecekler miydi? Bütün sorun buradaydı.

Bir gün Cilliere, çok mutlu bir halde arkadaşlarına yeni bir haber getirdi: Türk ileri gelenleri bir çözüm öneriyorlardı. Rusya'nın aşırı taleplerine karşı Fransa ve Büyük Britanya'dan bir garanti istiyorlardı. Düşünce ilgi çekiciydi. Önceki bir olaya gönderme yapıyordu. 1877-1878 savaşı sonunda Ayastefanos Anlaşması'nda Rusya Türkiye'ye o kadar aşırı koşullar dayatmıştı ki, büyük güçler bu aşırılığı düzeltmek için Berlin Kongresi'nde buluşmuşlardı. Konstantinopol'deki Fransız ve İngiliz hayranları bu çözüme bayılmışlardı. İmparatorluk prenslerinden Selim, Sabahaddin ve Mecid bu taraftarlar arasındaydı. İlk girişim Londra Hükümeti'ne yapıldı. Ne yazık ki, Whitehall umursamadı! Büyük hayal kırıklığı yarattı.

Bir süre sonra Cilliere Bertrand'a koştu. Beklenmedik bir fırsat çıkmıştı: Fransız Hükümeti önemli sayıda yabancı şahsiyeti, Akdeniz'deki büyük deniz manevralarına yardım etmek için, davet etmeye hazırlanıyordu. Üçlü Yönetim içinde, tek Fransa taraftarı olması ile tanınan ve şans eseri o sırada Bahriye Nazırı olan Cemal Paşa'nın bu

toplantıya davet edilmesi sağlandı. Cemal Paşa davet edildi. Cemal Paşa, deniz manevralarının edineceği ilişkilere umutlarını bağlamıştı. Diğer iki ortağının tüm tereddütlerine rağmen Cemal Paşa, daveti kabul etmek için onların onayını aldı.

"Cemal Paşa Paris'e gelince, Meclis Başkanı ve Dışişleri Bakanı Viviani'nin onu kabul edemeyeceğini öğrenir. Çünkü Başkan Poincaré ile birlikte Saint-Petersbourg'a gitmek üzeredir. Son çare olarak Dışişler Direktörü Pierre de Margerie'ye başvurmak zorunda kalır. Fransa ile işbirliği yapılmasının mümkün olup olmadığını sorduğunda, Fransa'nın müttefiklerine danışmadan böyle bir söz veremeyeceği yanıtını alır. 18 Temmuz'da Bahriye Nazırı kalbi kırık bir şekilde Konstantinopol'e döner ve hayal kırıklığını Fransa Büyükelçisi Bompard'a anlatır." (Y.T.Kurat, Türkiye I.Dünya Savaşı'na Nasıl Sürüklendi, How *Turkey drifted into World War* I, Hamden, Connecticut, ABD,1967)

Paris'te tüm Türk dostları üzgündü. Ama hâlâ umut etmeye, başka çözümler bulmaya çalışıyor ve uzlaşma yolları arıyorlardı. Bertrand, diplomat ve parlamenterleri sıkıştırmaktan vazgeçmediği için Quai d'Orsay ile Bourbon Sarayı arasında aralıksız gidip geliyordu. Onlara işin içinde olduklarını anlatmak ve onları hâlâ her şeyin mümkün olduğuna ikna etmek gerekiyordu. Türkiye'nin Almanya'nın müttefiki olabileceği fikrinden çok rahatsız olan Pierre Loti, çok sayıdaki Türk arkadaşını etkilemeye çalışıyordu. 6 Eylül'de *Le Figaro*'da Enver Paşa'ya açık bir mektup yazdı. Hiçbir yanıt alamadı. Ekimde Prens Yusuf İzzettin'e açık bir mektup yazdı ve bu kez de yanıt alamadı. Yılın sonlarına doğru, birkaç Türk şahsiyetin yardımı, İsviçre'de Talat Paşa ve Fransız diplomatlarının ayrı bir barış görüşmesi yapmak üzere bir araya gelecekleri gizli bir toplantı düzenlemeye girişti. Hâlâ her şey mümkün olduğundan Talat Paşa, İsviçre'ye gelmeyi kabul etti. Pierre Loti, Viviani ve Poincaré'den de onay aldı. Umut giderek büyüdü; ama ne yazık ki Poincaré, İngiliz ve Rusların bu toplantıda bulunmasını ve Pierre Loti'nin bu müzakerelere katılmamasını istedi! Toplantı olanaksız

hale geldi ve yapılamadı (Lesley Blanch,a.g.e.. ve (Raymond Poincaré'nin Anıları), *Les Mémoires de Raymond Poincaré*).

Cilliere, son bir şans için oluşturulan heyete gönüllü olduğunu açıkladı; ama 22 Ekim'de Osmanlı Hükümeti ile ilgili görevinden alındı. Artık çok geçti. Paris'te olduğu gibi Londra'da da girişimleri başarısızlığa uğrayınca Türkler, bir sonuca ulaşmışlardı: İngilizler ve Fransızlar, Rusların duyarlılığına zarar vermekten kaçınmak için umarsız davranıyorlardı. Enver Paşa, Cemal Paşa'nın Fransız deniz manevralarında ve yaptığı içler acısı görüşmelerde yeterince oyalandığını düşünüyordu. 25 Ekim'de Sadrazam Halim Paşa'ya bile haber vermeden, Türk filosuna Rusya'ya saldırma emri verdi. 28 Ekim'de Odessa ve Sivastopol bombalandı. Limandaki Rus gemileri battı ya da yandı. Türkiye, Almanya'nın yanında savaşa girmişti.

Bu karar yalnızca Avrupa'da değil, Türkiye'de, hatta hükümetin kendi içinde bile şaşkınlık yarattı. Otoriter ve ağzı sıkı Enver Paşa, hükümetten birkaç kişi dışında kimseye sır vermemişti; görüşlerine karşı çıkma riski olan kimseye bir şey söylememişti. Türk kaynakları ordunun harekâtını sağlamaya yetmediği için Enver Paşa, Almanlardan 5 milyon Türk lirası karşılığı borç almak istedi. Hükümet üyeleri Almanya'nın henüz başlamış olan savaşa Türkiye'yi sokmak isteyeceğinden çekinerek, buna karşı çıktı. Bu itirazlar sürerken Enver Paşa, Berlin'deki Türk Büyükelçisi Muhtar Paşa'ya bu görüşmeleri ayarlama emri vermişti. Beklendiği gibi Almanya, Türkiye'nin hemen savaşa girmesini istemişti ve iki taraf anlaşmak zorunda kalmıştı. Sonunda Enver Paşa, 2-3 milyon liralık bir ödeme ile yetinmiş ve mümkün olduğunda Rusya'da ikinci bir cephe açmak üzere anlaşmıştı. Bu görüşmeleri yürütmek için Muhtar Paşa, doğrudan Enver Paşa'dan talimat alıyordu. Bu nedenle devlet içinde Enver Paşa'nın gizli kararlarını bilen, tek değilse bile, çok nadir kişilerden biriydi ve doğal olarak da görüşmelerin gelişimi hakkında ilk bilgilenen kişiydi. Bu nedenle konuyla ilgili tüm bilgiye sahip olarak, birkaç ay önce Prens Selim ve

Bertrand'a Türkiye'nin Almanya'nın tarafında savaşa gireceğini doğrulayabilmişti.

"CAHİLLER TARAFINDAN YÖNETİLİYORUZ!"

O dönemde Bertrand ve ailesi, Paris'te Jouffroy Sokağı'ndaydılar. Milyonlarca Fransız gibi gerginlik içinde yaşıyorlardı. İki büyük oğlan, Lucien ve Louis cephedeydi. Almanya ile savaş ilan edildiğinde, 4 Ağustos 1914'de, Louis 1910 yılından beri askerlik görevini yapıyordu ve buna devam etti (1918 yılına dek de sürdürmek zorunda kalacaktı). Lucien hâlâ Konstantinopol'deydi. Görme bozukluğu nedeniyle çürüğe çıkarılmış olmasına rağmen, babası gibi ateşli bir yurtsever olduğundan, hemen ilk günlerde gönüllü olarak orduya yazıldı. Konstantinopol'deki Fransızların bulunduğu Fransız Birliği'nin büyük eğlence salonunda, bir masanın üzerine çıkarak dokunaklı bir konuşma ile orduya çağrı yaptı. Uzun süre konuşması gerekmedi. Tek bir hamlede sağlam tüm erkekler askere yazıldı: onların arasında arkadaşı Alexandre Rocca ve Kont Ostrorog'un iki oğlu vardı; 18 yaşındaki Jean Sipahilere ve 17 yaşındaki Stanislas hafif süvarilere yazıldı.

1914 Eylül'ünde cepheye gider gitmez Lucien, Somme Muharebesi'ne katıldı; top mermisi parçalarıyla ağır yaralandı; bir kasaba hastanesinde kötü koşullarda ameliyat edildi ve kıl payı bacağının kesilmesinden kurtuldu. Düzelene kadar başka ameliyatlar da geçirdi. 1915 yılı başında da ölümcül Çanakkale Savaşı'na katıldı.

Bertrand bu projeden nefret ediyordu. Amaç, Konstantinopol'ü fethetmek ve Marmara Denizi'ne girebilmek için boğazları zaptetmekti. Böylece bir taşla iki kuş vurulmuş olacaktı: Türkiye oyunun dışında kalacaktı ve Fransız-İngiliz güçleri Ruslarınki ile birleşecekti.

İngilizler, Mısır ve Hint yolunu da korumaya olanak sağlayan bu son derece saldırgan projeyi çok seviyorlardı. Lord Balfour'a göre, bu kadar umut vaat eden bir başka girişim bulmak zordu. Sırasıyla 25 Ka-

sım 1914'deWinston Churchill, 1 Ocak 1915'te I. George, bu deniz ve kara saldırısını başlatmakta ısrar ettiler. Ama iyi hazırlanılmamıştı. Fransız-İngiliz güçleri, Alexandrie'ye bir ay gecikmeyle ulaştı ve sonunda güçlü donanma Boğaza girdiğinde, bu gecikmeden yararlanarak, iyi hazırlanmış bir Alman-Türk savunmasına çarptı. Boğazın iki yakasına yerleştirilmiş kıyı bataryaları, yoğun olarak mayınlanmış sularda ilerlemeye çalışan Fransız ve İngiliz gemilerini çok yakından ateşe tuttular. Aynı zamanda Boğazın Avrupa yakasında, Gelibolu Yarımadası'na çıkmış olan itilaf kuvvetleri, topçu kuvvetlerle desteklenmiş 100.000 Türk ile karşılaştılar.

Büyük bir felaket oldu. Dokuz ay süren kahramanlık dolu çabadan sonra geri çekilmek zorunda kaldılar. İngiliz Amiral J.M. de Robeck ve Lord Kitchener geri çekilmeye karar verdiklerinde, 20 zırhlı ve kruvazörden oluşan Fransız ve İngiliz donanma kuvvetleri, boğazda 20 kilometre ilerlemişlerdi. Birlikler, bombalama sürerken gemilere binip geri çekildiler. Dokuz ayda, üç zırhlı dahil, çok sayıda gemi batmıştı. "Çanakkale cehennemi savaşın en kötü bölümü oldu: İtilaf Devletlerinden 200. 000, diğer tarafta da 120. 000 üzerinde ölü ya da yaralı vardı." Avrupa'da acı büyüktü; ama en çok Türk kurmaylarına şaşırıldı: bu savaşa katılan birlikleri cephanelerini tamamen tüketmişler ve en ufak bir direnç gösterememişlerdi.

Bir aylık ölümcül bir sessizlik ardından Bertrand ve Léontine, Lucien'in sağ olduğunu öğrendiler! Bu cehennemden çıkar çıkmaz sağ kalan Fransız kuvvetleri, Bulgarlar karşısında zor durumda olan müttefikimiz Sırplara yardım etmekle görevli Doğu Ordusu'nu oluşturmak üzere Selanik'e gönderilmişti. Lucien bu sağ kalanlar arasındaydı ve orada Léon Daffos'nun damadı Alexandre Rocca ile karşılaştı! Anlatılamaz acılar pahasına ikisi de hayatta kalmıştı. "Çanakkale Cehennemi" öncesinde Alexandre Rocca, Marne'de bulunmuştu ve iki yıl içinde üçüncü seferlerini yapmak üzere iki arkadaş Selanik'te karşılaşmışlardı.

12 Ekim 1915 tarihinde Selanik'e çıkan General Sarrail, Lucien'i yanına almış ve onu İkinci Büro'ya atamıştı. Görevliler, kiraladıkları yerlerde kalıyorlardı. Lucien, zengin bir mücevhercinin rahat evinde bir oda bulmuştu. Evde hâlâ, Balkan bölgelerinden iltica etmiş ailenin birkaç üyesi yaşıyordu. Evde yaşayanlar arasında Makedonya'lı Anastase Liéporé da vardı. Mısır'da pamuk işletmeleri olan zengin bir tarım işletmecisiydi ve savaş nedeniyle Selanik'te mahsur kalmıştı. Kızlarından 16 yaşındaki Olga da ona eşlik ediyordu. Âdet olduğu üzere Olga ve kuzenleri, ev sakinlerine akşamları bahçede gül reçeli ve buzlu su ikram ediyorlardı. Lucien, bu hoş ve çekingen genç kızın çekiciliğine karşı koyamadı. Olga ise, sırasıyla Türkler, Arnavutlar, Bulgarlar, Sırplar tarafından defalarca yıkılmış şanssız ülkesini korumak için gönderilmiş bu Fransız subayın yürekli tutumundan etkilenmişti. Bir yıl sonra Lucien onu Paris'e, annesinin yanına göndermenin yolunu buldu ve 1918'de Paris'e dönünce onunla evlendi.

Léontine, Blanchette ve Alexandre, genç Olga'yı çok sıcak karşıladılar. Ona Fransızca öğretmeye, Paris'i ve tamamen yabancı olduğu bir dünyayı keşfetmesine yardımcı olmaya çalıştılar. Bertrand, Chilly Caddesi'nde yalnız yaşıyordu; ama Olga'nın eğitimine coşkuyla katılıyordu. Jouffroy Sokağı'ndaki eve onu almaya geliyor ve onu uzun Paris gezilerine, Qoai d'Orsay'daki arkadaşlarını ya da yayıncılarını ziyarete beraberinde götürüyordu.

O dönemde Bertrand çok fazla yazıyordu. Gazetelerin çoğunda Bertrand Bareilles, bazılarında da Viator(2) imzalı birçok makalesi yayınlanmıştı. İlgiyle okunuyor, dikkatle dinleniyordu. Kimse bunu düşünmezken, toplumu Alman-Türk ittifakı konusunda uyaran oydu. Israrı ve temel söylemi uyanık olmaktı. Tutumlu Fransızların parasıyla Türkler tarafından alınan cephane ve silahlarla yüz binlerce askerimizin öldüğünü ya da yaralandığını unutmuyordu. Tetikte olmak gerekiyordu ve gelişmeler onu destekliyordu.

1915 yılı Ocak ayında Deutsche Bank'ın şaşırtıcı mektubu Osman-

lı Bankası'nın Paris'teki merkezine ulaştı. 27 Ocak'ta Berlin'de yazılmış olan bu mektupta Deutsche Bank Başkanı, Fransız meslektaşına inanılmaz bir öneride bulunuyordu. Başlangıçta "Bağdat işinin" durdurulmuş olduğunu; fakat önemli zarara uğranmadan bırakılmasının olanaksız olduğunu açıklıyordu. Sonuç olarak, "Fransızların durumunu sağlamlaştırmak için Bağdat borcunun 23. 800 000 frank tutarına karşılık gelen %20'sinin, imparatorluk şirketinin kullanımına verilmek üzere 31 Ocak'ta çıkarılmasını" öneriyordu. Sonunda mektup, Fransız yatırımcıların "izinlerini rica ediyordu." Alman yatırımcıların Fransız meslektaşlarına savaşa, Marne mücadelesine rağmen böyle bir öneride bulunabilmeleri, Alman Bankası ile Osmanlı Bankası arasındaki ilişki türünü çok iyi gösteriyordu. Bompard'ın dediği gibi, "Deutsche Bank'ın Osmanlı Bankası üzerindeki 'garip büyüsü'nü."

Nasıl uyanık olunmaz? Dostluklarından uzun süre yararlanmak için düşmanın küstahlığına izin veriliyordu. Bu durum, son derece dikkatli biçimde takip gerektiriyordu. Bertrand her zamankinden daha sık ve düzenli biçimde Quai d'Orsay'a gidiyordu. Orada diğer "tutarsızlıkları" keşfetmekte gecikmeyecekti.

1917 yılında büyük amcası François-Joseph'in yerine gelen, yeni Avusturya İmparatoru ve Macaristan Kralı genç I. Charles, halkının maruz kaldığı korkunç acılardan son derece etkilenmişti. Ülkesini savaştan çıkarmak istedi. II. Guillaume ile ilişkileri çok kötüydü; Hindenburg ve Ludendorff ile daha da kötülemişti. Ayrı bir barış yapabilmeyi umduğu müttefiklere duyduğu sempatiyi saklayamıyordu. Eşi İmparatoriçe Zita, projesi için çalışıyordu. Fransız kökenli Bourbon-Parme Prensesi olan Zita'nın iki erkek kardeşi, müttefik ordularında savaşıyorlardı. Büyük bir gizlilikle imparator ve imparatoriçe, bu iki prensle, Sixte ve Xavier ile buluştular. Aristide Briand ve Raymond Poincaré'ye ulaştırılmak üzere mesajlarını onlara teslim ettiler. Sixte ve Xavier, bu proje için heyecanlanan İngiliz Başbakanı Lloyd George tarafından da kabul edildi: "Barış," diye bağırdı. Ama Briand'ın yerine

Alexandre Ribot geldi; itirazları vardı ve I. Charles'ın mesajını yanıtlamayı önemsemedi. Poincaré'nin Sixte'i görmeyi kabul etmesi için ısrar edilmesi gerekiyordu. Yetersiz bir siyasetçi ve Katolik karşıtı olan Ribot Habsbourg, ev için duyduğu nefretin üstesinden gelecek yetenekte değildi ve her şeyi batırdı. İtalyanların barış görüşmelerini açığa çıkardı ve İtalyanların şiddetli tepkilerine yol açtı: Zaferden sonra Avusturya'nın Tyrol ve Dalmaçya kıyılarını almayı hesaplıyorlardı.

Bertrand üzgündü: "Ne hata! Ne çılgınlık! diyordu. Üstelik Talle İrand: "Avrupa'nın son kalesi Avusturya'ya zarar vermeyeceğiz!" demişti.Daha sonra Lloyd George, Fransız Hükümeti'ne karşı acımasız göründü: "Avusturya ile yapılacak ayrı bir barışın sağlayacağı yararları görmezden gelmek ve oradan çekilmeye hazır olmak demans ile eş tutulabilir." (Jean Sévilla, Zita, Cesur İmparatoriçe, *Zita, impératrice courage*, Paris, 1997.) Ve bunun ardından Clemenceau, onarılmaz bir şey yaptı: I. Charles'ın gizli mektuplarını yayınladı. Tüm umutlar kayboldu; Avusturya İmparatoru rezil oldu ve ertesi yıl tahtı bırakmak zorunda kaldı.

Bertrand çıldırıyordu: Cahiller tarafından yönetiliyoruz: Daha önce Türklerin anlaşma önerileri reddedildi; şimdi de Avusturya'nın barış talebi kabul edilmiyor! Peki neden? Çünkü Ruslara Konstantinopol sözü verildiği gibi, İtalyanlara da Tyrol sözü verildi! Bu yeni çılgınlık bize neye mal olacak? 1915 yılında Dardanel'de olduğu gibi, Balkanlarda da yüz binlerce kayıp mı vermek gerekiyor? Bunun nedeni yöneticilerimizin cehaletidir. Ne ülkelerinin çıkarlarını ne toplumun özlemlerini ne de yöneticilerinin gerekçelerini biliyorlar. Ne yapılmalı? Eğitim, eğitim ve yine eğitim: tek çözüm bu." Bunun için uğraşıyordu; ama kuşkusuz yeterli olmuyordu. Yanılsamaya kapılmadığından, Quai d'Orsay görevlileriyle görüşmekten geri kalmıyordu. Bir kez okunup çöpe atılan *La Dépeche, les Débats* ve diğer günlük yayınlarda makaleler yazmaktan geri kalmıyordu. Görüşler üzerinde en ufak bir etkisi olmuş muydu? Kararlar üzerinde? Hayır! Daha sert araçlar

kullanmak zorunda kalacaktı. Kitaplar yazması gerekecekti: daha iyi açıklayacak, daha güçlü ikna edebilecek yapıtlar, tekrar tekrar okunabilecek kitaplar. Bu dönemdeki Türkler konusunda çağdaşları ne biliyorlardı? Yalnızca Lamartine'nin, Pierre Loti'nin ya da daha kötüsü Claude Farrere'nin romantik bakışları aracılığıyla tanıyorlardı! Zaman, edebiyat zamanı değildi. Gerçeklik ile yüzleşmek söz konusuydu. Bu nedenle Bertrand can alıcı konularda bir dizi kitap yazmaya girişti.

1917 yılında, *Librairie Académique Perrin* Yayınevi, Jacques de Morgan'ın çok güzel bir önsözü ile imparatorluklarını kuran "Türkler"i *(Les Turcs)* yayınladı. Yaklaşık 300 sayfa olan eser temel olarak Türklerin fetihler dönemini, kurumlarını, geleneklerini, yaşanan son olayları, II.Guillaume'un manevralarını ve son olarak da 1914 yılında savaşın başlamasından itibaren Türkiye'nin durumu anlatıyordu.

Bertrand, müttefiklerin zaferinin kaçınılmaz olduğunu düşünüyor ve Türklerin herhangi bir misilleme konusu olmamasını diliyordu. Bununla birlikte, Doğu'da statükonun korunmasının mümkün olmadığını doğruluyor ve "Bugün Amerika, Fransa ya da İngiltere'ye binlercesi dağılmış olan Ermenilerin, Suriyelilerin, Keldanilerin ve Yunanlıların ülkelerini tekrar kazanmalarını," diliyordu.

İlk kitabın başarısı, Bertrand'ı Osmanlı İmparatorluğu'nun çeşitli topluluklarını daha ayrıntılı olarak tanımlamaya yöneltti. 1918 yılı Şubat ayında *Bossard* Yayınları "Konstantinopol, Frenk ve Levanten mahalleleri", *Constantinople, ses cités franques et levantines,* adlı yapıtı yayınladı. Çok sayıda tahta oyma resimleri ve Edgard Chahine'nin bir suluboya resmi ile zenginleştirilmiş, yaklaşık 400 sayfalık kitap, Konstantinopol'deki reayanın bütün ve güzel bir panoramasını çizer: Yunanlı, Ermeni, Yahudi, Levanten ve Frenk yani Venedik ve Bizans'ın mirası olan topraklarda kalmış Avrupalı Hıristiyanlar.

Bu kitap daha büyük bir başarı kazandı. "Bu kitap bizi daha önce yazılmamış bir dünya ile tanıştırır," diye karşılanmıştır. "Kent ve Müslümanların Yaşamı", *La Ville et la vie musulmanes,* adıyla duyurulan

ikinci cilt yayınlanmadı ve ona ait el yazmalar bulunamadı.

Diğer iki yapıt 1919 yılında çıktı: ilki 1915-1918 arasındaki Ermeni trajedisinin dokunaklı bir tanıklığıydı. *La Long Calvaire de Mme Captanian*,(Madam Captanian'ın Cehennem Azabı), daha sonra Zabel Essayan tarafından çevrildi (Les Mémoires d'une deportée arménienne, Filinikowski Editeur, Paris). *Bossard* Yayınlarından çıkan ikincisi ise, Karateodor Paşa tarafından Babıâli'ye gönderilen "Berlin Kongresi Gizli Raporu", *Le Rapport secret sur le congres de Berlin adressé a la Sublime Porte par Carathéodory Pasha* adını taşıyordu. Yunanlı ve Ortodoks olan bu diplomat, Babıâli tarafından Berlin Kongresi'ne gönderilen, tam yetkili temsilci heyetinin başkanıydı. 13 Haziran-13 Temmuz 1878 arasında toplanan kongreye büyük güçlerin çoğu, Almanya, Büyük Britanya, Avusturya-Macaristan, Fransa, İtalya ve Rusya katılmıştı. Korkunç Ayastefanos Anlaşması ile Rusların Türklere dayattığı aşırı isteklerin yeniden görüşülmesi amacıyla yapılmıştı. Bu bir tesadüf müydü? Bu kitap çıktığında, yine bu güçler ve Amerika Birleşik Devletleri, yılın sonunda Versailles'da imzalanacak olan barış anlaşmasını görüşmek üzere Paris Konferansı'nda buluşmuşlardı. Bu kitap ile Bertrand doğru nişan almış olduğunu ve hedefi vurmuş olduğunu anladı. Eleştirilerin çoğu oybirliği ile kitabı beğenmişti. İçlerinden bir tanesi hepsinden daha çarpıcı ve değerliydi: "Avrupa'nın Fransız ve İngiliz Batılı diplomatlarının öngörü ve kavrayış eksiklikleri, bugün özellikle Bosna-Hersek olayında görülmektedir." Sonunda okuyucular, Berlin Kongresi'nin hatalarının otuz beş yıl sonra 1914'de Büyük Savaş'ın çıkmasına neden olduğunu göreceklerdi. Barış görüşmeleri yetkililerini, bunu anlamaya ve yarının yeni savaşlarının tohumunu atmaktan kaçınmaya yönlendirmek, dikkat etmek gerekiyordu.

Daha sonraki yıllarda Bertrand, Arnavut sorunu üzerine iki çalışma, Lozan Konferansı sırasında da Yunan-Türk çatışması üzerine şahane bir analiz yayınladı: (Atina'dan Ankara'ya, Doğu'nun Dramı), *Le Drame oriental, d'Athenes a Angora* (Bossard Yayınları, Paris,1923).

Önceki yapıtlarını da dikkate alarak yapılan bir eleştiride, "Bu kitapla kendini aşıyor; bu harika kitap, tüm diplomatlarca okunmayı hak ediyor," denmektedir.

NOTLAR

1. Paul Dumont, *La morte d'un empire*, "Bir İmparatorluğun Ölümü", a.g.e.
2. Latince: Yolcu (gezgin).

15

Bertrand Bareilles'in Pesimizmi

Bu sırada savaş, tüm Doğu'ya yayılmıştı. Dardanel'de Türk kuvvetlerinin yapmış olduğu güzel savunma, uzun süre tek başarı olarak kaldı. Hemen her yerde müttefikler başarı üzerine başarı kazanıyordu. Balkanlarda general Franchet d'Esperey, Doğu Ordusu'nu zafere götürmüştü. Kafkaslarda Ruslar, Enver Paşa'nın komutasındaki 3. Türk Ordusu'nu ağır kayıplara uğratmıştı.

Diğer taraftan 80.000 kişilik güçlü bir ordu ile Suriye valiliğine atanan Cemal Paşa, Britanya hâkimiyetindeki Mısır'ın özgürlüğü için Arap aşiretlerini ayaklandırmayı umuyordu. Sina Çölü'nü geçti, Süveyş Kanalı'na ulaştı; ama İngiliz savunması etkiliydi ve Araplar umulan katkıyı sağlamadı. Sefer, başarısızlıkla sonuçlandı.

İngilizler Irak'ın güneyindeki Fao'ya çıkmışlardı; Basra'yı ele geçirmişler, Musul ve petrollerine ulaşmak için Dicle ve Fırat vadilerinden yukarı çıkmaya başlamışlardı. Sonunda İngilizler, Arabistan'da etkin biçimde savaşa katılan Nec Emiri İbn-i Seyid ve Hicaz Emiri Şerif Hüseyin gibi aşiret reisleriyle anlaşmış, onlara altın ödeyerek tarafsız kalmalarını sağlamıştı. Osmanlı himayesinden kurtulma umudunun canlanması ve büyük bir bağımsız krallık oluşturma sözü ile Araplar ayaklandılar. Tamamen güvenli, özel ve uzak karargâhlarında kuşatılmış Türkler arasında kıyım yapmaya başladılar.

Tüm bu cephelerde Osmanlı Ordusu savaştı; kimi zaman sayısal olarak kimi zaman da rakiplerinin üstün silahları karşısında ezilerek

öldürüldü. Ama her yerde Türk askeri cesareti, direnci ve disipliniyle hayranlık uyandırdı. Bu istisnai savaşçılar, bizim tarafta olabilirdi ya da olmalıydı, düşman tarafta değil. Türkler, düşmanlarımız olabilir miydi? Bu mümkün mü? Yirmi beş yıldır yan yana olup birbirlerini seven iki ülke nasıl olur da düşman olur? Yüzyıllardır müttefikimiz olan ve öngörüleri zayıf yöneticilerin düşman tarafa fırlattığı Türkler!

1915 yaz mevsimi geldiğinde, savaş her yerde tüm kıyımıyla sürüyordu. Gündelik kıyımların dışında, birden korkunç ve görülmemiş bir başka durum ortaya çıktı. Bu hepsinden beter bir durumdu: Ermeni toplumunun planlı sürgünü. Erkekler, kadınlar ve çocuklar sürüldü. Tarih tekrar ediyordu. 1895 ve 1909 olaylarında 300.000'den fazla sürgün olmuştu; 1915 olaylarında belki de bir milyondan fazla mağduru oldu! Türkler bu sayıları kabul etmedi. Onlara göre bu sayı 300.000'i geçemezdi. Oysa Paul Cambon'un yazdığı gibi, "Basit bir hesaplamaya girişilirse: Birinci Dünya Savaşı arifesinde Türkiye'de muhtemelen 1.500.000 Ermeni vardı; sürgünler ve olaylar ardından, birkaç yıl sonra yalnızca 70.000 Ermeni kaldı." (Paul Cambon ve François Georgeon, "Bir İmparatorluğun Ölümü," *La morte d'un empire*, a.g.e.)

Bu kez sorumlular, pek düzenli bir ordu olmayan Kürt atlıları, Hamidiyeler değildi. Hükümetin kendisi emir veriyordu ve ordu emri yerine getiriyordu. "2 Haziran 1915, Mezopotamya'dan Ermenilerin kitlesel olarak sürülmesi kararı çıktı(1)." "Oysa," diye devam ediyor Paul Cambon, "operasyon çok ürkütücü koşullarda yapıldı: yağma, yangınlar..." Bu kıyımdan kurtulanlar, yaz mevsiminde susuz ve yiyeceksiz Suriye Çölü'ne atıldılar. Çok az sayıda hayatta kalanlar, Duma, Halep ve Bağdat'a ulaştı ve bu cehennem azabını anlattılar.

İmparatorluğun kuzeyinde, Kafkas sınırındaki Ermeniler, Anadolu'da ilerlemiş, Erzurum, Trabzon ve Erzincan'ı almış olan galip Rus Ordusunu kurtarıcı olarak görmüştü (Temmuz 1916). Ama sonraki yıl gerçekleşen Bolşevik Devrimi, Rus Ordusunun dağılmasına neden oldu. Saldırıya geçen Türkler, kaybettikleri toprakları hızla geri alacak-

lardı; 1918 Eylül'ünde de Bakü'yü işgal ettiler. Hemen Ruslarla birleşip, onlarla anlaşan Ermenilere karşı hoşgörü göstermediler. Tarih burada da tekrar ediyordu. Ruslarla anlaşan Ermeni toplulukları, Türklerin intikamına maruz kaldı.

Müttefikler arasında üzüntü doruk noktasına ulaştı. Büyük Britanya, Fransa, Birleşik Devletler ve diğer ülkelerde Ermeniler lehine gösteriler düzenlendi. Paris'te 9 Nisan 1916'daki bu gösterilerden birinde, Sorbonne'nun büyük salonunda, Meclis Başkanı Paul Deschanel başkanlığında 3000 kişi toplandı. Cumhurbaşkanının da bulunduğu dinleyiciler arasında olan Bertrand, Noailles Kontu Edmond Rostand, Vincent d'Indı ve sanat ve edebiyat dünyasının diğer önemli şahsiyetlerini gördü. Paul Deschanel'in ardından Anatole France ve l'abbé Wetterlé söz aldı.

Bu durumu kınayan ve Ermenilere taziyelerini bildiren başka konferanslar, tartışmalar, makaleler ve dilekçeler gündeme geldi. Bu konferansların konuşmacıları ve bildirgelerin imzacıları arasında genellikle Georges Clemenceau, Paul Doumer, Emile Doumergue, Gustave Schlumberger, René Grousset ve Jacques de Morgan ile birlikte Bertrand da bulundu. Yirmi yıl önce, 1895 yılında da, benzer kınamalar Charles Péguy, Albert de Mun, Romain Rolland, Jean Jaures, Ernest Lavisse tarafından yapılmıştı. Zaman değişmişti. Artık Paris'teki Osmanlı Büyükelçisi'nin "17 gazeteye sessiz kalmaları için para verdiği" 1895 yılı değildi. (J. Ancel, *Manuel historique de la question d'Orient*, Doğu Sorunu Üzerine Tarihsel El Kitabı, Paris, 1923.)

Artık Türkiye düşman tarafı seçmişti; kim onu savunmayı üstlenebilirdiki? Bu cesareti gösteren biri vardı. Bu Pierre Loti'ydi. 1 Kasım 1918'de *L'Echo de Paris*, ilk sayfasına Loti'nin Türklerin Fransa'nın düşmanı olmadığını gösterme girişiminde bulunduğu "Türkler" yazısını yayınladı:

"Onlar bize değil, Rusya'ya savaş ilan etti," diye yazdı gazete. Rusya tarafından ezilmemek için başka çare kalmayınca, iğrenç Alman-

ya'nın kollarına atıldılar. Böylesi hafifletici koşulları varken ve özür dilemeye bu kadar hazırlarken, yapılan kaçınılmaz bir hata için, nasıl acımasızca kızılır."(E. Khayadjian, a.g.e.)

"Sevgili Loti, şaşırtıcı Loti! En azından Türkleri anlamıştı! Onun söylemi nasıl alkışlanmaz?" diye yazdı, Bertrand. Ne yazık ki Loti, orada durmadı. "Zavallı Türk arkadaşlarının" nedenlerini savunmakla yetinmedi, Ermenileri suçladı; "sövgülere boğarak, itham etti." "Türkiye'deki Ermeniler, meyvedeki kemirgen kurt gibiler. Her yolla, özellikle de faiz ile, meyvelerin özünü emen kurtlar gibiler; yakın zamanda Rusya'daki Yahudiler gibi" diye yazdı.

Bu sözler ortalığı karıştırdı ve kızgın yanıtların gelmesine neden oldu. Arkadaşları Pierre Loti'yi bu polemiği kesmesi ve saldırılarını hafifletmesi için ikna etmeye çalıştılar. Bu işe yaramadı. O daha da artırarak devam etti. Gazeteler makalelerini yayınlamayı kabul etmiyorlar mıydı? O da broşür bastırıyor ve devam ediyordu.

"Ahlakı zayıf, kötü huylu ve düzenbaz olmayan Ermeni'ye çok nadir rastladım. İş güç sahibi, dürüst Türklerin onların ikiyüzlülük ve kurnazlıklardan nasıl nefret ettiklerini anlayabiliyorum."

Pierre Loti'ye neredeyse herkes karşıydı; kendini destekleyecek iki kişi bulmuştu: arkadaşlarından Claude Farrere ve Pierre Benoit. Türklerin yaptığı katliam yaptığı tezine karşı çıkıyordu. Bunları yadsıyacak mıydı? Hayır, onları yadsımasının "naif bir ihtiyatlılığa" sahip olmasını savunuyordu. "Hataların çok ötesine geçen bir cezalandırmaya maruz kalan şansız Ermenilere merhametini," dile getirdiler. Bu saygıdeğer merhametine rağmen Pierre Loti, harekette çok ileri gitti. Kıbrıs, Mısır ve Amerika'dan gelerek, Fransa'da 50.000 kişilik Doğu Ordusu'nu oluşturdukları söylendi. Hiçbiri işe yaramadı. Pierre Loti kafasının dikine gitti ve arkadaşları ona sırtını döndü.

PETROL İŞLERİNİN CANLANMASI

Pekin'e tam yetkili bakan olarak atanan Jules Boppe, Paris'ten ayrılmadan önce birkaç arkadaşını topladı; bunların çoğu Konstantinopol'den arkadaşlarıydı. Kuşkusuz onların arasında Louis Bompard ve ortak arkadaşları Stambouline vardı. Alphonse Cilliere de oradaydı. Uzaklaşmamak için Quai d'Orsay'da önemsiz işleri kabül ederek, Paris'ten ayrılmamıştı. Sırasıyla basın bürosunda, tutuklu bölümünde, şansölye yönetiminde, idari işlerde çalıştı. Zamanı gelince, savaş bitince, çabucak Konstantinopol'üne kavuşabilecekti.

"Ya siz, Bareilles," diye sordu, "Fransa'da mı kalacaksınız, yoksa Türkiye'ye dönecek misiniz?"

"Kesinlikle Türkiye'ye döneceğim."

"Bu o kadar kesin değil. Açıkça Ermenilerden yana olduğunuzu gösterdikten sonra, Türkiye'de persona grata* olacağınızı mı sanıyorsunuz?"

"Ama bakın, ben Türklerin düşmanı değilim! En az Ermeniler kadar Türk dostlarım da var! Bunu iyi biliyorsunuz!"

"Evet, ama ikna etmeniz gereken kişi ben değilim."

Şu cesur Cilliere bazen ne kadar sinir bozucuydu! Konstantinopol'e hiç dönmemek? Düşünülemezdi. Düşüncesi bile dayanılmazdı. Orada bıraktığı hazinelerden nasıl vazgeçerdi? 11. yüzyıldan kalmış o küçük, ihmal edilmiş, unutulmuş Bizans Kütüphanesi. Onu kalkındırmak, anlatmak gerekiyordu; Ayasofya'nın çağdaşı Aya İrini: eski silah deposu olarak kullanılan kilise, silahların dökümünün yaptırılması, badanaların altındaki 13. yüzyıl mozaiklerinin ortaya çıkartılması gerekiyordu; Rumeli Hisarı Kalesi: Eski Osmanlı fetihleri sırasında yakalanmış Frenk şövalyelerinin heyecan verici tanıklıkları olan iç duvarlardaki oyma duvar resimlerinin acilen kopyasının çıkarılması gerekiyordu... Üzerinde çalıştığı, kimi kez keşfettiği, vok olmasından kaygı-

persona grata: (diplomaside) istenen kişi (ç.n.).

landığı ve korunması, tanıtılması gereken bu hazinelerin tümünü saymasına imkân yoktu...

Bompard'a döndü:

"Ee... Souphion Limanı ne durumda?"

"Souphion Limanı mı dediniz?"

"Evet, eski liman, izi bile kalmamış liman; hipodromun batısındaki toprak yığınının altından, kalıntıların açığa çıkarılması gerek. Ünlü Teodora'nın gençliğinin geçtiği, babasının ayılarını sakladığı mahalle. Geleceğin imparatoriçesinin tiyatroculuğa başladığı yer. Ve kabarelerinde dans ettiği liman. Sonra, Mihrimah Camisi'ne neler yapıldığını biliyor musunuz?"

"İnanın, bilmiyorum."

"Rüstem'in eşi Sultan Mihrimah'ın(2) camisinin restorasyonu düşünülecek mi, merak ediyorum. Konstantinopol'den ayrıldığımda, 1894 depreminden bu yana, kubbesi çatlaktı; giriş kapısı hafif çökmüştü, avlu döşemesi dökuntülerle kaplıydı; çeşmesinin güzel mermer kabartmaları bozulmuştu. Nuriosmaniye, Tophane, Dolmabahçe ve Ortaköy camilerine örnek olmuş bu eserin acilen onarılması lazım."

Sonra Cilliere'e döndü:

"Blaherna Sarayı'na ziyaretimizi anımsıyor musunuz? Dönüşte Ayazma duvarlarını kazmalarla yıkan işçileri görmüştük. Bunun ardından ben, başvurular yapmış ve *Le Levant Herald*'da bu kıyımın durdurulmasını isteyen bir makale yazmıştım. Bu ünlü manastırın son kalıntıları da kaybolmaya terk edildi. Biliyor musunuz, Teodos'un 453 yılında yapılan duvarlarından daha eskidir ve onun yapımı, kentin başlangıcına uzanır. İçindeki ana kilise, zenginliği ile ünlüydü; resimler ve sanat yapıtlarıyla doluydu..."

"Unutuyorsunuz," dedi Cilliere hoşgörülü bir gülümseme ile, "siz Konstantinopol'den ayrıldıktan sonra başlayan, milyonlarca ölü ve Tanrı bilir ne kadar yıkıntı bırakan savaşın üzerinden beş yılı geçti. Türklerin kazma darbeleriyle yıkamayacağı kadar çok anıt, müttefik-

lerin top ve bombalarıyla yerle bir oldu."

Bu durumda Bertrand, birkaç ay daha Paris'te kalacağını düşündü. İçi içini yiyordu. Müttefiklerin zımni ve şifahi olarak vereceği sözleri merak ediyordu. "Bu düşüncesizlik, bize pahalıya mal oldu: Avusturya-Macaristan ile ayrı bir barış yapmanın değerli şansı," diyordu. Büyük güçler savaşın başından beri sözler vermekte çok cömert davrandılar. Bu doyumsuzluklar nasıl tatmin edilecek? Konstantinopol'de kim tahta geçecek? Rusya'dan II. Nicolas, Yunanistan'dan Constantin ya da Bulgaristan'dan Ferdinand mı? Müttefikler ayaklanmaya ve Türklerle savaşmaya karar vermiş tüm himaye topluluklara bağımsızlık sözü vermişti: Araplara tek ve büyük bir krallık; Ermenilere tarihsel toprakları Kilis'te bağımsız bir devlet; Yunanlılara eskiden onların olan Küçük Asya toprakları; Kürtler ve Asurlulara da bağımsızlık ya da otonomi.

Bu genel dağıtımda büyük güçler de unutulmadı. Oluşacak yeni devletler üzerinde manda ya da protektora biçiminde "nüfuz alanları" bölüşüldü. 19 Şubat 1916 Fransız-Britanya-Rusya Paktı, Sykes-Picot Anlaşması (16 Mayıs 1916) ve sonunda da Sevr Anlaşması ile Trabzon, Erzurum ve Sivas Ruslara; Adana, Halep, Musul, Duma, Beyrut ve Ermenistan Fransa'ya; Anadolu'nun güneyi, Konya ve Antalya İtalya'ya; Arabistan, Filistin, Bağdat ve Basra ile birlikte aşağı Mezopotamya İngiltere'ye verilmişti. Pierre Loti: "Müslüman ülkeler, her mevsim yakalanabilecek avlar haline geldi," diye yazdı. Bu iştah açıcı menüde bazı büyük güçler, beklenmedik olaylar sonucu, bazı sınırlamalar ileri sürmek zorunda kaldı. Diğerleri sofradan aç kalktı.

Rusya'da gücü ele geçirmiş olan Sovyetler, 3 Mart 1918 tarihinde fethedilmiş toprakları bırakarak (geçici olarak) Brest-Litovsk'de, Osmanlı İmparatorluğu'nun bölünmesi için Çar ile müttefikler arasında yapılmış anlaşmaları açıklayarak, Türklerle ayrı bir barış imzaladılar. Bu açıklamanın yarattığı heyecan, yeni bir istekle savaşmaya yeniden başlayan Türklerin silkinmesine katkıda bulundu. Artık Avrupa'da, Af-

rika'da ya da Arabistan'ın derinliklerinde bulunan uzak topraklarını yitirmemek değil; ne pahasına olursa olsun Anadolu'nun her karışını korumak söz konusuydu. Bunu tam anlamıyla başardılar. Ankara'da Büyük Millet Meclisi'nde toplanan Türk parlamentosu, İngiliz ve Yunan birliklerinin Konstantinopol'ü kuşatmak üzere oldukları anda Sultan tarafından acele ile imzalanmış olan Mondros Mütarekesi'nin geçersizliğini ilan etti; ardından Sevr Anlaşması'nın geçersiz olduğu açıklayarak, 120.000 kişilik bir ordu topladı ve kime olursa olsun bir karış toprağı bile bırakmayı kabul etmeyen Mustafa Kemal'e tüm yetkiyi verdi. Gerçekten de Mustafa Kemal, Konstantinopol'ü ve Anadolu'yu işgal eden İngiliz, Fransız ve İtalyan birliklerinin geri çekilmesini sağladı. Yalnızca Yunanlılar ele geçirdikleri yerleri terk etmeyi reddettiler.

Bertrand, bu olayların kamuoyunda fazla bir heyecan yaratmadığı gibi, şansölyelerde de bir tepkiye neden olmadığını üzülerek görüyordu. 11 Kasım 1918 tarihli mütarekeden üç yıl sonra, müttefik ordularının askerleri yuvalarına döndüler. Onları geri çağırmayı kim düşünebilirdi? Ve neden? Ermenilerin bağımsızlığını sağlamak için mi? Kürtlerin otonomisi için mi? Beş yüz yıldır Türklerin elindeki İyonya'yı Yunanlılara geri vermek için mi? Bunlar Paris'te, Londra'da ya da başka yerlerde kimseyi ilgilendirmiyordu artık.

Ama Atina'da Kral Constantin, Bakanı Gounaris ve Yunanlılar, oybirliği ile savaşa devam etmek istiyorlardı. Yalnız mı? Evet, yalnız. Türkler 150.000 kişilik bir ordu mu hazırlamışlardı? O halde, Yunanlılar 300.000 kişilik bir ordu toplayacaklardı!

"Yunanlı arkadaşlarınız çıldırdı," dedi Cilliere Bertrand'a, yeni haberler getirerek.

"Onlar çıldırmadı; zaten hep öylelerdi! Evet onlar çılgın, üstelik kendilerini tutkuyla Mega İdea'ya adamışlar, Megali Ivea: Anadolu'daki o güzel, eski Helenizm'in beşiği, Aşil ve Patrok'un mezarlarını barındıran topraklarını Türklerin elinden almak. Bu, tüm Yunanistan'ın oldum olası sahip olduğu bir hayaldir. Osmanlı'nın dört buçuk yüzyıl-

lık hâkimiyetini silmek ve yeniden güzel İyonya'ya, Kapadokya'ya, Bergama'ya, Aziz Bazil'in vatanı Sezare'ye(3), Herodot'un vatanı Halikarnas'a(4), Apollo ve Heraklit'in vatanı Efes'e, Tales'in vatanı Milet'e, Homeros'un vatanı Simirna'ya(5) ve neden olmasın Bizans'ın başkenti Konstantinopol'e sahip olmak."

"Düşündüğümden de fazla. Bu Mega İdea kesinlikle büyük bir delilik!"

"Tekrar ediyorum, bu bir hayal. Helenizm'in doğduğu ve bin yıl boyunca parladığı bu tarihi yerlerden Türkleri kovmak için yanıp tutuşuyor Yunanlılar. Vakti zamanında İskender'in Perslere yaptığı gibi. Her durumda eğer Yunanlılar çılgınsa, diğerleri de suçlu olmuştur."

"Kral Constantin ve bakanı Gounaris?"

"Evet, ama müttefikler de: Lloyd George ve Lord Curzon, Yunanlılara Türklerle savaşa devam etme izni ve bu akıldışı maceraya atılmaları için silah, para ve cesaret verdiler."

Başlangıçta birkaç başarıya rağmen, Yunan saldırılarının ateşi uzun ömürlü olamadı. Bir yıl sonra her cephede yenildiler. Kral Constantin'in Orduları bozguna uğradı ve Helenik toplum -verilen sözler unutularak- alevler içindeki Simirna'yı boşalttı. Yalnızca Anadolu'daki toprakları geri almayı başaramayan Yunanlılar değil, orada eskiden beri yaşayanlar da topraklarını ve mallarını bırakarak gitmek zorunda kaldı. Yüz binlercesi daha önce hiç görmedikleri Yunanistan'a gittiler: Mega İdea, Büyük Katastrofa dönüştü!

24 Temmuz 1923 tarihinde imzalanan Lozan Anlaşması, Sevr Anlaşması ile Türklerden alınmış tüm toprak imtiyazlarını geçersiz kıldı. Anadolu'da ne Yunan toprakları ne Ermeni bağımsızlığı ne de Kürt otonomisi söz konusuydu.

Lozan Anlaşması'ndan hemen sonra yayınlanan "Atina'dan Ankara"ya adlı yapıtında Bertrand, bir kez daha hükümetin hatalarını açıklayacaktı. İlk olarak Türklerle anlaşma yapamamak bir hataydı ve bu savaşı iki yıl uzatmıştı. Mareşal Foch'e göre bu sürenin bize maliyeti

300.000 ölü olmuştu! İkinci olarak, 11 Kasım 1918'deki Rethondes Anlaşması ardından Almanlarla ateşkes yapılırken, Mondros Mütarekesi ardından Türklerin silahsızlandırılmaması bir hataydı.

"Bırakın bunları," diyordu Cilliere, "siyaset sizin işiniz değil ve orada bir şey değiştiremezsiniz. Benim gibi yapın. Ben Konstantinopol'e dönüyorum. Birlikte gidelim." Çekici, ama henüz erken bir davet.

"Olanaksız, biraz daha beklemeliyim. Lozan Anlaşması henüz tam anlamıyla sonuçlanmadı. Biliyorsunuz Türkiye, Musul'u İngiliz mandası altındaki Mezopotamya topraklarında kurulan Irak krallığına bırakmayı kabul etmiyor."

"Mustafa Kemal'in bölgede ordusu olan İngilizlere karşı bu davayı kazanması düşünülemez."

"İngilizler Konstantinpol'ü güzelce boşalttılar..."

"Konstantinopol'de petrol yok ve şükür ki yok! Ben daha fazla beklemeden dönüyorum."

Bertrand, Türkiye'de rejim değişikliği ile birlikte, petrol işlerinin de yeni bir temelde ele alınması gerekeceğini hemen fark etti. Ankara Hükümeti'nin Musul bölgesini korumayı başardığı koşulda, yeni rejim kendini, eski rejimin anlaşmalarına bağlı hissetmeyecekti. En az yirmi yıldır süren petrol yarışındaki tüm rakipler, bir kez daha başlangıç çizgisinde bulunacaklardı. Savaşın başlamasından kısa bir süre önce, Türk Petrol Şirketi'ni oluşturan Britanya-Almanya-Hollanda ortaklığı partiyi kazanmış görünüyordu. 28 Haziran 1914 tarihinde sadrazamdan yazılı teyit alınmıştı: imtiyaz verilmişti; fakat iş daha uzağa gidememişti. Çünkü aynı gün, Avusturya Arşidükü Saraybosna'da öldürülmüş ve iki-üç ay sonra da Büyük Savaş başlamıştı. Türk Petrol Şirketi kötü bir durumda kalmıştı: Türk Hükümeti, sermayesinin büyük çoğunluğu Büyük Britanya'ya -topraklarında savaşa neden olmuş ve Osmanlı İmparatorluğunun parçalanmasına katılmış olan İngiltere'ye- ait olan bir ortalık ile görüşmeyi kabul etmiyordu.

Bu durumda Konstantinopol'e yeni yarışmacılar geldi. İlk olarak

'eski Amerikan rakip, Chester grubu. Bu rakip yeni değildi. 1908'de I. Meşrutiyet'in ardından farklı koşullarda Konstantinopol'e gelen Amiral Colby, Chester'in ta kendisiydi. İki oğlu ve damadıyla birlikte yıllarca, cesareti kırılana dek, görüşmeleri sürdürmüştü. Defalarca anlaşma imzalanma aşamasına geldikten sonra, en sonunda 1911 yılında geri çekilmişti.

Amiral Chester, bu kez daha iyi muhataplar buldu. 30 Nisan 1923 tarihinde Ankara'nın Büyük Millet Meclisi, Osmanlıların ve Amerikalıların kurduğu Chester grubuna 4000 kilometre uzunluğundaki demiryolu (1914 yılında Fransa'ya verilen ve savaş sırasında geçerliliği bozulan), Karadeniz ağının yapımını, altınlı bakır madenleri ve Musul petrolünü de içeren komşu petrol yataklarının işletmesini 99 yıl süreyle bahşetti.

"Gülünç," diyordu Bertrand, "Türkler ayının postunu satıyor."

Gerçekten de, Fransız-İngiliz sözleşmeleri ve özellikle de Sykes-Picot Anlaşması, Suriye ve Musul bölgesinin Fransız mandası altında yer alması koşulunu ileri sürüyordu. Bu, Londra'nın da katıldığı bir görüştü; ama başka bir görüşü daha vardı: Büyük Britanya da bu anlaşmaları kendi yararına göre yeniden düzenleme eğilimindeydi.

30 Ekim 1918 tarihindeki Mondros Mütarekesi sırasında İngiliz birlikleri, Musul'un 100 kilometre ilerisindeki Kayra'da bulunuyordu. Orada duracaklar mıydı? Hayır, riske edilen şey çok önemliydi. Savaş meclisi toplandı ve ordunun, "işgal karargâhının yerleşmesi" ile ilgili olan mütareke maddelerine uygun olarak ilerlemesine karar verdi. Savaş meclisi toplantılarının notlarında "Bu hareketin, Büyük Britanya'yı Türkiye ile barış görüşmesi yapabilecek ve Fransa ile yapılmış Sykes-Picot Anlaşması'nı yeniden düzenleyebilecek güçte bir konuma getirmek amacıyla yapıldığı," söyleniyordu. (Marian Kent, Petrol ve İngiliz İmparatorluğu Politikası ve Mezopotamya Petrolleri, *Oil and Empire British Policy and Mesopotamian Oil*, Londra, 1976.)

14 Mayıs 1917 tarihli *La Dépeche*'de, B. Bareilles imzalı uzun bir

makale yayınladı: "İngilizler halifeler ülkesinde ne bulacaklar?" Doğu'daki savaşlar konusunda durum saptaması yaptıktan ve özellikle Müslümanların olmak üzere, savaşanların gerekçelerini açıkladıktan sonra, "Batı Asya'nın en önemli iki nehri olan Dicle ve Fırat nehirleri arasındaki Mezopotamya'nın tarım zenginliğinin," altını çiziyordu.

Ama bu ülkenin başka zenginliklere sahip olduğunu da ekliyordu:

"Hemen değerlendirilmeye elverişli ölçüsüz hazineler. Musul vilayetindeki petrol yataklarından söz etmek istiyorum. Bundan kasıtlı olarak söz ediyorum; çünkü petrol yataklarının işletilme düşüncesi ilk olarak benden çıktı. Bunu gerçekleştirmek için yıllar boyu aralıksız işi takip ettim. İlk girişimlerimi 1889 yılında başlattım. O dönemde bunlar Sultanın Hazine-i Vezne'ye aitti. Antik dönemde neft adıyla anılan bu zenginliğin değerine ilişkin ilk verileri bu kurumun arşivlerinde buldum. Bu imtiyaz, bana kırk beş yıl süre için ihale temelinde verildi (Eylül 1899). Oldukça güç koşullarda, bir yandan ferman almak diğer yandan Fransız kapitalistlerinin desteğini sağlamakla uğraşırken, Kaiser'in kişisel müdahalesi ile Sultan işi Deutsche Bank'a bırakmaya karar verdi. Olay çok büyük bir gizlilikle yürütülmesine rağmen, bir boşboğazlık sayesinde bu yasa dışı olaydan haberdar oldum. Kısacası her cepheden kötü niyetlerle, 1914 Ağustos'unda itibaren Fransız düşüncesi oldukça değiştiğinden, bugün olsa skandala neden olabilecek suç ortaklıklarıyla karşılaştım."

Yazısını şu iyimser sonuçla bitiriyordu: "Ama her şey olacağına varır."

Sonunda büyük petrol işi basına açıklandı. Artık sırrı saklaması için bir neden yoktu: İngiliz müttefiklerimiz, Mezopotamya fethini gerçekleştirdiler. Birlikleri, Suriye'nin diğer vilayetleri gibi, Fransa'ya protektoratlık sözü verilmiş olan Musul'a girmekte gecikmeyecekti. Bundan sonra Almanlar oyunun dışında kalacaklar. Güvenle "Her şey olacağına varır," diyebiliyordu.

Oysa Bertrand, İngilizlerin fikirlerini değiştirdiklerini bilmiyordu:

Sykes-Picot Anlaşması'na uymaya niyetleri yoktu. Başlangıçta Büyük Britanya, Musul'da Fransız protektoratlığı projesini kabul etmişti. Çünkü bu, Lord Kitchener ve savaş bürosunun, gelecekte İngiliz mandası altındaki Irak'la Rus İmparatorluğu'nun Kafkas bölgeleri arasında bir tampon bölge olması yönündeki isteğini karşılıyordu. Oysa, Londra meclisi yaptığı hatayı çabucak fark etti. Eğer petrol bölgesi Fransa'ya bırakılacaksa, Türk Petrol Şirketi'nin kontrolü elinde tutmak ne işe yarayacaktı? Üstelik müttefik orduları 1917'den beri büyük bir yakıt sıkıntısı çektiğinden, Deniz Kuvvetleri Bakanlığı ve Savaş Bürosu, artık hükümetin "Mezopotamya, Kuveyt ve Arabistan'daki petrol kaynaklarının tümünün kontrolünü garantilemesini" istiyordu.(Marian Kent,a.g.e.) Bu durumda Fransızları Musul'u bırakmaya ve Irak'taki İngiliz mandasının yerlerini almaya yöneltmek gerekiyordu. Britanya diplomasisi bir buçuk yıl boyunca sabırla ve sistemli olarak Sykes-Picot Anlaşması'nı "bozmaya" uğraştı. Orada sonuca ulaştı.

Bu arada Bertrand, Gülbenkyan'ın petrol sahnesine dönüşünü şaşırmaksızın gözlemledi. Sürekli Matignon Otel'de görüldüğü Paris ile Londra arasında mekik dokuyordu. Gerçekten de Gülbenkyan, Hollandalılar ve ortakları, kritik bir durumdaydılar. Britanya Hükümeti'nin Musul protektoratlığı,e Türk Petrol Şirketi'nin çoğunluğuna sahip olmakla yetinmediği ve petrol şirketinin tümünü almak istediği öğrenildi. Diğer tüm hissedarları atmak istiyor ve bunu açıkça yapıyordu. Deutsche Bank'dan kurtulmak çok kolaydı: Alman şirketinin hisselerine düşman malları olarak el konmuştu. Geriye Hollandalıların payına sahip olan Whitehall ve Gülbenkyan kalıyordu. Şirketteki payları çok az olan ortaklardı ve Harp Dairesi, Yabancı Dairesi ve Bahriye Nezaret'inin onları bu işten uzaklaştırmak için yarıştıklarını biliyorlardı.

Gülbenkyan, savunma hamlesini buldu. Shell'in patronu Henri Deterding ile anlaşarak, Fransız Hükümeti'ne Türk Petrol Şirketi'ndeki Alman hisselerinin savaş tazminatı olarak talep edilmesini önerdi. Fikir Paris'te kabul gördü. Clemenceau, Musul'un bırakılıp, Irak'taki

yerlerin alınması için görüşmeye gittiğinde, 1918 yılının Aralık ayında, bunu Lloyd George'a önerdi. Bu uzun görüşmelerin başlangıcı oldu. Clemenceau-Lloyd George ikilisinin ilk projesini Long-Béranger, Greenwood-Béranger, Lloyd George-Millerand ve Cadman-Berthelot projeleri izledi. Sonuç anlaşması, 24 Nisan 1920 tarihinde San Remo'da [illegible]. İngilizler için çok güzel bir anlaşmaydı: sonunda Musul'u ve petrollerinin bölgesini alacaklardı. Bunun karşılığında Fransa'ya, Suriye'nin geri kalan bölgesinin (halihazırda sahip olduğu) protektoratlığını ve Türk Petrol Şirketi'nin %25'sini (Almanlara ait olan hisseler) "sunacaklardı." Britanya temsilcisi Sir John Cadman anlaşmayı "zafer" diye adlandırdı; Lloyd George-Millerand karşılaşmasından söz eden tarihçi Marian Kent: "Lloyd George, blöf yaparak eli kazandı ve Fransız'a onurunun kurtarması için çıkış kapısı göstererek, toplantıyı sonuçlandırdı," diye yazdı.(Marian Kent, a.g.e.)

Fransızlar yenik, aldatılmış, ama memnundular. Bu anlaşma Almanlar ve Amerikalılar dışında herkesi tatmin etmişti. Almanlar topluluktan çıkarıldığı (Fransızlar için), Amerikalılar da topluluğa girmek istedikleri için bu sonuçtan memnun değillerdi. İngilizler dünyadaki petrol sanayisine geniş oranda hâkim olduklarını hesaba katarak, Amerikalıların topluluğa katılmalarına karşı çıkıyordu; ama Washington bunun için çok fazla baskı yaptı. İngiliz şirketi, İngiliz-İran Petrol Şirketi, bu anlaşmanın bedelini ödedi ve Yakındoğu Geliştirme Birliği (Near East development Corporation= NEDC) adı altında beş Amerikan petrol şirketinin birleştiği gruba hisselerinin yarısını bırakmak zorunda kaldı. Birkaç yıl sonra NEDC, diğer üç Amerikan şirketinin paylarını alan, New Jersey'den Standart Oil (Esso) ve Socony Vacuum (Mobil) şirketlerinden oluşan iki şirketten oluşuyordu.

Bertrand, önceki petrol krizlerinde yaptığı tespiti bir kez daha yaptı: operasyonun asıl galibi Gülbenkyan idi; yalnızca Türk Petrol Şirketi'ndeki %5 hissesini korumakla kalmamış, konumu son derece sağlamlaşmıştı. Bu noktadan sonra, yeni ortakların varlığı sayesinde,

zayıf bir konumda, tek başına kalmayacaktı; aksine bu dört ortak yönetim kurulunda birbirlerine karşı çıktıklarında, ikiye iki eşitlik olacağından Gülbenkyan hakem rolü oynayacaktı. 1929 yılında Irak Petrol Şirketi haline dönüşecek olan Türk Petrol Şirketi'nin, 1928'den itibaren yapısı aşağıdaki gibi olacaktı:

– İngiliz-İran, daha sonra British Petroleum,BP	%23.75.
– Royal Dutch-Shell (Britanya-Hollanda grubu)	%23.75.
– Fransız petrol şirketleri (CFP), 1991'de Total adını aldı	%23.75.
– NEDC (Amerikan grubu: Esso+Mobil)	%23.75.
– Partex Ltd, Gülbenkyan grubu	%5.

Bertrand Gülbenkyan'a karşı karışık duygular besliyordu. Onu kıskanıyor; ama aynı zamanda da ona hayranlık duyuyordu. En sonunda bu eski rakip, kendisinin yirmi yıllık hayalini gerçekleştirmişti: Mezopotamya petrol yataklarından bir kısmını Fransa'ya sunmak! Bu işteki en kötü nokta Gülbenkyan'ın kişisel çıkarlarının peşinde olmasıydı. Bu işte Fransa'nın sağladığı yarar, operasyonun yalnızca tali sonuçlarından biriydi. Gerçekte Fransa, Gülbenkyan'ın amacına ulaşmasına hizmet eden bir araç olmuştu.

Bertrand, çok uzun süredir peşinde koştuğu bir hedef aniden elinden alınınca, büyük hayal kırıklığı yaşadı. Uzun mücadelesinin ve sabırla çalışmasının bir anda boşa gittiğini ve artık hedefi olmadığını fark ediyordu. Öteki, kaşla göz arasında Fransa'ya Musul petrollerinin bir bölümünü sunmuştu. Uzun süredir rekabet ettiği ve gerçek hedefi başka olan öteki ise, şimdi karşılığını alıyordu! Boş vermeliydi! Bu düşüncelerden kurtulmak gerekiyordu; bunların hiçbiri gerçekten önemli değildi. Kuşkusuz, sözü dinlenmiş olsaydı ve Constans sinsice projesine karşı çıkmasaydı, sonuç daha iyi olacaktı; ama nihayetinde Fransa bir şeyler kazanmıştı ve bu göz ardı edilemezdi. Peki şimdi Konstantinopol'e gitmeli miydi? Ne yazık ki daha zamanı gelmemişti! Daha önemli başka olaylar ilgisini çekiyor ve zorunlu olarak onu Paris'te alıkoyuyordu.

1919 yılının Ocak ayında Barış Konferansı, Paris'te törenle başlıyordu ve galip yirmi yedi ülkenin temsilcileri, isteklerini dile getirmek üzere, Quai d'Orsay'da bir araya gelmişti. Bertrand, öncelikle mağlup ülkelerin temsil edilmemesine şaşırdı ve bunu bir hata olarak değerlendirdi. Ayrıca, tüm kararların dört büyük güç tarafından alındığını görerek, bunun kaygı verici olduğunu düşündü. Versailles Anlaşması, görüşmecileri de, Berlin Kongresi'nin istemiyerek de olsa 1914 savaşına yol açtığı gibi, gelecekteki bir çatışmanın tohumlarını atmak üzere değiller miydi? Her şey düşündürücüydü: burada birlikte yaşamak istemeyen topluluklar yeniden gruplaşarak, yapay bir devlet oluşturuluyordu. Diğer tarafta aynı ırk ve kültüre sahip milyonlarca insan, kendilerine rağmen ayrıştırılıyordu. Ne çılgınlık! Siyasetçilerin sürekli aynı hataları tekrarlamalarına izin verecek miyiz? *Mecure de France* ile işbirliği halindeki *La Dépeche*'in Barış Konferansı muhabiri Bertrand uyarıyordu: "Almanları aşağılamak ya da onlardan umut kesmek gerekmez. Almanların silahsızlanması gerekecek; ama sırası gelince hasımlarının da silahsızlanması gerekecek."

Ekonomik kriz ve işsizlik, Almanya'yı olduğu gibi Fransa'yı da korkunç biçimde kırıp geçiriyordu ve her iki ülkede de basında yer alan makaleler giderek birbirine karşı daha da şiddetleniyordu. Bertrand bu durumu mantıksız ve tehlikeli buluyordu. Bu sırada işgal edilen Ren bölgesi Wiesbaden'de, tek Fransızca günlük ekonomi gazetesi olan *Médiateur*'ü çıkaran komandit M. Thomas'ı buldu. Son makalesi basına bir çağrı niteliğindeydi:

> "Her iki ülkenin basınından polemiklerin şiddetini azaltmalarını istemek fazla mı olur? İlk önce basının silahsızlanması gerekiyor!"

Krizin nedeni ise açıktı: tüm ülkeler gümrük haklarını arttırmıştı.

> "Tüm güçler, bir sürü kısıtlayıcı kurallardan oluşan bir bariyerin ardına saklanıyor. Ticaretin eli kolu bağlandı. Bu krizden, savaş ekonomisi siyaseti sorumludur: komşunun ürünlerine kapı kapatılarak

ulaşılmak istenen hedefe ters düşülmektedir. Çözüm? Ürünlerin serbest dolaşımı; eski düşmanları verimli değiş-tokuşlar zemininde bir araya getirecek anlaşmalar yapılması gerekiyor." (Le Médiateur, 15 Mayıs ve 1 Haziran 1921.)

Ne yazık ki bu teorinin zamanı değildi; bu görüşe çok az kişi katıldı. Önemli bir kişi ise göze çarpmadı: Altı ay önce tahtı bırakmak zorunda kalan Avusturya eski imparatoru I. Charles Poincaré'ye, "Bölgede sosyal ya da siyasi barışın sürekli olamaması göz önüne alınarak, Tuna bölgesinde bir ortak pazar kurulmasını," savunan bir mektup gönderdi. Eski hükümdar, "Avrupa'da yeni devletlerin kurulması etnik azınlıklar sorununu çözmedi; çünkü bu azınlıklar gelecekteki gerilimlere kaynak oluşturacaklar. Yugoslavya ve Çekoslovakya gibi yapay devletlerin vadeleri umutsuz," diye ekliyordu. (Jean Sévilla, a.g.e.) Bu sabık genç imparatorun düşünceleri, iktidardan düşmesine yol açan cesur barış önerileri gibi başarılı olamadı.

24 Mart 1922 tarihinde, *La Dépeche de Toulouse* üç sütun halinde Bertrand'ın "İslam, savaşın en büyük galibi olacak" başlıklı yazısını yayınladı. "İslam'ın uyanışı boş bir laf değil," diye açıklıyor ve Kafkas emirlikleri başta olmak üzere, Fas'tan Hindistan'a dek Müslüman ulusların özgürleşmesini öngörüyordu. Bu gelişme, birçok ülkeyi ilgilendirecekti ve bunun çatışmaların engelleyemeyeceği görüşmeler olmasına dikkat etmemiz gerekecekti. Bertrand ilerleme ve silahsızlanmanın, eş zamanlı olarak Doğu sorunu çözülmeden, Batı'da kalıcı bir barışı sağlamaya yetmeyeceğine inandı. Bu nedenle beş yıl boyunca *La Dépeche de Toulouse*, *Le Journal des débats*, *Le Patriote*, *Le Monde libre*, *La Correspondance d'Orient*, *Le Mercure de France* gibi gazetelerde, Sırbistan, Bulgaristan, Kosova, Makedonya, Anadolu, Suriye, Mezopotamya, Hicaz ve Filistin'deki durumlar üzerine sayısız makale yayınladı. "Kral Hüseyin'in tutkularını", "Yunan Ortodoks Patriarkının taleplerini", "Suriye'deki İngilizlerin faaliyetlerini" "Kral Ferdinand'ın manevralarını" "Kemalist diktatörü" anlattılar. Aynı zaman-

da okuyucuları, "İskenderun Limanı'nın Suriye için, Kıbrıs Adası'nın İskenderun için neden gerekli olduğunu", "Kerbela kutsal kentinin tüm ülkelerdeki ve mezhepteki Müslümanlar için neden çok önemli olduğunu" ve "Yunan-Türk çatışmasının nedenlerini" öğrendi.

Barış Konferansı'nda görüşülen "küçük toplumların" haklarını sorgulama çerçevesinde, "Avrupa'nın en az tanınan küçük toplumu" olan Arnavutlar konusunu netleştirmek için Bertrand'ın bilgisine başvuruldu. Bu sorun, iki çalışmasının konusuydu: biri Arnavutlara bakış (Coup d'eoil sur l'Albanais)(6), diğeri İngilizce basılan Arnavut Sorunu (The Albanian Question) başlıklı ve Avam Kamarasından önce Arnavut Sorunu (The Albanian Question Before the House of Commons) alt başlıklı çalışmalardı. Övgü ve eleştiri karışımı bir ifadeyle, Sırpların yiğitliklerine hayranlığını dile getirdi, "Bu balkan toplumu, kendileri için istedikleri özgürlük ve adalet haklarını komşularının da talep etmesini reddederler," diyerek üzüntüsünü bildirdi. Daha ileride "Sırayla ezen ve ezilen olarak, düşmanlarının fazlalığından yakınırlar; ama komşularını yıkıma sürüklemekten de çekinmezler," diye devam etti. Bu vesileyle Arnavutluk'un kurban gittiği büyük bir haksızlığı da ortaya çıkarmak istiyordu. "Biz Arnavutluk'un bağımsızlığını koruduk, bu kesin; ama neden yüz binlerce sakini tarafından terk edildi? Yugoslavya yüzünden, bilinen nedenlerle, orayı terk etmek zorunda kalan(!) bu topluluk (Kosovo), köle değil ve köle olmak da istemiyor. Bu yalnızca bir haksızlık değil, aynı zamanda barışa karşı işlenmiş bir hata."(Bertrand Bareilles, "Arnavut Sorunu," a.g.e.)

Makalelerin içeriği giderek sertleşti. Konstantinopol'un günlük yaşamına ve Türk-Bizans arkeolojik gezi yerlerine dair güzel söyleşilerden oldukça uzaklaştı. Sevilen köşe yazarı, polemikçi olmuş bir Klio* Kassandra'ya dönüşmüştü. Stambouline, uzun süre tarihin arkasından koşmuştu, artık önünden gidecekti.

*Klio: Kahramanlık destanlarına esin kaynağı olan peri; Kassandra: Priamos ve Hekube'nin kızı. Apollon bu kıza âşık olmuş ve kâhinlik öğretmişti.

NOTLAR

1. Paul Deschanel'in 9 Nisan 1916 tarihinde Sorbonne'nun büyük salonundaki konuşması. Archag Tchobanian'da ve Fransa'da Ermeni yanlısı hareketler, E. Khayadjian, Paris,1986
2. Süleyman ile Rokselan'ın kızıdır.
3. Bugünkü adı: Kayseri
4. Bugünkü adı: Bodrum
5. Bugünkü adı: İzmir
6. Barış Konferansı'nda küçük toplulukların hakları, Arnavut Sorunu. (Les droits des petits peuples devant la Conférence de la paix, la question albanise.) D. Beratti tarafından toplanan çalışmalar, basım. Henri Diéval, Paris, 1920

16

Siyasi Epiloglar

Konstantinopol'e dönmek? Kuşkusuz, bunu düşünmekten kendini alamıyordu; ama henüz mümkün değildi; bir dakika boş vakti yoktu. Buna karşın, büyük oğlu Lucien, 1919 Eylül'ünde Konstantinopol'e döndü, ardından da eşi Olga gitti. Oğlu Fransa'dan ayrılmadan önce Bertrand, ayrıntılı bir şekilde, kent, ülke, arkadaşları, insanlar, oradaki durum ve kendisinin sevdiği her şey hakkında bilgilendirdi.

Kent tanınmayacak haldeydi. Sayısız Türk mülteciye, Bolşevik Devrimi'nden kaçan on binlerce Rus mülteci eklenmişti. Kalınacak yer bulmak çok zordu ve her şey ateş pahasıydı. Şükür ki, yardımsever Pireneli yurttaşlar oradaydı. Öncelikle en sevgili arkadaşlardan Léon Daffos ve Alexandre Rocca yardım ettiler. Lucien ve Olga, Galata'da Lüleci Hendek Sokağı'ndaki daireye yerleşene dek, Daffos ailesi tarafından büyük bir konukseverlikle ağırlandılar. Yerleştikleri binada Alexandre Rocca'nın on yıl önce *Bosphore*'u çıkardığı matbaası vardı.

Alphonse Cilliere de, Konstantinopol'e dönmüştü ve zarar görmemiş koleksiyonuna kavuşmaktan mutluydu. Emekli olmuştu ve tüm zamanını istediği gibi geçiriyordu. Zamanının büyük bir kısmını, yeni edindiği ve bu konuda çok usta olan Pierre Loti(1) ile paylaştığı zevkine, fotoğrafa adıyordu. Lucien günleri sayılı olan Düyun-ı Umumiye'deki görevine tekrar başladığında Alphonse Cilliere, Olga ile ilgileniyor, Konstantinopol'de ona rehberlik yapıyor ve onu evine eşya al-

ması için antikacılara götürüyordu. Lucien, Olga ve ilk iki yılda doğan iki çocukları(2), Konstantinopol'de yalnızca dört yıl kaldılar. Coşkulu ve enerjik Lucien, savaş nedeniyle eski arkadaşlarıyla kopmuş olan ilişkilerini canlandırmak için çaba gösterdi. Her yaz, Hidiv Abbas Hilmi'nin daveti üzerine ailesini Çubuklu'nun serin tepelerine götürüyordu. Beyaz ve yeşil mermerden yapılmış, Boğaz meltemiyle serinleyen bu harika küçük sarayda Olga ve iki küçük oğlu, mevsimin en sıcak haftalarını hidivin büyük mabeyincisi Arif Paşa ve eşi Jeanne Proust ile çevrili mutlu atmosferde geçiriyorlardı. Jeanne Proust küçük oğlanın vaftiz annesiydi.

MISIR HİDİVİ

O dönemde, İstanbul'a demirlenmiş harika geminin sahibi olabilmek Abbas Hilmi'nin ilgisini çekmişti. Babasından kalan Mahroussa'dan daha büyük, modern ve güzeldi. Bu harika gemiyi edinebilmek için sarf ettiği çabalar boşa gitmişti: İngiltere Bahriye Nezareti'nden öğrendiğine göre gemi, bir savaş ganimetiydi ve barış anlaşmalarıyla düşman mallarına düzenleme getirilene dek satılamayacaktı. Sonunda Lucien'a danışan Hidiv, birkaç saat sonra doksan yıllığına kiraladığı "Nimet Allah" gemisi ile denize açılmıştı! İngiltere Bahriye Nezareti'ne karşı kazandığı bu zafere hayran kalan Hidiv, gelecekteki tüm önemli işlerini Lucien Bareilles'in hukuk bilimindeki ustalığına teslim etmeye karar verdi.

Daha önce Hidivin başından dramatik olaylar geçmişti. 1914 yılı ilkbaharında büyük savaş başlamadan ve yazı geçirmek üzere Kahire'den Konstantinopol'e gelmeden önceki, bazı olaylar onu kaygılandırmıştı. Martta Konstantinopol'den gelen Fransız havacı Jules Védrines, kalabalıklarda coşku yaratmış eşi görülmemiş bir başarı ile uçağını Kahire'ye indirmişti. Bu cesur denemeden hidiv de etkilenmişti ve onuruna verdiği resepsiyonlar için kendi şoförü ile pilotu sarayına ge-

tirtmişti. Bu kabul karşısında duygulanan Védrines, Hidive Fransa'da çok güvenebileceği Mısırlı pilotlar eğitmeyi önerdi. Abbas Hilmi, pilotlarını Védrines'nin eğiteceği, uçakları Fransa'dan almaya söz verdi.

Bu kadar sempatik bir kahraman nasıl ödüllendirilir? Védrines Légion, *d'honneur* ile onurlandırılmış olduğundan Arif Paşa, hidive onu Mecid Nişanı ile ödüllendirmeyi önerdi. Bu, Fransa Danışman Bakanı haricinde herkesi memnun etti. Şiddetli biçimde protesto etmiş, kendi onayı alınmadan bir Fransız'ın ödüllendirilmesine kızmış ve sorumlunun cezalandırılmasını isteyerek, Hidivi Arif Paşa'yı kovmaya zorlamıştı.

Abbas Hilmi, bu saçma olayın göründüğü kadar önemsiz olmadığını düşündü. Uzun zamandan beri Fransa, Mısır hükümdarları ile iyi geçinirdi ve bunu ezeli rakibi Büyük Britanya onlara karşı buyurucu ve zorlayıcı davrandıkça sürdürüyordu. Böylece ilk kez bir Fransız temsilcisi, normal koşullarda önemsenmeyecek ya da sessizce düzeltilebilecek ufak bir olay nedeniyle tartışma çıkarıyordu. Bu durum, Fransa'nın Büyük Britanya'ya karşı yeni ve çok ciddi kararlar aldığını gösteriyordu; İtilaf tarafı işlemeye başlıyordu ve sürekli uzak duran İngilizler, bu sorunlu dönemde Mısır'ın uçaklara, pilotlara, özellikle de Fransız olmayan eğitimcilere sahip olmasını istemiyordu.

1914 yılı Mayıs ayı sonunda Abbas Hilmi, alışık olunduğu gibi, Arif Paşa eşliğinde Mahroussa ile Konstantinopol'e geldi. 16 Temmuz'da Babıâli'ye gittiğinde saldırıya uğradı ve kurşun yarası aldı. Yaraları iyileşti; ama olay ona şüpheli göründü: polis saldırganı yakalamaya çalıştı ve soruşturma saldırıdan dört gün sonra da kapatıldı. (Abbas Hilmi, "Bir Hükümdarın Anıları," II. Abbas Hilmi, Mısır Hidivi,1892-1914, Kahire,1996). Bu bir komplo değil miydi?

On beş gün sonra, Büyük Britanya ve Fransa, Almanya'ya karşı savaşa girdi. Mısır Hidivi, İngiliz Ordusu tarafından işgal edilmiş olan ülkesine dönebilecek miydi? Sadık mabeyincisi Arif Paşa'yı Sadrazam Said Halim Paşa'ya danışması için gönderdi. Said Halim Paşa Türki-

ye'de kalmasını önerdi. Ama Britanya böyle düşünmüyordu. 28 Eylül'de İngiltere Büyükelçisi, hidive İtalya'da sürgüne gönderilme emrini tebliğ etmek üzere Çubuklu'ya geldi! Abbas Hilmi reddetti. Sonunda 18 ve 19 Aralık 1914 tarihinde Britanya Majesteleri Hükümeti "Almanya'ya karşı savaşmaya başlandığından bu yana, Mısır eski Hidivi Abbas Hilmi Paşa'nın, majestelerinin düşmanlarıyla işbirliği yaptığına dair önemli kanıtlara sahip olunduğunu" resmen açıklıyordu. Sonuç olarak Majestelerinin hükümeti, "Bundan sonra Mısır protektoratlığını üstlendiğini, eski hidivin görevden çekildiği düşünülerek, onun yerine Mehmed Ali Ailesi(3), prenslerinden en saygıdeğer olanı Hüseyin Kamel'in gelmesini önerdiğini," açıklıyordu. Bertrand bu karara çok üzüldü; bunun sonuçlarını tahmin edebiliyordu. Mehmed Ali'nin ailesi Prens Hüseyin Kamel, onların gözlerinde en uysal olanıydı; Londra Hükümeti, Abidin'in sarayındaki etkisini daha da güçlendirecek ve İngilizler Mısır'da, Fransa'nın pabucunu dama atacaklardı.

Abbas Hilmi, bu olaylarla yenilgiyi kabul etmek için fazla iyimser bir karaktere sahipti. Mısır 1918'de bağımsızlığını kazanınca intikamın tadını çıkardı. İngilizlerin onu tahtan indirmesinden sonra, Mısırlıların ona karşı sevgisi daha da arttı. Mısır halkı için İngiliz Ordusunun varlığı yalnızca "meşru hükümdarın" görkemli dönüşünü engelliyordu. Bu duygu, maiyette yaygın olarak paylaşılıyordu; hatta kraliyet ailesinde bile. Bu Hüseyin Kamel ve halefi Kral Fuat'a acı veriyor, Abbas Hilmi'yi ise sevindiriyordu. Yüklü servetini koruyarak, yaşamını hoş bir biçimde seyahat ederek geçirdi. Zamanını, Avrupa'da sevdiği yerlerdeki ikâmetlerinde geçiriyordu; özellikle Nice ve Liers, daha sıklıkla da Cenevre, Mont-Blanc, No: 5. Düzenli olarak Arif Paşa ile buluşabildiği Paris'e geliyordu. Arif Paşa, başlangıçta Seine-Marne, Thorigny'de, daha sonra Paris, Pierre Demours Sokağı'nda oturmuştu. Abbas Hilmi, Avrupa ve Amerika'daki mallarının müdür, yönetici ve diğer idarecilerinin denetlenmesini Arif Paşa'ya bırakarak ve yasal konularda da Lucien'e danışarak, kendini sıkıntılı işlerden kurtarmıştı.

Pierre Demours Sokağı'ndaki Arif Paşalara gelince. Bu konutun büyüsü insanı hemen etkiliyordu. Her şey buna katkıda bulunuyordu. Öncelikle de Arif Paşa'nın kendisi. İran dokumaları, değerli halılar, ustaların tabloları arasında büyük bir divana kuruluyordu... Ve Arif Paşa'nın ender rastlanır, çekici ve bir viyolonsel tınısı kadar pes bir sesi vardı. Sonra kraliçe edasında, ama aynı zamanda da sıcak ve çekici Jeanne Arif vardı. Mm Prost, yalnızca konuklara hediye vermek için odasından çıkıyor ve ardından hemen odasına dönüyordu. Jeanne ve Arif'in kızları Névine'nin büyülü bir sesi vardı.

Emir Ali Haydar'ın kaderi daha şaşırtıcıydı. 1908 yılında Mekke Büyük Şerifliği boşaldığında, bu unvanı kuzeni Hüseyin almıştı; entrikalarının meyvelerini toplamıştı. Ali Haydar'ın karşı çıkması hiçbir etki yapmadı. Ali Haydar da, söz verildiği gibi, "savaş biter bitmez" geleceği yeniden düzenleme umudunu koruyarak, soğukkanlılıkla zamanını bekliyordu. Çok uzun süre beklemesi gerekmedi. 1916 yılı Ocak ayında Hüseyin, Türklere karşı İngilizlerin tarafını tutarak, oğulları Faysal, Ali ve Abdullah'ın ve özellikle de mali açıdan beklenmedik bir şahsiyetin, Thomas E. Lawrence'ın (bizim "arkeolog", daha sonra albay olacak ve Arabistan'ın Lawrence'sı diye tanınacaktır) yardımıyla Arap aşiretlerini ayaklandırarak ihanet etti. İletişim yollarının kesilmesinden sonra Araplar, çölde birbirinden uzak konumlanmış Türk karargâhlarında önemli hasara neden oldular.

Bunun üzerine Babıâli, Hüseyin'in tahtan indirildiğini ilan ederek, Mekke Büyük Şerifliğini Prens Ali Haydar'a önerdi ve o da hemen kabul etti. Çamlıca'da muhteşem günler! Büyük Şerif Emir Ali Haydar, sonunda haklarına yeniden kavuştuğunu, sadakatinin kabul edildiğini ve sabrının ödüllendirildiğini görüyordu. İşte o an gelmişti! Mekke'de haklarını, ayrıcalıklarını ve dedelerinin topraklarını keşfedecekti. İsteklerini gerçekleştirebilecekti: halkının eğitimi için planını uygulamak ve hepsinden önce en gözde projesi olan "Mekke'ye yakın Taif'de ve Cidde'de olmak üzere iki üniversite kurmak."(Prenses

Musbah Haydar, a.g.e.)

Bu proje Bertrand, Hidiv Abbas Hilmi, Prens Mecid ve Emir Bedirhan ile birlikte uzun sürmüş toplantılarla geliştirilmiş Büyük Tasarı'nın ilk adımıydı. Sonunda bunu gerçekleştirebiliyordu!

19 Haziran 1916 tarihinde, Hicaz Demiryolu ile Medine'ye giderken, eşsiz bir törenle uğurlandı. Şeref muhafızları ve askeri bando eşliğinde, Sultanı temsil etmek üzere Prens Vahdettin, büyük şerifin sağında Prens Mecid, solunda Enver Paşa ve Talat Paşa, tüm nazırlar, aşraf(4), İmparatorluk prensleri ve damatları hazır bulundu. Ali Haydar, 31 Ağustos 1916'da Medine'de sayısız seveni tarafından çok büyük bir ilgiyle karşılandı; ama Mekke'de hükümdarlık yapamadı. Daha önce Büyük Britanya yanlısı olan Nec Emiri Abdülaziz İbn-i Seyid de dahil olmak üzere, aşiretlerin büyük çoğunluğu Britanya altını sayesinde Hüseyin'i kabul etmişti. Ali Haydar'ın güç ve tehlikeli macerası yarınsız bir geleceğe kalmıştı. Çamlıca'daki güzel topraklarına dönüp, ailesinin yanında "Allah'ın verdiği sabır" ile kaderinin getireceklerini bekliyordu.

Tarihin ironisi: "Mısırlı" Abbas Hilmi ve Arap Ali Haydar, bu iki prens de, yaşamları boyunca Babıâli tarafından İngiltere'ye yakınlıkları nedeniyle hor görüldükten sonra, sonunda İngiliz Hükümeti tarafından tahtan indirildiler!

Ya "Dörtlü'nün diğer iki Prensi? Kürt Prensi'nin kaderi daha dramatikti. Lucien, Konstantinopol'e gelir gelmez, Bertrand'a Abdül Razzak Bedirhan'ın Türk otoritesi tarafından yakalanıp, infaz edilmesiyle gelişen trajik ölümünü bildirdi! Bu nasıl olmuştu? 2000 aileye sahip ve daha önce İran Kürdistan'ının büyük bir kısmında hâkimiyet kurmuş, Şikak Aşireti Reisi, Simko da denen ünlü İsmail Ağa ile ilişkiye geçmişti. Onunla birlikte Gihandin Kültür Derneği'ni kurmuştu. Okullar açıp, modern eğitim programları hazırlamışlar ve hastane bile açmışlardı. Okullar için öğretmen bulmak üzere, hâlâ Osmanlı hâkimiyetindeki, Musul'a gitme ihtiyatsızlığında bulunmuş ve orada yakalanarak, hemen cezalandırılmıştı. 72 yaşındaydı. (Chris Kutschera, a.g.e.)

Kısa bir süre önce tek oğlunu kaza sonucu kaybetmiş olan karısı Henriette, 10 yaşındaki kızı Leyla ile birlikte Mısır'dan ayrıldı. Kahire'de kocasının kültürel ve ulusalcı aktivitelerle uğraşan çok sayıda kuzenini bulacağını biliyordu. Ama Paris'te yaşamaya karar verdi. Güzel günlerinden kalma dostları Bertrand ve Léontine'in ardından, Paris'e yerleşti. "Sizi bulmak için Fransa'ya geldim," diyordu onlara. Kuşkusuz özellikle de onu Abdül Razzak Bedirhan ile tanıştıran, nikah şahitleri olan Bertrand'ı görmek istiyordu. Bertrand'a karşı hayranlığını saklamıyordu ve onu "büyük arkadaşım","en sevgili dostum" diye adlandırıyordu. Asla kopmayacak güçlü dostluk bağlarıyla tekrar bir araya geleceklerdi.

Almanya'da kaldığı dönemde Leyla, dansa karşı büyük bir yeteneğinin ortaya çıktığı, bale kurslarına devam etmişti. Milano Scala'sında, Respighi'nin(5) Belkıs'ında dans ettiğinde yirmilerindeydi ve büyük bir başarı kazandı. Henriette, Bertrand'a duygu dolu bir mektup yazdı; salondaki candan alkışlardan, usta Respighi'nin ve Süreyya Bedirhan'ın(6) kutlamalarından duyduğu mutluluğu, gururu anlatan ve gösteri için Paris'e geleceklerini bildiren bir mektuptu.

O günden sonra Leyla Bedirhan, Paris, Roma, Salzbourg, Avrupa'nın başkentleri, Birleşik Devletler ve Ortadoğu'da hep sahne aldı.

Bir gün Bertrand ona "Artık yalnızca dans etmekle yetinmemelisin, bunun eğitimini vermelisin," dedi. Boulogne Korusu kenarında hemen bir okul açtı. Bu okulda, popüler Kürt şarkı ve danslarının özenle yeniden düzenlenmesinden oluşan zengin bir repertuarın ve kaybolmaya yüz tutmuş, ender bulunan müzik aletlerinden oluşan koleksiyonunun tanınmasını sağladı. Bertrand'ın torunları bu okulun ilk öğrencileri arasındaydılar. Leyla, babasından tüm Bedirhanlarda ortak olan eğitim ve pedagoji tutkusunu almıştı; bunu büyük bir içtenlik, yetenek ve çekicilikle yapıyordu.

Abdül Razzak'la birlikte uzun yolculuklarla geçen yıllardan sonra Henriette, göçmen yaşamının tadını almış görünüyor, sürekli seyahat

ediyordu. Leyla'ya turnelerinde eşlik etmekle birlikte, Paris'te altı ev değiştirdi. Bertrand ile Léontine'e, Cannes, Innsbruck, Milan, Divonne ve Bad Ischgl'den mektup gönderdi. Abdülhamid'in biyografisini tamamlayamayıp, Bertrand'ın yardımıyla yazmaya karar vermesinin nedeni, belki de buydu.

KÜRT SORUNU

Bertrand Konstantinopol'e dönmek ve Doğu haritasını allak bullak eden olaylara daha yakın olabilmek için yanıp tutuşuyordu; ama Paris'ten de ayrılmak istemiyordu. Bu isteksizliğin nedeni, Barış Konferansı'ydı. Yalnızca oğlu Lucien değil, Konstantinopol, Atina, Alexandrie, Kahire, Duma ya da Balkanlardaki birçok arkadaşı onu bilgilendiriyordu. Kibar, fakat tirajik bir ısrarla, gündemdeki sorunlarla ilgili olabilecek en ufak olayları bile sorgulamaktan kendini alamıyordu; ki bunlar sayılamayacak kadar çoktu.

Bunlardan biri, büyük çatışmaların kaynağı olma riski taşıyan Kürt sorunuydu. Kürt hareketi, Türklere karşı ayaklandırmak için müttefikler tarafından verilen, inanılmaz bağımsızlık ve otonomi sözleri sayesinde büyük umutlar taşıyordu. Üstelik Başkan Wilson'ın açıkladığı ilkelerin on ikinci maddesi, Kürtlerin isteklerini karşılıyordu: uluslaın kendi kaderlerini tayin hakkı! 1919 yılı başlarında Türk otoriteleri de bu taleplere belli bir hoşgörü göstermişti. Tarihte ilk kez Kürt ulusçuları ile geniş bir otonomi temelinde görüşmeler yapılmıştı. Bu önemli bir olaydı. Görüşmeler, resmiyeti teyit etdilmesi için sadrazamın bürosunda yapıldı. Kürt partisi, "Vekil Abdül Emin, Ali Bedirhan, Murad Bedirhan, Mavlan Zade, Rifat ve diğer iki Kürt görevli" tarafından temsil edildi (Chris Kutschera, a.g.e.). Hükümet heyeti ise, Nafia Nazırı, eski Harp Nazırı ve Bahriye Nazırı'ndan oluşuyordu. Toplantıya, yasa gücüne sahip fetvaları veren ve dinsel-hukuksal hiyerarşinin en yüksek makamı olan şeyhülislam başkanlık ediyordu. İlginç olan,

Şeyhülislam Haydari Zadeh'in de Kürt olmasıydı. Kürtlerin taleplerini yanıtlamak üzere kurulmuş heyetin başında bir Kürt!

Bu sıra dışı otoritenin temsilcisi olan Haydari Zadeh, bu şaşırtıcı kararı bizzat kendi vermişti. Dikkat çekici şahsiyet, Muhteşem Süleyman döneminde, 16. yüzyıl başlarında, ünlenmiş en saygıdeğer aşraf ailelerinden birine mensuptu ve daha sonra Bağdat'ta Babıâli tarafından tanınan beş aileden biri olmuştu(7).

Karşılıklı güven ortamında yalnızca bir kez yapılabilen görüşme, birçok ortak noktanın bulunmasını sağlamıştı; ama daha sonra Ankara Hükümeti tarafından kabul edilmemişti.

Kürt hareketinin temsilcileri, Barış Konferansı nedeniyle Paris'e geldi ve Osmanlı İmparatorluğu'nun bölünmesi çerçevesinde uzun görüşmeler yapıldı. Ne yazık ki temsilcilerin talepleri, birbirinden çok farklıydı ve bunların bir araya getirilmesi kolay değildi: Emir Abdül Razzak'ın kuzeni Emir Ali Bedirhan gibi tam bağımsızlık mı seçilmeliydi, yoksa Vekil Abdülkadir'in istediği gibi basit bir otonomi mi? Kürdistan gelecekte Türk mandasında mı, Avrupa mandasında mı olacaktı? İran-Kürt topraklarına yayılmak gerekecek miydi? Üstelik Fransa ve Büyük Britanya, karşılıklı olarak birbirlerinin desteklediği önerilerden şüpheleniyorlardı. Oysa bu öneriler, konferans masasına bile ulaşmadı.

Bertrand, özellikle askıda kalmış anlaşmazlıklardan biri ile ilgileniyordu. Bu Türkiye ile yeni Irak Krallığı arasındaki sınırdı: Nüfusunun çoğunluğu Kürtlerden oluşan Musul bölgesi Türkiye'de mi kalacaktı, Irak'ın mı olacaktı? Uzun diplomatik savaşlar, Türklerin ve İngilizlerin bakışlarını uzlaştırmayı başaramamıştı. Eylül ayında Milletler Cemiyeti İnceleme Heyetinin araştırma sonuçları beklenirken, "Brüksel hattı" diye adlandırılan bir sınır çizilmişti.

İki ay boyunca bölge sakinlerini sorgulayan bu komisyon, İsveçli bir diplomatın başkanlığında raporunu yayınladı:

"Toplum ne Türk ne de Irak yanlısı görülmektedir. Araplar, Arap yanlısıdır. Kürtler, ölü doğan Sevr Anlaşması'nda olan "otonomik cumhuriyet"i istiyorlardı. Hıristiyanlar, (Asurlular) Irak'ın yabancı bir himayeye girmeyeceği bir durum olduğu için, Türkiye lehine karar veriyorlar."(Jacques Dauphin, Belirsiz Irak, Paris,1991)

Sonuçta Milletler Cemiyeti, önceki sınırı kabul etmeye karar verdi. Bundan sonra Musul ve petrol zengini tüm Kürt bölgesi, Irak'ın oluyordu. Bu durumda Kürdistan, ne bağımsız bir devlet olarak ne de otonomik bir bölge olarak tanındı.

Aldatılmış, hayal kırıklığına uğramış ve umudunu yitirmiş Kürtler hemen ayaklandı. Ama Britanya birlikleri, Kraliyet Hava Kuvvetleri yardımıyla isyanı bastırdı. *Dépeche*'de Bertrand "İsyan güçlü biçimde bastırıldı; ama bu isyana yol açan nedenler düşünceleri kışkırtmaya devam edecek," diye yazdı.

Bu "nedenler" gerçekten geçerliliğini koruyordu; daha sonraki yıllarda Kürtler ve Asurlular her fırsatta ayaklandılar. İngiltere tarafından silahlanan ve eğitilen genç Irak Krallığı, onun yerini alacak hale gelene kadar, her seferinde İngiliz Hava Kuvvetlerinin bombaları ile ezildiler. Artık Londra Hükümeti, Irak'ın isyancı Kürtlere karşı yaptığı kötü muamelelere erdemli bir biçimde kızacaktı!

"Irak'a karşı bu aşırı düşkünlük niye?" diye soruyordu Bertrand. 1907 yılında Kuveyt Şeyhi Mübarek, tüm Mezopotamya'yı doğal limanından ve deniz bağlantısından mahrum bırakarak, Basra Vilayeti'nin bu küçük bölgesini Osmanlı İmparatorluğu'ndan ayırmak için gizli bir anlaşmaya zorlayan Lord Curzon'un güç darbesini açıklamıştı. Bu Arap krallığından Irak'ı yaratmak için ona kuzeyden bunu asla istemeyen bir Kürt topluluğu varken, bugün güneyden de bunu asla istememiş olan Kuveyt Arap topluluğu çıkarılıyordu. Böylece Irak, iki yarası ile, isyan ve acı içinde bir vücut olarak kalıyordu; Kuzey'de reddedilen bir greft, Güney'de asla kurumayacak bir amputasyon yarası ile.

Bertrand Irak ile daha fazla oyalanmayacaktı. Ne yazık ki, siyaset-

çilerimizin, ebedi barışın bu kötü zanaatçıları, bir kez daha ortalığı kırıp geçirmişlerdi. Ama Avrupa'da tazminat olarak imzalanan tüm anlaşmalar, Doğu'da kalıcı bir barış kurulması sağlanmadan hiçbir işe yaramayacaktı. Peki nasıl? Bölgenin kaynaklarının geliştirilmesi ile.

16 Nisan 1922'de *Dépeche*'de Bertrand, "Türkiye'nin kendini, efsanevi Karun'un ülkesi, engin Anadolu'nun hâlâ bakir olan kaynaklarını değerlendirmeye adaması gerekecek," diye yazdı. Türkiye'nin çok ağır borçları olduğunu hatırlatıyordu:

"Türkiye, özellikle Fransa'ya 4 milyar frank-altın borçlu. Osmanlıya ait senetler, almayı düşündükleri teminatların ellerinin arasından kaydığını gören alacaklılarını kaygılandırıyor. Bu olaylar onlara, tüm dünyayı perişan eden bir bunalım girişiminin bilmeden ortağı olduklarını öğretti. Bugün hâlâ Türkiye'nin savaşmak için paraya ihtiyacı var (Yunanistan ile). Borcunu ödeyebilecek mi? Gelirlerinin tümünü orduya harcarsa bu umuttan vazgeçmek gerekecek. Tüm Ortadoğu'nun zenginliğinin değerlendirilebilmesi için, özel önlemlerle silahsızlanma ve barış gereklidir: O koşullarda İran, Küçük Asya ve Mezopotamya ölçüsüz zenginliklerin merkezi olacaklardır. Oraya, yakın zamanda örneği görüldüğü üzere, Birleşik Devletlerin Doğu'yu yenileyecek büyük işletmeler açmak istemesinde olduğu gibi, sermaye akıtılacaktır."

Gerçekten de Washington, hemen Türk Petrol Şirketi'nin sermayesine beş petrol şirketinden oluşan bir grubun girmesi için büyük bir baskı uygulayacaktı.

Ünlü "Doğu sorunu" hemen çözülecek miydi? Hayır, Bertrand yeni bir tehlike algılayarak, 11 Ağustos 1922 tarihinde *Le Dépeche*'de "siyonist sorun" başlığı ile şunları yazdı:

"Doğu Akdeniz'i kaynatan tüm anlaşmazlık konularına bir yenisi daha eklendi. Bu sorun, koşullar ve müttefiklerin birlikte hazırladıkları bir bileşimin ürünü olma özelliğine sahiptir. Filistin'de ulusal bir Yahudi merkezi oluşturma fikri, M. Wilson'ın on dördüncü madde-

yi dünyaya açıklamasından önce, şansölyelerde ortaya çıktı. Siyonistler, Barış Konferansı'nın onayını alınca sevindiler. Haber, Filistinliler tarafından daha az coşkuyla karşılandı. İtirazlar pek göze çarpmadı; ama sonunda Müslüman ve Hıristiyan itirazcılar aynı birlikte toplandılar. Yahudilerin gerçekten şansı yok. Doğunun Avrupa'sına terk ederek kaçmayı düşündükleri toplumsal öfkeyi, Sina Tepesi'nin eteklerinde tekrar bulurlar. Bugün için ulusal merkez, anlaşmazlıklar ve sorunlar merkezi olmaktan öteye gidemez."

Bertrand, Jerusalem ve Naplouse'daki kanlı ayaklanmalardan, Yafta sokaklarındaki çatışmalardan, bedevilerin tehdidinden kurtulmak için işletmelerini onlara terk eden tarım kolonilerinden söz ediyordu. Neler oluyordu?

"Antisemitizm Doğu'da yeni bir şey. Başka yerlerdekine göre daha fazla hoşgörü söz konusudur. Gerçekte, burada antisemitizmin gelişmesinin ne gerekçesi ne de olanağı söz konusu olmuştur. Osmanlı rejimi altındaki farklı uluslar, boyunduruğunda oldukları rejime bağlıydılar ve kapitülasıonlar sayesinde inançlarıyla ilgili kurum ve kuruluşların oldukça geniş çerçevesine kapanmaları serbestti. Herkes, ortak, eşitlikçi rejim altında daha hoşgörülüydü. Ayrıca Türkiye'de Yahudiler, hiçbir zaman diğer uluslar tarafından rahatsız edilmemişlerdir. Rusya, Romanya ve Galiçya savaşlarından önce gelen Yahudiler, Filistin'de hiçbir endişe uyandırmadılar; kutsal toprakların kutsallığını aralarında paylaşarak, onlarınkine benzer bir cemaat kurdular. Sorunlar, İngiliz mandasının orada baskın bir eleman haline getirmek amacıyla Filistin'i Yahudilere açma fikrini ortaya atmasıyla başladı. Diğer yandan Yahudiler, orada üstünlük kurmak isteklerini asla gizlemediler. Filistinliler, dedelerinin topraklan olması nedeniyle, Yahudilere haklarını vereceklerini açıkladılar. Ama müttefikler bu projenin neden olacağı büyük çatışmayı öngöremediler. Yahudilere tanınan bu ayrıcalık, yerlilerin onuruna dokundu ve fanatik dinciliklerini azdırdı. Araplar, toplumun dokuzda birini oluşturan bir azınlığın siyasi ve dinsel açıdan üstünlüğünü kabul etmek istemedi. (*La Dépeche du Midi*, Toulouse, 11 Ağustos 1922.)

Ne yazık ki, gündem, nefes aldırmıyordu. Pusuda beklemek ve aynı anda her yere dikkat etmek gerekiyordu. "Daha ne kadar süre?" diye soruyordu Bertrand. Peki sonuç ne olacaktı? Hiçbir şey! Siyasetçilerin fikir ve öğütlere kulak asmadıkları açıktı; onlar körlükleriyle işlerini kötü biçimde yapmaya devam ediyorlardı. Bu durumda tekrar tekrar anlatmak gerekiyordu; bizim barış mimarları tehlikeli adamlar. Çünkü cahiller ve dünyanın en iyi niyetleriyle, bugün anlaşmalara yarının çatışmalarını oluşturacak maddeler koymaya uğraşıyorlar. Bu kader mi? Onlara engel olunamayacak mı? Vekillerimiz, senatörlerimiz ve nazırlarımızın en azından bir tarih ve coğrafya sertifikasına sahip olmasının yasal zorunluluk olduğu günler gelmeyecek mi?

Peki, boşuna soluk tüketmek? Belki de Cilliere haklıydı. Yapacak daha iyi şeyler vardı. Konstantinopol'e dönmek? Orada Lucien ve ailesine katılmak? Daffoslar, Roccalar ve Pireneli arkadaşlarla buluşmak! Türkiye'de yapacak o kadar şey vardı ki!..

O dönemde Yunan Ordusunun Simirna'da bozguna uğradığı öğrenildi. Ordu, Yunanlıları güçlerin merhametine terk ederek, çabucak gemilere binip gitmişti. Tüm kenti saran büyük bir yangın çıkmıştı. Yunanlılar ve Türkler, yangın için birbirlerini suçluyorlardı; ama Fransız, İngiliz, Amerikan basını ve olay yerindeki batılı büyükelçiliklerden gelen mesajlara göre bu, Türk General Nurettin Paşa'nın işiydi. Bertrand, *L'Echo de Paris, Times, Daily Telegraph, Chicago Tribune* ve *Daily News*'de yer alan haberleri ürkerek okudu: Başpiskoposun linç edilmesi, ayaktakımına teslim edilmesi, Fransız gazetesi *La Réforme*'un direktörü M. Yörükçüoğlu'na yapılan uzun muamele, panik içinde koşan ve kiliselere sığınan kalabalık...

Bu kargaşanın ardından Küçük Asya nüfusu, onları bekleyen birkaç müttefik gemisinde yer kapmaya çalıştılar. "Hepsi kaçmayı başaramadı," diye yazdı Bertrand. Büyük kasırganın sonuçlarını şöyle yazdı:

"Yalnızca üç kentte, Konya, Trabzon ve Kilis'te, 20. 000 öğrenci kayboldu ve 120 Fransız okulu kapandı. Doğu'daki etkimizin sonu." (B. Barreilles, Yurtsever, 4 Aralık 1929.)

Oysa bu trajediler ve sonuçlar önceden görülebilirdi. Kendisi ve başkaları da bunları söylemişti.

Ne olursa olsun, bu makalede Mustafa Kemal üzerine yaptığı yorumlarla Bertrand, Türkiye'ye dönme şansını tamamen kaybetti. Ayrıca savaş sırasında, ilk iki kitabı, *Konstantinopol* ve "Türkler Konstantinopol'de" çıkmıştı. Türk okuyucular, kaçınılmaz olarak, Ermenilere yapılan övgüleri ve verilen olağanüstü önemi eleştirdiler. Ermeni katliamları ve diğer suçlamaları kabul etmediler. Eski öğrencisi Dr. Tevfik Sağlam, "çok sevdiği" bu "neşeli ve sempatik" öğretmenini şimdi "kaleminden zehir damlayan bir adi, beş para etmez ve karaçalıcı," diye tanımlıyordu.(T.Sağlam,a.g.e.)

Lucien bu durumun sonuçlarına katlanmak zorunda kaldı. Fransız Büyükelçisi'nin tavsiyesi üzerine ülkeyi terk etti. 1923 yılı sonunda Düyun-ı Umumiye'deki görevinden istifa etti ve ailesi ile birlikte Marseille'ye giden gemiye bindi.

MAJESTELERİ II.ABDÜLMECİD, "EMİR-ÜL-MÜMİNİN"

Mustafa Kemal'in 1922'deki zaferleri, müttefikleri bir mütareke yapmaya (Mudanya'da), II. Lozan Anlaşması'nı tekrar görüşmeye ve ardından da Konstantinopol'ü boşaltmaya zorlamıştı. Hemen ardından Mustafa Kemal, Büyük Millet Meclisi'nde Sultanlığın kaldırılması için oylama yaptırmıştı (30 Ekim 1922). Üç gün sonra Konstantinopol Hükümeti çekildi ve Sultan VI. Mehmed Vahdettin, bir İngiliz gemisi ile kaçırıldı.

Mustafa Kemal bu duruma çok sevindi; işler daha da kolaylaşmıştı. VI. Mehmed Vahdettin'in tahtan indirildiğini resmen ilan etti. Bir yıl sonrada Meclis tarafından Cumhurbaşkanı ilan edildi. Bununla bir-

likte, yalnızca Sultanlık kaldırılmıştı; halifelik değil. Halife kim olacaktı? Tüm Müslüman dünyası üzerinde dinsel hâkimiyeti kim sağlayacaktı? Bu önemli bir soruydu ve üzerinde düşünülecek anlamına geliyordu.

Bertrand bu sıra dışı haberi aldığında, Pau'da bulunuyordu: Konstantinopol'de Sultan Mecid halifelik tahtına oturdu! Tüm Avrupa'da "en kültürlü, en liberal ve en saygıdeğer" Prens Abdülmecid'in tahta çıkışını kutlayan övgü dolu yorumlar yapıldı. Yorumcular Avrupalı kültürünü, liberal düşüncelerini, Fransız edebiyatına olan sevgisini, resim ve müzikteki yeteneğini vurguluyorlardı.

Gururlanarak ve büyük bir zevkle bu satırları okuyan Bertrand, eski öğrencisi hakkında yazılmış bu yazılardan biraz da kendine pay çıkartıyordu. Yeni halife *Le Figaro*'da 19 Haziran 1923 tarihinde yayınlanan uzun bir görüşmede gazeteci, "eski eğitimcinin imparatorluk ailesine ait ayrıntıları saklama inceliği" ile karşılaşıyordu.(Pau-Pyrénées tarafından yazılan makale,).

Abdülmecid'in atanması, bazılarını düş kırıklığına uğratmış olmalıydı: bu tercih işin başında çok açık görünmüyordu. Son Sultan Halife VI. Mehmed'in davranışı, acele ile imzalanan Mondros Mütarekesi, Mustafa Kemal kuvvetlerine karşı olması ve son olarak da bir İngiliz gemisi ile kaçması, Osman'ın evinin ününü lekelemişti. Başka adaylar da vardı. Büyük Savaş öncesinde, selefi ve kardeşi V. Mehmed Reşad hükümdarlığı altında, Balkanlarda Türk Ordusunun yaşadığı felaketler sırasında ve bu nedenle, 1912 ve 1913 yıllarında Duma'da bir araya gelen önemli Arap şahsiyetler, halifeliğin Mısır Hidivi Abbas Hilmi'ye verilmesini istediklerini belli etmişlerdi. Bir araya gelen emirler, şeyhler ve diğer önemli kişiler "3000 görevlinin Mısır ile birleşmeye ve Abbas Hilmi'ye hizmet vermeye hazır olduğunu" bildirmişlerdi. (Ph. Mansel, "Sultanların Görkemi, Müslümanların Hanedanları", *Splendeur des Sultans, les dinasties musulmans*, 1869-1952, Paris, 1990.) Mısırlılar, "Zalim" Sultan I. Selim'in 1517'de Memluklulara kar-

şı kazandığı zaferle ülkelerini fethederek, halifeliği Konstantinopol'e getirdiğini unutmamışlardı. Bu durum, halifeliğin İslamın en güçlü hükümdarlığına teslim edilmesi, o dönem için kabul edilebilirdi. Bugün ise yine aynı nedenle halifeliğin Kahire'ye dönmesi isteniyordu.

Halife olabilecek diğer bir aday, Şerif Ali Haydar'dı. Muhammed'in soyundan gelen ve dini saygınlığı, dürüstlüğü ve cömertliği ile büyük bir üne sahip olan Arap Ali Haydar, birçok Müslüman için en iyi adaydı. Olmadıysa bile olmaya ant içtiği Mekke Büyük Şerifliği'nin onuruna adadığı saygınlığından yararlanıyordu. Buna rağmen kuzeni Hüseyin, İngiliz Ordusu desteği ile kutsal toprakları işgal etmişti; ama Ali Haydar son Sultan halife tarafından tanınan tek kişiydi. Son olarak, Hüseyin'in entrikaları ve son ihaneti çok sayıda mümini, emirliğin yasal mirasçısı olan şerif ailesinin büyük kolu Devi Zait'lerin Şefi Ali Haydar'a yaklaştırmıştı.

İki yıl önce müttefik orduları Konstantinopol'e girdiklerinde Fransız otoritesi, Ali Haydar'a büyük bir sempati göstermişti. Clemenceau ve Duma'daki komutan, General Gouraud'a gönderdiği mektuplarda Mareşal Franchet d'Esperey, Emir Ali Haydar'ı Suriye tahtı için en uygun kişi olarak gördüğünü açıklıyordu. Diğer yandan İngilizler de, Ali Haydar'a Irak tahtı adaylığının diğerleriyle eşit şansa sahip olduğunu yazılı olarak bildirmişlerdi. Tüm sözlere rağmen art arda Mekke, Duma ve Bağdat'ı kaybetmişti. Ona halifeliği sunmak, bunlar için güzel bir telafi olmayacak mıydı?

Bertrand'ın *Figaro* muhabiriyle görüşmesindeki ketumluğu anlaşılabilir: Halifelik onuruna erişme, emir-ül-mümin olma ihtimali en yüksek olan üç şahsiyet de yakın arkadaşıydı, "prensler dörtlüsü"nün hayatta kalan üçü.

Mustafa Kemal kararını Türk Prensi lehine vermişti; belki de diğer adayları hiç düşünmemişti bile. Seçimi mantıklı ve uygun görülebilirdi: Abdülmecid Osmanlı hanedanının mirasçısı bir Prensti ve hem Türkler hem de Batı tarafından takdir edilmekteydi. Bununla birlikte

Mustafa Kemal, riskli bir seçim yaptığının farkına varmış olmalıydı. II. Abdülmecid'in silik bir rol oynamaya niyeti yoktu. İlki Jön Türk Üçlüsü'nün gücüne, diğeri de Mustafa Kemal'e uysalca itaat eden iki selefinden çok farklı bir karaktere sahipti. Yeni halife, Ankara Hükümeti'nin liberal reformlarını onaylıyor ve ülkenin modernleşmesini istiyordu. Bununla birlikte, halifeliğin saygınlığının, geleneksel bir ağırlığı olmaksızın yürümeyeceğini düşünüyordu. Selamlıkta ve diğer toplumsal gösterilerdeki parıltısı, Abdülmecid'in başka tutkular beslediğinden kuşkulanan Mustafa Kemal'i şüpheye düşürmekte gecikmedi. Siyasi bir rol mu oynamak istiyordu? Kim bilir, belki de Sultanlığı tekrar kurmak? 16. yüzyıldan bu yana Sultanların her iki unvanı da taşımasının verdiği alışkanlıkla toplumun çoğu, Sultan ve halife işlevlerini çok iyi ayıramıyordu. Bu anlayış, İslam dünyası dışında, özellikle Avrupa'da da geçerliydi. Bertrand Bareilles ile yeni halife üzerine yapılan, 19 Ocak 1923 tarihli *Le Figaro*'da yer alan, görüşmenin başlığının "Yeni Sultan" olması da bu bakışın göstergesidi.

Mustafa Kemal daha fazla tereddüt etmedi. Kafasında şüpheler doğar doğmaz kararını verdi: 3 Mart 1924 tarihinde halifeliğin kaldırıldığını ilan etti ve tüm Osmanlı hanedanı üyelerinin sürgüne gönderileceği kararını açıkladı. Askeri ve diplomatik zaferlerine bağlı olarak halkın gözünde kazandığı saygınlık, Mustafa Kemal'e güçlü ve cesur kararlar alma olanağı sağlıyordu. Hiçbir şey olmadı. Karar sakin ve itirazsız kabul edildi.

Otuz üç yıl Abdülhamid tarafından hapsedilen ardından da on üç yıl boyunca Jön Türk Hükümeti tarafından konutunda göz hapsinde tutulan Abdülmecid, şimdi de çok uzun süredir olmasını istediği modern ve reformcu yeni rejim tarafından azledilmiş ve sürgüne gönderilmiş bulunuyordu.

Bertrand halifeliğin kaldırılmasını eleştirdi: "Saçma! Üç nedenle saçma! Tüm dünya için zararlı sonuçlar doğuracak mı? Öncelikle Müslüman dünyası için: Bundan sonra mezhepler arası çatışmalarada kim

hakemlik edecek? Kim haklıyı haksızı ayıracak? Kim Kuran'ı yorumlayacak? Müslüman olmayanlar için: Batılı güçler, tek bir muhatap tanımak yerine, çeşitli mezheplerle görüşmek zorunda kalacak." Ankara Hükümeti için de halifeliğin kaldırılması bir güç kaybına yol açmayacak mıydı? Ankara, "üç kıtadaki" Müslüman ülkelerdeki halifelik gücünden mahrum kalacaktı.

Eski arkadaşı Romen diplomat Djuvara'ya da bu düşüncesini yazdı: "Bu hata, kültürlü bir sanat dostu olan Abdülmecid'in, içeride olduğu kadar dışarıda da büyük bir saygınlık kazanabileceği düşünüldüğünde daha da üzücü. Kemal Paşa, halifenin Fransızlar, İngilizler, İtalyanlar, Hollandalılar ve Rusların sahip olduğu milyonlarca Müslüman üzerindeki otoritesini nasıl dikkate almaz[...] Oysa, himayeci güçlerle yapılacak uluslararası çekişmelerde en büyük koz bu olacaktı."

Bertrand, Osmanlı Prens ve Prenseslerinin içine düştükleri kargaşa için de endişelendi. Tüm mallarını bırakarak, bilinmez bir sürgüne gitmek üzere birkaç saat içinde Türkiye'yi terk etmek zorunda kalmak, imparatorluk ailesi için dramatik bir olaydı. Bazıları, zayıf da olsa dönme umudunu koruyarak, Beyrut ya da Kahire'ye giderken, çok büyük bir bölümü Avrupa'ya, özellikle de dilini bildikleri, özgürlükler ülkesi Fransa'ya geldi. Ama onları nelerin beklediği konusunda endişeliydiler. Genç kadınlar, sokakta yüzleri açık gezme fikri ile heyecanlanmışlardı ve kalfalarına Pera Caddesi'nden acele ile aldırdıkları çan şapkaları aynanın önünde, kendilerini gülmekten alamadan, deniyorlardı. Anneleri bunalımdaydı. Daha yaşlı kadınlar ise, kendilerini kırılmış ve aşağılanmış hissediyorlardı. Haremlerden binlerce parasız pulsuz ve çoğu da ailesiz olan binlerce kadını sokağa atılmıştı. Aniden, istemeclikleri ve nasıl kullanacaklarını bilmedikleri özgürlükleri ellerine verilmiş ve yeni sahip bulmak için pazarlar arayan köle kadın ve erkekler gibi kalmışlardı.

Aralarında Osmanlı Prenseslerinin de bulunduğu halk, Mustafa Kemal Paşa'ya karşı karışık duygular besliyordu: otoriter, sert ve içki-

yi seven bu adamdan nefret ediyorlar; ama aynı zamanda İngiliz, Fransız, İtalyan ve Yunanlı istilacılarını kovmadan önce Çanakkale'de ünlenen bu askere hayranlık duyuyorlardı. Her şeyden çok da, Sevr Anlaşması'nı düzelten ve Türklerin onurunu koruyan bu usta diplomatı gönülden seviyorlardı.

Bununla birlikte Bertrand, halifeliğin kaldırılmasının Müslüman dünyasında iyi karşılanmadığını gözlemledi. Geleneklerine bağlı Türkler arasında gözlenen bu hoşnutsuzluk, Araplarda daha fazlaydı. Araplar, Türklerin baskın yapmalarından önce bölgede var olan ve onları İslam'a döndüren bir kurumun geleceğine karar verecek kişinin, Selanikli bir Türk olan Mustafa Kemal olmadığını düşünüyorlardı! Öncelikle Araplar tarafından halifeliğin Osmanlı Sultanı I. Selim'e sunulmasından bu yana yalnızca üç yüzyıl geçmişti! Bu vesileyle, Prens Ali Haydar'ın atası Mekke Büyük Şerifi Barakat, Muhammed Peygamber'in sancağını Sultan Selim'e teslim etmişti. Buna karşılık Selim Barakat'a, hâlâ Ali Haydar'ın sakladığı değerli kılıcı vermişti. Simgeye karşılık simge? Kuşkusuz eşit koşullarda.

Bu noktadan sonra yeni bir soru gündeme geliyordu: yeni İslam halifesi kim olacaktı? Bakışlar doğal olarak bir kez daha Ali Haydar'a çevrildi. Çok sayıda taraftarı vardı ve meşruiyeti sağlamdı. Ama krallığı bu onuru isteme lütfu göstermek için fazla gururluydu ve belki de eski arkadaşı Abdülmecid'ten alınmış bir unvana talip olmak, onuruna dokunuyordu. Mekke'de bulunan Şerif Hüseyin'in böyle kuruntuları yoktu. 1924 yılında Büyük Britanya'nın desteği ile maiyeti tarafından halife ilan edildi. Ama otoritesi o kadar az kabul gördü ki, iki yıl sonra Hüseyin Kamel'den sonra gelen Mısır Kralı Fuad kendini halife seçtirmek için Kahire'de bir İslam toplantısı yaptı. Çok az tanındığı için Hüseyin kadar başarılı olamadı. Türkiye'de halifeliğin kurulmasını istemeyi sürdürenler de vardı; ama şansları olmadı.

Bertrand *La Dépeche de Toulouse*'da bir başka görüş bildirmişti:

"Halifeliğin dönmesi gereken yer Duma'dır: Suriye, Hicaz'ın kutsal topraklarına giden, Mısır ve Arabistan'ı halifeliğin merkezine bağlayan yoldur. Halifeliğin İstanbul'da kalmasını ısrarla istemenin bir yararı yoktur. Duma, çölün başlangıcında, kuzeyden gidecek hacılar için Mekke karavanının oluşturulduğu yerdir. Böylece Halife, sanlarına Peygamber'in mezarının koruyucusu olmayı da ekler. Bu bir simge değil, görevleri arasındaki gerçek işlevlerden biridir. Hidiv tahtında Mehmed Ali'den sonra geldiği Sultanlar tarafından kabul edilmiş Vahabilerin eline düşmüş bu kutsal toprakları kurtarmak için değil mi? Halifeliğin yüce onuru Osmanlı hanedanlarının yaşadığı Konstantinopol'den ziyade, Araplardan fethedilen Suriye'ye yakışır"(Bertrand Bareilles'in makalesi: *Le Drama oriental, d'Athenes a Angora*, kitabından alınmıştır, Paris,1923).

Bertrand belki de bu makaleyi Abdülmecid'e yazmıştı. Eski halife olarak, sadık sekreteri Hüseyin Nakip aracılığıyla yanıtlamıştı:

Grand Otel
Montreux Ferrite 31 Mart 1924

Majesteleri sizin mektubunuz ve dilekleriniz için iyi niyet ve teşekkürlerini bildirmem için beni görevlendirdi.
Makalenizi okuyan Majesteleri övgülerini, bağlılığınızdan çok etkilendiğini, halifeliğin yararlarını savunma görevinizi sürdürdüğünüze inandığını, sizi okumaya devam etmeyi ve yakında görüşmeyi umduğunu iletme emri verdi.
En derin saygılarımı sunmama izin veriniz.

– Hüseyin Nakip

Ne olursa olsun halifelik boş kalıyordu ve bu, Bertrand'ı kaygılandırmaya devam ediyordu. Bu makalede ve kitaplarında söz edilen tüm nedenlere, bir kaygının da eklenmesi gerekecekti: bölgedeki hükümdarlar ve Mekke Şerifi Hüseyin'in olduğu gibi, gelecek olan halifenin Büyük Britanya'nın boyunduruğuna düşmesinden endişeleniyordu. Bu açıdan bakınca halifeliğin Bağdat, Kahire ya da Mekke'de

değil de, Duma'da kurulmasının daha iyi olacağını düşünüyordu. Eğer Duma'da kurulamazsa, Tunus ya da Rabat olamaz mıydı? Mısır, Ürdün ve Irak'ta Fransızca konuşulmuyordu, Magreb'in korunması önemliydi. Bunun için çalışmaya değerdi. Aylarca kalacağı Tunus'a muhabir olarak gönderildi. Orada hanedandan sorgulamasına katılacak ve diğerlerini de buna teşvik edecek bir aday olmayacak mıydı?

İlk araştırmasının bitiminden kısa bir süre sonra Paris'e geri döndü; ama ardından çok değerli şahsiyetlerle tanışmış olduğu Magreb'e kendi isteğiyle gitti.

NOTLAR

1. Konstantinopol'de, özellikle sokak görüntüleri olmak üzere, binlerce fotoğraf çekti. İlk alıcısı Pierre Gigord'un adıyla ünlenen bu koleksiyonun bir kısmı ABD, Malibu'da Getty Vakfı Müzesi tarafından alındı.
2. Büyük oğlan Guy, 1925 yılında Paris'te vefat etti; küçüğü Roland bu satırların yazarıdır.
3. Ya da Muhammed Ali; 1798 yılında Bonapart ile savaşmak için Mısır'a gönderildi. 1804'ten itibaren Mısır genel valisi oldu ve 1952'ye dek süren bir hanedanlık kurdu. Bkz. Ek 4, "Mısır Hidivleri. Mehmed Ali Paşa hanedanı."
4. Şeriflerin çoğu Muhammed Peygamber'in soyundan gelir.
5. Ottavio Respighi (1879-1936); Rimski-Korsakov'un öğrencisi.
6. Süreyya Bedirhan, Abdül Razzak Bedirhan'ın kuzendir. Kardeşi Celal ile birlikte yaşamlarını öncelikle siyasi örgütlenme ve propaganda, ikincil olarak da kültürel alanda Kürt davasına adamışlardır. Süreyya 1904, 1909 ve 1912'de tutuklanmıştır. İki kez ölüme mahkûm edilmiştir. 1930 yılında Paris'e kaçmış ve sürgünde kalmıştır. "Modern siyasi tezlere göre, bir program çerçevesinde çalışma" yürüten ilk Kürt'tür. Kardeşi Kamuran Almanya'da hukuk doktorası yapmış, üç gazete çıkarmış ve otuz kadar kitap yazmıştır. Paris'te Doğu Dilleri ve Uygarlıkları Yüksekokulu'nda öğretim üyesi olup, Paris Kürt Enstitüsü'nü kurdu ve 1978 yılında ölümüne dek yönetti. İslam

Ansiklopedisi, Leyde, 1913-1945, Chris Kutschera, a.g.e., Ph Mansel, Konstantinopol, Paris, 1997.
7. P.J.Luizard, Çağdaş Irak'ın Oluşumu, CNRS, Paris, 1991 ve Hanna Batatu, Irak Devrimci Hareketleri ve Eski Sosyal Sınıflar, (The old Social Classes and Revolutionarı Movements of Iraq) Princeton Üniversitesi, N.J, 1992.

17

Gizli Görev

Öncelikli diğer konular Bertrand'ı hâlâ Paris'te tutuyordu. Gerçekten de Ortadoğu'da yeni bir tehlike belirmişti: İngiliz emperyalizmi. Müttefiklerin ortak zaferi, Doğu'da Almanya'nın hegemonya isteklerini durdurmuştu; ama Büyük Britanya tüm cefayı çekiyordu. Bölgedeki siyasi, ekonomik ve kültürel etkilerini artırıyordu. İngiltere tarafından desteklenen bilanço gerçekten etkileyiciydi; Şerif Hüseyin doymak bilmiyordu. Kendini halife ilan etmiş olan Mekke Büyük Şerifi Hüseyin, bölgedeki tüm krallıklara kendi oğullarını yerleştirmeye çalışıyordu. Faysal Irak Kralı, Abdullah Ürdün Emiri ve Kralı, Ali de Hicaz Kralı olmuştu! En gençleri olan üvey kardeşleri Zeid ise, üç ağabeyine benzemeye çalışıyordu.

Benzer biçimde İngilizler, İran'da Rıza Han adlı Kozaklardan bir İranlıyı, Kadjar hanedanlığını devirerek, Pehlevi adı altında kendi hükümdarlığını kurması için yüreklendiriyordu!

Tüm bu karışıklıkların sonuçları tahmin edilebiliyordu: Konstantinopol, Beyrut ya da Kahire'de Fransızca öğrenmiş hanedan üyeleri, artık çocuklarını İngiltere'de Harrow'a ya da Alexandrie'de Victoria Koleji'ne gönderiyorlardı. Bu tehlikeyi ciddiye almak ve gecikmeden çare aramaya başlamak gerekiyordu. Ama nasıl? Bertrand bunun için akla gelmeyecek bir yol keşfetti.

Yakın zamanda hükümdar olan Arap prensleri arasında en çok sözü edilen Kral Faysal'dı. Uzun beyaz tuniği ve kafasında geleneksel

kepi ile sadık Albayı Lawrence'ın koruması eşliğinde geldiği Paris'teki konferansta, tüm bakışları üzerine çekmişti. Rahatlılığı ve otoritesi ile muhataplarını etkilemekten geri kalmıyordu. Ayrıca çok iyi Fransızca konuşuyordu.

Bertrand, Faysal'ın genç bir prensken iki kardeşiyle birlikte Çamlıca'ya geldiğini hatırlıyordu. O dönemde, Faysal, Abdullah ve Ali, dini bayramlar vesilesiyle Şerif Ali Haydar'a saygılarını sunmak üzere, babaları Şerif Hüseyin'e eşlik ediyorlardı. Aralarında en zekileri Faysal görünüyordu; çekingenlikle güven karışımı doğal bir nezaketi vardı. Bu hoş genç adam şimdi Irak Kralı idi. Bin yıldır zihinleri tutuşturan zenginliği ile ünlü Mezopotamya'nın 38 yaşındaki kralı! Büyük Britanya'nın teveccühüne borçlu olduğu bu akıl almaz zenginlikle ne yapacaktı?

Arapları Türklere karşı ayaklandırdıktan ve Duma'ya görkemli girişinden sonra, 1918 yılında, Britanya hükümetinin desteği ile Suriye krallık tacını giymişti. Duma, Fransızlar tarafından kuşatılıp, Suriyelilere bir cumhuriyet verilmesi tercih edilince, bunu telafi etmek için Büyük Britanya tarafından Irak tahtı sunulmuştu. Bu çifte borcu bir gün ödeyebilecek miydi? İngiltere geri ödemesi için ne kadar fiyat çıkaracaktı? Bunu, Irak Petrol Şirketi'nin gelirlerini ne miktarda Irak Krallığına vermeyi kabul edeceği gösterecekti.

Bertrand'ı bu eski Musul petrolü işi hâlâ rahatsız ediyordu. Aynı soruyu yinelemekten kendini alamıyordu. Neden şeytan Clemenceau ve Millerand, nüfusunun çoğunluğu üç yüzyıldır Fransızlar tarafından korunan, nüfusu Hıristiyanlardan oluşan, Büyük Britanya'dan çok önce büyükelçilik kurduğumuz ve Dominikan papazlarımızın okullar kurduğu bu antik bölgeyi, ipek yolunun çok eski ana direğini, İngiltere'ye terk etmişlerdi? Sorun ciddiydi: Faysal ve İngilizler, Musul'da Dominikan papazlarımızın, Bağdat'ta Carme papazlarımızın ve Basra'da *Présentation de Tours*'un rahibelerinin okullarına uzun süre hoşgörü gösterecekler miydi?

Çöl savaşlarında Emir Faysal, Arap aşiretleri üzerindeki şeflik nite-

liğini ve otoritesini göstermişti. Bundan sonra Kral Faysal, Dicle kıyılarında, emperyalist ve mandacı bir büyük gücün temsilcileri ile gücü konusunda görüşmek zorunda kalacaktı. Bağdat'ta İngiltere Hükümet Komiseri Sir Percı Cox'un takibinde bulunuyordu ve İngiltere Büyükelçiliği'nin sayısız koruması ile çevriliydi. Bu siyasi görevlilerin en önünde cesur arkeolog Gertrude Bell görülüyordu! Nec'den Arabistan'ın güneyine, oradan kuzeye kadar her yerdeki aşiretlerin şeflerini yakından tanıyordu. Harp Dairesi ve Koloni Bürosu için bu aşiretlerin müdahaleleri çok değerliydi. Gertrude Bell, 1915'den itibaren Basra'ya, 15 Nisan 1917'de de İngiliz Ordusu eşliğinde Bağdat'a geldi ve Faysal'ı özenli bir dikkatle çevrelemeyi bildi. Siyasi ya da arkeolojik? Gerçekten de iki aktiviteyi aynı tutku ve beceri ile yürüttü. Irak'taki ilk arkeoloji müzesini açtıktan sonra, 12 Temmuz 1926 tarihinde, Bağdat'ta yorgunluktan tükenerek öldü ve buraya gömüldü.

Yine bu dönemde, bir gün Bertrand'ı Paris'te Arif Paşa ziyaret etti. Şaşırtıcı bir haber getiriyordu: Faysal onu Bağdat'a çağırıyordu. Bu davetin nedeni neydi? Gelen mesajda belirtilmemişti ve Arif Paşa şaşkındı. Gitmeli miydi? Bağdat'a ulaşmak için süresi Beyrut ya da Basra üzerinden gidişe göre dört ya da altı hafta arasında değişen, yorucu, tehlikeli ve uzun bir yolculuğa göğüs germek gerekiyordu. Arif gibi yaşlı ve iri yarı bir adam için güç bir deneydi bu. Buna rağmen eski Hidiv Abbas Hilmi ile anlaşarak, Bağdat'a gitti. Paris'e döndüğünde Arif Paşa şaşırtıcı haberler getirmişti: Kral Faysal ona iki gizli görev vermişti. İlki, "Londra'da daha sonra büyükelçilik olacak Irak Ateşeliği açmayı" içeriyordu. Bu Bertrand'ı gülümsetti. Dokunaklı bir girişimdi. Faysal'ın karakterini çok güzel yansıtıyordu. O dönemde çevresi Arap savaşçılarıyla çevrili olduğundan Irak Kralı, diplomatik görevli yapabileceği çok az sayıda insana sahipti ve onları yakınında tutmaya çalışıyordu. İngilizler, ona her şeyle uğraşacak danışmanlar öneriyorlardı. Bu nedenle Faysal için İngilizlere onların hizmetlerinden vazgeçebileceğini göstermek önemliydi. Bu bir onur meselesiydi.

Arif Paşa'ya verilen ikinci görev gerçekten inanılır gibi değildi. Bertrand şaşırıp kaldı. "Paris'te bir Irak Ateşeliği açmak ve Fransız Hükümeti'ne siyasi ve ekonomik işbirliği önererek, hükümetle yakınlık kurmaktı." Mesaj özellikle Suriye ve Irak'ın kuzeyinde çok etkin olan Kemalist propagandayla mücadele etmek için Fransa-Irak işbirliğinin yararı belirtiliyordu. Ekonomik olarak "Fransa'ya, hangileri olduğu belirlenmeden, imtiyazlar sunmaktan," söz ediliyordu. Bertrand donmuştu! İşte her şeyi değiştirebilecek beklenmedik olay! "Burada ve şimdi," diyordu, "Doğu'daki İngiliz etkisi engellenebilir. Hayır! Musul, Bağdat ve Basra'daki okullarımız kapılarını kapatmayacaklar!" Arif'i kutladı; ona sarıldı. Irak'a yaptığı zorlu yolculuk boşa gitmeyecekti. Çok güzel ufuklar açıyor ve mucizelere olanak sağlıyordu.

Bertrand Faysal'ın siyasi zekâsına hayran kaldı. Tehlikeyi hissetmiş ve rahatsız bir vasal konumuna yerleşecek olsa bile, Büyük Britanya ile teke tek gizli görüşmelerden hemen vazgeçmesi gerektiğini çabucak anlamıştı. Ama ikinci ortak olarak Fransa'yı seçerken, büyük bir yetenek sergiliyordu. İngilizler kesinlikle hazırlıksız yakalanacaklardı: Yakın zamanda General Gourand tarafından Duma'da kıstırılmış, sadık Faysal'ın Paris ile yakınlaşma arayışı içine gireceğini nasıl düşünebilirlerdi? Üstelik sağlam oynuyordu. Fransız Hükümeti fırsatları bilmeden nasıl şüphelenecekti? Bu durumda işi hızla yapmak gerekiyordu. Bertrand vakit kaybetmeden Hariciye Nazırı'na gizli bir not yazdı. Ne yazık ki Fransa, ne fırsatları ne de bunları yakalamayı biliyordu. Tekrarlamalar, mektuplar, açıklamalar işe yaramadı. Yine hayal kırıklığı. Yeni bir bahane gerekiyordu. Ürdün ve Mısır gibi Irak, Büyük Britanya'nın "müşterisi" olacaktı ve İngilizce konuşacaktı.

MUSTAFA KEMAL'İN REFORMLARI

Aynı dönemde Türkiye tam bir karışıklık yaşıyordu. Alphonse Cilliere, kesin olarak Fransa'ya döndü. Cilliere bile Türkiye'den kaçmış-

tı! Konstantinopol'de neler oluyordu? Günlük hayat ve genel görünüm Ermenilerin ve Yunanlıların gidişi ile çok değişmişti. Şimdi Mustafa Kemal'in isteği ile, ama isteyerek ama istemeyerek, değişime uğrayan Türklerin kendisiydi. Sultandan ve ardından da halifeden kurtulduktan sonra Cumhurbaşkanı olan Türkiye'nin yeni hâkimi uzlaşmazdı.

"Reformları Sultan Mahmud'unkilerden daha cesur," diye yorum yapıyordu Cilliere. "Türkiye'yi modernleştirmek istiyor. Dinsel mahkemeleri ve çok eşliliği yürürlükten kaldırmak, Arap harfleri yerine Latin alfabesini yerleştirmek istiyor. Ve batılı giysileri diretiyor. İsyanlar bekleniyor. Başaracağını inanıyor musunuz?"

"İnanıyorum," dedi Bertrand, "Sultan Mahmud da dirençle karşılaşmıştı; ama reformlarını dayatarak bunlara son verdi. En güç olanı da memurlarına, Avrupalı giysileriyle uyumlu bol elbiseleri bıraktırmaktı. Reayalar da soğuk davranmışlardı. Yaşlı bir Yunanlı Fener, deniz kuvvetlerinde çevirmen olan babasının Sarayın gönderdiği pantolonu giymek istemediğini anlattı. İlk gördüğünde şaşkınlığından istavroz çıkarmış. Karısı onu yatıştırmaya çalışmış; ama dinlememiş. 'Olamaz, bu çılgınlık, benim yaşımda bir adamı bu hokkabaz gibi gülünç kılığa sokmaya zorlamak,' diye tekrarlıyormuş. Alafranga giyinme zorunluluğu, bu zavallı panariti utançtan titretiyordu."

Yunanlılar gibi birçok Ermeni de benzer biçimde tepki vermişti. Zabel Essayan, büyük amcasının hikâyesini anlattı: üç yıl hapishanede kalmasına aldırmayarak, Avrupalı gibi giyinmeyi asla kabul etmemişti. "Ben bir insanım, maymun değil," diyordu. "Bacaklarını saran parlak yünlü bir pantolon, kışın Bursa ipeğinden geniş kollu bir gömleğin üzerine kısa kürk palto, belinde hançeri olan bir kırmızı kemer ve kırmızı bir fularla çevrili bir fes giyiyordu."(Zabel Essayan, Silidar Bahçeleri, Paris, 1994).

Bertrand, onca gelenek ardından, Doğu'nun çekiciliğini oluşturan bu renkliliğin kaybolmasına üzülüyordu.

"Ayakkabılara bakalım, diye yazdı. "Terliklere bakılarak din ya da

ırk anlaşılabilir. Müslümanlar kırmızı ya da sarı maroken, Hıristiyanlar siyah ya da mavi tercih ederlerdi. Bunlara uygun canlı renklerde takkeler, beli saran değerli şallar, mavi şalvar ve beyaz muslin türbanlar. Mağaza vitrinlerinde üzüm salkımı gibi asılmış inanılmaz ayakkabılar görülüyordu: sandaletler, iskarpinler, kırmızı, mavi, eflatun, kelebek kanadı gibi altın alacalı terlikler, küçük bir püskül ile süslenmiş potinler; İran pantuflaları, fil dişi ile süslü Türk takunyaları. Ne yazık! Artık hepsinin yerini Batının tek düzeliği alacak."

"Size daha önce de söylediğim gibi, isyanlar olacak. Türkler bu karışıklığı kabul etmeyecek."

"İsyanlar bir şey değiştirmez. Yunanlılara ve müttefiklere karşı kazandığı zaferlerden sonra Mustafa Kemal, gençlik tarafından çok seviliyor. Her koşulda inkılaplarını gerçekleştirecek. Yaşlılar razı olmayacaklar. Sırası gelmişken, Prens Ali Haydar ne oldu, söyler misiniz?"

"Bütün bu reformlara rağmen, hâlâ Çamlıca'da. Ama ne kadar süreyle?"

Stoacı Şerif Ali Haydar, art arda yüzyıllardır ailesine Babıâli tarafından verilmiş ikametgâhını kapatmayı, dini mahkemelerin yürürlükten kalkmasını, Kuran'ın Türkçe okunma zorunluluğunu ve daha başka birçok hakareti kabul etmek zorunda kalmıştı. Ama Çamlıca'dan da ayrılamıyordu. Son olarak batı giysilerinin zorunlu hale gelmesi, belki de onun gitme kararı vermesine neden oldu. Peygamber soyundan gelen, Mekke'nin Büyük Şerifi Emir Ali Haydar, başında bir kasket ya da hafif bir şapka ile düşünülebilir miydi? Gülünç ve münasebetsiz bir düşünce. Kesinlikle akıl almaz bir düşünce. 4 Mart 1926 tarihinde Beyrut'a gitmek üzere gemiye bindi. Geminin güvertesindeki o üzücü anı kendisi anlattı. Atmış yıl yaşadığı ve hayranı olduğu İstanbul'una son kez bakmaya dayanamadı:

"Gözlerimi Üsküdar tepelerine diktim ve Çamlıca'daki ailemi düşündüm. Tepe yamacında gömülü olan annem ve babamın ruhları için dua ettim. Ulusal giysim nedeniyle onların mezarına gidip, veda

edemedim." (Philip Mansel, Konstantinopol, Paris, 1997).

Duma'nın birkaç mil ötesindeki Beyrut'u seçmesinin belki de bir nedeni vardı. Halifeliğin şanssız adayı olup, ordu tarafından büyük şeriflikten de el çektirilmiş Ali Haydar, tahtı ve Suriye başkanlığını önemsemeyecekti. İngilizler Konstantinopol'ü işgal ettiklerinde, onlara bunu bildirmişti ve Beyrut'a son gelişinde Fransız otoriteleri tarafından çok sıcak karşılanmış olmasından dolayı umutlanmıştı. Ama Suriye'nin çok talibi vardı. Bağdat'taki gizli görevinden dönüşte Arif Paşa, Bertrand'a Kral Faysal'ın çok garip başka bir isteğini söylemişti: Emir Abdülaziz İbn-i Said tarafından Cidde'de kuşatılmış (Aralık 1924) eski Hicaz emiri, kardeşi Ali'nin Suriye başkanı olmasını istiyordu.

Bertran çok şaşırmış , Arif Paşa da çok sıkılmıştı.

"Faysal, hidivin kendini Suriye başkanı saydığını bilmiyor olamaz. Hidivin mabeyincisi, güvendiği adamı ve danışmanı olan benden nasıl emir Ali'yi desteklememi isteyebilir? Ne beceriksizlik!"

"Hayır, bu bir beceriksizlik meselesi değil. Bu daha çok Faysal'ın usta bir manevrası: tarih saptamak istiyor. Abbas Hilmi'nin hakkını yok sayarak, ailesinin hak iddiasını bildirmek için yapılmış bir manevra. Adaylığını açıklamasını umut ederek, Abbas Hilmi'nin kesin olarak haberi olması için size söyledi. Son olarak da Faysal, Abbas Hilmi ve Ali Haydar'ın aksine, savaş sırasında ailesinin müttefiklerin davasına bağlandığının unutulmamasını diliyor."

Oysa Ali Haydar'ın ölçüyü aşan kibirlilikleriyle Sultan-halifelerine ihanet etmiş kuzenleri Ali, Abdullah, Faysal ve Zaid'in gölgesinde kalmaya niyeti yoktu. Buna karşılık Abbas Hilmi ve Mecid'in adaylıkları karşısında hareketsiz kaldı. Üçü de bunun acısını çekmişti. Karşılıklı saygı ve dostluk duygularıyla uzun yıllar ilişkilerini sürdüren üç prens, ortak amaçlarına çok katkısı olmuş bir ölçülülükle bu keçeleşmiş yarışın içinde olmuşlardı.

Arif Paşa'ya göre I. Faysal, Hidiv Abbas Hilmi'nin küçük kardeşi

Muhammed Ali'nin Suriye başkanlığına önerilmesini, Fransız Hükümeti'ne atfediyordu. Bunun kötü bir seçim olacağını ekliyordu. Muhammed Ali'nin "kapasitesiz ve sevilmeyen" biri olduğunu doğruluyordu. Üstelik "zamanını Fransız metresi ile birlikte Avrupa'da seyahatlerde geçiriyordu." Bu durumda kardeşi Ali için ciddi bir rakip değildi. Gerçekten de, Abdülhamid'in kızı Ayşe Sultan'ın ilk eşi Ahmed Nami Bey, Suriye başkanı oldu. Öyle ki, Fransız Cumhuriyeti, Suriyelilere eski bir Osmanlı damadını kabul ettiriyordu... Bu iki yıldan fazla sürmedi(1926-1928).

Bu sırada Şerif Ali Haydar'ın kaderi de belirleniyordu. Beyrut'ta müzik ve tören alayı eşliğinde şanına yakışır biçimde karşılanmıştı. Fransız Hükümet Komiseri M. de Jouvenal, saygılarını ve iyi niyet dileklerini sunmuştu. Üstelik halkın Ali Haydar'ı geleceğin Suriye Başkanı ya da kralı olarak gördüğü söylentileri sürüyordu. Ama işler öyle gelişmedi. Sonuç olarak, uzun bekleyiş ve hayal kırıklıklarının ardından şerifin gözü açıldı; istediği tek şey, atalarının ülkesine dönmekti. Onun inançlarına uygun ve geleneklerine saygısını yanıtlayabilen tek yer, peygamber'in yaşamış olduğu yerlerdi. Bu isteğini İbn-i Said'e bildirdi. Bunun çok iyi karşılayan İbn-i Said, Suriye'deki temsilcisine, Mekke'ye gidişi vesilesiyle, Ali Haydar onuruna bir resepsiyon düzenlemesini emretti. İki yıl boyunca, Mekke'ye gelişi sırasında İbn-i Said tarafından da halka açıklandığı gibi, gazeteler Şerif Ali Haydar'ın Hicaz Emiri olacağını yazıyordu. Her şey daha iyi olacaktı. Hicaz'a giderken şerif Kahire'de durdu ve İngiliz Hükümet Komiseri Lord Lloyd'u ziyaret etti. Görüşmeleri sırasında Lord Lloyd, Ali Haydar'a "Türkler tarafından desteklenen ve Bolşeviklerle dostane ilişkileri olan bir şerif tarafından Mekke Büyük Şerifliğinin düzenlenmesinin İngiltere Hükümeti tarafından hoş karşılanmayacağını" açıkladı! "Emir Ali Haydar'ın da Bolşeviklere sempati duyduğunu anlayıncaya dek" konuşmasını sürdürdü. (H.R.H. Prenses Musbah Haydar, a.g.e.) Gerçekten de, gemisi Cidde Koyu'na ulaştığında, uzaktan karşılama

hazırlıklarını gören Ali Haydar'a karaya çıkma izni verilmedi. Gariptir ki İbn-i Said fikrini değiştirmişti. Aralık 1924'te, Şerif Ali'yi Hicaz'dan kovdu ve kendi oğlu Faysal'ı Hicaz Emiri olarak atadı.

"Özet olarak Şerif Ali Haydar, İngilizler tarafından Bolşeviklere sempatisi olduğu için oyundan çıkarıldı!" dedi Cilliere.

"Evet, görüyorsunuz," dedi Bertrand, "İngilizleri asla hafife almamak gerekir. Manevraları akıl almaz ikiyüzlülüklerin doruklarına çıkabiliyor!"

Bareilles Ailesinin itirazlarına rağmen, Alphonce Cilliere Paris'te kalmadı. Akdeniz'e yakın olmak istiyordu ve Aix-en-Provence'a yerleşmeye karar verdi. Bir süre sonra da koleksiyonunu kentin müzesine bağışladı.

Bertrand, kızı Alice-Blanche ile oturmayı seçen Léontine'den kesin olarak ayrıldı. Kendisi ise kimi zaman Pau'da kızı Marie Bares'te, kimi zaman Paris'te baroya kayıtlı yargıtay avukatı oğlu Lucien'da yaşıyordu.

NOTLAR

1. Zaid Hüseyin'in ikinci karısından olan oğluydu.

18

"Alla turca"

Bertrand, Paris'te ve Konstantinopol'de olduğu gibi kendini araştırmalarına veriyordu. Paris'te Konstantinopol eskilerini araştırıyordu. Peki, Pau ve Toulouse'da, köy köy gezerek ne arıyordu? Comminges'de Béarn ya da Haute-Garonne'da Couserans'ın köylerinde ne arıyordu? Bilmiyordu, kimse bilmiyordu ve kimseye de söylemiyordu. İki yolculuk arasında uğramayı sevdiği Pau'da, damadı Georges Bares'in evinde eski arkadaşı, Mekteb-i Tıbbiye-i Askeriye-i Şahane profesörlerinden, doktor general Nafilyan Paşa'nın oğlu Vahé Nafilyan ile karşılaşmaktan çok mutlu oldu. Ne keyif! Anılar tazelendi! Mühendis olan Vahé Nafilyan, Bayonne'da, Basses-Pyrénées Elektrik Şirketi'ni yönetiyordu; ama aynı zamanda bir estetikçi ve yazardı. Oloron-Sainte-Marie yakınında güzel bir Bidos şatosunda oturuyordu ve çok zengin bir kütüphanesi vardı.

Bertrand, Bidos'u sık ziyaret etti ve Vahé Nafilyan, La Revue régionaliste des Pyrénées'de vefat etmiş eski arkadaşının biyografisini yayınladığını hatırladı: "Bertrand Bareilles, Doğu'da bir Pireneli" Vahé sayesinde Bertrand, Nafilyan ailesinin diğer üyelerini nerede bulacağını öğrendi. Başarılı bir mimar olan ağabeyi Léon, Portakal Paşa'nın büyük kızı Alice ile evliydi! Dört genç öğrencisinin anıları, arkadaşı büyük devlet adamı Portakal Paşa'nın hatıralarıyla duygulanan Bertrand, daha fazla dayanamadı. Paris'e dönmeliydi: orada çok fazla sayıda "Konstantinopol eskisi" bulabilirdi.

Paris'e döndükten sonra birkaç yıl oğlu Lucien ile birlikte yaşadı. Bütün gününü oradan ya da buradan aldığı haberlerle bu göçmenleri aramakla geçiriyordu. Sık sık da onları eve getirerek sürpriz yapıyordu. Kontantinapol'den kaçmış Ermeniler, Yunanlılar ve sürgüne mahkûm edilmiş Osmanlılar; Türkiye'yi tüm mallarını bırakarak terk etmek zorunda kalmış Levantenler ve Fransızlar; son olarak da önce Bolşeviklerden daha sonra da Kemalistlerden kaçan Beyaz Ruslar vardı.

Paris'te oldukça küçük olan evlerinde Lucien'in çocukları, evin yarısını dolduran bu sürekli konuk kalabalığından biraz ürküyorlardı. Onlara göre tüm Türkiye Paris'e gelmiş ve evlerine dolmuştu. Bertrand mutlu görünüyordu: uzun süre Konstantinopol'e dönemediği için üzülmüştü; şimdi Konstantinopol ona geliyordu.

Bu göçmenler, bilgilenmek, işleyişleri öğrenmek, haklarını istemek ya da yalnızca mutsuzluklarını anlatmak için geliyorlardı. Ruslar arasında iki Prenses vardı: Galitzine ve Trobetskoi. Bu saygın iki bayan, zaman zaman koruma tutacak kadar korkmuşlardı. Fakat bu korkularından garip biri sayesinde kurtulmuşlardı: Bu Georges Gurdjieff idi. 1913 yılında Bertrand'ın Galata'da "keşfettiği" meraklı ve zeki kişi. Ama Konstantinopol'deki zavallı Kafkasyalı mülteci değişmişti. Şimdi iri yarı, haşmetli ve kaba bir adam olmuş, Georges Gurdjieff adını almıştı. Bu ona namuslu bir Beyaz Rus kimliği sağlıyordu. Cömert hayranları sayesinde zengin olmuştu. Paris'in her yerinde görülüyordu. Hem açık yürekli hem kurnazdı; doğu büyüleri ve mucizevi güçler konusunda inanılmazdı. Hiç susmadan aralıksız konuşarak saatlerce kene gibi yapışıyordu. Konuşmasını kesmeksizin kapıya doğru yöneliyordu. Birkaç gün sonra elinde egzotik meyvelerle dolu sepetler, Meksika oyuncakları, her kutu ve şekerin üzerinde posta pulu biçiminde fotoğraflar olan Riga şekerlemeleri ile geliyordu. Noel için çocukları evine davet ediyordu. Köknar ağacı çok büyüktü; ama "cehennemde" büyümüştü. Dalları aşağıya kökü yukarıya doğru büyümüştü. Çocuklar bu sürrealist görüntüden sahip Gurdjieff önünde

saygı ile yerlere kadar eğilen yandaşların tavırlarına göre daha az rahatsız oluyorlardı. Bu kravatsız adam nasıl bir "üstün varlık" ya da "parlak bir adam" olarak düşünülebilirdi?

Ruslar arasında Avrupa Birliği kurmak için uğraşan bir ütopist, Starya Lippi'den M. Briantchaninof bulunuyordu. Diğer bir ütopist, olan Belfoy adlı Fransız, Türklerin el koyduğu binlerce hektarlık toprağı için çok büyük bir tazminat istiyordu. Galatasaray Lisesi eski öğretmenleri vardı: mültecilerin kalacak yer ve pasaport edinebilmelerini istiyorlardı; muhtemelen bitkin, çünkü gelenekleri gereği fazla ve gürültüyle ağlayan, bir tertip de Yunanlı kadınlar. Son olarak da, her gece M. Belfoy gibi birçok davacı geliyordu ve kalkmaya niyetlenmediklerinden yemeğe kalmaları isteniyordu.

Lucien yıllarca süren davalarla harap oluyordu ve bu davalar için karşılık almanın uygun olmadığını düşünüyordu. Dava kazanılarak sonlandığında, uzun zamandır aile yemeklerine katılan ve arkadaş haline gelen "eski" müşteriden ücret almak söz konusu değildi. Bu "alaturka" yaşam tarzıydı.

Türkiye göçmenlerinin hepsinin içinde en fazla yeniden hayat kurma yeteneğine sahip görünenler Ermenilerdi. Adana'daki Fransız Büyükelçisi'nin çevirmeninin oğlu olan tıp doktoru diplomalı Hagop Khoubesseryan, Fransa'da çalışabilmek için gerekli stajlarına başladı ve bu konuda öncü haline geldi; sonunda da akupunktur üstatlarından biri oldu. Çocuklar "iyi doktor" diye adlandırıyorlardı. Güler yüzlü, cömert ve aranan bir dost olarak aile dostları arasındaki yerini hep korudu.

Vahé Nafilyan'ın kuzeni Gustave Nafilyan, Tunus'ta Dır fosfatlarının işletmesinde kazandığı başarı ile tanındı ve Paris'te Chaise Sokağı 10 numarada, 18. yüzyılın en güzel otellerinden birinde yaşadı. Halılarla döşeli geniş mermer merdivenlilerden tahteravanla yuvarlak yemek salonunun olduğu kata, Fransız kıyafetleri içindeki uşaklarca taşınırdı.

1924 yılı sonunda izini kaybettiğini düşündüğü bir başka arkadaşı ile karşılaştı. Chavarch Missakyan, dramatik maceralar ardından Paris'e döndü. Ermeni Devrimci Partisi Hacfnag'ın Gazetesi *Djagadamard*'ın genel yönetmeniydi, 1916 Martında tutuklandı ve ölüme mahkûm edildi. İşkence gördü, intihar girişiminde bulundu, bacağı kırıldı ve müttefikler tarafından serbest bırakıldı. Paris'e döndükten altı ay sonra, *Haratch* isimli Ermeni gazetesini kurdu. Gazete, yetmiş yıl sonra bugün de kızı Mme Arpik Missakyan tarafından Ermenice olarak yayın hayatını sürdürüyor.

Bertrand'ın desteklediği diğer bir gazeteci arkadaşı Ermeni Hrand Samuelyan, Monsieur-le-Prince Sokağı'nda şirin bir kitapevi açtı ve tüm oryantalistlerin vazgeçilmez buluşma yeri oldu. Günümüzde de Samuelyan Kitapçısı, kurucunun oğlu Emile ve kızı Mme Alice Aslanyan tarafından aynı yetkinlik ve sıcak karşılama ile yönetiliyor.

GÖÇMEN ARKADAŞLAR

Aynı dönemde Bertrand, Konstantinopol'den iki eski öğrencisi ile karşılaşmaktan büyük mutluluk duydu. "Üç kez yetim" olan Hovannes Gülbenkyan ve kuzeni Louise Servicen.

Tamamen kuzeni Calouste gibi Hovannes Gülbenkyan'ın da sıra dışı bir kişiliği vardı; ama birbirlerinden olabildiğince farklıydılar. Çünkü Hovannes kendi gelirleriyle yaşıyordu; ama gelirleri petrolcü Calouste ile karşılaştırılamayacak kadar azdı ve son derece orta halli bir yaşam sürüyordu. Calouste, servetini artırmak için iş yapmaya hiç ara vermezken, Hovannes asla çalışmadı ve para kazanmak için herhangi bir iş yapmadı. Adeta sahip olma fikrine karşı görünüyordu. Asla ev, daire ya da eşya almadı. Cenevre, Paris ya da Forges-les-Bains'da yaşarken otelde ya da arkadaşlarında kalıyordu. Calouste eşya odası haline dönüşmüş kocaman ikametgâhlarında devasa sanat koleksiyonları toplarken, Hovannes asla gerekli olmayan şeyler edinmeme-

ye dikkat ediyordu; tüm eşyası bir ya da iki valize sığıyordu. Ama aldıkları daima en iyisiydi. Yalnızca bir mantosu vardı; ama vizon kürkünden yapılmıştı. Tek bir pahalı ayakkabısı vardı. Bir Purdey'di. Sonra bir Boss yaptırdı. Çok güzel bir Purdey'in Londra'da satıldığını öğrenince, gitti ve inceledi; kendininkinden daha iyi olmadığı için almadan döndü. Calouste bulabildiği en zengin mirasçıyla, sabır isteyen manevralar sonunda evlenmişken, Hovannes hiç evlenmedi. Bertrand, Hovannes'in Calouste'ın davranışlarının sistematik olarak karşıtı bir davranış biçimine sahip olduğunu şaşkınlıkla gözlüyordu(1). Bu "yeni yoksul"un, kuzeninin diğer petrolcüler, Mantachoff ve ortakları örneğindeki yeni zenginler gibi, zenginlik içinde yüzen ailesine biraz olsun bakmadığına şaşırıyordu.

Bu "sonradan görmeler"in tam karşısına Nasik'in ailesi Dadiyanları koyuyordu. Nasik'i büyüten büyükannesi, sekizinci kuşaktan ünlü Mingrélie Prensesinin soyundandır. Bu soyluluk karşısında, bir ya da iki kuşağın edindiği petrol servetine sahip olmanın ağırlığı ne olabilirdi? Calouste'nin ikametgâhları, Lena Caddesi 41 numara, Quai d'Orsay 27 numara, Hyde Park Garden 38 numara, Paris ve Londra Ritz otellerinde yıllık kiralanmış kral daireleri... Hovannes'in gözünde Dadain'lerin San Stefano'daki konutlarıyla karşılaştırıldığında soluk kalıyordu(2). Oradaki antik konakları, köşkleri ve villalarında Dadiyanlar, Sultan Mahmud, Sultan Mecid ve Sultan Abdülaziz'i kabul etme onuruna sahip olmuşlardı. Özellikle Sultan Abdülaziz, sohbet etmek ve tavla oynamak için çok sık geliyordu; oradan o kadar hoşlanıyordu ki, yakınına küçük bir köşk yaptırmıştı. Orada, San Stefano'da küçük Hovannes, büyükannesi Nasik'ten uzun Dadiyan sagaları dinlemişti; İki Ardzruni kraliyet ailesi, 1300 yılında tahta geçen Beroz'dan 1853 yılında ölen, eşi Mingrélie'nin son genel valisi David Dadiyan olan, güzel ve cesur Prenses Catherine'e kadar. (Mingrélie, Transkafkas Bölgesinde Koutais'nın taşrası.)

Hayır, hiçbir yer bu büyülü yer ile rekabet edemiyordu; Sultanlar-

dan sonra Dadiyanlar, burada Türk Ordularının galibi Rus Grandük Nicolas'ı 24 Şubat 1878 tarihinde barış görüşmeleri için kabul etmişti: Bu da 3 Mart'ta imzalan Ayastefanos Anlaşması ile sonlandı. Son olarak da Dadiyanlar burada çok sonra, gençliklerinde Marmara Denizi kıyılarında yaz ayında birkaç hafta geçirmek üzere davet etmiş olan Grandüşes Romanov'u kabul ettiler. Miras olarak bırakılmış tarihsel anılar ve devlet sırları Hovannes'in tek koleksiyonunu, tek zenginliğini oluşturuyordu.

Hovannes'ten daha hoş bir arkadaş düşünülemezdi; daima neşeli bir mizaç ve arkadaşlarına karşı güler yüzlü ve sıcak. Öldüğünde iki valizinde yalnızca anı değeri olan eski kâğıtlar, mektuplar ve onun için çok değerli olan sararmış fotoğraflar vardı. Aile üyeleri dışındaki tek fotoğraf Bertrand'a aitti. Öğretmeni bu öğrencisini "şaheser"lerinden bir olarak düşünebiliyordu(3).

Halife Abdülmecid ayrı tutulduğunda, Hovannes'e eşdeğer, belki de onu bile geçebilecek diğer tek "şaheser", Hovannes'in kuzeni Louise Servicendi. 1929 yılında annesi Astiné ile birlikte Paris'e geldi. İki kadın tüm varlıklarını tüketmişlerdi. Louise çevirmen olarak işe girdi ve çok başarılı oldu. Bununla birlikte genç Louise'in hiçbir okula devam etmediği bilinir. Vahan'da doğan annesi Astiné Servican, yalnızca Bertrand'ın Fransızca derslerini ve diğer iki dili, Almanca ve İngilizce öğreten iki mürebbiye eşliğinde Louise'in çalışmalarını yönlendirmişti.

Figaro'dan bir gazeteci "Bir editör İngilizce, Almanca ya da İtalyanca bir edebiyat kitabı yayınlamak istediğinde, güçlüklerle karşılaştığında, hemen aklına gelen kişi Louise Servicen'dir. "Léonardo Vinci'nin Defterleri"(Gallimard), Henry James'in "Defterleri"(Denoel), Thomas Mann'ın "Doktor Faust'u" (Albin Michel) gibi tuzak dolu anıtsal yapıtların çevirisini ona borçluyuz," diye yazdı (Jacques Brenner. *Le Figaro,* 25 Kasım 1973). Ayrıca Gallimard, Grasset ve diğer yayınevleri için Pirandello'nun, Bertrand Russell ya da Ernst Jünger'in temel yapıtları başta olmak üzere, toplam yüzden fazla kitap çevirdi.

Ne yazık ki Bertrand, Halperine-Kamanski Çeviri Ödülü'nün, yapıtının bütünlüğü nedeniyle Louise Servicen'e verildiğini görecek kadar yaşamadı(1972).

Bertrand Paris'e gelen Ermeniler arasında Zabel Essayan'ı bulmaktan büyük sevinç duydu. Kaybolduğu düşünülen romancı, kılık değiştirerek kaçmayı başarmış, Paris'e Kafkaslardan geçen uzun ve tehlikeli bir yolculuk yaparak gelmişti; Tiflis, Bakü, Tahran, sonra Saint-Petersbourg, Bulgaristan, Sırbistan ve İtalya. Ortaköy'de Mm Matakyan'ın edebiyat salonundaki mutlu günlerinden uzaktaydılar! Jön Türklerin özgürlük vaatlerinin yarattığı hoş yanılsama! Osmanlı Kadınları Dayanışma Cemiyeti terk edilmiş, kapatılmıştı. Zabel eşini kaybetmişti ve kızı Sophie ve oğlu Hrand ile birlikte Paris yakınlarında Viroflay'a yerleşti.

Cesareti övgüye değerdi. Müttefikler Sevr Anlaşması'ndaki vaatlerini yerine getirememişlerdi. Atalarının topraklarında bağımsız bir Ermenistan olmayacaktı; ama her şey kaybedilmemişti: başka bir vatan doğmuştu. Sovyetler, daha kuzeyde, Kafkasların yamacında otonom Ermeni Cumhuriyeti kurmuşlardı. Zabel, 1926 yılında oraya dönmeye karar verdi. Gider gitmez çok iyi bir izlenim edindi: ismi henüz yeni tanınan başkent Erivan'da entelektüellere saygı gösteriliyordu; kültür destekleniyordu ve eğitim parasızdı. Burada umut vaat eden yeni bir toplum doğuyordu ve burası onun vatanıydı. Tereddüt etmeksizin geleceğinin bu evrimleşecek Ermenistan'da olduğunu gördü ve bu yapıda bir tuğlası olsun istedi. Fransa'ya dönünce bu kararını arkadaşlarına açıkladı. Üzgün arkadaşları dahil, hiçbir şey onu durduramadı. Coşkuyla Erivan'da Sovyet Sosyalizmi macerasını yaşamak üzere Viroflay'ı terk etti. Arkadaşlarına yazacağı sözü vererek, kesin olarak Fransa'dan ayrıldı.

Bertrand ile sürdürdüğü yazışmalar onun için ölümcül olmalıydı. "Rutin" araştırmalarından birinde KGB, herkesin bildiği gibi, en kötü burjuva kapitalistlerinin, reaksiyonerlerin ve emperyalistlerin kenti

olan Paris'ten gönderilmiş mektupları buldu. Hemen tutuklandı, hapse atıldı, sorgulandı, şiddete maruz kaldı. Zabel sonunda bilmediği Rusça dilinde yazılmış bir "itirafname"ye imza attı ve ölüme mahkûm edildi(1939).

Neye imza attığını anlayınca geri aldı; itiraz etti ve umutsuzca mücadele etti. Ama KGB tarafından hazırlanmış 97 sayfalık iddianame korkunçtu (numara 18798, kaynak 3748). Zabel Essayan yalnızca idamdan kurtulabildi; ama on yıl süre ile "çalışma ile ıslah kampında" sürgüne mahkûm oldu. Kısa bir süre sonra izi kaybedildi. En son olarak Baltık Denizi'nde Goulag yolunda bir gemide görüldü; hastaydı ve hastalığının bulaşıcı olduğu sanıldığından mahkûmlar tarafından gemiden atıldığına inanılmaktadır...

Zabel Essayan'ın oğlu ve kızı on dokuz yıllık çaba ve sonsuz başvurunun sonucunu alabilmek ve 9 Ocak 1957 tarihinde annelerinin itibarının iade edilmesini sağlayabilmek için Kuruçev ve Komünist Parti XX. Kongresi'ni beklemeleri gerekecekti. (Léon Ketcheyan, a.g.e.) Yüce gönüllü Sovyet otoriteleri, aynı zamanda Zabel Essayan'ı kullanmadığını ve ondan "casusluk yapmasını" istemediğini anlayarak, Bertrand Bareilles'in de itibarını iade etmek istedi.

Türkleri, imparatorluk ailesi üyelerini düşünerek, "Ya Türkler?" diye soruyordu Bertrand. İstemedikleri bir savaşı, seçmedikleri bir tarafta yaşamışlar ve sonunda yalnızca imparatorluk kanından oldukları için kendi ülkelerinden sürülmüşlerdi. Fransa'da arkadaşları olduğu ve dilimizi bildikleri için çoğu ülkemizde yaşamayı seçmişti. Ama göçmen Yahudiler, Ruslar ya da Ermeniler gibi onları karşılayan ve yardımlarına koşan bir göçmen topluluğu yoktu. Yanlarında getirdikleri birkaç parça mücevheri de sattıktan sonra, bazıları tamamen parasız kalıyordu.

Kültürleri ve beğenileri oldukça gelişmiş bu prensesler, Avrupa'da yaşamlarını kazanmalarına olanak sağlayacak bir eğitim almamışlardı. Birçok dil konuşuyorlardı. Türkçe dışında gelenekleri gereği duaları

okuyabilmek için Arapça, şiir sanatı için Farsça ve yabancılarla konuşabilmek için Fransızca öğrenmişlerdi. Eğitimlerinde maiyet alışkanlıkları ve hükümdarlık tarihi önemli bir yer tutuyordu. Eğitimlerinin geri kalanında da prens ve Prensesler kendilerini müzik, resim ve diğer güzel sanat dallarına adıyorlardı. Abdülhamid'in oğullarından birkaçı müzisyenlik yetenekleri sayesinde güçlükle de olsa yaşamlarını kazanıyorlardı. Bertrand eski öğrencisi Mehmed Abdülkadir Efendi'nin Budapeşte orkestrasında baş kemancı olarak yer aldığını öğrendi; ama sevinsin mi üzülsün mü, bilemedi.

Abdülhamid'in kızı Ayşe Sultan, kocasının ölümünden sonra üç çocuğunu yaptığı hüsnühatlarla büyüttü; büyük oğlu, okul sonrası geceleri bunları satıyordu. Buna karşılık diğerleri içine düştükleri felaketi gururları nedeniyle gizlemeye çalıştılar ve yaşamları sefillik içinde son buldu(4).

Bareilles'lerin evine sık girip çıkanlar arasında Bertrand'ın çok saygı duyduğu bir kişi olan Reşat Ali vardı. Hazine-i Vezne'nin eski müsteşarı olan babasını tanıyordu. Bu hoş Türk, tehlikeli diplomatlık mesleğini icra ediyordu ve bir şanssızlık eseri Sevr Anlaşması sırasında Paris'te bir görevde bulunuyordu. Kısa bir süre sonra Kemalist rejimin kendisini ölüme mahkûm ettiğini öğrendi. Ayrıca Reşat Ali, Abdülhamid'in kızı ile evliydi; bu durumda Türkiye'ye dönmesi mümkün değildi ve buna katlanamıyordu. Bir gün ortadan kayboldu. Kimse ona ne olduğunu bilemedi ve ailesi kendini teselli edemedi.

Bertrand, her sabah Konstantinopol göçmeni arkadaşlarını ziyaret etmek üzere tura çıkıyordu ve "Türklerini", "Ermenilerini" ve "Kürtlerini" az da olsa rahatlatmaya çalışıyordu. Ama kendisinin de o göçmenler arasında, belki de en kötü durumda olanlardan bir olduğunun farkında değilmiş gibi görünüyordu. Her gün yapabildiği kadar çok ziyaret yapmaya çalışıyordu. Boulongne Koruluğu kenarında, Mareşal-Maunouri Caddesi'nde Abdülmecid'i ziyarete gittiğinde, birkaç dakika ilerisindeki Pavillon Sokağı'ndaki Henriette ve Leyla Bedir-

han'a uğruyordu. Sonra Neuilly'e gitmek için koruluğu geçiyor ve Longcamps Sokağı'nda kardeşi mimar Léon'un tüm ailesi için yaptığı kocaman evde Vahé Nafilyan'ı görmeye gidiyordu. Benzer biçimde Versailles yakınındaki Virofloy'a, Zabel Essayan'ı görmeye gittiğinde, Ayşe Sultan'ın iki adım ilerisinde oluyordu. Rastlantı mı bilinmez, ama Ayşe Sultan da Virpfloy'da yaşıyordu.

Ne yazık ki Prensesi ziyarete gidemedi; onların zamanında bu Konstantinopol'de âdet değildi. Kırklarına yaklaşmış olan Ayşe Sultan, Bertrand'ın Yıldız'da tanıdığı genç Prensesin çekiciliğini ve zarafetini koruyordu. Öğrencisi olmamıştı; ama onu tanıyor ve tüm maiyet gibi resim, piyano ve bestecilikteki üstün yeteneklerine hayran oluyordu. Paris'te birkaç kez halife Abdülmecid'in evinde karşılaşmışlardı; artık hanedanın başı olduğu için onu sık ziyaret ediyordu. Ama Virofloy'a Zabel Essayan'ı ziyarete gittiğinde, iki adım ötedeki Prensese nezaket ziyareti yapamamak çok üzücüydü. Ne yapılır? Belki de, her şeye rağmen, Abdülhamid'in kızının oturduğu Jeanne Villası yönünde başını çevirip, bakışlarının karşılaşmasından çekinerek, Saussage Sokağı(5) 27 numara hizasından geçmenin tatlı işkencesine maruz kalıyordu.

Ama içi sızlayarak bu ziyaretleri kesmesi gereken gün geldi; artık uygun gördüğü ve bir zamanlar Konstantinopol'de yaptığı gibi geleneğe uygun hediyelerle bu ziyaretleri yapacak durumda değildi. Bu nedenle bu ziyaretlerin bir anlamı yoktu; ziyaretler "alaturka" değildi, anıları tazeleyemiyor ve geçmişi canlandıramıyordu. Bu durumda ne rahatlaması sağlayacaklardı?

Her şeyi verip, dağıtan Bertrand'ın sunacak bir şeyi kalmamıştı. Günlük hayatındaki bu korkunç boşluk ona kesinlikle çok acı verdi ve vadeyi uzatmaya çalıştı. O dönemde Lucien ve Olga'nın evinde eşyalar gizemli biçimde kayboluyordu: çukulata kutuları, parfüm şişeleri ve gül ağacından işlemeli yuvarlak masa bile... Çocuklara yeni alınmış harika bir yelkenlileri vardı; Champ-de-Mars'da yüzdürmek için

sabırla perşembe gününü bekliyorlardı. Ama perşembe günü geldiğinde gemi yoktu. Bilinmeyen bir limana doğru yola çıkmıştı.

SON YAYINLAR

Bertrand yalnızca sahip olduklarını tüketmekle kalmamıştı. Aynı zamanda geliri de yoktu. Artık yazmıyordu; yazdıkları neye yaramıştı? Hiç önerileri dikkate alınıp fikirleri izlenmiş miydi? Editörü, Konstantinopol'ün büyük başarı kazanan ilk cildi "Frenk ve Levanten Mahalleleri", (Constantinople, ses cités franques et levantines) ardından devamını vermesi için sıkıştırıyordu; ama ikinci cildi teslim etmeyi reddetti. "Kent ve Müslümanların Yaşamı", (La Ville et la vie musulmanes) isimli ikinci cildin el yazmaları üzerinde uzun süre çalışmıştı; ama Abdülhamid'in çocukları ve tüm Türk arkadaşlarını düşünerek, bunu yayınlamayı kabul etmedi. Kuşkusuz düşündüklerini açıklamıştı; ama savaş zamanlarının öfkesinin neden olduğu ateşlilikle biraz ölçüsüzdü. Aynı nedenle arkadaşı Vahé Nafilyan'nın "Anılar"ında açıkladığı beş yüz sayfalık kitabı da yayınlamaktan vazgeçti. Vahé Nafilyan el yazmalarını okuduktan sonra "Yakındoğu'daki siyasetimizin dramını tümüyle aydınlatan" ve "birilerinin körlüğünü diğerlerinin umursamazlığını" anlatan usta bir yapıt olarak yazdı. Kitabın yayınlanmayacağına üzüldü ve "bazıları içerdiği yargılardan oldukça rahatsız olacaktı," diye ekledi(6). Ne yazık ki, Konstantinopol'ün ikinci cildinin el yazması gibi bunun da el yazması kayboldu.

Bertrand her koşulda, siyasi sorunlar üzerine yazmayı ve hiçbir işe yaramayan polemikler sürdürmeyi, kesin olarak bırakmaya karar vermişti. Pireneli arkadaşlarının ısrarı ile tekrar kalemi eline almayı, bir zamanlar Konstantinopol'de yaptığı gibi Stambouline'nin güzel konularına dönmek üzere kabul etti. Böylece iki yapıt ortaya çıktı: *La Dépeche du Midi* de yayınlanan (Toulouse, 1922) "André Chénier'in Kökenleri" (Les origines d'André Chénier) ve Revue Regionaliste des

Pyrénées'de "Roman Sanatının Bizans Kökeni" *Origine bizantine de l'art roman* (Pau, 1925).

Bu kadar çok arkadaş isterken yazmak nasıl bırakılır? Mm. P. Captanyan'ın yayınlanmasından sonra, saygıdeğer Papaz Delarue'nun ölümü vesilesine küçük bir kitapla katkıda bulunmayı kabul etti ve yirmi kadar sayfadan oluşan "Türkiye'nin Çağdaş Tarihinde Bir Rahip Meclisi" (Un chapitre de l'histoire contemporaine de la Turquie)(7) adlı çalışmasını yayınladı. Bu Cizvit papazını, 1909 yılında Adana'da araştırma yapmak üzere Konstantinopol'e gelmiş olan bu bilge tarihçiyi iyi tanıyordu.

Asla bir kazanç sağlamayacak ve zamanının çoğunu alan bu karşılıksız etkinliklere, hemen son vermesi gerekiyordu. Kesinlikle işleri yoluna koyması ve tüm aileyi zenginleştirmesi gereken güzel projelere başlamak istiyordu. Gecikmeden başlamalıydı. Konstantinopol'deki eski arkadaşı Gabriel Noradounghyan anılarını kaleme almak için onu ziyaret etmek istediğinde, kararını vermiş görünüyordu.

Bu seçkin hukukçu, eski senatör, Ulusal Ermeni Konseyi Genel Sekreteri, 1912-1913 yılları arasında Osmanlı İmparatorluğu Hariciye Nazırı ve sonunda 1922-1923'de Lozan Konferansı'nda Ermeni Heyeti Başkanı olmuştu. Osmanlı İmparatorluğu'nun sonundaki tüm önemli olayların hem aktörü hem tanığı olan böyle bir şahsiyetin anıları, önemli bir gelir olacak ve geleceğin tarihçileri için de değerli bir kaynak oluşturacaktı. Ama uzun soluklu bir işti. Nubar Paşa tarafından kurulan Ermeni Kütüphanesi'nin sadık müdürü Aram Andonyan tarafından büyük bir cesaretle işe başlanmıştı; ama devam etmemişti. Beş bölüm yazmıştı ve daha geriye kırk beş bölüm kalmıştı! Bertrand tereddüt etmeden bu görevi üzerine aldı(9).

Ama başka bir acil duruma yakalanmıştı. Doğu Anadolu'daki atalarının topraklarında bağımsız bir devlet kurma hayalleri yok edilince, yalnızca sözlerini tutmayan müttefiklere değil, barış anlaşmasında görüşmecilerin önüne bir bütün olarak çıkamadıkları için kendi heyet-

lerine de kızıyorlardı. Birbirinden farklı olan Ermeni hareketlerinin uyuşmazlıkları nereden kaynaklanıyordu? Bertrand, Marseille Ulusal Ermeni Bürosu Başkanı Aram Turabyan ve "Ermenistan'ın Gül Bahçesi"nin (La Roseraie d'Arménie, Paris, 1929) yazarı, şair Archak Tchobanyan gibi sevgili arkadaşlarının kavga etmelerine izin verebilecek miydi? Büyük hatip ve yazar M. Aharonian'ı saygın ve iyi yürekli Nubar Paşa ile çatışmasına nasıl izin verebilirdi? Aralarındaki güçlü dostluk bağlarını, onları uzlaştırmak için kullanarak, güç, yorucu ve sevimsiz bir görevi üstlendi.

Bu kadar çok işi yüklenen Bertrand tüm ailenin gönencini vaat eden kendi kişisel iş projelerini nasıl düşünebilirdi? Onlara da aynı zamanda başlamaya karar verdi. Bu sayısız projeler arasında ilk olarak 1906 yılında Abdülhamid tarafından verilen cıva madeni geliyordu. Ardından büyük bir sinema filmi geliyordu; yönetmenliği René Clair (René Chomette) ya da Chriatian-Jaque (M. Christian Maudet) tarafından yapılacak bir film. Bir başka proje ise Milhas'ta arazi sahibi M. Adrien Cazes ile birlikte işletmeyi istediği mika madeni vardı. Son olarak da Fransa'da yeni tanınan "yoğurdun" üretimine başlatmak istiyordu.

Bunların hiçbiri kolay değildi. Cıva madeni Türkiye'de İskenderun'daydı. O dönemde ise hâlâ Suriye topraklarındaydı. Beyrut'ta bulunan Fransa Hükümet Komiseri ile uzun yazışmalar yaptı. Belgeleri doldurdu, anketleri yanıtladı, madenin kesin yerini bildirdi; ama hükümet komiseri daima isteyecek bir şeyler buluyordu... "Arazi üzerindeki ev, ya da ağaç gibi işaret noktalarını" bilmek istiyordu. Bunlar oraya gitmeden nasıl söylenebilirdi? Bertrand komisere "bu yolculuğa çıkamayacağını ve bu görevi yol bakım görevlilerinden birine vermesini rica ettiğini" yazdı. 1932'den 1933'e dek süren iki yıllık sonuçsuz yazışmalar ardından cıva yönetim batağına gömülü kaldı. Film projeleri bilinmeyen nedenlerle gerçekleşmedi. M.Cazes'e göre mika işletmesinden vazgeçti ve madenini satmayı tercih etti.

Bertrand "yoğurt" için çok çaba gösterdi; özenle kendi ürettiği yo-

ğurdu tencerelere koydu ve ürünün tüm özelliklerini ayrıntılı biçimde anlatan bir rapor eşliğinde, Béarn Süt Ürünleri Derneği Başkanı M. Bessodes'ye tatmasını rica ederek gönderdi. "Asya'nın en dayanıklı insanları olan göçebe Türklerin lezzetli besini, tıp akademisi tarafından önerilen bu süt ürünü, çocuklar ve midesi hassas kişiler için ideal bir besin. Pasteur Enstitüsü'nden Nobel Tıp Ödüllü Dr. Mechtnikoff'un enzimine borçlu olunan mükemmel bir ürün..." M. Bessodes raporu inceledi, örneklerin tadına baktı ve bu egzotik ürüne bölgedeki diğer mandıracılardan daha fazla ilgi göstermedi. Birkaç ay sonra Nestle, yoğurdu piyasaya sürecek ve tüm pazarı ele geçirecekti.

Hayal kırıklığına uğrayan Bertrand, son kez Pau'dan ayrıldı. Cıva, mika, yoğurt ve sinemaya elveda! Umut vaat eden tüm projelerinin sonuydu... Zengin olmasını, normal hayatına geri dönmesini, Konstantinopol "eskilerine" geleneksel ziyaretlerine tekrar yapabilmesini sağlayacak projelerin sonuydu. Ailesi endişeleniyordu: Bertrand biraz dinlenmeyi reddediyordu. Çalışma, araştırma ve yolculukla geçen onca yıldan sonra nasıl yorgun olmazdı?

Bir yaz, Lucien ve ailesi ile birlikte Vendée kıyılarına gitmeyi kabul etti. Sion-sur-l'Océan, kokulu çam ağaçlarından oluşan bir ormanın kıyısında, kimseciklerin olmadığı, göz alabildiğine uzanan ince kumlu bir plajı olan küçük bir balıkçı köyü. Bertrand turistlerin bilmediği, sincap ve yaban tavşanlarının eşliğinde toprak yollarda saatlerce yürüyebildiği bu küçük cennetinin cazibesine kapıldı. Komşu köyleri de sevdi: Croix-de-Vie, Saint-Gilles ve Saint-Hilaire-de-Riez ve bir sürpriz. Kilisede karşısına bir şaheser çıktı. Çok kirlenmiş, zar zor görülebilen büyük bir tablo. Şüpheye pek yer yoktu. Bu bir Zurbaran olmalıydı!

O günden sonra daha fazla dinlenecekti. Bu bölgeyi araştırması gerekiyordu. Saint-Philbert-de-Grand-Lieu'deki Abey Kilisesi'ni ziyaret etmekte gecikmedi. Bu an, onun için bir mutluluk anı oldu ve içeri girer girmez teorisinin kanıtı ile karşılaştı: Roman sanatının Bizans Kökeni! Orada da, Suriye, Lübnan ve kutsal topraklarda olduğu gibi

değişik iki renk tuğla dizilişi görülüyordu. Oysa Batı, bu Doğu tarzının farklı örneklerine sahipti; ama Spire ve Cologne katedralleri 12. yüzyıldandı. Embrun, Saint-Berrand-de-Comminges ve İtalya-Pistoia'daki San Giovanni 11. yüzyıldandı. Saint Philbert Abeyi ise 9. yüzyıldandı! 815 yılında, birinci haçlı seferlerinden iki yüzyıl önce, işte eksik halka! Çapraz sahını ile Roman sanatının ve antik modelin yarı yolunda. Konstantinopol'de örneği ise Stoudion Kilisesi'ydi. Bertrand Paris'e dönmek için acele etti; unutulmuş ve yıkık Saint Philbert'in korunması için hemen yazmalıydı.

Dönüşünde Paris'i bir hareketlilik içinde buldu. Tüm basında yer alan 14 Ekim 1927 tarihli bir telgraf şaşırtıcı bir haber veriyordu:

"Irak'ta, Kerkük yakınlarında bulunan Baba-Gurgur'da, 1 numaralı kuyudan son derece güçlü biçimde petrol fışkırmıştır[...] Petrol fışkırması iki işçinin ölümüne yol açacak kadar şiddetli olmuştur ve kuyuların kontrol altına alınabilmesi için bir hafta süre gerekmektedir.

Her gün daha etkileyici yeni tespitler sunuluyordu:

"Bu petrolün niteliği çok üstün: 35 derece AP[...] Kerkük'teki bu yatağın uzunluğu 80, genişliği 15 kilometredir; dünyadaki en büyük petrol yatağıdır[...] Babagurgur'daki petrol fışkırması, günde 67. 000 varil petrol vermektedir, vs.

Bu büyük servet Türk Petrol Şirketi'ne 1929'dan itibaren de Irak Petrol Şirketi'ne kalıyordu ya da daha doğrusu şirketin ortaklarına.

Bu zenginlik şiddetiyle olduğu kadar hızıyla da şaşırtıyordu. Tüm dünya şaşkınlık içindeydi. Belki de Bertrand dışında herkes. O niye şaşıracaktı? İşler otuz yedi yıldır onun öngördüğü gibi gelişmişti. O dönemde ısrarla petrol işletmesi projesini gerçekleştirmek istediği yerler, Kerkük ve Babagurgur değil miydi? Bir kez daha haklıydı, sevinebilirdi.

Gerçekte, bu olaya şaşırmayan bir başka kişi daha vardı: Calouste Gülbenkyan. O da çok uzun zamandır bekliyordu. Tasarladığı ve iyi

sonuçlandırdığı tüm büyük projeler içinde onun için en güzel ve en çok sevdiği proje buydu. Gençliğinin en tutkulu, en karmaşık ve tehlikeli projesiydi. Kuşkusuz bu işten haklı bir gurur duyabilirdi; ama bu yeni fırsat, yaşam tarzında hiçbir şey değiştirmeyecekti. Bertrand gibi ona da entelektüel bir doyum sağlayacaktı. Bu noktada bir kez daha ikisi de eşit koşullarda bulunuyorlardı.

Kerkük'ten Akdeniz'e ulaşan ve yılda 14 milyon ton petrol taşıyan bir petrol boru hattı döşendi; bunun %5'i Calouste Gülbenkyan'ındı. O günden sonra toplum tarafından iyice tanındı; çünkü basın, "Bay yüzde beş"i dünyanın en zengin adamı ilan etti. Ama iletilen petrol kapasitesi yılda 22, daha sonra da 50 milyon tona ulaştığında bile o, alışkanlıklarından vazgeçmedi.

Bugüne dek ne yapıyorsa onları yapmaya devam etti: yeni petrol imtiyazları almak (Meksika, Venezuella ve Katar) ve yeni sanat yapıtları toplamak. Resim ağırlıklı olmak üzere koleksiyonunu zenginleştirdi. Titien, Guardi ve Véronese'lerine birkaç Rafael ve Botticelli ekledi; Boucher, La Tour, Fragonard, Corot, Degas ve Renoir topladı; Turner ve Gainsborough ile İngilizleri, Maty Cassatt ile Amerikalıları unutmadı. Ama özellikle Hollandalılarla ilgilendi. Daha önce Rubens'in muhteşem *Portrait d'Hélene Fourment* ve Rembrand'ın ünlü *Pallas Athénée*'sini edinmişti ama "ilkelleri" istiyordu. Bunlardan iki tane buldu: bir Van Eyck ve bir Van der Weyden(10).

1933 yılında Bertrand, çok hastalandı ve sıra onu hastanede ziyaret edenler Konstantinopol "eskileri"ndeydi. Her gün Türkler, Ermeniler, Kürtler, Arnavutlar, Sırplar yatağının çevresinde bir sadakat zinciri oluşturuyorlardı. Egzotik ilaçlar getiriyorlar ve onun moralini yükseltmek için farklı görüşlerle tartışmalar yapıyorlardı. Birileri onun sonunda Konstantinopol'e gitmek için hemen ayağa kalkacağını, diğerleri ise kentin çirkinleştiğini ve özgünlüğünü yitirdiğini ileri sürüyordu.

Henriette ve Leyla Bedirhan, çabuk iyileşmesi için reçete ve önerilerle dolu mektup üzerine mektup gönderiyorlardı. Sonunda, Yu-

nanlı ağıt korosundan oluşan küçük bir birlik, hastaneye sevk edildi. Hasta yatağından pek uzaklaşmıyorlardı.

İki sıra halinde yatakların dizildiği büyük salonda Bertrand'ın torunları, dedelerini görmelerini engelleyen ziyaretçi bloğunu aşmaya cesaret edemiyorlardı. Etkilenmiş ve çekinerek soruyorlardı: dedeleri bu boğucu kuşatma ve garip ilaçlara dayanabilecek miydi? Bir inleme duyulduğunda yakın bir arkadaşı ona gazete okuyordu. Çevresindeki çember daraldı ve endişelendiler. Ama Bertrand güçlü biçimde yanıtladı:

"Duymadınız mı?"

"Neyi?"

"Hitler'in beyanatını! Silahsızlanma Konferansı için Cenevre'de bir araya gelen Müttefikler, Almanya'ya diğer uluslarla eşit koşullarda davranılmasını reddetti. Hitler ülkesinin bu ayrımı kabul edemeyeceğini ve Milletler Cemiyeti'nden çıkmaya karar verdiğini açıkladı." Tarih 14 Ekim 1933.

Bertrand on dört yıl önce 1919'da, Barış Konferansı nedeniyle *La Dépeche* ya da *Le Journal des debats*'da yayınladığı makaleleri hatırladı: "Almanları aşağılamak ya da onlardan umut kesmek gerekmez. Almanların silahsızlanması gerekecek; ama sırası gelince hasımlarının da silahsızlanması gerekecek." Fransa ve Avrupa'nın felakete, katastrofa koştuğunu söyleyerek devam etti. Yakınları ve çevresindekiler birbirlerine bakıp, endişeleniyorlardı: Bertrand sayıklamaya mı başlıyordu?"

İki gün sonra 16 Ekim 1933'te öldü.

Hastane yakınındaki karakola babalarının ölümünü bildirmek için giden Bertrand'ın çocukları, doğum yeri ve tarihini söylerken kararsız kaldılar. Sonunda merhumun "Milhas, Haute-Garonne'da, 10 Mart 1857 tarihinde doğduğunu" bildirdiler.

Ama çok sonra aile, Bertrand'ın evraklarını bir araya getirince, şaşırtıcı bir durum ortaya çıktı. Tüm nüfus belgeleri çelişkiliydi:

– Konstantinopol'de Fransız Büyükelçiliği tarafından düzenlenen evlilik belgesi, Bertrand Bareilles'in "10 Mart 1857 tarihinde bu kentte doğduğunu" gösterir.

– 1925 yılında Paris Emniyet Müdürlüğünde düzenlenmiş pasaport, Bertrand Bareilles'in "17 Mayıs 1860 tarihinde Milhas, Haute-Garonne'da doğduğunu," söyler.

– Konstantinopol'de Fransız Büyükelçiliği tarafından "Rusya'ya gitmek için" düzenlenen pasaport, Bertrand Bareilles'in, "Konstantinopol'de doğduğunu," söyler.

– 1925 yılında Paris Emniyet Müdürlüğü'nden verilen izin belgesi, "18 Mart 1858 tarihinde Konstantinopol"de doğduğunu söyler...

Bu belgeler olayı aydınlatmadığı gibi aksine gizemi arttırır. O günden sonra uzun araştırmalar yapılmasına rağmen, hiçbir doğum belgesi bulunamadı; ne Konstantinopol'de ne Atina'da ne Milhas'ta ne de komşu bölgelerde.

NOTLAR

1. Hovannes Gülbenkyan ile Calouste Gülbenkyan kardeş torunlarıdır, babaları kardeş çocuklarıdır.

2. Bugün Yeşilköy, İstanbul'da havaalanının olduğu yer.

3. Hovannes Gülbenkyan, 12 Nisan 1989 tarihinde Paris'te öldü; cenaze töreni Mantachoff'un cömertliği nedeniyle Jean-Goujon Sokağı'ndaki Ermeni Kilisesi'nde yapıldı.

4. Ayşe Sultan "Anılar" adlı kitabında, kız kardeşi Naime Sultan'ın Tiran'da yoksulluk içinde öldüğünü; kız kardeşlerinden bir diğeri Zekiye Sultan'ın 1950 yılında Paris'te, yoksul bir otel odasında tek başına öldüğünü; küçük erkek kardeşi Ahmed Nurettin Efendi'nin 1945'te yokluktan öldüğünü; kardeşlerinden bir diğeri olan Ahmed Nuri Efendi'nin son günlerini büyük bir yoksulluk içinde geçirdiğini ve İkinci Dünya Savaşı sırasında bir ortak mezara gömüldüğünü; Abdürrahim Hayri Efendi'nin 1952'de umutsuzluk içinde intihar ettiğini yazdı. (Ayşe Osmanoğlu,a.g.e.)

5. Bugün Gabriel-Péri Sokağı.

6. Vahé Nafilyan, "Bertrand Bareilles, Doğuda bir Pireneli", Revue régionaliste des Pyrénées, N: 86, Pau, 1938.

7. G.Snapyan ve B. Bareilles, "Saygıdeğer Papaz Joseph Delarue", Paris, 1926.

8. Nubar Paşa'nın oğlu, Paris'te Ulusal Ermeni Heyeti Başkanı.

9. Ermeni Kütüphanesi'nin bugünkü müdürü M. Kévorkyan'a göre bu kitabın devamı bulunamadı.

10. 1955 yılında ölen Calouste Gülbenkyan 1300 sanat yapıtından oluşan koleksiyonunu içeren kendi adında bir vakıf kurdu; 5 milyon sterlin, daha sonra da 10 milyon sterline denk gelen 70 milyon dolarlık sermayeye sahipti. Calouste'un isteği üzerine vakıf, Lizbon'da 1969 yılında açılan Avrupa'nın en zengin müzesini kurdu. (Ralph Ewin, a.g.e.); Rona Dobson ,"Gülbenkyan'ın 1300 sanat yapıtından oluşan mirası", *International Herald Tribune*, 14 Temmuz 1971; Véronique Prat, "Gülbenkyan: Görkemli Bay %5", *Le Figaro Magazine*, 7 Eylül 1996.

Sonuç

Büyük Savaş Osmanlı İmparatorluğu'nu parçalanmaya sürükledi; ama Bertrand ve Türk arkadaşlarının uzun zamandır hayalini kurduğu, daha dinamik, daha demokratik, modern ve laik bir Türkiye'nin doğmasına neden oldu.

Ne yazık ki, Birinci Dünya çatışmasının tüm serüvenleri böyle mutlu sonlanmadı. Versailles Anlaşması'nın (1919) hatalarını açıklayan Bertrand, şaşırtıcı önsezisini kanıtladı. 1918 ile 1930 yılları arasında yayınladığı ve Hitlerizm, Bolşevizm ve "Emperyalizm denen hastalık" tehlikelerini açıklayan makaleleri okunduğunda, şaşırmamak mümkün değil. Bu dönemden itibaren, benzer biçimde "Büyük savaşın büyük galibi, İslam'ın yakın gelecekteki uyanışını," "Fas'tan Hint kıtasına kadar Müslüman ülkelerin özgürleşmesini" ve "Asya merkezindeki devletlerde Kafkas Emirliğini" yazıyordu. Geleceğin çatışmaları üzerine yazdığı "Filistin'de Siyonizm", "Kosovo'da Sırplar" ve "Kürtlerle Birlikte Irak ve Kuveyt" makaleleri bize bugün kehanet gibi görünüyor. Müttefiklerin Osmanlı gücüne karşı ayaklanma başlatmak için Doğulu toplumlara verdikleri bağımsızlık sözlerini tutmayı reddedmesi, batıya karşı günümüzde de sürmekte olan hayal kırıklığı ve isyan duygularını kışkırtmıştı. Ayrıca, diğerlerini reddeden bazı toplumlarla anlaşmalar yapılarak, daha önce var olmayan gerginlik merkezleri oluşmasına yol açılıyordu.

Bertrand Bareilles'in ikinci vatanı Türkiye'nin Almanya yanında savaşa girmesinden sonra, Türkiye üzerine yazdığı yazılar özellikle abartılıdır ve Türk arkadaşlarını incitmiştir. Savaş ortasında yazdığı

yazılar, yazarı tutuşturan yurtseverlik ateşinin aşırılığından kaynaklanır. Bu aşırılığı, Konstantinopol'ün ikinci cildini imparatorluk prensleri ve Türk arkadaşlarını düşündüğünü söyleyip, editörüne vermeyi reddederek, zımnen kabul etmiştir. Bertrand, muhtemelen ne Babıâli'de ne de toplumda, ona bir ihanet gibi gelen ve bir kopma yaşatan Almanya ile anlaşmanın taraftarı olan hiçbir Türk tanımamıştı.

Bertrand, defterlerinde Sultan Abdülhamid'in ilginç karakterinin bilinmeyen yönlerini açığa çıkardı. Onu özel bir hoşgörü göstermeden ve önyargısız anlattı. Belki de Sultanın açıklanması güç bazı davranışlarından çok etkilenmişti: imparatorluk Prenslerini seçişi, kendine gösterdiği garip hoşgörü, ona bolca dağıttığı nişan ve yaptığı bağışlar...Osmanlı hükümdarı ile gündelik ilişkisinde Bertand Bareilles, bizde görevine düşkün ve kendini tamamen işini yapmaya adamış bir emekçi izlenimi bıraktı. Abdülhamid, Sultan olma nedenini oluşturan temel devlet görevinin imparatorluğun bütünlüğünü korumak dışında hedefi olmadığı biçiminde eleştiren tarihçilerin çoğu tarafından anlaşılamamıştır. Kuşkusuz, döneminin en büyük imparatorluğu olan, üç kıtaya yayılmış, tüm büyük güçlerin ele geçirmek için can attığı, tüm sınırlarından tehdit edilen ve içerde de onu yıkmak için uğraşan muhaliflerin saldırılarına maruz kalan imparatorluğun devamını sağlayarak, otuz üç yıl ile hanedanlığın en uzun hükümdarlarından biri olarak, siyasi dehaya sahip olmak zorundaydı.

Diğer taraftan tamamen nesnel, neşeli ve aşırıya kaçan kişiliği ile Bertrand Bareilles'in Sultanı şaşırtmış ve etkilemiş olması anlaşılabilir. Vazgeçmesi ve uzlaşılması imkânsız bir inanç adamı olan Bertrand Bareilles, Fransa ve Fransız dili ışığında, gezme tutkusuyla yanan bir yurtseverdi.

Ek 1

ESKİ VE YENİ YER İSİMLERİ

Roma ve Bizans İmparatorluğu'nun başkenti Konstantinopol 1453 yılında Türkler tarafından alındıktan sonra İstanbul adını almıştır.

Buna rağmen Batılılar tarafından Konstantinopol olarak adlandırılmaya devam edilmiştir. Bu alışkanlık Birinci Dünya Savaşı sonrasında Osmanlı İmparatorluğu'nun parçalanmasına dek sürmüştür.

O dönmeden sonra Türk otoriteleri bazı yerlere Türkçe isimler vermişlerdir: örneğin San Stefano Yeşilköy, Andrinopol Edirne olmuştur.

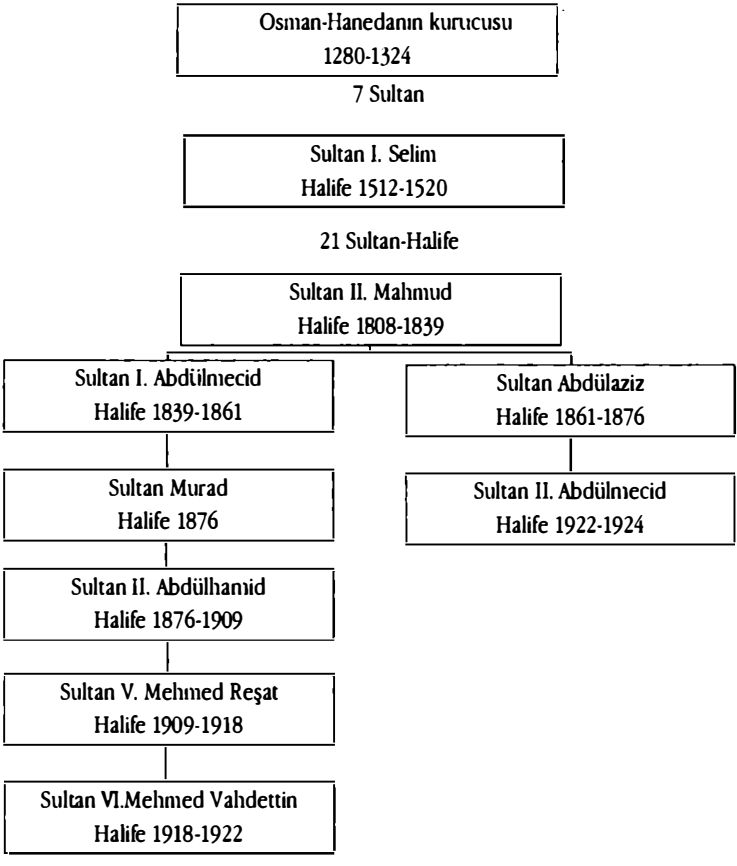
Yeni alfabe uygulamasıyla da bazı eski isimler Türkçe ses uyumuna göre değişmiştir, örneğin Alexandrette İskenderun ya da Simirna İzmir gibi.

Bu kitapta geçen yer isimleri aşağıda bugünkü isimleriyle aşağıda sıralanmıştır.

Alexandrette	İskenderun
Andrinople	Edirne
Sezare	Kayseri
Konstantinopo l	İstanbul
Dardaneller	Çanakkale Boğazı
Asya'nın Sakin	Sulan Göksu
Pera-Grande Rue	İstiklal Caddesi
Pera ve Galata	Beyoğlu
San Stefano	Yeşilköy
Simirna	İzmir

Ek 2

OSMANLI SULTANLARI (HÜKÜMDARLIK YILLARI)

Ek 3
HİDİVLER VE MISIR KRALLARI

Mehmed Ali Paşa Hanedanı

Mehmed Ali (1769-1849) -Vali, kral naibi 1848
İbrahim (1789-1848) -Kral naibi 1848

Tosun
Muhammed Said (1822-1863) -Kral naibi 1854-1863
Abdül Halim (1830-1894) Tufik yerine tahta geçti
İsmail (1830-1895) -Kral Naibi (1863-1867), -Hidiv 1867-1879
Abbas Hilmi (1813-1854) -Kral naibi 1848-1854
Muhammed Said Halim (1863-1921)
Konstantinopol'de sadrazam 1913-1917 (II.Abbas Hilmi yerine geçti)
Tufik (1852-1892) -Hidiv (1879-1892)
Hüseyin Kamel (1853-1917) -Hidiv (1914-1917)
I.Fuad (1868-1936) -Sultan (1917-1923) -Kral (1923-1936)
II. Abbas Hilmi (1874-1944) -Hidiv (1892-1914)
I. Faruk (1920-1965) Kral (1936-1952)

Muhammed Ali

Ek 4

MUHAMMED PEYGAMBER'İN SOYU VE MEKKE EMİRLERİNİN İKİ HAŞİMOĞLU KOLU

Muhammed (İslam'ın kurucusu, 23. kuşaktan Abraham'ın soyundan. Haşim'in torunun oğlu

Fatma, Muhammed'in kuzeni ve 4. halife Ali'nin karısı(656-661)

19 kuşak

Bereket (Sultan Selim'e Peygamber'in sancağı ve mantosunu Muhteşem Süleyman'ın kılıcı ile değiştirerek teslim etti)

Abu Numay (Mekke Emiri)

Hasan (Mekke Emiri)

Muhsin (Mekke Emiri)

Zeid (Mekke Emiri)

Saad (Mekke Emiri)

Said (Mekke Emiri)

Murad (Mekke Emiri)

Galib (Mekke Emiri)

Abdulmuttalib (Mekke Emiri)

Ali Cabir

Ali Haydar(Mekke Emiri)1916-1921

Abdülmecid(Sultan Murad'ın torunu)

Abdullah

Hüseyin

Abdallah

Muhsin

Harun

Abdulmünim

Muhammed (Mekke Emiri)

Harun-Refik(Mekke Emiri)

Ali

Hüseyin(Mekke Emiri-1868-1916)

Ali Hicaz Kralı, Mekke Emiri (1924-1925)

Abdullah Ürdün Kralı (1946-1951)

I. Faysal Irak Kralı (1921-1933)

Abdullah Naip Kral (1939-1952)

Talal Lübnan Kralı (1951-1952)

I.Gazi Irak Kralı (1933-1939)

Hüseyin Ürdün Kralı (1952-1999)

II. Faysal Irak Kralı (1939-1958)

II. Abdullah Lübnan Kralı, 1999

Ek 5

BERTRAND BAREILLES'İN KONSTANTİNOPOL'DEKİ ÖĞRENCİLERİ

Özel Dersler

Mareşal Derviş Paşa'nın oğulları; (1812-1897) Sarayın yaver generali. Mehmed Selim (1869-1937), Sultan Abdülhamid'in büyük oğlu, annesi Bedrifelek. Abdülmecid (1868-1944), eski Sultan Abdülaziz'in oğlu, halife 1922-1924. Mehmed Abdülkadir (1878-1944) Sultan Abdülhamid'in üçüncü oğlu, annesi Bidiyar. Sabahaclclin (1878-1948) Damat Mahmud Celaleddin Paşa (1853-1903) ile Abdülhamid'in kardeşi Seniha sultanın oğulları, Osmanlı Liberal Partisi ve muhalif Terakki gazetesi kurucusu (1906). Lütfullah, Sabahaddin'in kardeşi. Abdül Halim (1894'de doğdu), Sultan Abdülhamid'in kardeşi Süleyman Selim'in (1861-1909) oğlu. Damat Nurettin Paşa ve Sultan Abdülhamid'in kızı Zekiye Sultan'ın iki oğlu. Louise Servicen (1896-1975), 1972 yılında Paris'te yapıtının bütünlüğü nedeniyle Halperine-Kamanski ödülü aldı. Séropé (Hovannes) Gülbenkyan (1893-1989) Hovannes Gülbenkyan ile Araxia'nın oğlu. Alice, Anaide, Achrene ve Aline Portakal, Michel Portakal Paşa'nın kızları, Hazine Bakanı (1842-1897).

Kurumlar

-Mekteb-i Tıbbiye-i Askeriye-i Şahane: Dr. Tevfik Sağlam (1882-1963). İstanbul Üniversitesi rektörü oldu. İbrahim Temo. İttihat ve Terakki Cemiyetine ve Jön Türkler Partisi'ne dönüşen Osmanlı İttihat Cemiyetinin üç kurucusundan biri;İshak Sükuti. Aynı hareketin üç kurucusundan bir diğeri. Abdullah Cevdet. Aynı hareketin üç kurucusundan sonuncusu. Kahire'de İttihat gazetesini çıkardı. Dr Nazım(1870-1926). 1889 yılında harekete ve Paris'te Jön Türklerin ilk kongresine katıldı. 1918 yılında Eğitim Bakanı oldu. Dr. Bedrettin Çakır(1880-1922). Kahire'ye ve Paris'e sürüldü. İttihat Ve Terakki Cemiyeti başkanı oldu. Adli tıp alanında iki kitap yazdı. 1922 yılında bir Ermeni tarafından öldürüldü. Ahmed Nuri: İttihat ve Terakki Cemiyetinin diğer bir yöneticisi. Cenevre'de Osmanlı'yı yayınladı. Galatasaray Lisesi (asil öğretmen değildi). Ahmed Rıza (1859-1930), İttihat ve Terakki Cemiyeti yöneticilerinden biri. Paris'e sürüldü. Meşveret gazetesini yayınladı. Mekteb-i Bahriye-i Şahane. Haji Christo Lisesi (Yunan-Fransız) Fransız Faure Lisesi.

Bibliyografi

Kitaplar

Abbas Hilmi, Mémoires D'un souverain, par Abbas Hilmi II, d'Égypte. 1892-1914, CEDEJ, URA 1165, CNRS, Le Caire, 1996.

Ancel (J.), Manuel historique de la question d'Orient, Paris, 1923.

Bareilles (B.), Les Turcs, ce que fut leur Empire, Paris, 1917

Constantinople, ses cités franques et levantines, Paris, 1918.

Le rapport secret sur le congrès de Berlin adressé à la Sublime Porte par Caratheodory Pacha, Paris, 1919.

Un Turc à Paris, 1806-1811, relation de voyage et de mission de Mouhib Effendi, ambassadeur extraordinaire du Sultan Selim III, Paris, 1920.

"Coup d'œil sur l'Albanie", Les droits des petits peuples devant la Conférence de la paix, Imp. H. Diéval, Paris, 1920.

Le Drame oriantal, d'Athènes à Angora, Paris, 1923.

"Un chapitre de l'histoire contemporaine de la Turquie", préface pour G. Sinapian, Le Révérend Père Delarue, Paris, 1926.

Préface pour Malachia Ormanian, L'Église arménienne, 2e édition, Antélias, Liban, 1954.

"The Albanian Question", in The Albanian Question Before the House of Commons, Librairie Chapelot, Paris (sans date - circa 1920).

Barthélémy (Ch.), Histoire de la Turquie, Tours, 1856.

Batatu (H.), The Old Social Classes and the Revolutionary Movements of Iraq, Princeton University Press, Princeton, N.J., USA, 1982.

Beauregard (F. de), Aux rives du Bosphore, Paris, 1986.

Bell (Lady D.B.E.), The Letters of Gertrude Bell, London, 1940

Bernard (V.), La Plitique du sultan, Paris, 1987.

Le Sultan, l'Islam et les puissances, Paris, 1907.

La Révolution Turquie, Paris, 1909.

Binder (H.), Au Kurdistan, en Mésopotamie et en Perse, Paris, 1897.

Bischoff (N. de), La Turquie dans le monde, traduction de M. Bénouville, Paris, 1936.

Blanch (L.), Pierre Loti, Portrait of an Escapist, London, 1983.

Bruinessen (M. Van), Agha, Sheikh and State, the Social and PoliticalStructures of Kurdistan, London, 1992.

Cambon (P.), Correspondances, tome premier (1870-1898), Paris, 1940.

Captanian (Mme), Les Mémories d'une déportée arménienne, Paris, 1919.

Cark (Rh. Y. G.), Türk Devleti Hizmetinde Ermeniler 1453-1953 (Arméniens au service de l'État Turc), Istanbul, 1953.

Catta (E.), Victor de Metz, de la CFP au groupe Total, Paris, 1990.

Chalcondile, Histoire de la décadence de l'Empire grec et establissement de celuy des Turcs, Paris, 1632.

Charmes (G.), L'Avenir de la Turquie, Paris, 1883.

Cromer (The Earl of), Abbas II, London, 1915.

Dadian (M.), Le Droit des peuples, Paris, 1867.

La Société arménienne contemporaine et les Arméniens de l'Empire ottoman, Paris, 1867.

Daudet (L.), Au temps de Judas, Paris, 1920.

Dauphin (J.), Incertain Irak, Paris, 1991.

Diehl (Ch.), Constantinople, Paris, 1910.

Dino (A.), "Les Ostrorog, côte d'Asie", Istanbul, Éd. Autrement, Paris, 1988.

Distrilhes (M.), Confidences sur la Turquie, Paris, 1856.

Djuvara (T.G.), Mes Missions diplomatiques, Paris, 1930.

Dorys (G.), Abdul Hamid intime, Paris, 1902.

Ducos (J.), Aspet et son canton, Aspet, 1933.

Duhani (S.N.), Vieilles Gens, vieilles demeures, Istanbul, 1947.

Dumont (P.), "La mort d'un empire", in Robert Mantran Histoire de l'Empire ottoman, Paris, 1989.

Durrell (L.), préface pour A. d'Ihuart et N. Tazi, Harems, Paris, 1980.

Essayan (Z?), Les Jardins de Silidhar, Paris, 1994.

Falk (A.), Turquie, Petite Planète, Paris, 1956.

Fesh (P.), Constantinople aux derniers jours d'Abdul Hamid, Paris, 1907

Fontaine (L.), "Histoire du colportage en Europe, XV-XIX siècles", L'évolution de l'humanité, Paris, 1995.

Gohier (U.), préface pour M. Marc Coll, Le Sultan et les grandes puissances, Paris, 1899.

Gontaut-Biron (C. R. de) et Le Reverend (L.), D'Angora à Lausanne, Paris, 1924.
Georgeon (F.), "Le dernier sursaut", in Robert Mantran, Histoire de l'Empire ottoman, Paris, 1989.
Grog (G.) et Giglar (L.) La Presse française de Turquie de 1795 à nos jours. Histoire et catalogue, Éd. Isis, Istanbul, 1985.
Grousset (R.), Histoire des croisades et du royaume franc de Jérusalem, Paris, 1935.
L'Empire des steppes, Paris, 1939.
L'Empire du Levant, histoire de la question d'Orient, Paris, 1949.
Gulbenkian (C.S.), La Transcaucasie et la péninsule d'Apchéron, Paris, 1891. Réédit. Fondation Calouste Gulbenkian, Lisbonne, 1989.
Haïdar (H.R.H. Princess Mushtah), Arabesque, London, 1944.
Hammer (J. von.), Histoire de l'Empire ottoman, Paris, 1835-1843.
Haslip (J.), The Sultan, the Life of Abdul Hamid, London, 1958.
Hérodote d'Halicarnasse, Enquêtes 1 à 4, traduit par Jasques Lacarrière, Découverte du monde antique, Paris, 1957.
Herriot (E.), Orient, Paris, 1944.
Hewins (R.), Mr Five Per Cent, the Biography of Calouste Gulbenkian, London, 1957.
Hokayem (A.) et Bittar (M.C.), L'Empire ottoman, les Arabes et les grandes puissances, Beyrouth, 1981.
Ibn Batuta, Voyages et périples choisis, traduit par Paule Charles Dominique, Paris, 1998.
Kelly (J.B.), "Salisbury, Curzon and the Koweit Agreement of 1899", in Studies in International History. Hamden, Connecticut, USA, 1967.
Kent (M.), Oil and Empire, Bristish Policy and Mesopotamian Oil, 1900-1920, London, 1976.
Kesnin Bey, Le Mal d'Orient, mœurs turques, Paris (circa 1855).
Khayadjian (E.), Archag Tchobanian et le mouvement arménophile en France, Paris, 1986.
Kurat (Y.T.), How Turkey Drifted into World War I, Studies in International History, Hamden, Connecticut, USA, 1967
Kutschera (C.), Le Défi kurde, Paris, 1997.
Le Mouvement national kurde, Paris, 1979.
Lamouche (colonel L.), Historie de la Turquie, Paris, 1934.
La Rochefoucald (E. de), Anna de Noailles, Paris, 1975.
Lawrence (colonel T.E.), La Révolte dans le désert, traduit de l'anglais par B.Mayra et le lieutenant-colonel Fonlongue, Paris, 1928.
Longrigg (Brig. S.H.), Oil in the Middle East, Its Discovery and Development, Oxford University Press, London 1961.
Loti (P.) Suprêmes Visions d'Orient, Paris, 1921.
Luizard (P.J.), La Formation de l'Irak contemporain, Éd. du CNRS, Paris, 1991.
Mac'Coll (M.), Le Sultan et les grandes puissances, Paris, 1899.
Mansel (Ph.), Sultans in Splendours, London, 1988. Version française: Splendeur des sultans, les dynasties musulmanes, 1869-1952, traduc. Y. Thoraval, collect. Le Nadir, Paris, 1990.
Constantinople, City of the World's Desire, London, 1995. Version française: Constantinople, la ville que désirait le monde, Paris, 1997.
Morfinay (W.H. de), Paradoxes sur la Turquie, 1892-1894.
Morgan (J. de), Contre les Barbares de l'Orient, Paris, 1918.
Mourand Bey, Le Palais de Yildiz, Paris, 1895.
Nikitine (B.), les Kurdes, étude sociologique et historique, Paris, 1956.
Noailles (A. de), Le Livre de ma vie, Paris, 1976.
Noradounghian (G.), Recueil d'actes internationaux de l'Empire ottoman, Paris, 1897.
O'Connor (R.), The Oil Barons, London, 1972.
Olivier (G.A.), Voyage dans l'Empire ottoman, cité par V.Bérard (op. cit.).
Osman Bey, Les Femmes en Turquie, Paris, 1887.
Osmanoğlu (A.), Avec mon père le sultan Abdul Hamid, Paris, 1991.
Ostrorog (comtesse), Pierre Loti à Constantinople, Paris, 1927.
Paillares (M.), Le Kémalisme devant les Alliés, Paris, 1922.
Pringué (G.L.), Trente Ans de dîners en ville, Paris, 1918.
Quelet-Vilkger (A.), Joseph Picard, un marin à Constantinople, Le Torii édit., Paris, 1994.
Reclus (E.), Géographie universelle, Paris, 1876-1894.
Remerand (G.), Ali de Tebelen Pacha de Janina, Paris, 1828.
Rondot (J.), la Compagnie française des pétroles, Paris, 1962.
Roux (J.-P.), Turquie, Paris, 1979.
Sağlam (T.) Nasıl Okudum (Comment j'ai fait mes études), Istanbul, 1981.

Schlumberger (G.), Les Îles des Princes, Paris, 1925.
Sinapian (G.), et Barcilles (B.), Le Révérend Père Delarue, Paris, 1926.
Sperco (W.), Istanbul, paysages littéraires, Éd. La Nef, Paris.
Tazi (N.), Harems, Paris, 1980.
Tchobanian (A.), La Roseraie d'Arménie, Paris, 1929.
Tinayre (M.), Notes d'une voyageuse en Turquie, Paris, 1909.
Turabian (A.), L'Éternelle victime de la diplomatie européenne, Paris, 1929.
Vambéry (A.), La Turquie d'aujourd'hui et d'avant quarante ans, traduit de l'allemand par G. Tirad, Paris, 1898.
Vanly (Ch.), Le Kurdistan irakien entité nationale, Neuchatel, 1976.
Wallach (J.), La Reine du désert, vie de Gertrude Bell, Paris, 1997.
Willcocks (W.), The Irrigation of Mesopotamia, Le Caire, 1905.
Yergin (D.), The Epic Quest for Oil, Money and Power, traduction française par J.Rosenthal: Les Hommes du pétrole, Paris, 1991.

DİĞER DÖKÜMANLAR

Diplomatik arşivler, makaleler, savunmalar, ansiklopediler, günlük ve haftalık yayınlar.

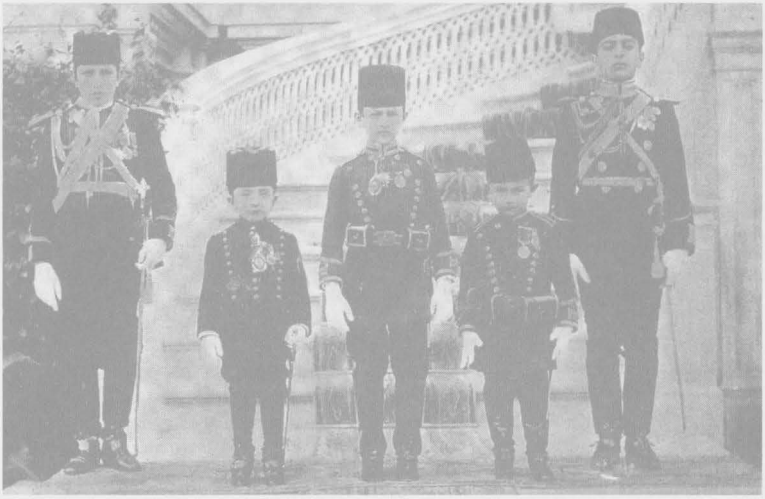
Adni (V.), "Histoire de l'Égypte de 1895 à 1945", La Tribune d'Orient, Paris.
"Aperçu sur l'évolution politique de l'Irak", 1ère partie, Le cadre geographique et la formation du royaume irakien, La Documentation française, série politique XXIX, n° 1499, Paris, juillet 1951.
Archives diplomatiques. Ministère des Affaires étrangeres, Paris:
Turquie -Années 1887 à 1896 (vol. 479 à 551);
Série nouvelle de 1896 à 1914 (vol. 129 à 186);
Politique étrangère. Chemin de fer. 1897 à 1918 (vol. 309 à 351);
Série industrie et travaux publics, 1904 à 1920 (vol. 446 à 482).
Brenner (J.), "Les cent livres de Louise Servicen", Le Figaro, Paris, 25 novembre 1973.
Dobson (R.), "The Gulbenkian Legacy of 1,300 Art Objects", International Herald Tribune, Paris, 14th July 1971.
Dubief(P.), " Le nouveau sultan de Turquie", Le Figaro, 19 janvier 1923.
Dumont(P.), "La Turquie dans les archives du Grand Orient de France: les loges maçonniques d'obédience françaises à Istanbul du milieu du XIXe siècle à la veille de la Première Guerre mondiale", Économie et sociétés dans l'Empire ottoman, fin du XIIIe, début du XXe siècle, Éd. du CNRS, Paris, 1983.
Encyclopédie de l'Islam (Supplément à l'), Leyde, 1913-1943.
Grinneiser (A.), "Les Ostrorog au yali de Candili", Stamboulimie, Les Carnets de l'exotisme, n° 11, Le Torii édit., Paris, 1993.
Haraich (Quotidien arménien), "La mort de Bertrand Barcilles", Paris, 2 et 4 novembre 1933.
Hirszowicz (L.), "The Sultan and the Khedive", in Middle Eastern Studies, oct. 1972, London.
Index Bio-Bibliographicus Notorum Hominum (IBN), Osnabrück, 1987.
Islam Ansiklopedisi (Encyclopédie d'Istanbul), Istanbul, 1943.
Istanbul Ansiklopedisi (Encyclopédie d'Istanbul), Istanbul, 1993-1995.
Ketcheyan (L.), Zabel Esseyan, 1878-1943, étude critique de la correspondance..., thise de doctorat à l'École pratique des hautes études (Sorbonne), Paris, 1999.
Leygues (G.), "Le traité de Lausanne et les intérêts français en Orient", discours prononcé à la Chambre des députés, Paris, 25 août 1924.
Longrigg (Brig. S.H.), "The Early History of our Company", Iraq Petroleum Magazine, vol. 1, n° 2, september 1951, London.
Nafilyan (V.), "Bertrand Barailles, un Pyrénéen en Orient", Revue régionaliste des Pyrénées, Pau, octobre 1948.
Prat (V.), "Gulbenkian: le très fastueux "M. 5 %", "Les Grands Mécènes de l'Histoire", Le Figaro Magazine, Paris, 7 septembre 1996.
Rocca (L.), Interferences turques et levantines dans la variante "levantine" du français, these pour le doctorat, univ. de la Sorbonne-nouvelle, Paris, 1987.
Tanzimattan Cumhuriyet'e Turkiye Ansiklopedisi (Encyclopédie de Turquie depuis l'epoque des reformes jusqu'a la République), Istanbul (non date).

Bertrand Bareilles'in Portresi,
Prens Mecid tarafından yapılmış yağlı boya resim. 1886

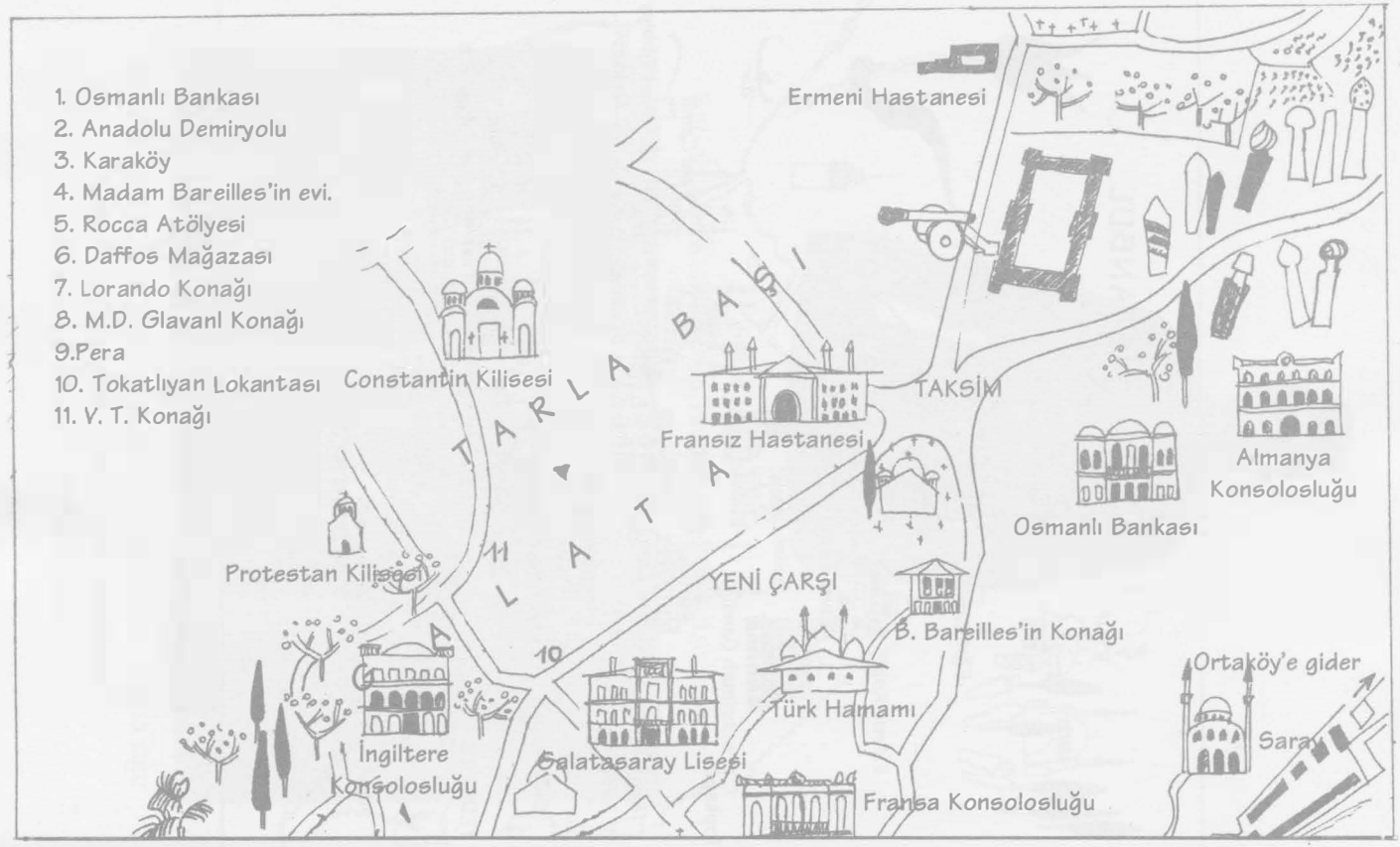
Sultan Abdülhamid.
Foto Abdullah Kardeşler,1876. Pierre de Gigord Koleksiyonundan.

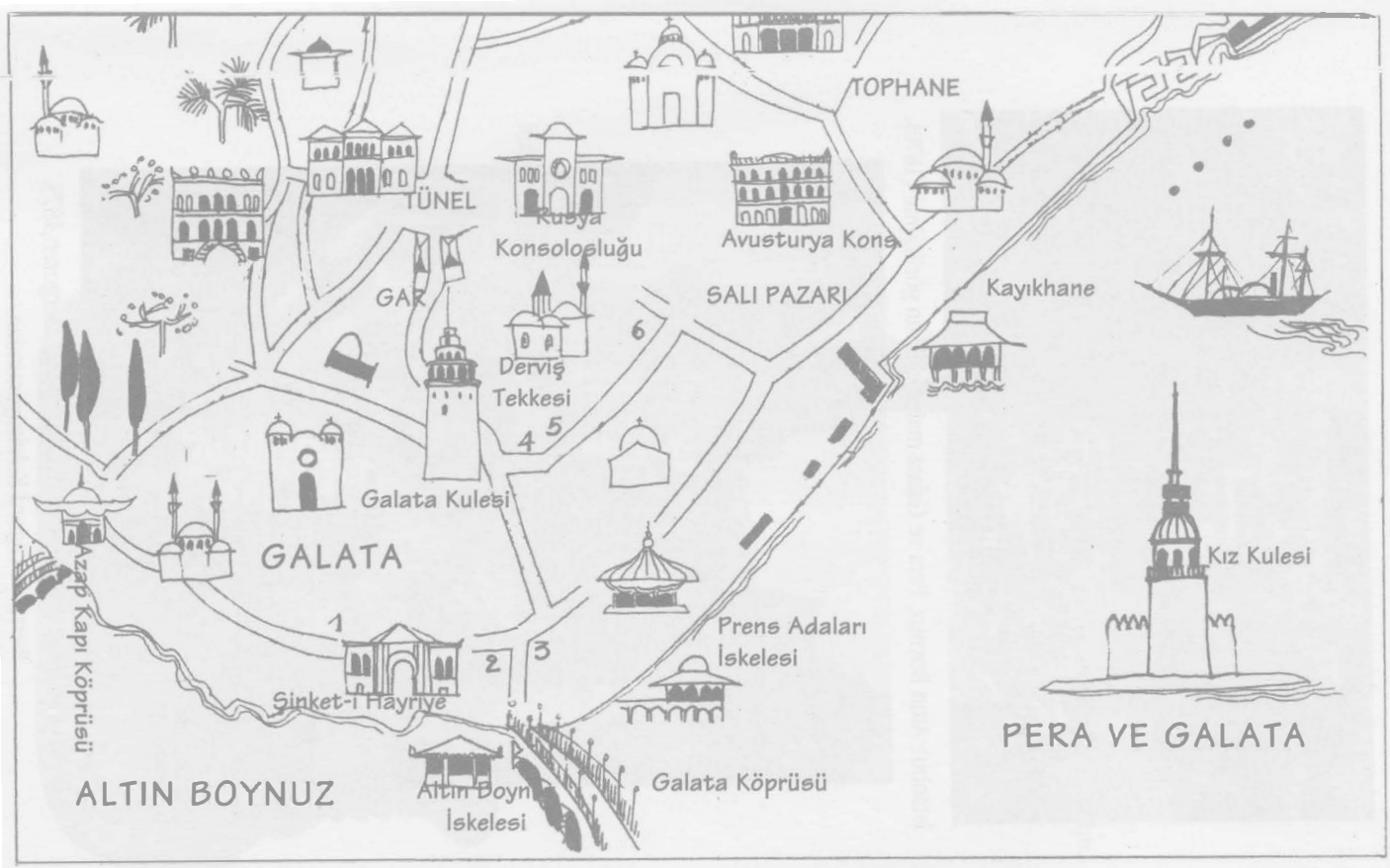

Sultanın oğulları, 1897. Pierre de Gigord Koleksiyonundan. Soldan sağa:
Ahmet Nuri, Abdurrahim Hayri, Mehmet Abdülkadir,
Mehmet Burhanettin ve Mehmet Selim.

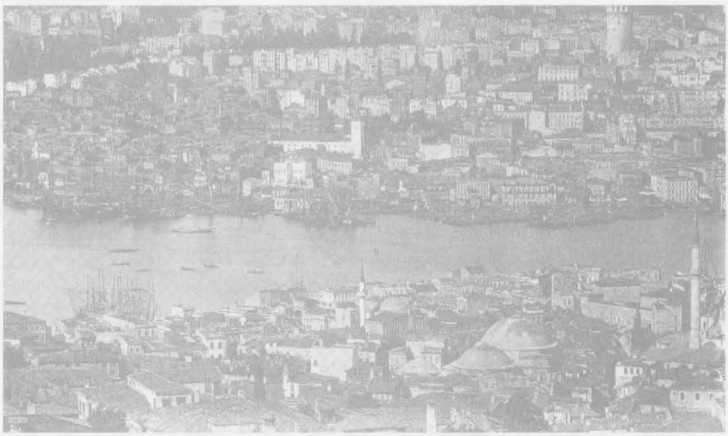

Konstantinopol, Tarihsel İstanbul, Anny Bareilles,1999.

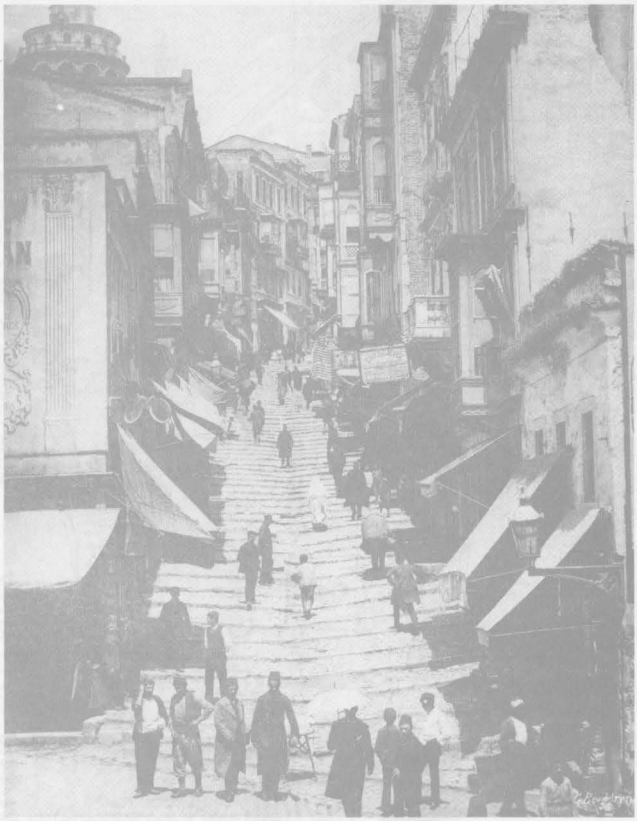

1. Osmanlı Bankası
2. Anadolu Demiryolu
3. Karaköy
4. Madam Bareilles'in evi.
5. Rocca Atölyesi
6. Daffos Mağazası
7. Lorando Konağı
8. M.D. Glavanl Konağı
9.Pera
10. Tokatlıyan Lokantası
11. V. T. Konağı
Ermeni Hastanesi
TARLA BAŞI
Constantin Kilisesi
Fransız Hastanesi
TAKSİM
Almanya Konsolosluğu
Osmanlı Bankası
LATA
Protestan Kilisesi
11
YENİ ÇARŞI
B. Bareilles'in Konağı
10
Türk Hamamı
Ortaköy'e gider
Sara
İngiltere Konsolosluğu
Galatasaray Lisesi
Fransa Konsolosluğu

Konstantinopol, Galata ve Pera'daki "Frenk" mahalleleri, Anny Bareilles, 1999.

İstanbul: Altın Boynuz, Pera ve Galata mahallelerinin görünümü (1870).

Pera, Grand-Rue yokuşu (İstiklal Caddesi). G. Bergoren,1875.
Pierre de Gigord Koleksiyonundan.

Osmanlı Bankası güvenlik
görevlisi ya da kavas,
Pierre de Gigord Koleksiyonundan.

Nargileli Türk Kadını,
Rubellin, Pierre de Gigord
Koleksiyonundan.

OSMANLI'NIN ALACAKARANLIĞI

1875-1933
Son büyük Sultanlık'ta bir Fransız

Tarihin en büyük imparatorluklarından birinin hakimiyet güneşi solmaktadır. Hasta Adamın başında aç kurtlar bekleşmektedir. Haritaların hergün değiştiği siyasi fırtınaların ortasında kendinden başka kimseye güvenemeyen, demir iradeli bir padişah, Sultan Abdülhamid Han durmaktadır. Hava puslu, sarayın odaları karanlık, kuytularda düşman kulaklar...
Bu kurtlar sofrasında genç bir Fransız öğretmen, padişahın maiyetine girer. Hükümdarın büyük oğlunun, şehzadelerin ve diğer saraylıların çocuklarının eğitimiyle görevlendirilir. Türkler, Yunanlılar, Ermeniler, Kürtler ve Araplarla yakın dostluk kurar. En yakın arkadaşları arasında, son Osmanlı halifesi, Mısır Hidivi, Mekke şerifi, Türk devrimcileri, Kürt ve Ermeni bağımsızlık hareketlerinin şefleri vardır. Bu süre içerisinde dikkatli gözlemlerini, yirmi beş yıl boyunca tuttuğu, bugüne dek yayınlanmamış not defterlerine kaydeder. Bu defterler, saray yaşamını, Abdülhamid'in kişiliğini ve İstanbul'u bir arada anlatan sayısız anekdot içerir. Bu Fransız, Osmanlı İmparatorluğu'nun ve diğer büyük güçlerin diplomatik manevralarının ayrıcalıklı bir tanığı olduğu gibi, bu ülkelerin Mezopotamya'daki efsanevi petrol yatakları üzerindeki tutkularına da tanıklık eder. Padişaha ve saraya yakınlığı dolayısıyla, gizli toplantılara bile katılmasına izin verilecek kadar güven duyulan bu kişi, sonunda casusluk yaptığı gerekçesiyle istenmeyen adam ilan edilir. Dönemin olaylarına tuttuğu emsalsiz ışıkla, elinizdeki kitap bir tarih klasiği, adeta bir hazine...

Bu sıra dışı kişiliği bugüne taşıyan torunu Roland Bareilles 1921 yılında İstanbul'da doğmuştur. Paris'te doğu kültürü etkisindeki bir ortamda büyümüş, 1950 yılında bir Fransız petrol grubunun yöneticisi olarak Bağdat'a gitmiştir. Irak'ta geçirdiği otuz üç yıl, daima bağlı kaldığı bu bölgeyi derinlemesine tanımasını sağlamıştır. Bareilles,1980 yılından bu yana Fransa Dış Ticaret Danışmanıdır.

GÜNCEL YAYINCILIK

ISBN 975-8621-45-9

9 789758 621453